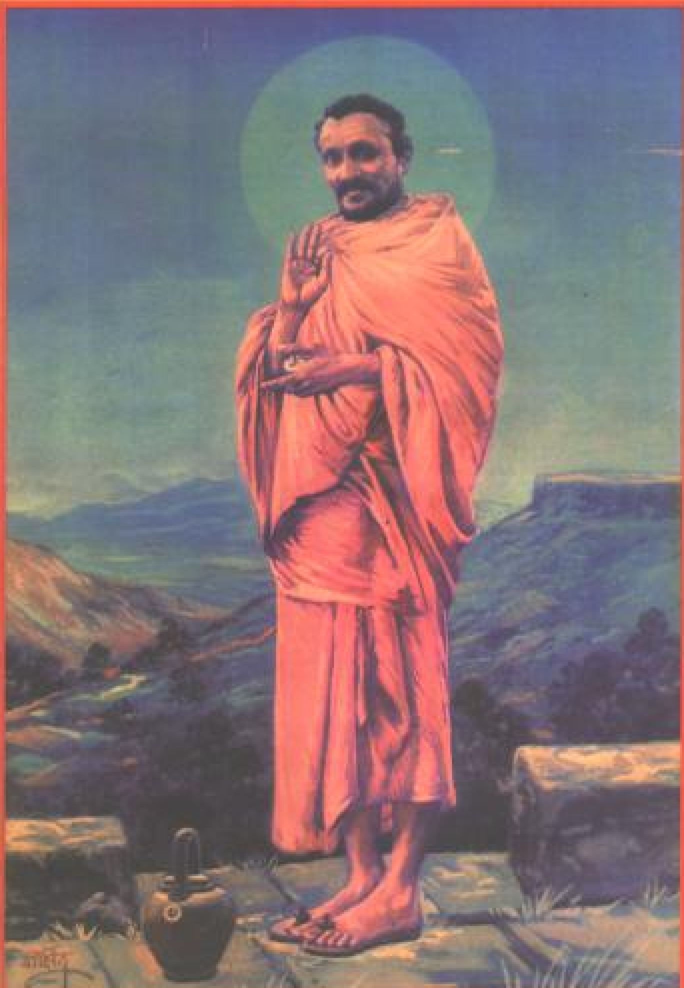
ओंकार ट्रस्ट

कल्याणी २००६

परमहंस परिव्राजकाचार्य

श्रीसद्गुरु भगवान श्रीधरस्वामी महाराज विशेषांक

।। श्रीराम जय राम जयजय राम ।।

उज्वल भवितव्यासाठी

ओंकार ट्रस्ट

स्थापना २६ जुलै १९९१

'विसावा' अनिकेत सोसायटी नं. १,
बिबवेवाडी, पुणे - ४११ ०३७.
दूरध्वनी क्रमांक : २४२१ ००४७

|| श्रीराम ||

सप्रेम नमस्कार

श्री समर्थ रामदास स्वामी व स्वामी विवेकानंद आदि थोर सत्पुरुषांच्या शिकवणी व तत्वज्ञानापासून प्रेरित होऊन 'ओंकार ट्रस्ट' या संस्थेची स्थापना गुरुपौर्णिमा या शुभदिनी - दिनांक २६ जुलै १९९१ रोजी करण्यात आली. (रजि. क्र. इ. १५०५, दि. १०-१०-१९९१)

देणगीदारांना ८० ग अन्वये प्राप्तीकरांत सूट मिळते.

आमच्या न्यासाच्या उद्दिष्टाप्रमाणे - सामाजिक बांधिलकीस्तव विविध उपक्रम ''विनामूल्य'' राबविले जातात, त्यापैकी महत्वाचे काही उपक्रम पुढील प्रमाणे -

१) गुजरवाडी - निंबाळकरवाडी (कात्रजपासून पुढे ५ कि.मी. अंतरावर ग्रामीण भागात) येथे न्यासातर्फे मुले-मुलींसाठी संस्कार वर्ग घेण्यात येतो.

२)मांगडेवाडी (कात्रजपासून सुमारे ३ कि.मी.) येथे जिल्हा परिषद शाळेतील मुला-मुलींसाठी संस्कार वर्ग आयोजित केला जातो.

३) कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था येथील इयत्ता आठवीतील निवासी मुलींसाठी (सुमारे १८० मुली) संस्कार वर्ग घेतला जातो.

४) डॉ. पारस शहा यांचे नेतृत्वाखाली आतापर्यंत निरनिराळ्या वर्षी आठ नेत्र चिकित्सा शिबिरे गरीब व गरजू व्यक्तींसाठी घेण्यात येवून गरजूंना औषधे व चष्मे मोफत देण्यात आली.

५) तसेच न्यासाने कॅन्सर चिकित्सा शिबीर - मांगडेवाडी येथे, मधुमेह चिकित्सा शिबीर - बिबवेवाडी पुणे येथे व सर्वसाधारण रोगनिदान शिबीर - गुजरवाडी-निंबाळकरवाडी येथे आयोजित केली आहेत.

६) उत्कृष्ट सामाजिक कार्य करणाऱ्या व्यक्तिला अथवा संस्थेला ''वसुंधरा कृतज्ञता'' (न्यासाच्या संस्थापिकेच्या नांवाने) पुरस्कार गेली १२ वर्षे देण्यात येत आहे. या पुरस्काराचे स्वरुप मानपत्र, स्मृतिचिन्ह व रोख रक्कम रु.५०००/- असे आहे. पुरस्कार देण्यात आलेल्या व्यक्ति-संस्था - १) डॉ. स्वर्णलता भिशीकर-सोलापूर २) प्रा. डॉ. अशोक कामत-पुणे ३) समर्थ भक्त सुनीलजी चिंचोलकर-पुणे ४) द्वा. वा. केळकर - पुणे ५) डॉ. सुनीलकुमार लवटे - कोल्हापूर ६) सौ. सिंधूताई सपकाळ - ता. पुरंधर (जि. पुणे) ७) डॉ. पारस शहा - पुणे ८) श्री. श्रीकांत मुंदडा - पुणे ९) श्री. गिरीष यशवंत प्रभुणे - चिंचवड १०) मानव्य संस्था - (संस्थापिका - कै. विजयाताई लवाटे) पुणे ११) डॉ. राजा व सौ. वेणूताई दांडेकर - ता. दापोली (जि. रत्नागिरी) १२) आपल घर (संस्थापक - श्री. विजयजी व सौ. साधनाताई फळणिकर)

७) न्यासाने मराठी व इंग्रजी हस्ताक्षर सुधार प्रकल्प श्री. नानासाहेब लाभे, नागपूर यांचे मार्गदर्शनाखाली ६ वर्षांच्या कालावधीत सुमारे ३५ शाळांमधून

घेतला व त्याचा फायदा सुमारे १०,००० पेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांना झाला.

८) न्यास वेळोवेळी आध्यात्म, संतविचार इ. करिता थोरामोठ्यांची प्रवचने / व्याख्याने आयोजित करते. समर्थ भक्त श्री. सुनीलजी चिंचोलकर यांची श्री. एकनाथ महाराज यांचे चिरंजीव काव्य या विषयावर ३ प्रवचने आयोजित करण्यात आली होती.

तसेच यावर्षी ''यांनी घडविला महाराष्ट्र'' या विषयांवर अधिकारी व्यक्तिंची व्याख्याने आयोजित केली होती.

क्रांतीकारक - श्री. निनाद बेडेकर

समाजसुधारक - डॉ. सदानंद मोरे

संतांचे कार्य - डॉ. यशवंत पाठक

याशिवाय डॉ. यशवंत पाठक, प्रमुख - ज्ञानदेव अध्यासन, पुणे विद्यापीठ, पुणे यांनी १) येणे वाग्यज्ञे तोषावे - श्री ज्ञानेश्वर महाराज २) एका जनार्दनी शरण - श्री एकनाथ महाराज ३) उत्कट भव्य तेचि घ्यावे - श्री समर्थ रामदास स्वामी या विषयांवर ३ दिवसांची प्रवचन माला गुंफली.

९) न्यास दरवर्षी खालील शिष्यवृत्या - पारितोषिके देत आहे -

१) हुशार व गरीब विद्यार्थीनीला उच्च शिक्षणासाठी रु. ५०००/- ची शिष्यवृत्ती कै. नलिनी विष्णू जोगळेकर यांचे नावाने, त्यांचे बंधु श्री. गजानन विष्णू जोगळेकर यांनी दिलेल्या देणगीतून देण्यांत येते.

२) श्रीमती मृणालिनी अशोक जोगळेकर यांनी त्यांचे पती कै. श्री. अशोक विष्णू जोगळेकर यांचे स्मरणार्थ दिलेल्या देणगीतून गुजरवाडी - निंबाळकरवाडी येथील एक विद्यार्थी व एक विद्यार्थीनीस प्रत्येकी रु. ७००/- ची शिष्यवृत्ती देण्यांत येते.

३) श्री. विष्णू काशिनाथ आठल्ये यांनी दिलेल्या देणगीतून शालांत परिक्षा, पुणे विभागांत संस्कृत व मराठी विषयांत प्रथम येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना कै. श्री. काशिनाथ लक्ष्मण आठल्ये व कै. सौ. विजया काशिनाथ आठल्ये या नावांने पारितोषिके देण्यांत येतात.

१०) ओंकार न्यास गेली १० वर्षे गरीब मुले-मुली दत्तक घेत असून त्यांचा पालन-पोषण, शिक्षण इ. खर्च करत आहे. त्यांचे निवासासाठी गुजरवाडी - निंबाळकरवाडी येथे रु. ६,००,०००/- खर्च करून १६०० चौरस फूट इमारत बांधकाम केले आहे. सध्या ६ मुले-मुली दत्तक घेतली आहेत. त्यांच्या व वाडीतील मुलांच्या विकासासाठी खालील कार्यक्रम राबविले जातात.

दररोज २ तास इंग्रजी व हिंदीचा वर्ग घेतला जातो व त्यालाही मुलांची उपस्थिती चांगली असते आणि त्यांना त्याचा छान उपयोग होत आहे.

संस्कार वर्गात नेहमीच्या उपक्रमाशिवाय गीतापाठ चालू केला आहे. गीता शिकविण्यास कसबा पेठ, पुणे येथून श्री. किशोर वैद्य सर विना मानधन नियमीत येतात. त्यांनी स्वतः मुलांसाठी पुस्तके, सीडी इ. सर्व साहित्य आणले आहे. त्यांच्या सुलभ रीतीने शिकविण्याच्या पद्धतीमुळे मुलांना सुद्धा गीतापाठाची गोडी लागली आहे.

याशिवाय विश्वस्त श्रीमती मालती निमोणकर यांनी यावर्षी नवीन उपक्रम चालू केला आहे. वाडीतील इयत्ता १०वी मध्ये असणाऱ्या काही मुलींना परी अडचणी असतात, अभ्यासाचे वातावरण नसते, मार्गदर्शन करणारे कोणी नसते. श्रीमती निमोणकर अशा मुलींना न्यासाच्या वाडीतील जागेत अभ्यासाला बोलावून त्यांचेकडून योग्य रीतीने अभ्यास करुन घेतात, त्यांच्या अडचणी समजावून घेऊन त्यांना आर्थिक व मानसिक आधार देतात. खरेतर मुलींना मनापासून शिकायचे असते परंतु घरातील वातावरण, अडचणी इ. मुळे त्या नापास होतात व नंतर शिक्षण बंद होते ह्यावर मात करण्याच्या दृष्टीने श्रीमती निमोणकर हा प्रयत्न करत आहेत.

१२) ओंकार न्यास दरवर्षी कल्याणी विशेषांक वेगवेगळ्या संतांवर प्रकाशित करत असते. आतापावेतो न्यासाने एकूण १७ अंक प्रकाशित केले आहेत. त्यातील काही संतांची नांवे अशी - श्री ज्ञानेश्वर महाराज, श्री गुरुदेव रानडे, श्री टेंबे स्वामी, श्री स्वरुपानंद, पावस, श्री स्वामी चिन्मयानंद, श्री गोंदवलेकर महाराज, श्री समर्थ रामदास स्वामी इ. यापैकी कल्याणींच्या २००० साली प्रकाशित झालेल्या स्वामी श्री स्वरुपानंद विशेषांकास मराठी वृत्तपत्र लेखक संघाचा उत्कृष्ट आध्यात्मिक अंक म्हणून पांडुरंग भाटकर स्मृति पुरस्कार मिळाला आहे.

न्यासाने प्रकाशित केलेल्या सर्व कल्याणी विशेषांकास साधक / वाचक यांचेकडून फारच उत्तम प्रतिसाद मिळाला आहे. मागील कल्याणी विशेषांक एप्रिल २००८ मध्ये समर्थ रामदास स्वामी यांचेवर श्री. चंद्रशेखर महाराज आठवले (पंढरपूर) यांचे शुभहस्ते प्रकाशित करण्यांत आला असून पुढील कल्याणी विशेषांक आद्य श्री शंकराचार्य यांचेवर एप्रिल २००९ मध्ये प्रकाशित करण्यात येत आहे. तसेच समाजासाठी अतुलनीय कार्य केल्याबद्दल वसुंधरा पुरस्कार देण्यांत येणार आहे.

सुसंस्कृत समाज बनण्यासाठी बालांचे मन सुसंस्कृत होणे आवश्यक आहे. ट्रस्टच्या या कार्यांत समाजातील विविध स्तरांतून सक्रिय पाठिंबा व सहभाग मिळत आहे.

आपण आमच्या कार्यास

१) देणगी रुपाने २) वस्तु रुपाने

३) न्यासात कार्यरुपाने भाग घेऊन

मदत करु शकता.

उज्वल भवितव्यासाठी

ओंकार ट्रस्ट

(स्थापना २६ जुलै १९९१)
'विसावा' अनिकेत सोसायटी नं. १,
बिबवेवाडी,
पुणे ४११ ०३७.
टेलिफोन क्रमांक : २४२१००४७
मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त कायदा १९५० अन्वये
नोंदणीकृत संस्था नोंदणी क्रमांक -
ई १५०५ दिनांक १० ऑक्टोबर १९९१
कलम ८०ग खाली आयकर सवलत

ओंकार ट्रस्ट २००६ चा **"प. प. भगवान श्री श्रीधर स्वामी महाराज"** विशेषांक, संपादक सौ. रजनी गोपाळ काळे, ट्रस्टी यांनी प्रतिमा ऑफसेट, पुणे २९. येथे छापून, श्री. भालचंद्र वा. सातवळेकर, ट्रस्टी, यांनी 'विसावा' अनिकेत सोसायटी क्र. १, बिबवेवाडी, पुणे ४११ ०३७ येथे प्रकाशित केला.

टीप : (१) सदरचा विशेषांक **फक्त खाजगी वितरणासाठी** आहे.
(२) या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या लेखनाशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

मुखपृष्ठ संकल्पना
श्री. अभय व सौ. अंजली पुरंदरे

अक्षरजुळणी
प्रतिमा ऑफसेट, पुणे २९.

प्रोसेसिंग
चित्रभारती प्रोसेसर, सदाशिव पेठ, पुणे.

छपाई
प्रतिमा ऑफसेट, पुणे २९. फोन : २५४६०२१६

मुखपृष्ठावरील चित्र श्री. जि. भि. दीक्षित यांनी काढलेले श्री. प्रकाशराव दीक्षित यांच्या सौजन्याने

वाटचाल २००५-२००६

॥ श्रीराम ॥

स. न. वि. वि.

श्रीसमर्थरामदास स्वामी व स्वामी विवेकानंद आदि थोर सत्पुरुषांच्या शिकवणी व तत्त्वज्ञानापासून प्रेरित होऊन **'ओंकार ट्रस्ट'** या संस्थेची स्थापना गुरुपौर्णिमा दि. २६.७.१९९१ रोजी करण्यात आली. संस्था सार्वजनिक न्यास म्हणून नोंदविण्यात आली आहे. संस्थेची मुख्य उद्दिष्टे - १) संस्कार वर्ग व बालवाचनालय, २) दवाखाना व प्रसूतिगृह, ३) अध्यात्मिक जनजागरण

गुजरवाडी-निंबाळकरवाडी येथे १ एकर जागा घेतली असून त्या ठिकाणी ऑपरेशन थिएटरसह ६ खाटांचे प्रसूतिगृह **'राधाबाई हर्डिकर प्रसूतिगृह'** या नावाने सुरू करण्यात आले आहे. **दवाखाना** पण चालू आहे. **डॉ. पारस शहा** यांचे नेतृत्वाखाली ८ **नेत्र चिकित्सा शिबीर** आयोजित केली असून गरजूंना मोफत चष्मे व औषधे देण्यात आली. दिनदयाळ हॉस्पिटल मार्फत एक **कॅन्सर चिकित्सा शिबीर** घेण्यात आले.

सामाजिक कार्य करणाऱ्या व्यक्तीला / संस्थेला १९९७ पासून दर वर्षी **"वसुंधरा पुरस्कार"** देण्यात येतो. मराठी-इंग्रजी हस्ताक्षर सुधार प्रकल्प गेले ५ वर्षे श्री. नानासाहेब लाभे यांच्या मार्गदर्शनाखाली ३५ शाळांतून राबविण्यात आला. ओंकार न्यासाने २ मुलगे व २ मुली दत्तक घेतली असून त्यांच्या बरोबर २ महिला गुजरवाडी-निंबाळकरवाडी येथे रहात आहेत. त्यांच्या रहाण्यासाठी रु. ६/- लाख खर्च करून १६०० स्क्वे. फुटांचे घर बांधण्यात आले.

कल्याणीच्या २००० साली प्रकाशित झालेल्या **स्वामी स्वरूपानंद विशेषांकाला** मराठी वृत्तपत्र लेखक संघाचा उत्कृष्ट अध्यात्मिक अंक म्हणून **पांडुरंग भाटकर स्मृति पुरस्कार** मिळाला. इंजिनिअरींग, मेडिकल किंवा आर्किटेक्टला प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थीनीस **'कै. नलिनी विष्णू जोगळेकर'** या नावाची **रु. ५०००/- ची शिष्यवृत्ती** गेली ६ वर्षे देण्यात येत आहे.

कल्याणीच्या २००५ सालच्या **प. पू. श्रीसंत बाबामहाराज आर्वीकर** विशेषांकाचे उद्‌घाटन **ज्योतीभास्कर श्री. जयंतराव साळगांवकर** यांचे शुभहस्ते करण्यात आले. २००५ सालचा **'वसुंधरा कृतज्ञता पुरस्कार' श्री. गिरीष प्रभुणे** यांना देण्यात आला. कर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेमध्ये भोंडल्याचा कार्यक्रम आयोजित केला होता. १६० मुलींनी भाग घेतला. **श्री. सुनीलजी चिंचोलकर** यांची प्रवचने आयोजित केली होती.

कर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेत मैदानी खेळाच्या स्पर्धा घेण्यात आल्या व १० बक्षीसे देण्यात आली. **सौ. सईताई मोने व सौ. गुळवणी** यांचा भजनाचा कार्यक्रम आयोजित केला होता.

कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था येथे १) **व्यक्तिमत्त्व विकास** व २) **अभ्यासाचा ताणतणाव** व **नियोजन** या विषयांवर अनुक्रमे **कर्नल श्री. सुधीर नाफड** व **च. राधिका जोशी** यांनी मार्गदर्शन केले. **श्री. नानामहाराज तराणेकर** यांचे नातू **डॉ. प्रदीप तराणेकर** यांचे **संगीतोपचार** या नवीन विषयावर व्याख्यान झाले.

गायन, निबंध व चित्रकला स्पर्धा संस्कार वर्गाच्या ठिकाणी आयोजित केल्या होत्या.

श्रीमती मृणालिनी अशोक जोगळेकर यांनी आपले पती कै. **श्री. अशोक विष्णू जोगळेकर** यांच्या स्मरणार्थ दिलेल्या देणगीतून सुमती बालवन या शाळेतील एक मुलगा व एक मुलगी यांना प्रत्येकी रु. ७००/- अशी शिष्यवृत्ती देण्यात आली.

श्री. पळनिटकर गुरुजी

संन्यास घेतल्यावर शिष्येहळ्ळीचा फोटो - १९४२

सज्जनगड श्रीसमर्थ समाधी दर्शन घेताना - १९६०

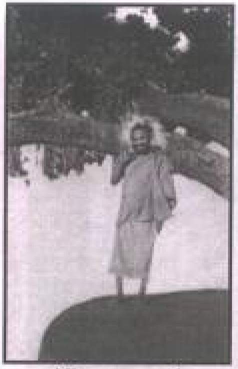
माळवाडी मारुती मंदिर ८-२-१९६०

शिवथरघळ श्रीसमर्थ पुतळा स्थापना

शिवथरघळ - उजवीकडून १) श्री. हिरळीकर २) -
३) स्वामीजी ४) स्वामीजी व डॉ. भावे यांचे मधे श्री. अनंतराव दीक्षित
५) डॉ. भावे ६) श्री. गोपाळराव दीक्षित

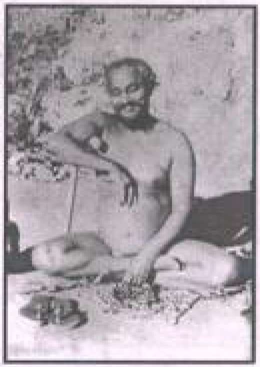
होशिंगाबाद पारावर उभे

सज्जनगड

वरदहळ्ळी श्रीधर तीर्थाजवळ

श्री समर्थांनी दिलेल्या कुबडीसह वरदहळ्ळी

वरदहळ्ळी १९७०-१९७१

श्री स्वामी निर्विकल्प अवस्थेत

संपादकीय

भारतीय संस्कृतीला वैदिक संस्कृती असे म्हणतात. पाच हजार वर्षांपेक्षा जास्त वर्षांची परंपरा असलेली ही संस्कृती मानवी जीवनाच्या इतिहासात तिच्या भव्यतेमुळे व उदात्ततेमुळे उठून दिसते. या संस्कृतीमध्ये व्यक्ती, कुटुंब, समाज व राष्ट्र यांच्या हिताचा व सुखाचा प्रामुख्याने विचार केलेला आहे. याची बैठक धर्माधिष्ठित असल्यामुळे या मधे स्वार्थाला स्थान नाही. 'पुण्य परोपकार, पाप ते परपीडा' अशी पापपुण्याची सुलभ व्याख्या या संस्कृतीला मान्य आहे. आपल्या खंडप्राय देशामध्ये अनेक राजसत्ता आल्या आणि गेल्या. समाज हिताच्या कल्पनेमध्ये विसंवाद निर्माण झाले, समाज धुरीणांकडून तत्त्वांची पायमल्ली केली गेली, तरी ही संस्कृती पाय घट्ट रोवून ताठ मानेने आजही उभी आहे, याचे मुख्य कारण म्हणजे ज्या ज्या वेळी नीती तत्त्वांचा ऱ्हास होत आहे, अशी परिस्थिती समाजामध्ये निर्माण झाली त्या त्या वेळी वेगवेगळ्या संप्रदायामध्ये सत् पुरुषांचे अवतार झाले आणि त्यांनी त्यांचे उदात्त विचार जनमानसापर्यंत पोचवून जनजागृतीचे महान कार्य केले व संस्कृतीची अवनती रोखून धरली.

श्री समर्थ रामदास स्वामी महाराज आद्य पुरुष असणाऱ्या श्री समर्थ संप्रदायामध्ये 'श्रीमत परमहंस. परिव्रजकाचार्य भगवान श्रीधरस्वामी महाराज' हे अवतारी महापुरुष होऊन गेले. त्यांचा जन्मच मुळी कुळाच्या उद्धारासाठी श्रीदत्त प्रभूंच्या कृपाप्रसादाने झालेला असल्यामुळे कुळाबरोबरच त्यांनी समाजाच्या उद्धाराचे महान कार्य अखेरपर्यंत केले. त्यांचा कालखंड १९०८ ते १९७३ असा आहे. या कालखंडामध्ये समग्र संप्रदायावर अकार्यक्षमतेचे सावट आलेले होते. निरुत्साही झालेल्या समाजाला कार्यान्वित बनविण्याचे महान कार्य श्री श्रीधरस्वामींनी केले. त्यासाठी भारत भ्रमण करून वेगवेगळ्या ठिकाणांना भेटी दिल्या. श्रीसमर्थांच्या कृपा प्रसादाने लहान-मोठ्या ४० ग्रंथांची निर्मिती केली.

संतांच्या साहित्याद्वारे संत सहवास घडावा या उद्देशाने 'ओंकार' न्यास दरवर्षी 'कल्याणी'च्या रूपाने साहित्याची पुष्पमाला गुंफीत असते. या हारातील हे १५ वे पुष्प. श्री प. प. श्रीधरस्वामी महाराज यांचे चरणी विनम्र भावाने समर्पित करण्यात येत आहे.

श्री श्रीधर स्वामींनी अगदी तरुणपणी स्वतःसाठी अशा आठ प्रतिज्ञा केल्या होत्या. (सारांशाने आजन्म ब्रह्मचारी राहून, वैराग्य पूर्ण जीवन जगून लोक कल्याण व धर्मरक्षण या द्वारे जग सुखी करीन असा याचा भावार्थ आहे) या प्रतिज्ञांचे त्यांनी काटेकोरपणे तहहयात पालन केले. अशा लोकोत्तर विभूतीस हे भाव पुष्प वाहताना न्यासास अतिशय आनंद होत आहे.

आमच्या अंकाचा दर्जा उंचावणाऱ्या विचारवंत साधक लेखकांचे ऋण मस्तकी धारण करूनच त्यांचे आभार आम्ही मानीत आहोत. त्यांचा कृपाहस्त आमचे मस्तकावर असाच राहील याची आम्हाला खात्री आहे.

त्याचप्रमाणे अंक काढण्यासाठी आर्थिक सहाय्य करणारे जाहिरातदार, अंकासाठी हस्ते-परहस्ते मदत करणारे हितचिंतक यांचे औपचारिक शिष्टाचार म्हणून आभार मानीत आहोत.

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

— सौ. रजनी काळे

[redacted]

[redacted] श्रीराम समर्थ [redacted]

आशीर्वाद.

बाळांनो! नेमलेला जप करता ना? घरी मूर्ति का वाटीस रंगाळी आहे ना? तुमचे आचार विचार उत्तम कोटीचे झाले आहेत ना? तुमच्या सानिध्यांतले लोक हि तुम्हाला आता पूर्वीपेक्षा मनापासून नावाजतात ना? तुमच्या निर्मळ आचरणांतून इतरांना दिव्य जीवनाचे धडे मिळतात ना? तुमचे वागणे, बोलणे, सर्वच आचरण गोड असते ना? पवित्र आचरण आणि गोड - स्वभाव हा आदर्श मानवीजीवनाचा अचूक कस आहे आई बाप, गुरुजनोदित सद्गुरु, ब्राह्मण, गुरुपरंपरानुसार देवदेवता, साधु संत इत्यादिकांच्या विषयी आदर बाळगून असणे अनुष्ठानाचें लक्षण होय. आई वडील आणि थोर व्यक्तींना आपल्या सेवेने संतुष्ट करून त्यांच्या - आशीर्वादास पात्र व्हावे. त्यांच्या आशीर्वादाने मनुष्याला सर्वोत्कृष्ट जीवनाची प्राप्ति होते. ओंवी हे पावित्र्य द्योतक आहे. श्री सद्गुरु, गुरुजन व वडील माणसे यांच्या सेवेंत असतांना पावित्र्य देवते तितकें त्यांना प्रीतिकर होते.

श्रीएकदेवदेवता व वडील माणसांच्या आशीर्वादाने तुम्हां सर्वांचे जीवन दिव्य होवो. तुमचे जीवन इतरांना आदर्श होवो.

सर्वे जनाः सुखिनो भवन्तु

इति शम्.

श्रीधरस्वामी

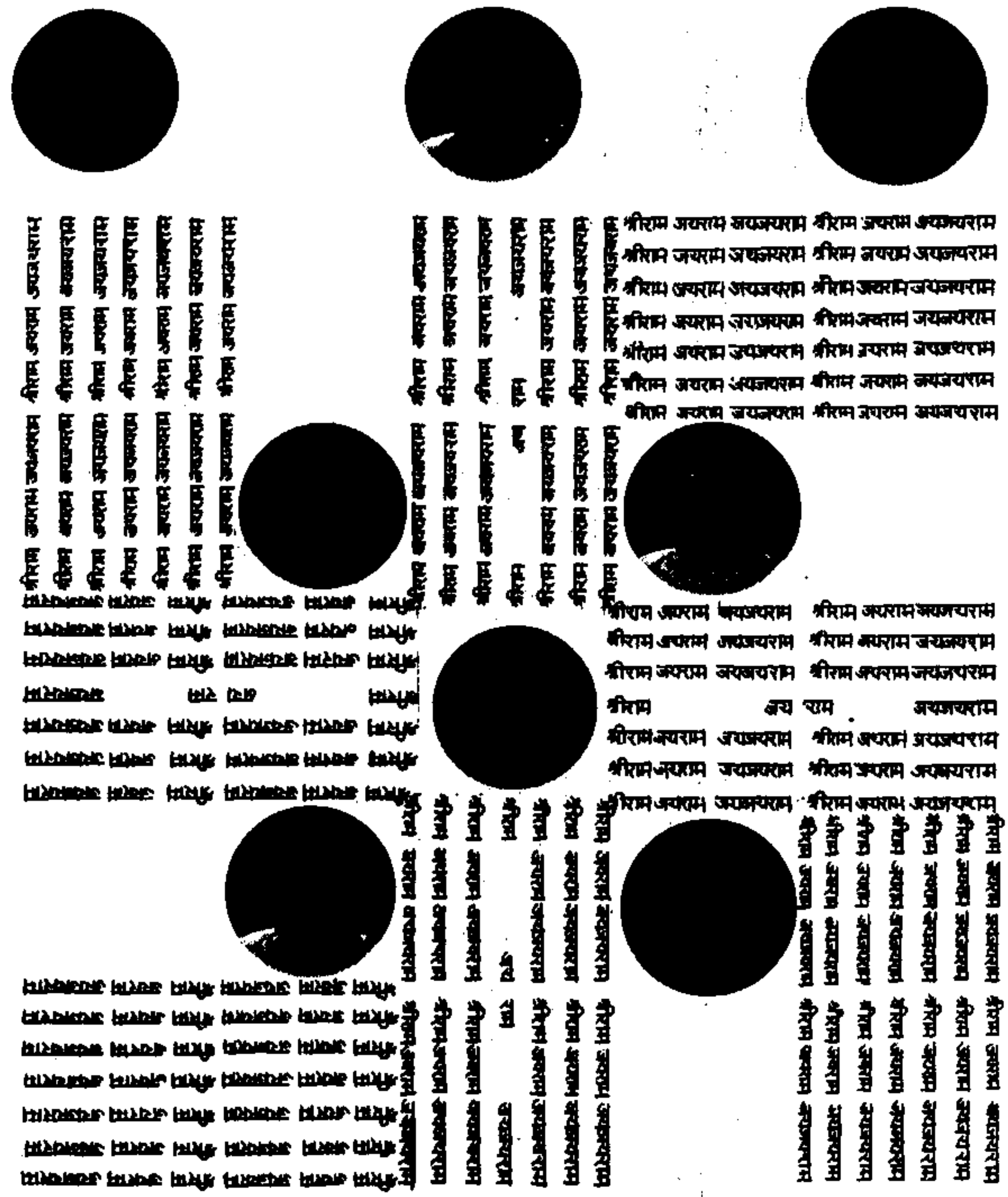
सज्जनगड

वै शु २

सोमवार

॥ श्रीरामनाम महात्म्य ॥

कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानां
पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।
विश्रामस्थानमेकं कविवरवचसां जीवनं सज्जनानां
बीजं धर्मद्रुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥

ॐ परमहंस परिव्राजकाचार्य भगवान श्रीधर स्वामी महाराज की जय

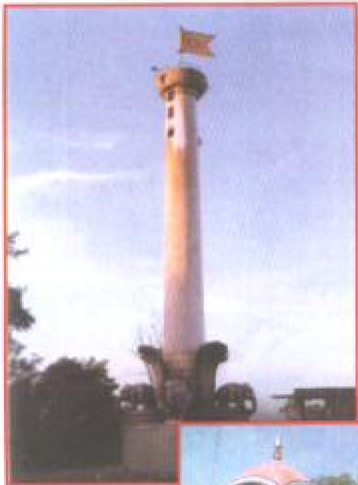
श्रीराम नाम जप स्वस्तिक यंत्र

संकल्पना, निर्मिती व हस्ताक्षर

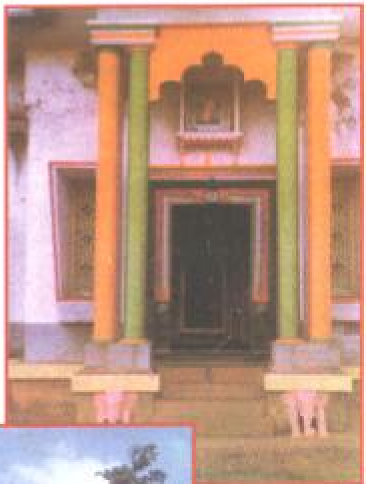
वसंत गोडबोले

१२४, शनिवार पेठ (नेने घाट), पुणे ४११ ०३०.

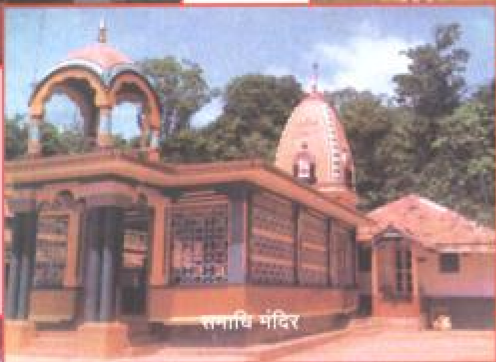
श्रीधराश्रम परिसर, वरदहळ्ळी

धर्म-ध्वज -
सत्यं वद धर्मं चर

दोन वर्षे एकांताची वास्तु,
शिखर - कुटी

समाधि मंदिर

लोमेश ऋषींचे स्थान -
शिखर - कुटी

श्रीधर तीर्थ, गोशाला व
तीर्थकुंड

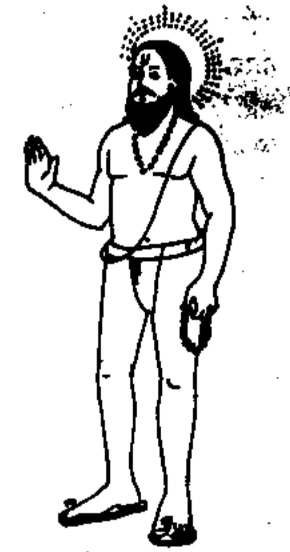
वरदहळ्ळी येथील स्वामींचे समाधी मंदिर

वरदहळ्ळी येथील स्वामींचे समाधी मंदिरापासून दिसणारा आश्रम परिसर

प्रस्तावना

(प. प. श्रीधर स्वामी महाराज यांचे चरित्र)

स. भ. मारुतीबुवा रामदासी

श्री. मारुतीबुवा रामदासी यांनी बरीच वर्षे प. प. भगवान श्री श्रीधर स्वामींची सेवा व सहवास लाभला आहे.
कार्यवाह समर्थ सेवा मंडळ. संपादक सज्जनगड मासिक.

श्री. प. प. भगवान श्रीधर स्वामी महाराज यांचे दिव्य जीवनचरित्र प्रसिद्ध करताना अतीव आनंद होत आहे. कारण सत्पुरुषांच्या जीवनचरित्राचा अभ्यास करीत असताना, त्यांच्या जीवनातील अनेक उत्कट पैलूंच्या स्पर्शाने मनाचे समाधान होत असते. पाहा ! मनाला क्षणएक शुद्ध सत्संग घडला तरी आपले जीवन सफल झाल्याचे समाधान मिळते. ज्या महापुरुषांनी आपले शुद्ध मन अति प्रयत्नांनी ईशपदी लीन केले आहे त्यांच्या चरित्राचे गुणगान करून आपले जीवन सुखी करणे हेच उत्तम होय. आपण ज्यांचे जीवनचरित्र पाहणार आहोत त्यांच्या जीवनाचा कालखंड किती आहे तो पाहू या. श्रीधर स्वामीजींचा जन्म सन १९०८ साली दत्तजयंती दिवशी लाड चिंचोळी येथे झाला. त्यांचे 'महानिर्वाण' चैत्र वद्य द्वितीया सन १९७३ साली वरदपूर आश्रमातच झाले. त्यांच्या सदेह-विदेह, दिव्य, तेजस्वी जीवनाचा कालखंड एकूण पासष्ट वर्षांचा होऊन गेला. पासष्ट वर्षांच्या कालावधीत ईश्वरी इच्छेने जे जे घडले आणि स्वप्रयत्नांनी जे घडविले ते या चरित्रामध्ये पूर्णपणे आले आहे. प्रारब्धयुक्त सदेह जीवन कर्मफलानुरूप सहजच जडलेले असते. तेच सदेह चैतन्यमय जीवन स्वप्रयत्नांनी दिव्यभव्य घडविले जाते. असे हे अध-ऊर्ध्व दोन्ही प्रकार पूर्ण वेगळे आहेत यात शंकाच नाही. नदीचा जलप्रवाह सहजगत्या अधोमुखाने समुद्राकडे वाहात असतो. त्याला काही श्रम करावे लागत नाहीत. त्याचप्रमाणे प्रारब्धाने जडलेले देहबुद्धीचे क्षुद्र जीवन सतत अधोमार्गाने जन्ममरणाच्या फेऱ्यात अडकलेले असते. पाहा ! अनेक जन्मींचे कर्मफल प्राक, संचित, प्रारब्ध, क्रियमाण हे जीवाला सुखदुःखाचे क्षण देणारे गुप्त घटक आहेत. अनेक जन्मींचे कर्मफलयुक्त संचित उत्तम असेल तरच 'याच जन्मी येणेचि काळे' प्रयत्नवादाचा अंगीकार करून मानव नराचा नारायण होतो. जन्ममरणाच्या वर्तुळ चक्रांतून सुटण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे विवेक वैराग्याने युक्त असणारा प्रयत्नवादच होय ! सामान्य मानवाचे जीवन प्रारब्धानुसार सुखदुःखाचे हेलकावे सहन करीत काळाच्या ओघात नामशेष (नष्ट) होऊन जाते. पण सत्पुरुषांच्या जीवनाचा तेजस्वी उपक्रम काही वेगळा-आगळाच असतो. संतांचे शुद्ध जीवन प्रयत्नवादी असल्यामुळे ते परमार्थ साधनेचा अंगीकार करून आपले जीवन उत्तम घडवीत असतात. प्रयत्नाने घडविलेले अति उच्च ध्येयनिष्ठ जीवन हेच खरे सुखी, समाधानी जीवन म्हणावे लागेल. मानवी जीवनाचे खरे उद्दिष्ट परमेश्वरप्राप्ती करून समाधानी होणे हेच आहे.

बालपण

श्री स्वामीजींचे बालपण देहप्रारब्धानुसार थोडे कष्टदायकच दिसून येते. लहानपणीच मातापित्यांचा, स्वजनांचा, आप्तमंडळींचा वियोग झाल्यामुळे त्यांना देहसुख मिळाले नाही. तसेच पुढे शिक्षणासाठी बरेच कष्ट सोसावे लागले. कुठेही एके ठिकाणी स्थिर शिक्षण न मिळाल्यामुळे मानसिक स्वास्थ्यासाठी फार प्रयत्न करावे लागत होते. शिक्षणाकरिता हैद्राबाद, गुलबर्गा, पुणे शहर अशा अनेक ठिकाणी फिरावे लागले. *'देहदुःख ते सुख मानीत जावे । विवेके सदा सस्वरूपी भरावे'* कोणताही काळ असो, प्रयत्न करून विचाराने समाधान मानून घेणे हाच वैचारिक युक्तिवाद समजावा. उच्चशिक्षणाचा प्रयत्न करीत असताना अनेक संकटे येत होती. त्याच प्रसंगी विचारांची दिशा अंतर्मुख होऊन प्रवृत्तिमार्ग का निवृत्तिमार्ग, ऐहिक सुख की पारलौकिक सुख, क्षणिक सुख की चिरकाल सुख असे हे द्वंद्व सुरू झाले. पण पाहा ! *'शुद्ध बीजा पोटी । फळें रसाळ गोमटी'* सत्त्वगुणयुक्त जीवन जगणाऱ्या जाणिवेच्या उदरांतून शाश्वत सुखाचा विचारच बाहेर आला. शेवटी शाश्वत सुखाच्या प्राप्तीसाठी ध्येयनिष्ठ होऊन स्वामीजींनी विजया दशमीच्या दिवशी पुणे शहर सोडले.

परमार्थाच्या विचाराने भारावलेले कोवळे मन सज्जनगडाच्या दिशेने धावू लागले. समर्थांच्या दर्शनाकरिता अत्यंत आतुर झालेली शुद्ध जाणीव सज्जनगडाकडे झेपावू लागली. सद्गुरूंची कृपा संपादन करून मोक्षमार्गाची वाटचाल करणारी सदिच्छा, तळमळ, व्याकुळता अधिकाधिक वाढली होती. परमार्थाकरिता सर्व बाजूंनी प्राप्त झालेल्या अनुकूल-प्रतिकूलतेसह स्वामीजी सन १९२७ च्या विजयादशमीचे दिवशी सज्जनगडावर येऊन पोहोचले. *'निष्काम भजनाचे फळ आगळे । सामर्थ्य चढे पवित्र वेगळे'* श्री समर्थ समाधीजवळ स्वामीजींची निष्काम सेवा सुरू झाली. श्री समर्थ मंदिरातील झाडलोट, स्वच्छता, पुसणे, सारवणे, वस्त्रे धुणे ही सेवा हाती घेतली. समाधीच्या पूजेकरिता गंध उगाळणे, पाणी भरणे, फुले-तुळशी आणणे, धूप-दीप लावणे ही मदत करू लागले. हे कायिक तप चालू असतानाच सात्त्विक मनाला आत्मानुसंधानाची सवय लावीत होते. हे कायिक, वाचिक, मानसिक, निःसंगता अशा चारी तपांचा अवलंब करीत असत. देहाने सतत प्रदक्षिणा, नमस्कारादि निष्काम सेवा चालूच होती. मुखाने अखंड मधुर - भाषी नामस्मरण घडत होते. मनाने नित्य आत्मानुसंधान साधले जात होते. त्याचबरोबर स्वामीजींचे जीवन अत्यंत निःसंग असल्यामुळे सहजच अंतर्मुखातही साधली जात होती. रात्रंदिवस स्थिर ठेवलेले आत्मानुसंधान हेच समाधिसुख प्राप्त करून देणारे उत्तम साधन आहे. स्वामीजींनी ध्येय प्राप्तीसाठी हेच एक अतिसुलभ व अति उत्तम साधन स्वीकारले होते. *'परती सारूनी उपाधी । असाध्य वस्तु साधने साधी । स्वरूपी*

करी दृढ बुद्धी । या नाव साधक ॥१॥ देवा भक्ताचे मूळ । शोधून पाहे तत्काळ । तत्त्वचि होये तत्काळ । या नाव साधक ॥२॥' श्री स्वामीजी मोक्षप्राप्तीच्या अति उच्च ध्येयाने एक लक्ष्य साधून साधना करीत होते. *'तपसः किं न सिध्यति'* तप हेच ध्येयाची प्राप्ती करून देणारे खरे साधन आहे. तपानेच जीवनात मोक्षप्राप्ती होते. सन १९३० साली श्री स्वामीजींना श्री समर्थांचे दर्शन घडले, आत्मसाक्षात्कार झाला, जीवन कृतार्थ झाले. तो दिवस म्हणजेच माघ वद्य नवमी (दासनवमी) होता.

श्री समर्थांनी दक्षिणेकडे जाण्याची आज्ञा केली. सद्गुरू समर्थांची ही आज्ञा प्रमाण मानून स्वामीजी प्रवासाला निघाले. सज्जनगडच्या दक्षिण तटावरील अति कठीण मार्गाने स्वामीजी गडाच्या खाली उतरले. दक्षिणेकडे प्रवासाला सुरुवात झाली. महाराष्ट्राची सीमा उल्लंघून कर्नाटकात प्रवेश केला. गोकर्ण महाबळेश्वर हे पुण्यक्षेत्र डोळ्यांसमोर होते. त्या ठिकाणी साठ वर्षांनी होणारा अष्टबंध सोहळा जवळच आला होता. श्री स्वामीजी त्या धार्मिक उपक्रमाला उपस्थित होते. श्रीसमर्थ कृपेने शांत झालेले शुद्ध मन अखंड स्वरूपाशी तद्रूप झालेले दिसत असे. सद्गुरू कृपेचा ओलावा हीच खरी शांति, आणि स्वरूपात रमलेले मन हीच खरी विश्रांति होय ! अष्टबंधाचा कार्यक्रम संपताच स्वामीजी सिरसीमार्गे शिगेहळ्ळीस येऊन पोहोचले. त्या ठिकाणी स्वामी शिवानंद या नावाचे महान योगी राहात असत. त्या परिसरात त्यांचा कीर्तिसुगंध पसरलेला होता. श्रीधर स्वामीजींचा आणि स्वामी शिवानंदांचा परिचय झाला. समर्थ म्हणतात, *'मिळता प्रत्ययाचे संत । एकांतस्थळीं एकांत । केली पाहिजे सावचित्त । नाना चर्चा ॥'* श्री समर्थ कृपा संपादन करून पूर्ण ऐक्य पावलेले श्रीधर योगी आणि योगमार्गाने सिद्ध असलेले शिवानंद योगी या दोघांची वेदांत, सिद्धांत, धादांतपर चर्चा सुरू झाली. पाहा ! दोन सत्पुरुषांच्या भेटीचा आनंद काही वेगळाच असतो. दोन महापुरुषांच्या सुखसंवादांतील स्वानंद काही आगळाच असतो. दोन योगी पुरुषांच्या आत्मानुसंधानांतील स्वरूप ऐक्य हे अवर्णनीय असते. *'पर्वतातील मासा झोपी जातो कैसा । जावे त्याच्या वंशा तेव्हा कळे ॥'* हेच खरे आहे. मनुष्याने आपल्या जीवनात साधक होऊन पाहावे. मनुष्याने आपल्या जीवनात संत सज्जन होऊन राहावे. प्रत्येकाने आपल्या जीवनात विवेकवैराग्य अनुभवून असावे. प्रत्येकाला आपल्या नरदेहाचे महत्त्व आणि श्रेष्ठत्व समजले पाहिजे. *'नरदेह हा स्वाधेन । सहसा नव्हे पराधेन । परंतु हा परोपकारी झिजवून । कीर्तिरूपें उरवावा ॥'* सत्पुरुषांनी नरदेहाचे श्रेष्ठत्व ओळखून *'याच जन्मी येणेचि काळें । संसारी होईजे निराळे'* असे हे जीवनातील अचल ध्येय साधलेले असते.

संन्यास — आश्रम

मानवी जीवनातील जन्मापासून अखेरपर्यंतचे तीन जीवन विभाग पाडले जातात. बालपण, तारुण्य व वृद्धावस्था. प्रत्येक वयोगटाला साजेल अशीच क्रिया, कर्म घडत असते. परमार्थ मार्गामध्ये असेच चार आश्रम गणले जातात. चारी आश्रमांचा आश्रय व अनुभव घेत जीवनाची सजीव नौका या भवसागराच्या पैलतीरावर न्यावयाची असते. पहिला ब्रह्मचर्य आश्रम, दुसरा गृहस्थाश्रम, तिसरा वानप्रस्थाश्रम व चौथा संन्यास आश्रम. यामध्ये प्रत्येक आश्रमाचा अनुभव जमेला धरून शेवटी निःसंग होऊन संन्यास घ्यावयाचा परिपाठ आहे. श्रीधर स्वामींच्या जीवनातील एक वेगळी आगळी झेप अनुभवास येते. श्री स्वामीजींनी ब्रह्मचर्य आश्रमातून एकदम संन्यास आश्रम स्वीकारला. ही पन्नास फूट लांबीची व उंचीची सिंहझेप केवळ विवेक-वैराग्याच्या तेजस्वी अधिष्ठानावर आधारलेली होती. स्वामीजींच्या ठिकाणी प्रखर वैराग्य होतेच. तसाच अंतरी विवेक नित्य नवा प्रज्वलित होता. स्वामीजींनी श्री समर्थांच्या आज्ञेवरून सन १९४२ च्या विजया दशमीचे शुभमुहूर्तावर संन्यास आश्रम स्वीकारला. 'संन्यासी म्हणजे षड्न्यासी विचारवंत सर्व संन्यासी'. षड्विकारांवर विजय संपादन करून जे नित्य आत्मानंदात रममाण असतात तेच यतिधर्माला शोभून दिसणारे संन्यासी होय ! श्री समर्थ कृपेने पावन झालेले श्रीधर स्वामी याच मालिकेतील सिद्ध पुरुष होते. स्वामीजींनी आपल्या जीवनात आपल्या समोर श्री आद्यशंकराचार्य यांचा आदर्श ठेवला होता. आचारसंपन्न, विचारसंपन्न, ध्येयसंपन्न, प्रज्ञासंपन्न, प्रतिभासंपन्न, ज्ञानसंपन्न असे हे सर्व सद्गुण त्यांच्याजवळ सामावलेले होते. त्यांच्या मृदुमधुरभाषी सुखसंवादांतून अनेकांची अंतःकरणे द्रवली जात होती. उपासनेकरिता सान्निध्यात आलेली अनेक तरुण मंडळी पावन झाल्याचे दिसून येत होते. कर्ममार्ग, उपासनामार्ग, ज्ञानमार्ग, योगमार्ग अशा चारही मार्गांनी यथायोग्य मार्गदर्शन मिळत होते. *'संत आनंदाचे स्थळ । संत सुखचि केवळ । नाना संतोषाचे मूळ । ते हे संत ॥'* वरील श्री समर्थोक्ति म्हणजेच यथार्थाने श्रीधर स्वामीजींचे पुण्यपावन चरित्र होय !

अशा साक्षात्कारी संतांचा आदर्श आपल्या डोळ्यांसमोर सतत असावा. त्यांच्या हृदयी सदोदित विलसणारे कैवल्यामृत हेच आपले ध्येय असावे. त्यांनीच दाखविलेल्या मार्गाने वाटचाल करणे प्रत्येक साधकास हितावह ठरेल. स्वामीजींच्या प्रत्येक शिष्याने, भक्ताने निश्चयाने त्यांचाच जीवनक्रम आक्रमिला पाहिजे. परमार्थ साधना करीत असता उगीच व्यवहाराची सबब सांगून आपली फसवणूक करून घेऊ नये.

ग्रंथरचना

जगात कोणतीच गोष्ट सुखाने सहज प्राप्त होत नाही. पण 'केल्याने होत आहे रे । आधी केलेचि पाहिजे' हा नियम व्यवहारात अथवा परमार्थात दोहींकडे सारखाच लागू आहे. कोणतीही गोष्ट विवेकयुक्त कृतिशील केली तर ती फलद्रूप होते यात शंकाच नाही. श्रीधर स्वामींनी विवेक-वैराग्याच्या बळावर आत्मतत्त्व आपलेसे केले. दृढ अंतर्मुखता स्थिर असल्यामुळे प्रज्ञाही जागी झाली. ज्याक्षणी प्रज्ञा परतत्त्वाशी एकरूप होते त्याच क्षणी मानवी जीवन कृतार्थ झाल्याचे धन्योद्गार बाहेर पडतात. परतत्त्व आणि प्रतिभा या दोन अवस्था पारदर्शक अशा फार जवळच्या आहेत. काही काळ परतत्त्वाशी एकरूप होऊन बाहेर आलेली अतिशुद्ध प्रज्ञा पुढे प्रतिभेचे स्वरूप धारण करते. समाधिसुखात डुंबून बाहेर आलेली स्थितप्रज्ञा स्थिर व शांत सुखाचे शब्दांनी, लेखणीने वर्णन करते, तीच प्रतिभा होय ! अशा प्रतिभासंपन्न महापुरुषांनी जे सद्ग्रंथ लिहिले तेच वेदान्त, सिद्धान्त, धादान्तपर असतात. हीच संतमंडळी तत्त्वज्ञानाची सरळ व सुलभ प्रक्रिया मांडून देवभक्तांचे समाधान करीत असतात. वेदान्ताची व तत्त्वज्ञानाची कठीण प्रक्रिया अति सुलभ करून सांगणे हेच प्रतिभेचे कौशल्य समजावे. स्वामीजींनी आपल्या जीवनात लहान-मोठे चाळीस ग्रंथ लिहिले. श्रीरामपाठ, श्रीसमर्थ पाठ, मारुती महात्म्य, विवेकोदय, दत्तकरुणार्णव, शिवशांतस्तोत्र, स्वात्मनिरूपण, पंचीकरण, सप्ताध्यायी, मुमुक्षुसखा असे हे सुंदर काव्यमय ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. तसेच गद्यमय

लिखाणही खूपच आहे. आर्य-संस्कृति हा पाचशे पानांचा अतिसुंदर ग्रंथ असून त्यात विश्वधर्म, हिंदुसंस्कृति, वैदिक धर्म, नीतिधर्म, राष्ट्रधर्म, मानवाचे श्रेष्ठ कर्तव्य अशा विविध विषयांचे उद्बोधक विवेचन केलेले आहे. मोक्ष संदेश, दिव्य संदेश, उज्ज्वल संदेश, अमृतवाणी, मधुरवाणी, ज्ञान-योग, भक्तियोग असे अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध आहेतच. प्रतिभासंपन्न कवी जेव्हा तुर्यावस्थेत असतात त्याच वेळी त्यांचा ओसंडणारा स्वानुभव ग्रंथरूपाने आकार घेतो. अशी ही ग्रंथनिर्माण-परंपरा संतमालिकेतच दिसून येते. मोक्षमार्गावर वाटचाल करणाऱ्या निःस्पृह साधकाला असे हे सद्ग्रंथ अभ्यासाला, चिंतनाला मिळाले तर ''इक्षुदंडा लागती फळे' – त्यांच्या जीवनात कल्याणच होईल. जीवनात सत्संग धरावा, सद्ग्रंथांचा अभ्यास करावा, सत्याचा शोध घेण्यासाठी नित्य अंतर्मुख होऊन राहावे.

धर्म - जागृति

भारतीय संतपरंपरेचे एक आगळेच वैशिष्ट्य आहे. त्यांच्या जीवनात वैराग्य, औदार्य, यशस्विता, ज्ञान-श्री, ऐश्वर्य अशी ही षडैश्वर्ये दिसून येतात. जीवनात अपार साधना करून मिळविलेला सद्गुरुकृपेचा आत्मठेवा ते समाजात वितरण करीत असतात. ही त्यांची उदात्त तेजस्वी परंपराच म्हणावी लागेल. 'आपण येथेष्ट जेवणे । उरले ते अन्न वाटणे । परंतु वाया दवडणे । हा धर्म नव्हे ॥१॥ तैसे ज्ञानें तृप्त व्हावे । तेचि ज्ञान जनास सांगावे । तरतेन बुडो न द्यावे । बुडतयासी ॥' प्रत्येक संत, प्रत्येक महंत, प्रत्येक यतिराज आपआपल्या प्रतिभेप्रमाणे जनजागृती करीत असतात. कोणी समाजसेवा करतात, कोणी सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करतात; तर कोणी धर्मजागृतीचा उज्ज्वल संदेश जगभर पसरविण्याचा प्रयत्न करीत असतात. एवंच प्रत्येकाच्या अंतरंगातील ध्येयनिष्ठा एकच असते. प्रत्येकाचे बाह्य कर्तृत्व वेगळे दिसेल. पण सर्वामध्ये धर्मजागृती हा मुख्य हेतु अंतर्बाह्य भिनलेला असतो. सूर्याच्या भोवती पृथ्वी सहज फिरत असते. त्याचप्रमाणे मानवी जीवन धर्माच्या, नीतीच्या भोवतालीच आपुल्या शुद्ध अशुद्ध कृतीने फिरत असते. धर्म म्हणजे 'धारयतीति धर्मः' देहाचे व विशाल असणाऱ्या वसुंधरेचे धारण-पोषण करणारे शुद्ध चैतन्य म्हणजेच नित्य आनंदरूप असणारा धर्म होय ! अशा या सनातन धर्माची जागृती करावी ही सदिच्छा होती. आपुल्याच अस्तित्वाने आनंदरूप असणारा, नित्य - नियमित साक्षित्वाने विलसणारा, आपुल्याच चिद्स्वरूपाने व्यापून असणारा हा सनातन वैदिक धर्म, त्याची जनजागृती स्वामीजींनी स्वीकारली. हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि अरबी समुद्रापासून बंगालच्या उपसागरापर्यंत उत्तर भारत, मध्य भारत, दक्षिण भारत असा हा धर्मप्रचार सुरू झाला. ठिकठिकाणी धर्म हा विषय समजावून सांगण्याकरिता अनेक ठिकाणी विशाल धर्मसभा होऊ लागल्या. अनेक विद्वान मंडळी आकर्षित होऊन स्वामीजींच्याकडे येऊ लागली. धर्म व धर्माचरण कसे असावे हे स्वामींकडे पाहूनच समाधान होत असे. श्री स्वामीजींनी धर्माचे मूळ अधिष्ठान ब्रह्मस्वरूपच अनुभवलेले असल्यामुळे त्यांच्या स्वभावात मृदुता, नम्रता, अंतर्मुखता दिसून येत होती. त्यांचेकडे आलेली मंडळी त्यांचे वैराग्य, शांति पाहूनच समाधानी होत असत. 'सकळ धर्मामध्ये धर्म । स्वरूपी राहणे हा स्वधर्म ।' धर्माचे खरे स्वरूप जाणून जे प्रचार करतात त्यांचा प्रभाव समाजावर सहजच पडतो. श्री स्वामीजींनी बारा वर्षे आसेतु हिमालय धर्म जागृतीचे कार्य यशस्वी केले. अनेक ठिकाणी तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करणाऱ्या संघटना निर्माण केल्या. आषाढ महिन्यात वर्षाऋतु चालू झाला म्हणजे पृथ्वीतलावरची सर्व भूमि जलवृष्टीने तुष्ट-पुष्ट तृप्त होते. त्याचप्रमाणे श्री स्वामीजींनी धर्मजागृतीचा दिव्य, तेजस्वी संदेश घरोघरी देशव्यापी पोचविल्यामुळे मानवी समाज शांत व समाधानी झाल्याचे दिसत होते. श्रीसमर्थ म्हणतात, 'पेरिले तेचि उगवते' जेवढा प्रयत्न तेवढेच फळ हा सिद्धांतच आहे. स्वामीजींनी अत्यंत पवित्र धारणेने धर्मजागृतीचा प्रचार, प्रसार केला त्यामुळे त्यांना पूर्ण शांति-समाधान मिळाले होते.

एकांतवास

धर्म जागृतीचे प्रचारकार्य सहज सुलभ यशस्वी झाले. बारा वर्षे सतत भारत भ्रमण केल्यामुळे मनाला एकांताची ओढ लागली होती. मनात दुर्दम्य उत्साह असतानाच स्वामीजींनी एकांतवास स्वीकारण्याचे ठरविले होते, मानवी मनाचा आणि जनांचा तिथे संबंध जडतो त्यांस लोकांत असे म्हणतात. मनाच्या सर्वांग प्रवृत्ती बाहेर असणे हाच प्रवृत्ती मार्ग होय ! मानवी मनाचा आणि अंतरंगातील (आत्म्याचा) भगवंताचा संबंध ऐक्य पावतो त्यास एकांत असे म्हणतात. श्री समर्थ म्हणतात, 'जयास एकांत मानला । अवघ्या आधी कळे तयाला ।' ज्याच्या मनात जनांचा संबंध नाही, ज्याच्या मनात कल्पना तरंगांना स्थान नाही, ज्याचे मन सतत आत्मारामाशी (भगवंताशी) रममाण होते हाच खरा एकांत होय ! जेथे काही क्षण, काही घटिका, काही क्षण एकाचाही अंत होतो तोच खरा एकांत समजावा. स्वामीजींनी सन १९६० ते ७३ असा तेरा वर्षे एकांतवास स्वीकारला होता. सज्जनगडावर तीन वर्षे, हिमालयात बदरीस दोन वर्षे, नर्मदा किनारी होशंगाबाद एक वर्ष, अखेर सात वर्षांचा दीर्घकाळ एकांत वरदपूर आश्रमातच होता. या भूतलावर एकांतात राहून भगवंत् चिंतन करणारे अनेक योगी, अनेक तपस्वी, अनेक साधु होऊन गेले. प्रत्येकजण आपआपल्या परीने साधना करून नित्यमुक्त, जीवनमुक्त अवस्थेचा अनुभव घेऊन कृतार्थ झाले. आजही अशा उच्च अवस्थेचा अनुभव घेऊन तृप्त झालेली संतमंडळी असतील. श्री स्वामीजी नित्यमुक्त, जीवनमुक्त अवस्थेत रममाण असल्यामुळे सतत तेरा वर्षे एकांतात स्थिर होते. एकांतातील त्यांची नित्य धारणा चिन्मात्र, ज्ञानमात्र, स्फूर्तिमात्र अशीच होती. नित्य ज्ञानमय असणे आणि मुक्तावस्थेत असणे ह्या अत्यंत जवळच्या अवस्था आहेत. श्रीसमर्थ कृपांकित श्रीधर स्वामीजींना या अवस्थांचा स्पर्श होता हे त्यांच्याच लिखाणातून दिसून येते. तसेच त्यांनी स्वीकारलेल्या दीर्घकाळ एकांतावरूनही निश्चित अनुभवास येते.

श्रीधर कुटी ट्रस्ट, सज्जनगड या संस्थेने स्वामीजींचे अनेक ग्रंथ प्रकाशित केले आहेत. तथापी अजूनही काही ग्रंथ अप्रकाशित आहेतच. थोड्याच कालावधीत ते सर्व वाङ्मय प्रकाशित करण्याचे ध्येय निश्चित ठरले आहे. या पुस्तकात स्वामीजींचे संपूर्ण चरित्र आले असून हे वाचकांना आवडेल अशी खात्री वाटते. श्री स्वामीभक्तांचे आणि वाचकांचे समाधान होवो अशी सदिच्छा.

मारुतीबुवा रामदासी
मु. सज्जनगड, सातारा

(स. भ. मारुतीबुवा रामदासी यांचे सौजन्याने)

मला उमजलेले श्रीधर स्वामी महाराज

सौ. लतिका म. कुलकर्णी

एम.ए.बी.एड. शिक्षिका. २२ वर्षे नाट्यलेखन व त्यात सहभाग. सामाजिक कार्याची आवड.

'आम्हा न कळे ज्ञान, न कळे पुराण । वेदांचे वचन न कळे आम्हा ।'

अशी स्थिति असताना एका महात्म्याबद्दल काय लिहावे, कसे लिहावे हेच कळत नाही. बघू या थोडा प्रयत्न करून !

किती तरी वेळा सज्जनगडावर जाणे झाले. श्रीश्रीधर स्वामींच्या मठातही गेले दर्शनाला. पण कधीच ह्या थोर विभूतींबद्दल जास्त खोलात जाऊन जाणून घेतले नाही. श्रीसमर्थांचे शिष्य एवढेच आमचे ज्ञान पण जसजसे त्यांच्याबद्दल वाचले, काहीजणांकडून ऐकले, तसतसे माझे अज्ञान दूर होत गेले. एक शांत, दयाळू, कष्टाळू, जिद्दी व आपल्या कार्यावर अत्यंत निष्ठा असलेला सत्पुरुष हीच प्रतिमा समोर आली. सगळे आयुष्य कष्टमय जगून जगाप्रति प्रेम देणारं व्यक्तिमत्त्व हेच त्यांचे रूप. प्रयत्नवादाचा अंगीकार करून नराचा नारायण होऊ शकतो. सामान्य माणूस, हेच समजून आले. आपले प्रारब्ध तर भोगल्यावाचून सुटका नाही. पण प्रयत्नाने त्याच्यावरही मात करता येते, हे त्यांनी आपल्या स्वतःच्या उदाहरणाने सिद्ध करून दाखवले. उच्च ध्येयनिष्ठ जीवन, हेच खरे सुखी, समाधानी जीवन. हेच खरे संतांचे जीवन. हेच आजच्या स्वार्थी, आत्मकेंद्रित समाजाला मार्गदर्शन करणारे जीवन की त्यांनी 'प्रत्यक्षात जगून दाखवले. हेच परमेश्वर प्राप्तीचे साधन. हाच मोक्षाचा मार्ग. त्याद्वारे नक्कीच मोक्ष मिळेल हे एक आश्वासन.

'भगवान् श्रीमत् परिव्राजकाचार्य श्रीधर स्वामी महाराज' या सार्थ बिरुदावली असलेल्या साधू पुरुषाचे पूर्वायुष्य जाणून घेणे त्यांच्या कार्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. मुळात त्यांचा जन्मच कुळाचा, स्वतःचा व समाजाचा उद्धार करण्यासाठी झालाय हे त्यांच्या पूर्वायुष्यावरून समजून येते.

नारायणराव देगलूरकर (मूळचे पतकी) व सौ. कमलाबाई हे हैदराबादला राहणारे सच्छील, भाविक पतिपत्नि. दोन मुलगे व एक मुलगी ही अपत्ये. नारायणरावांचे बालपण देगलूरला गेले. पण आई-वडिलांचे छत्र लहानपणी हरवल्याने व चुलत्याने नीट सांभाळ न केल्याने शिक्षणाच्या ओढीने मोठे बंधू गोविंदराव ह्यांच्याबरोबर हैदराबादला आले. अत्यंत कष्टाने शिक्षण घेऊन कारकुनाच्या नोकऱ्या मिळाल्या आणि दोघांनी संसार थाटले. देगलूर या आपल्या मूळच्या गावी कोणा पूर्वजांच्या हातून घराचे रक्षण करणाऱ्या सर्पाचा वध घडला. त्यामुळे घराला काहीतरी शाप आहे ही नारायणरावांना माहिती होती. ह्या दडपणाखाली ते होते. पण त्यांच्या उपाध्यांकडून त्यांना त्याबद्दल सुलासेवार माहिती मिळाली. त्यानुसार त्यांच्या घराण्याचा निर्वंश होणार आहे. पण गाणगापूरला जाऊन श्रीदत्त उपासना केली तर एक सात्त्विक वृत्तीचा पुत्र होईल व तो सर्व कुळाला उद्धरून नेईल हे नक्की. हे समजल्यावर दोघांनी गाणगापूरला जाऊन श्रीदत्तात्रेयांची उपासना करण्याचा निश्चय केला. गुरुचरित्राची पारायणे केली. अत्यंत भक्तिभावाने तेथे सेवा केली. लवकरच श्रीदत्तात्रेयांनी प्रत्यक्ष श्रीफळाचा प्रसाद दिला व त्या कृपेनेच दत्तजयंतीच्या शुभ दिवशी सायंकाळी चिंचोली मुक्कामी सन १९०८ ला श्रींचा जन्म झाला.

बालपण वडील भाऊ, बहीण, आईवडील ह्यांच्या कृपाछत्राखाली सुखरूप गेले. पण दोन वेळा मोठ्या दुखण्यातून पार पडावे लागले. हळूहळू वडील, भाऊ, बहीण ह्या सगळ्यांचे छत्र हरपले. पण आईने सांभाळ केला. त्या वयातही रामभक्ती होती. श्रीरामावर अपार श्रद्धा होती. परंतु मातोश्रींचेही छत्र हरवल्यावर पुण्यास शिक्षण घ्यावे म्हणून पुण्यात आगमन झाले. त्यापूर्वी काही काळ गुलबर्ग्याला मावशीकडे राहिले होते.

हैदराबादला उर्दू शिक्षणाबरोबर शाळाबाह्य परीक्षाही दिल्या होत्या. अभ्यासात नेहमी अव्वल असायचे. व्यायामाचीही आवड होती. शारीरिक, बौद्धिक व पारमार्थिक दृष्टीनेही श्रीधराची पावले प्रगतीपथावर पडत होती. मरणसमयी आईने त्यांच्याकडून वचन घेतले होते की, सर्व स्त्रियांना माता, भगिनींप्रमाणे मानावे. त्या वचनाचे त्यांनी जन्मभर पालन करायचे ठरविले होते.

श्रीधरांनी अनाथ-विद्यार्थीगृहात प्रवेश घेतला. लहानपणापासूनच शिस्तबद्ध जीवनाची सवय असल्याने तेथील कठोर आचार-पद्धतीचा त्यांना अजिबात त्रास झाला नाही. उलट त्यातूनही जितकी दुसऱ्यांना मदत करता येईल तितकी जास्तीत जास्त करण्याचा त्यांचा प्रयत्न असावयाचा आणि तोही स्वतः कष्ट सोसून, न कुरकुरता. हे फार क्वचित असते, घडते. त्यामुळे सगळेजण त्यांना 'स्वामी' असे कुचेष्टेने म्हणत.. पण हे भविष्यात खरे घडणारे होते. इतरांच्या सेवाशुश्रूषेत वेळ गेल्याने अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होऊ लागले. प्रकृति ढासळली व परिणाम म्हणजे परीक्षेत अपयश. त्यामुळे अनाथ-विद्यार्थीगृह सोडावे लागले. स्वतंत्र खोली घेऊन राहू लागले. तेथेही स्नान-संध्या, गायत्रीचा जप, सूर्य-नमस्कार, रामाची उपासना ह्यात खंड नव्हता. तसेच संन्यास-धर्माची पूर्वतयारी म्हणून माधुकरी मागून उदरभरण सुरू केले. त्यावेळी अनेक कटू अनुभव येऊनही त्यांनी कधी कोणावर राग धरला नाही. दुसऱ्यांना मदत करण्यासाठी स्वतःची पुस्तके एकाजणाला दिली व स्वतःला अभ्यासाला न राहिल्यामुळे मॅट्रिक परीक्षेत अपयश स्वीकारले. मात्र त्याची खंत अजिबात नव्हती.

माधुकरीच्या वेळी गीतेच्या पहिल्या अध्यायाला सुरुवात करून माधुकरी संपेपर्यंत अठरा अध्याय पूर्ण करत. स्वच्छ व स्पष्ट उच्चार, वेगवेगळ्या विषयांचा अभ्यास, पाठांतर ह्यामुळे बुद्धीला व वाणीला तेज आले होते. हळूहळू आपण तप करावे अशी इच्छा होऊ लागली व त्यानुसार एकेका गोष्टीचा त्याग होऊ लागला. जिव्हेवर, शरीरावर ताबा आणण्याचे प्रयोग सुरू झाले. पैसे व माती एकच मानून त्याप्रमाणे आचरण सुरू झाले. मौन,

त्रिकाळ स्नान, रामनामाचा जप इत्यादींवर भर सुरू झाला. एकदा श्री. वा. दा. पळनीटकर ह्यांची गाठ पडली. ते स्वधर्माचे जाज्वल्य अभिमानी होते. त्यांच्या सल्ल्याने 'सज्जनगड' हे स्थान तपाचरणाला योग्य आहे असे समजताच स्वतःचे सर्व दान करून तेथे जाण्याचा निश्चय केला. सर्वकाळ आपल्या धर्मावरचे आक्रमण कसे थांबवता येईल हाच विचार, ध्यास त्यांच्या मनात होता. शेवटी विजयादशमीच्या दिवशी श्री. पळनिटकरांचा आशिर्वाद घेऊन सज्जनगडाकडे प्रयाण केले.

सज्जनगडावर जाताना त्यांना अनेक वेळा श्रीसमर्थ आपल्या पाठीशी आहेत, आपल्याला बोलवीत आहेत हे जाणवले व त्यांच्या तपाचरणाच्या निश्चयाला बळकटी आली. गडावर आल्यावर तेथील जीवनात त्यांनी फक्त अमेक तशी, जेथे जरूर असेल तेथे फक्त सेवा, सेवा व सेवाच केली. त्यामधेच त्यांनी समर्थांना पाहिले. उपासनेत मात्र खंड पडू दिला नाही. आदर्श सेवेचा आदर्श श्रीधर स्वामींच्या रूपाने श्रीसमर्थांनी आजच्या पिढीला घालून दिला. समर्थांनी स्वतःच पुढे 'भगवान' पदवी प्रदान केली. त्यांची भगवद्भक्तीही पूर्ण कसाला लावायची समर्थांनी मुळीच कसूर केली नाही. इ. स. १९२७ ते १९३० च्या माघ वद्य नवमीपर्यंत श्रीधर स्वामींचे वास्तव्य गडावर होते. त्या कालावधीत स्वयंपाक घर, बगीचा, श्रींची समाधी, आजूबाजूचा परिसर, जेथे जेथे म्हणून अव्यवस्था असेल तेथे व्यवस्था लावण्याचे काम निरपेक्षतेने करत. पुष्कळ मौन राहून, अत्यंत भक्तिभावाने. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे ते ही सर्व सेवा जिवंत समर्थांचीच करत होते. त्या काळात तेथील लोकांचा छळही त्यांनी विनाकारण सोसला. समर्थांनी श्रीधरांची कसोटी पाहिली व त्याला ते उतरलेसुद्धा. धुळ्याचे समर्थभक्त श्री. शंकर कृष्ण देव यांनी त्यांना 'दासबोध' हा ज्ञानाकरता न वाचता श्रीसमर्थ सेवा म्हणून वाचा. दासबोध वाचन म्हणजे श्रीसमर्थांची निकट सेवा होय, असा उपदेश केला व त्यांच्या आग्रहासाठी श्रीधरांनी तेरा पारायणे केलीत. परंतु 'मुखीं नाम हातीं काम' ही त्यांची धारणा होती. ह्याच कालावधीत गडावर आल्यावर सुमारे दीड वर्षानंतर श्रीसमर्थांचा साक्षात्कार झाला. त्यांचा अनुग्रह मिळाल्यावर, श्रीसमर्थांच्या आज्ञेवरून श्रीधर स्वामी १९३० च्या दासनवमीला गडावरून दक्षिणेकडेस संचारार्थ निघून गेले.

'कार्य'

सर्व प्रवास पायीच करावयाचा निश्चय केलेला होता. जवळ काहीही सामान नाही. फक्त अंगावरची लंगोटी, समर्थ प्रसाद म्हणून एक कृष्णाजिन व कृष्णबुवा रामदासी यांनी दिलेली दासबोधाची एक प्रत. ह्यापुढे त्यांची 'भगवान श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य' अशी सर्वत्र ख्याति झाली. परंतु त्यासाठी त्यांना गडावरील साधनेनंतरही कठोर तपश्चर्या करावी लागली. त्याचा पाया मात्र गडावर घातला गेला. त्यांचे कडक आन्हिक चालू होतेच. सामान्यपणे लोक त्यांना वेडाच समजायचे. परंतु काही त्यांचे मोठेपण जाणून त्यांचा पाहुणचार करायचे. ज्या ज्या ठिकाणी जात तेथे तेथे समर्थांच्या ओव्यांवर प्रवचन करायचे. प्रथम करवीर क्षेत्री येऊन पुढचा प्रवास सुरू झाला. रामेश्वरला पायी जाण्याचे उद्दिष्ट होते. पायी जाण्याने जनतासंपर्क होतो. जनतेच्या समस्या समजतात व त्यांना बोध, मार्गदर्शन करणे सोपे जाते, असा हेतू असावा. बेळगाव सोडून गोकर्ण क्षेत्री थोडे दिवस मुक्काम केला. त्या ठिकाणीही सेवावृत्ति व शांति त्यांना सोडून गेली नाही. आजूबाजूच्या प्रदेशात पायी भ्रमण करताना शिंगेहळ्ळीत त्यांची श्रीशिवानंद सरस्वती स्वामी ह्या महान अधिकारी पुरुषाशी भेट होऊन तेथील मुक्कामानंतर मंजगुणी, बनवासी असा प्रवास चालूच राहिला. लोकांना प्रवचनाद्वारे हिंदू धर्माचे ज्ञान देणे, त्यांचे शंकासमाधान करणे, हे कार्य संपूर्ण प्रवासभर चालूच होते. १९३१ चे साल असावे. त्यांनी शिंगेहळ्ळीस पुन्हा तपश्चर्येस प्रारंभ केला. शिवानंदांच्या सहवासात चातुर्मास तेथे काढल्यावर त्यांना सज्जनगडावर जाण्याची ओढ लागली. सन १९३५ च्या माघ वद्य नवमीस पाच वर्षांनी पुन्हा सज्जनगडावर आले. तेथे त्यांची पूर्वीप्रमाणेच साधना सुरू होती. ह्या काळात त्यांनी आपला ज्ञानानुभव लेखनात उतरवला. श्रीसमर्थ संप्रदायाला ऊर्जितावस्था यावी हेच त्यांचे जीवितकार्य होते. गडावरील काळ यावेळी मात्र सुखावह होता.

सन १९३९ मध्ये श्रीसमर्थांच्या आज्ञेवरून शिंगेहळ्ळीत पुनरागमन केले. तेथेही त्यांचे धर्म-प्रचाराचे कार्य चालूच होते. विद्यार्थ्यांसाठी संस्कृत पाठशाळा स्थापन केली. पूज्य शिवानंदांचे कार्य काही काळ केले. त्यांच्या समाधीचे कार्य पूर्ण केले. (इ.स. १९४३). तिथेच श्रीधरस्वामींनी संन्यासाश्रम स्वीकारावा अशी त्यांना समर्थांची आज्ञा झाली. विजयादशमीच्या मुहूर्तावर संन्यास ग्रहण केला. तेव्हापासून लोक त्यांना 'भगवान श्रीधर' म्हणून ओळखू लागले. चिकमंगळूर येथे प्रत्यक्ष श्रीरामांनी त्यांना सांगितले की, तुझे धर्मोद्धाराचे कार्य होणार नाही. अजून वेळ आलेली नाही. त्यांनी तपश्चर्या करण्याचे ठरवले व भ्रमंतीला निघाले. श्रीरामेश्वर, तंजावर करत सर्व कर्नाटक पालथे घातले. त्यानंतर हिमालयातील बद्रीनाथ, जुनागड-गिरनार, श्रीक्षेत्र द्वारका, नरसोबाची वाडी असे फिरून सज्जनगडावर आले व तेथून मूळ गाव देगलूर येथे आले. आपल्या पूर्वजांचा उद्धार व्हावा म्हणून त्यांचा जन्म होता. मुक्काम धुंडामहाराजांच्या मठात होता. मूळ वाड्यात आले. तेथील ब्रह्मराक्षसास मुक्ती दिली; त्यालाही बोध केला. महाराजांच्या सान्निध्यात कोणीही स्थिर झाला की, त्यास सहजावस्थेचा अनुभव येत असे. सन १९५० मध्ये चैत्रात पुन्हा सज्जनगडावर आले. तेथे आलेल्या भक्तांचे शंकासमाधान करू लागले. परंतु एकांत लाभत नव्हता. म्हणून श्रीश्रीपादवल्लभांचे कुरवपूर क्षेत्र निश्चित केले. तेथेही दासनवमी व दत्तजयंतीचा उत्सव मोठ्या उत्साहात साजरा केला. तेथून पुन्हा अयोध्या, काशी, शृंगेरी असे भ्रमण केले व सन १९५४ साली कर्नाटकात सागर तालुक्यातील वरदपूर क्षेत्री आले. हे अगस्ती मुनी व भगवान व्यासांचे काही काळचे वस्तिस्थान आहे. तेथील मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. तेथे विजया-दशमीस श्रीधराश्रमाची स्थापना केली. धर्मप्रसारासाठी महाराजांनी महाराष्ट्रातही भ्रमंती केली. नागपूरपासून सोलापूरपर्यंत फिरले. दिल्लीलाही गेले होते.

श्रीस्वामींच्या अध्यक्षतेखाली सज्जनगडावर एक भव्य कीर्तन-संमेलनही भरवले गेले होते. सर्व भारतातून दोनशे जणांनी हजेरी लावली. शिवथर घळीत दासबोधाच्या जन्माच्या ३०० व्या जयंती निमित्ताने मोठा उत्सव केला.

श्रीधर-संप्रदायात विजया-दशमी हा शुभदिवस अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. कारण त्याच दिवशी स्वामींनी परमार्थात प्रवेश केला. संन्यास घेतला होता. पुढे सज्जनगडावर दोन वर्षे एकांत व वरदपूर आश्रमात दीर्घकाळ एकांतात घालवला, तेथे साधकांना अचूक मार्गदर्शन करीत असत. तेथेच त्यांनी श्रीएकनाथी भागवताला आपल्या प्रवचनाद्वारे प्रस्तावना लिहून दिली होती.

सन १९७३ साली श्रीधराश्रमामध्ये दासनवमीच्या उत्सवास प्रारंभ झाला. त्यातसुद्धा प्रवचन, कीर्तन, रामनामाचा सामुदायिक जप, भजन,

दासबोधाची पारायणे इ. कार्यक्रम होत असत. त्यात श्रीस्वामींनी 'श्रीसमर्थांचा अंतिम संदेश' ह्या बरोबर शुद्ध उपासना इ. वर भर देऊन समर्थ-संप्रदायिकाने कसे आचरण ठेवावे ह्याबद्दल मार्गदर्शन केले. ज्या भूमीवर अपूज्यांची पूजा होते व पूज्य व्यक्तींची अवहेलना होते त्या भूमीवर दुष्काळ, महाव्यक्तींचे मृत्यू व जनता भयभीत असते, असे सांगून भारतीय सनातन धर्म विश्वधर्म होवो हा आशीर्वाद दिला.

ह्याच सुमारास स्वामींना अल्सरचा त्रास सुरू झाला. ते सतत दोन महिने दुधावरच होते. नित्यनेमात मात्र खंड नव्हता. त्यांना आपले येथील कार्य संपल्याचे स्पष्ट समजले होते. त्यानुसार सर्व व्यवस्था लावणे चालू होते. अखेर चैत्र वद्य द्वितीया दिनांक १९ एप्रिल १९७३ रोजी सकाळी अमृतसिद्धी योगाच्या शुभमुहूर्तावर त्यांनी समर्थचरणी अखेरची विश्रांती घेतली. त्यांची वरदपूर येथेच समाधी बांधण्यात आली. श्रीमहाराजांचे जीवन हे एक आदर्श योग्याचे जीवन होते. अंतिम क्षणापर्यंत त्यांनी त्यात कुचराई केली नाही. ज्यासाठी जन्म झाला, तो सत्कारणी लावला. असे जीवन हे अलौकिक, दुर्मिळ असते. मनुष्यात दोष असतात. ते काढून टाकले की तो पवित्र होतो. पश्चात्तापाने, प्रयत्नाने मनुष्य आत्मोन्नति करून घेऊ शकतो, ह्यावर त्यांचा दृढ विश्वास होता. त्यांचे विचार ऐकण्यास हजारोंच्या संख्येने लोक जमत असत. अजूनही त्यांना बघितलेले व अनुग्रह घेतलेले लोक खूप आहेत. सद्गुरू असावा तर तो श्रीसमर्थांसारखा, की जो ध्येयनिष्ठ, ब्रह्मनिष्ठ होता, तर शिष्य असावा तर श्रीधरस्वामींसारखा, एकलव्य. श्रीधरस्वामींच्या अस्तित्वाची खूप जणांना अनुभूति येते व मन शांत होते.

सौ. लतिका म. कुलकर्णी
एफ-११, कुमार पार्क, कोंढवा रोड, बिबवेवाडी, पुणे - ३७

परमपूज्य श्रीधर स्वामी !

साधुसन्त सत्पुरुषांची ही पावन भारतभूमी ।
अवतार अलौकिक तुमचा परम पूज्य श्रीधर स्वामी ॥
ऋग्वेदी विप्रकुळांत दत्तकृपें जन्मा आला,
तुम्हि वैदिक धर्मोद्धारा अवतीर्ण भूतली झाला ।
चेतोहर विभूतिमत्त्व, शुभ हास्य विलोभस वदनीं,
अन्तरी विमल आत्मियता, वात्सल्य तरळतें नयनीं ।
काषायवर्ण यतिवेष, रुद्राक्ष मेखला कण्ठीं,
वाजती खडावा पायीं, 'श्रीराम' 'हरिः ॐ....ओठीं' ।
धर्येवरि तेज तपाचे, ते भस्म विलेपन देहीं,
वैराग्यवृत्ती जाज्ज्वल्य, तुम्हि देही,.... तरी विदेही ।
जनकल्याणाच्या रेषा दर्शवी विशाल ललाट,
आशिर्वच सांगें सकला तो शुभद उभविला हात ।
निजरूप तुम्ही ओळखिलें, नादांतिल 'कोऽहम्... 'कोऽहम्'...
'मी देह नव्हे, मी आत्मा', 'मी ब्रह्मचि', 'सोऽहम्' 'सोऽहम्' ।
चिद्विलसित जग हे अवघे, चैतन्ययुता ही सृष्टी,
सर्वत्र, प्राणिमात्रांत 'रामतत्त्व पाहे दृष्टी ।
अनुग्रहार्थ गुरुभेटीचा ध्यास नित्य, तीव्र मनस्या,
कष्टविली काया अनुदिन, आचरिली उग्र तपस्या ।
हो सफल साधना, सेवा, प्रकटले ध्यान साकार,
प्रत्यक्ष रामदासांचा तो समूर्त साक्षात्कार ।
परिव्राजक दीक्षा झाली, सकल प्राप्त झाल्या सिद्धी,
दुष्ट शक्ति जाती विलया, कितिकांच्या शमल्या व्याधी ।
मातेसम मन कनवाळू, व्यथितार्त बघुनि कळवळलें,
त्रस्त, ग्रस्त, दीन जनातें भय-दुःखमुक्त तुम्हि केले ।
हे चिन्मय सिद्ध स्वामिन ! भारतीं भ्रमण तुम्हि केलें,
ऋत सनातनी संस्कृतिचें औदात्य जनांसी कथिले ।
रसनेंतुनि अमृतमधुरा तत्त्वबोध सकलां केला,
कुलधर्म कुलाचाराचा उपदेश अमोलीक केला ।
राष्ट्रार्थ धर्म जागविला, ज्ञान देत चैतन्याचें ।
तव भूलोकीं अवतार-हे देणें परमात्म्याचें ॥

विश्वनाथ जोशी
२, श्रीराम अपार्टमेंट, बी-२१, श्रीराम मंदिरासमोर,
इचलकरंजी

पू. श्रीधर स्वामी महाराजांचे समकालीन काही संत

प्रा. म. अ. कुलकर्णी तथा स्वामी प्रज्ञानंद

एम.ए. शिवाजी विद्यापीठात मराठीत सर्वप्रथम. निवृत्त मराठी विभाग प्रमुख. श्री. आर. के. कॉलेज ऑफ कॉमर्स, कोल्हापूर. कथा, कविता, स्फुट लेखन निरनिराळ्या नियतकालिकांतून प्रकाशित. सहा पुस्तके प्रकाशित. महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेर व्याख्याने 'श्रीक्षेत्र पावस' षण्मासिकाचे संपादक.

१) गुरुदेव रा. द. रानडे (१८८६ ते १९५७)

'ईश्वरप्रेरित जीवन श्रद्धेने जगणारे थोर संत' अशा सार्थ शब्दांत गुरुदेवांच्या जीवन-तत्त्वज्ञान व कार्याचा यथार्थ गौरव केला गेला आहे. रानडे घराणे हे मूळचे रत्नागिरी जिल्ह्यातील जामसांडे या गावचे. 'रामभक्ती'ची परंपरा या घराण्यात पूर्वापार चालत आलेली होती. जीवन-चरितार्थ चालविण्यासाठी त्यातील काहीजण रामदुर्ग, जमखिंडी या संस्थानात नोकरीनिमित्त आले. मातोश्री सौ. पार्वतीबाई व पिताश्री दत्तोपंत यांचे पोटी ३ जुलै १८८६ रोजी रामभाऊंचा जन्म जमखिंडी येथे झाला. जन्मानंतर मातोश्रींनी ज्या सत्पुरुषांकडून पूर्वी अनुग्रह घेतला होता त्या शुभलिंगस्वामी यांच्या चरणावर घातले तेव्हा या लहान मुलावर कृपादृष्टीने पाहून 'बाई तुझा मुलगा एक श्रेष्ठ सत्पुरुष होणार आहे. त्याची कीर्ती जगभर होईल.' असा आशीर्वाद दिला होता !

इ. स. १९०१ साली भाऊसाहेब महाराज उमदीकर यांचेकडून अनुग्रह प्राप्त झाला. लहानपणापासूनच ते अतिशय हुशार विद्यार्थी म्हणून प्रसिद्ध होते. मॅट्रिकच्या परीक्षेत जगन्नाथ शंकरशेठ संस्कृत शिष्यवृत्ती सन्मानाने मिळवून ते उत्तीर्ण झाले. पुढील शिक्षणाकरिता ते पुणे येथे डेक्कन कॉलेजमध्ये दाखल झाले. नामस्मरण व गुरूंवरील दृढ श्रद्धा यामुळे त्यांनी, नियमित उदंड साधना पुढील आयुष्यात करून ऐहिक तसेच पारमार्थिक यश संपादन केले. 'चैतन्याने सारे विश्व भरलेले आहे' हा अनुभव त्यांना पुणे येथेच १९०८ मध्ये आला. अंतःकरणाची शुद्धता व तीव्रता यावर अनुभव अवलंबून असतो हे पारमार्थिक रहस्य यांनी ओळखले व नामस्मरणावर विशेष भर देऊन पुढील वाटचालीस प्रारंभ केला. १९१४ साली एम.ए.ची परीक्षा ते चान्सेलर्स सुवर्ण पदक मिळवून उत्तीर्ण झाले ! या महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय अभ्यासाबरोबरच त्यांनी जमखिंडीचे पंडित श्री. बाळशास्त्री आठवले यांचेकडे गीता, ब्रह्मसूत्रे, उपनिषदे यांचा अभ्यास केला. पुण्याच्या डी. ई. सोसायटीने त्यांना तत्त्वज्ञान विषयाचे प्राध्यापक म्हणून सन्मानाने बोलावून घेतले. उत्तम प्राध्यापक म्हणून त्यांचा लौकिक सर्वत्र पसरला. भारतीय तत्त्वज्ञानाचे श्रेष्ठ भाष्यकार म्हणून ते ओळखले जाऊ लागले. त्यांनी १९२७ मध्ये अलाहाबाद विद्यापीठात तत्त्वज्ञान विभागाचे प्राध्यापक व नंतर याच विद्यापीठाचे व्हाईस चॅन्सेलर म्हणून काम केले. १९४७ मध्ये ते सेवानिवृत्त झाले. सेवानिवृत्तीनंतर विजापूर जिल्ह्यातील 'निंबाळ' येथील आश्रमात त्यांचे वास्तव्य होते. तेथेच ६ जून १९५७ रोजी त्यांनी इहलोकीची यात्रा संपवली.

१) भगवद् गीता साक्षात्काराचे तत्त्वज्ञान

२) मिस्टिसिझम इन् महाराष्ट्र

३) पाथ वे टू गॉड इन् कन्नड लिटरेचर

४) पाथ वे टू गॉड इन् हिंदी लिटरेचर

५) एसेज ॲण्ड रिफ्लेक्शन्स

६) वेदान्त : दि कल्मिनेशन ऑफ इंडियन थॉट

इ. त्यांचे ग्रंथ सर्वत्र मान्यता पावलेले आहेत. आत्मसाक्षात्काराचा आनंद मिळविणे हेच मानवी जीवनाचे ध्येय आहे – या मुख्य सूत्राला धरून साक्षात्कार वादाचे सर्वांगीण परीक्षण, निरीक्षण करून त्यांनी सिद्धांत मांडलेले आहेत. प्रो. वुडहाऊस, प्रि. बेन, लोकमान्य टिळक, डॉ. ॲनी बेझंट, राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद, डॉ. राधाकृष्णन्, डॉ. गंगनाथ झा यांसारख्या विद्वानांनी गुरुदेवांच्या व्यापक ज्ञानाचा, पारमार्थिक क्षेत्रातील उच्च अधिकाराचा गौरव केला होता.

२) विनोबाजी भावे (१८९५ ते १९८२)

भूमीदान, संपत्तीदान, श्रमदान, जीवनदान इत्यादी प्रयोगाद्वारे सामाजिक क्रांती घडून यावी यासाठी अहोरात्र चिंतन-मनन करणारे श्रेष्ठ दार्शनिक म्हणजे विनोबाजी भावे होत. 'कृतिशील संत म्हणूनच सारेजण त्यांच्याकडे पाहात. आकाशाइतके व्यापक, धरतीएवढे बळकट आणि क्षितिजाप्रमाणे सर्वसमावेशक असे विचारधन त्यांनी देऊन ठेवले आहे.

११ सप्टेंबर १८९५ रोजी गागांदे - (रायगड) येथे त्यांचा जन्म झाला. वडिलांची वैज्ञानिक दृष्टी व आईचे भक्त हृदय घेऊनच ते जन्माला आले. १९१६ साली म. गांधींच्या विचारांनी प्रभावीत होऊन ते त्यांच्या आश्रमात राहावयास गेले. १९२३ साली 'महाराष्ट्र धर्म' या मासिकामधून उपनिषदांवर लेखमाला लिहिली. १९३२ मध्ये 'गीताई'च्या प्रथम आवृत्तीचे धुळे जेलमध्ये प्रकाशन झाले. या तुरुंगातच साने गुरुजींनी लिहून घेतलेली 'गीता प्रवचने' लोकप्रिय झाली. सत्याग्रह, सूतकताई, ग्रामसेवा, ग्रामदीयात्रा इ. उपक्रम सेवाभावाने राबवले. १९३८ मध्ये म. गांधींच्या आदेशानुसार 'पवनार' येथे आले व आश्रम उभा केला. ईशावास्य वृत्ति, स्थितप्रज्ञदर्शन इ. पुस्तकांचे लेखन, सर्वोदय व भूदान कल्पनेची मांडणी, क्रांतीचे आवाहन १९५७ मध्ये 'जय जगत् !' चा प्रथम उद्घोष, १९६८ आचार्य कुलाची स्थापना, गोहत्या बंदीसाठी उपोषण, १५ नोव्हेंबर १९८२ - महानिर्वाण, असा त्यांचा थोडक्यात जीवनपट आहे.

त्यांनी संत परंपरेतील जुन्या विचारांना विसाव्या शतकातील विज्ञाननिष्ठेचा कणा देण्याचा डोळस प्रयत्न केला. भारतीय तत्त्वज्ञान, विचार, संस्कृती यांचा सूक्ष्म अभ्यास. सर्व धर्मांतील प्रमुख ग्रंथांचाही

मार्मिक तत्त्वशोध घेऊन त्यांचा समन्वय कसा साधता येईल याचे सर्वांना मार्गदर्शन केले. धर्मविचार, माणसातील चांगुलपणाचा विकास करतो, एकमेकांवर प्रेम करायला शिकवतो, एकमेकाविरुद्ध लढायला नाही - हे आवडते सूत्र. काम, क्रोध, लोभ या तीन वृत्तीतून मुक्त होऊन, समाजाला आत्मोन्नतीचा मार्ग दाखवून देणारे सत्याग्रही नेते तयार व्हावेत व आपल्या उदाहरणाने त्यांनी बाह्य क्रांतीबरोबर अंतरंग क्रांती घडवून आणावी हा त्यांचा ध्यास होता. महात्मा गांधींना अपेक्षित असणारे रामराज्य प्रत्यक्षात आणण्याकरिता एक महत्त्वाची चळवळ म्हणून भूदान यज्ञाचे आंदोलन त्यांनी उभे केले. ३२ लाख एकर जमीन त्यांना दान म्हणून मिळाली. सात्त्विक वृत्तीने ते नेहमी मनन, चिंतन, मंथन करीत असत. आचार, विचार, प्रचार आणि संचार करतो तो आचार्य ही त्यांनी आचार्याची व्याख्या केली होती. अशा आचार्यांचे कुल स्थापून समाजाला मार्गदर्शन करण्याचा निष्ठावंत, व्रती मंडळींना त्यांनी आदेश दिलेला होता. नैतिक शक्तीने समर्थ असलेले सज्जन एकत्र येतील तर दुष्ट शक्ती आपोआप पराभूत होतील असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांनी निर्भय, निर्वैर आणि निष्पक्ष राहून व्यक्ती व समाजाचा विकास घडवावा अशी त्यांची शिकवण होती ! प्रज्ञा - प्रतिभेचा पूर्ण विकास झालेले, आत्मशक्तीचे सामर्थ्य असलेले, तपःपूत जीवन जगणारे, निष्कलंक चारित्र्याचे थोर ऋषीतुल्य संत हीच त्यांची खरी प्रतिमा जनमानसात दृढ झालेली आहे.

३) पू. बाबा महाराज आर्वीकर (१९२५ - १९७१)

नाथ संप्रदायाचा वैभवसंपन्न वारसा कुलपरंपरेने लाभलेले बाबा महाराज आर्वीकर हे भक्ती - ज्ञान - वैराग्य यांचा सुंदर समन्वय साधलेले सिद्ध योगी होते. त्यांच्या घराण्याचे मूळ पुरुष श्री. वामनदेव हे मीननाथांचे शिष्य होते. विदर्भातील पुण्यश्लोक मायबाई, सिद्ध पुरुष नारायण महाराज माळी, यांची या जोशी घराण्यावर पूर्ण कृपा होती. श्री. प्रभाकरपंत हे वडील व सौ. अन्नपूर्णाबाई या मातोश्री. मोरेश्वर हे बाबांचे विशेष नाम. वयाच्या दहाव्या वर्षी राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज यांचा त्यांना कृपामय सहवास लाभला. रामायण, महाभारत, गीता, भागवतादी धर्मग्रंथांचे वाचन त्यांनी बालवयातच केले होते. स्वामी रामतीर्थ, महात्मा गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्याही विचार तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास त्यांनी तरुण वयातच केला होता... अध्यात्मातील जे गूढ, अनाकलनीय त्याचा शोध-बोध घेण्यातच मानवी जन्माची खरी सार्थकता आहे हे ओळखून त्यांनी घरादाराचा त्याग करून भारतभर तीर्थयात्रा केल्या. मुंबईपासून जगन्नाथपुरीपर्यंत व खांडव्यापासून नेपाळपर्यंत ते सर्वत्र भ्रमंती करीत राहिले. नर्मदा तटाकी राहून घोर तपश्चर्या केली. तेथे यति महेश्वरानंद यांनी त्यांचेवर पूर्ण कृपा केली. मंत्रशास्त्र निपुण तपेबाबा, बंगाली परमहंस शुकाचार्य, विविध शास्त्र निपुण राघवाचार्य, अवलिया उडिया बाबा अशा थोर संत, महंतांचाही कृपाशिर्वाद - लाभ त्यांना घडला. साधनेस पूर्णता येऊन त्यांना परमपदाची प्राप्ती झाली व ते आंतरिक आदेशाप्रमाणे अक्कलकोट येथे आले. अन्नदान, धर्मदान, विद्यादान यांची मुक्त हस्ते लयलूट करीत, भगवंताच्या भावप्रेमात ते रंगून राहिले. स्मरण, सेवा, समर्पण, ही परमार्थामधली त्रिसूत्री भक्तजीवनात श्रेष्ठता, उदारता व रसमयता मिळवून देते असे ते सांगत. धर्मविचार व अध्यात्म तत्त्वे यातील तेजस्विता पुन्हा प्रकट करण्यानेच जगत्कल्याण साधेल व जगाला सुखशांतीचा लाभ होईल असे ते सांगत.

त्याकरिता 'संतधर्माचे' जागरण सर्वत्र केले गेले पाहिजे ही त्यांची शिकवण होती. 'दिव्यामृतधारा' हा ज्ञानेश्वरीच्या बाराव्या अध्यायाचे स्पष्टीकरण करणारा त्यांचा ग्रंथ सर्वार्थाने अद्वितीय असा आहे. गुरुगीता, प्रभात पाठ, साधना संहिता, मनोपदेश, हरिपाठ, आचारसंहिता, पंचराज इत्यादी त्यांच्या ग्रंथामधून मौक्तिक तत्त्वज्ञान वाचावयास मिळते. 'दिव्यामृतधारा' या ग्रंथात नाथसंप्रदायाची गूढ म्हणून समजली जाणारी अनेक रहस्ये त्यांनी अधिकारवाणीने उलगडून दाखवली आहेत. 'संतधर्म - जीवनदर्शन' भाषणूरचे हृद्गत - या शरद भगत यांनी संपादन केलेल्या पुस्तकामधून बाबा महाराजांना अभिप्रेत असलेल्या कार्याचे स्वरूप सुस्पष्ट होते.

३ ऑगस्ट १९२५ ही जन्मतिथी तर २ डिसेंबर १९७१ हा त्यांचा निर्याण दिवस. आत्मबोधात निवालेले, समरसतेने शांत झालेले, योगी आणि भक्त यांचा अद्भुत समन्वय साधलेले, प्रगल्भतेने धर्मरहस्याची उकल करणारे - तत्त्ववेत्ते म्हणून त्यांचा परिचय सर्वत्र झाला होता. 'धर्म हे एक जीवन विज्ञान आहे - स्थिर चराच्या संबंधातून असणे-राहाणे-वागणे याची व्यवस्था धर्म सांगतो. मानवी सृष्टी व मानवेतर जीवन रचना यांच्या उत्क्रांतीचा विचार धर्मात आहे. हाच संतधर्म, ईशधर्म किंवा आत्मधर्म होय !' ही त्यांची शिकवण होती.

४) संत तुकडोजी महाराज (१९०९ ते १९६८)

माणिक बंडोजी पाटील हे तुकडोजी महाराजांचे मूळ नाव. अमरावतीजवळील 'यावली' येथे त्यांचा जन्म झाला. घरची परिस्थिती अत्यंत गरीबीची. वडील शिवणकाम करीत व आई लोकांघरची दळणे दळून देत असे. यातून होणाऱ्या कमाईतून ते प्रपंच चालवीत असत. मात्र घरचे वातावरण पवित्र आणि पारमार्थिक होते. देवीची उपासना व पंढरीची वारी हे कुटुंब करी. तसेच घरी देवधर्माचे कुलाचार भाविकतेने केले जात असत. त्याचे संस्कार माणिकजीवर होत राहिले. गावात उत्सव प्रसंगी होणाऱ्या कथा, कीर्तन, प्रवचनांचाही प्रभाव बालपणापासून त्यांचे मनावर झाला होता.

१९४२ चे आंदोलन सर्वत्र जोराने प्रसार पावले. देशकार्यासाठी व स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी प्रत्येक तरुणांनी कार्यकर्ता म्हणून स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी व्हावे या आवाहनाला प्रतिसाद देणाऱ्या तरुणात माणिकजी सहभागी झाले. भारत सेवक समाजाच्या कार्यात स्वतः होऊन भाग घेतला. त्याच काळात बरखेड येथे संतश्रेष्ठ आडकोजी महाराज यांची कृपा माणिकजीवर झाली. त्या कृपा बळावर माणिकजी देशसेवाही करीत राहिले. तसेच आप्तस्वकीयांचे संबंध तोडून, निर्भयपणे गावोगाव हिंडत राहिले. गाणी गावीत, कीर्तने करावीत, संतांच्या अभंगांच्या आधारे समाज प्रबोधन करावे यात ते रमून गेले. स्वतःही अभंग रचून उत्स्फूर्तपणे ते गाऊ लागले. त्यात स्वतःचा नामनिर्देश - नामा म्हणे, तुका म्हणे याप्रमाणे 'तुकड्या' म्हणे असाच ते करीत. त्यामुळे तुकडोजीबोवा या नाममुद्रेनेच लोक त्यांना ओळखू लागले. काहीजण 'देवबाबा' म्हणूनही त्यांना ओळखीत. अतिशय तळमळीने ते कीर्तने करीत. समाज प्रबोधन करीत. त्यामुळे अफाट लोकप्रियता त्यांना लाभली. महात्मा गांधी व विनोबाजी भावे यांच्या विचार व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव तुकडोजी महाराजांवर होता. त्यामुळे स्वातंत्र्यलढ्यात तुकडोजींनी आघाडीवर राहून प्रचार कार्य केले. त्याचबरोबर समाजातील अज्ञान, दैन्य, दारिद्र्य या गोष्टी नाहीशा करून सामाजिक सुधारणाही आधी केल्या

पाहिजेत यावरही ते आपल्या कीर्तनातून भर देत. समाज परिवर्तनासाठी ग्रामराज्य, मूलोद्योग, कुटिरोद्योग, भूदान, श्रमदान, अस्पृश्यता निवारण, स्त्रीशिक्षण या चळवळी यशस्वी झाल्या पाहिजेत. त्यासाठी लोकांनी सेवाभावाने ही व्रते घेतली पाहिजेत. व्यापक दृष्टीने विधायक कार्ये केली पाहिजेत – या गोष्टींचेही ते मार्गदर्शन करीत. त्यांचे वक्तृत्व प्रभावी होते. अंतर्यामी सेवाभाव प्रबळ होता. कार्यकर्त्यांचा आत्मविश्वास वाढविण्याचे कौशल्य होते. गोरगरिबांबद्दल कणव होती. त्यामुळे त्यांना अफाट लोकप्रियता मिळाली व अनुयायीही मिळाले. महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, राजेंद्रप्रसाद यांसारख्या श्रेष्ठ भारतीय पातळीवर कॉंग्रेस कार्य करणाऱ्या नेत्यांशी त्यांचा परिचय झाला. वाढला. त्यांच्या बरोबरीने कामे करण्याची संधी त्यांना प्राप्त झाली. म्हणूनच 'राष्ट्रीय संत' ही उपाधी त्यांना दिली गेली. विदर्भातील त्यांचे कार्य अतुलनीय आहे. ग्रामीण जनता जनार्दनाची सेवा हीच ईशसेवा हे व्रत तुकडोजीमहाराजांनी आयुष्यभर पाळले. देशभक्ती आणि देवभक्ती यांची उत्तम सांगड घालून जातवाद, पंथवाद, संप्रदाय वाद यांना थारा न देता त्यांनी निष्ठेने कार्य केले. विपुल काव्यरचना, ग्रंथरचना केलेली आहे. 'ग्रामगीता' या काव्यग्रंथांत त्यांचे समग्र विचारधन साकार झालेले आहे. भारताचा 'नव-भारत' कसा तयार व्हावा याचे मनोज्ञ वर्णन त्यातून पाहावयास मिळेल.

५) यतिराज नारायणानंद सरस्वती (१९१५ ते १९९९)

'तैसा साधू आत्मज्ञानी । बोधे पूर्ण समाधानी ।
विवेके आत्मनिवेदने । आत्मरूपी ॥'

हे समर्थ रामदासांनी केलेले श्रेष्ठ साधूंचे वर्णन यतिराज नारायणानंद सरस्वती (उगार स्वामी) यांना पूर्णपणे लागू पडते.

वाई येथे १२।९।१९१५ रोजी त्यांचा जन्म झाला. त्यांचे पूर्वाश्रमीचे नाव हरिभाऊ दत्तात्रय करमळकर. त्यांचे शिक्षण सातारा येथे झाले. 'आयुर्वेदाचार्य' ही पदवी त्यांनी सन्मानपूर्वक मिळविली होती. इचलकरंजी येथे काही काळ उत्तम वैद्यकीय व्यवसाय करून त्या भागात नावलौकिकही मिळवला होता. लहानपणापासून त्यांना गणेश उपासनेची आवड होती. स्वधर्माचरण करून देह ईशकार्यार्थ सार्थकी लावावा हा ध्यास तरुणपणापासून लागलेला असल्याने संसाराच्या उपाधीत ते सापडले नाहीत. ध्यानधारणा, उपासना, पारायणे यात ते सतत रमून गेलेले असत. वैद्यकीय व्यवसायही अत्यंत यशस्वीपणे केला. १९४७ साली तो स्वेच्छेने बंद करून ते सज्जनगडावर उपासनेसाठी आले. तेथे पू. श्रीधरस्वामींचा सत्संग त्यांना लाभला. त्यानंतर नर्मदातटाकी तपाचरण केले. १९६७ साली गरुडेश्वर येथे त्यांना प. प. जनार्दन सरस्वती महाराजांकडून संन्यास दीक्षा मिळाली. संपूर्ण भारताची दोनदा पायी परिक्रमा केली होती. प्रख्यात पंडित लक्ष्मणशास्त्री मुरगूडकर, श्री. कल्याणपंत कुलकर्णी, धुंडिराजशास्त्री कवीश्वर, पंडित श्रीपादशास्त्री जेरे यांचेकडे त्यांनी शास्त्राभ्यास केला होता. अतिशय दृढनिश्चयी, संयमी, तपस्वी म्हणून त्यांची प्रसिद्धी होती. संन्यास धर्माचे शास्त्रशुद्ध, कठोर आचरण ते करीत. त्यामुळे 'प्रति टेंबेस्वामी महाराज' म्हणूनच त्यांना लोक ओळखीत. आद्य शंकराचार्यांच्या समग्र ग्रंथांचा त्यांचा गाढा व्यासंग होता. धर्मप्रसार – प्रचारार्थ चंद्रशेखर सरस्वती - कांची कामकोटी पीठाचे शंकराचार्य यांचेबरोबर ते काही काळ परिव्राजक म्हणून पदयात्रेत सामील झालेले होते. यति महाराजांमुळेच चंद्रशेखर सरस्वती महाराजांचे महाराष्ट्रात प्रथमच आगमन झाले होते.

त्रिकाळ स्नान, भजन, वाचन, चिंतन, स्वाध्याय व मुमुक्षूंना मार्गदर्शन यातच त्यांचा सर्व काळ जात असे. कर्नाटकातील 'उगार खुर्द' येथे त्यांचे बराच काळ वास्तव्य होते. दत्त व गणेश उपासनेवर त्यांचा विशेष भर होता. अभ्यासपूर्वक, सप्रमाण तत्त्वचिंतन करण्यास ते सांगत. उपनिषदे, गीता, गीताभाष्य, ज्ञानेश्वरी, दासबोध यांसारख्या ग्रंथांतील तत्त्वज्ञानाची प्रमेये ते अधिकारवाणीने समजावून देत. प्रापंचिक असो वा पारमार्थिक असो, त्याने आचारशुद्ध, धर्मयुक्तच जीवन जगावे यासाठी ते तळमळीने मार्गदर्शन करीत असत. संन्यासदीक्षा घेतल्यापासून देह गंगार्पण करीपर्यंत तीन-चार तपांच्या काळात त्यांनी कधीही पैशाला स्पर्शही केला नव्हता. अयाचित वृत्तीने, निःस्पृहपणे, ईश्वरावर पूर्ण श्रद्धा ठेवून, निर्मळ, निष्कलंक परमार्थ कसा करावा याचा ते आदर्शच होते.

'प्रभू गुणगान' (भाग १ ते ३) या ग्रंथात त्यांनी लिहिलेली उत्तमोत्तम काव्ये एकत्र प्रसिद्ध झालेली आहेत. ११ एप्रिल १९९९ रोजी त्यांनी आधी सर्वांना सांगून ठेवून संकल्पपूर्वक महानिर्वाण साधले. वाराणसी येथे त्यांनी सर्वांचा निरोप घेतला. करपात्रजी महाराज, एरंडे स्वामी, पू. गुळवणी महाराज, दत्त महाराज कवीश्वर, गुरुदेव रानडे, बाळशास्त्री हरदास, श्रीधरशास्त्री पाठक, अण्णाबुवा कालगावकर अशा थोर सत्पुरुषांशी त्यांचे निकटचे संबंध होते. यापैकी बहुतेकांनी यति महाराजांचा विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील आदर्श सत्पुरुष म्हणून गौरव केला आहे.

६) स्वामी स्वरूपानंद (पावस) (१९०३ - १९७४)

जनमानसातील धर्मविचाराचा ऱ्हास थांबवून त्याच्या अंतर्यामीच्या धर्मचैतन्याचे उत्थान घडवून आणणारे महात्मे, या जगात ईश्वरी संकल्पाने अवतार घेतात, सर्व तऱ्हेच्या प्रतिकूलतेवरती आत्मबळाने मात करतात व शांतपणे आपले ईश्वरदत्त कार्य करून, स्वतः धन्यता, कृतार्थता प्राप्त करून घेऊन विश्वरूपात विलीन होऊन जातात. अशा थोर महात्म्यांमध्ये स्वामी स्वरूपानंद यांचा नामोल्लेख करावा लागेल.

१५ डिसेंबर १९०३ मध्ये स्वामीजींचा जन्म पावस (रत्नागिरी) येथे वडील परशुरामपंत गोडबोले व आई सौ. रखुमाबाई यांचे पोटी झाला. घरची परिस्थिती मध्यमवर्गीय बेताचीच पण घरचे वातावरण सदाचार संपन्न, सात्त्विक, पवित्र आणि धर्ममय होते. प्राथमिक शिक्षण पावस येथे, इंग्रजी शिक्षणाची प्रारंभीची काही वर्षे रत्नागिरी येथे, त्यानंतर मुंबई आंग्रेवाडी येथील - आर्यन एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेत पुढील शिक्षण पूर्ण झाले. लहानपणापासून गीता-ज्ञानेश्वरी, गीतारहस्य यांसारखे ग्रंथ आवडत. संस्कृत, मराठी हे विषय विशेष आवडीचे होते. शालेय जीवनातच लो. टिळक, महात्मा गांधी यांच्या विचार तत्त्वज्ञानावर श्रद्धा. त्यांच्याप्रमाणे आपणही निःस्वार्थी होऊन राष्ट्रसेवा, समाजसेवा करावी ही तीव्र ओढ. स्वावलंबन, सेवा, शुचिता, साधेपणा या तत्त्वांचा स्वेच्छेने जो स्वीकार केला तो निर्वाण होईतोपर्यंत त्यांचे पालन निष्ठेने केले.

१९२३ साली स्वामीजींचे मातुल श्री. केशवराव गोखले यांच्या मध्यस्थीने व आग्रहाने त्यांना ज्ञानेश्वरी उपासक बाबामहाराज वैद्य यांचेकडून अनुग्रह प्राप्त झाला. ते सोऽहं साधना निष्ठेने करू लागले. १९३० साली त्यांनी म. गांधींच्या आदेशानुसार मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेतला.

१९३२ साली 'सत्याग्रही' म्हणून ते तुरुंगातही गेले. तुरुंगातही त्यांची साधना-उपासना नित्य चाललेली असे. १९३३ साली ते तुरुंगामधून बाहेर आले ते साक्षात्कारी, सिद्धपुरुष म्हणूनच. *'[illegible]' या नावाचे आपल्या अनुभूतीवरती त्यांनी साकार केलेल्या काव्यात 'स्व-रूपी विश्वरूप देखिले / विश्वरूपी स्व-रूप पाहिले / स्वरूप, विश्वरूप आपले / नित्य तत्त्व ॥...'* हे अनुभवल्याची स्पष्ट नोंद केलेली आढळते.

१९३४ ते १९७४ असा चाळीस वर्षांचा प्रदीर्घ काळ त्यांनी पावस येथेच 'अनंत निवासा'त, देसाई बंधूंकडे काढला. अमृतधारा, भावार्थ गीता, संजीवनी गाथा, अभंग ज्ञानेश्वरी, अभंग अमृतानुभव, अभंग चांगदेव पासष्टी यांसारखे उत्तमोत्तम ग्रंथ लिहिले. ज्ञानदेवांच्या मान्यताप्राप्त ग्रंथांचा सुबोध-भावानुवाद केला. अनेक साधकांना सोऽहं दीक्षा दिली. लोकसंग्रह केला. आपल्या आचार-विचार तत्त्वज्ञानाने समग्र अध्यात्म विश्व चैतन्यमय करून सोडले. आपल्या वाट्याला आलेले जीवन समग्रतेने स्वीकारून त्यातूनही ईश्वरी दिव्यत्व प्रकट केले. साधकाचे जीवन किती उन्नत, पवित्र व दिव्य बनू शकते याचे ते मूर्तिमंत आदर्शच होते. त्यांचे समग्र साहित्य कवित्व, रसिकत्वाने भरलेले असून परतत्त्व स्पर्शाने झळाळणारे आहे. 'प्रति ज्ञानेश्वर'च या शब्दांत जाणत्या साधूसंतांनी त्यांचा यथोचित, सार्थ गौरव केलेला आहे. १५ ऑगस्ट १९७४ रोजी त्यांचे महानिर्वाण झाले. पावस येथे त्यांच्या समस्त भक्तांनी भव्य समाधी मंदिर उभे केलेले आहे. स्वामी स्वरूपानंदांच्यामुळे महाराष्ट्रात, विसाव्या शतकात नाथसंप्रदायाला नवचैतन्य प्राप्त झाले यात शंका नाही !

७) धुंडा महाराज देगलूरकर (१९०६ ते १९९२)

सज्जनतेचा प्रकर्ष, सात्त्विकतेचा आदर्श, संतसाहित्याचे व्यासंगी विश्लेषक, ज्ञानेश्वरीचे परम उपासक, विशाल हृदयाचे, सर्वार्थाने 'संत' पदवी सार्थ करणारे साधू... अशा अनेकानेक विशेषणांनी धुंडा महाराज देगलूरकरांना जाणत्या सत्पुरुषांनी श्रद्धांजली वाहिली होती. 'संत वाणीचे प्रयाग तीर्थ' म्हणूनच समस्त हरिभक्त धुंडा महाराजांना ओळखत असत.'

मराठवाडा म्हणजे साधु संतांचीच जन्मभूमी-कर्मभूमी म्हणून गौरविली जाते. देगलूरचा परिसर हा त्यातही संपन्न, प्रसन्न आणि समृद्ध जीवन जगणाऱ्या भाग्यवंतांचा परिसर म्हणून ओळखला जातो. ईशकृपा व संतकृपा प्राप्त अशा रामचंद्र व सौ. मनुबाई या देगलूरकर दांपत्याचे पोटी धुंडिराजांचा जन्म वैशाख शुद्ध तृतीया शके १८२६ रोजी झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण देगलूर येथेच झाले. वडिलांच्या आकस्मिक निधनानंतर महाराजांचे चुलते श्री. महिपती महाराज यांनी त्यांचा सांभाळ केला. धुंडिराजांनी इंग्रजी शिक्षण घेऊन उत्तम वकील व्हावे ही घरच्या मंडळींची इच्छा. पण भाग्यवशात जोग महाराज एकदा देगलूरला घरी आले असता त्यांनी मार्गदर्शन केले की, या मुलाला संस्कृत शिकवा. संत कुलात याचा जन्म झालेला आहे. तो ज्ञानेश्वरीचा उपासक होऊ द्या. कीर्तन प्रवचनाची घराण्याची परंपरा पुढे चालवून त्याने समाजाला सन्मार्ग दाखविण्याचे काम करावे.' ही आज्ञा सर्वांनी शिरसावंद्य मानली व धुंडा महाराजांच्या संस्कृत अभ्यासास प्रारंभ झाला. पंढरपूर येथील विद्वान पंडित भगवान शास्त्री धारूरकर यांच्याकडे न्यायतर्क, वेदान्त, गीताभाष्य ब्रह्मसूत्रे, उपनिषदे यांचा सखोल व्यासंग त्यांनी केला.

वयाच्या सोळाव्या वर्षी पहिले कीर्तन केले व विसाव्या वर्षापासून नित्य कीर्तन प्रवचनास प्रारंभ केला तो आयुष्यभर पुढे सतत पाच-सहा तपे अखंड वाग्यज्ञ चालूच राहिला. उत्तम अध्ययन, अध्यापना, अभ्यास, साधना, उपासना अशा चतू अंगांनी विकसित होऊन हरिनामाचा अखंड जागर ते करीत राहिले.

ज्ञानेश्वर, पंढरी आणि पांडुरंगावर त्यांची अनन्य श्रद्धा होती. पंढरपूरला ते देगलूरहून दिंडीसह चालत येत. नित्य कीर्तन, प्रवचनांद्वारा ते पांडुरंगाची निष्ठेने सेवा करीत. सर्वत्र, हजारो भाविक त्यांच्या अमोघ वक्तृत्वाने मोहित होऊन जात. प्रतिभा-प्रज्ञा आणि परिष्करण या त्रयींचा सुरेख संगम त्यांच्या धर्मसंकीर्तनात असे. हजारो लोकांना त्यांनी हरिकीर्तनाची गोडी लावली. वेदान्तशास्त्र आणि भक्तीशास्त्र याचा अपूर्व संगम त्यांच्या कीर्तनात झालेला असे. प्रवचने व लिखाणही तितकेच आकर्षक असे.

हरिपाठ विवरण, नारद भक्तिसूत्र विवरण, संत वचनामृत, पसायदान यांसारखे त्यांचे ग्रंथ त्यांच्या अभ्यासपूर्ण, व्यासंगी आणि मर्मस्पर्शी चिंतन-मननाची साक्ष देणारे आहेत. श्रद्धा आणि चिकित्सा याचा सुंदर मेळ त्यातील विवेचनात पानोपानी आढळतो. ज्ञान आणि भक्तीयोगात समरसून गेलेले त्यांचे विवेचन अमित आनंद देणाऱ्या विश्वाचाच परिचय करून देते.

१९६६ मध्ये प्रयाग येथे झालेल्या विश्व हिंदू परिषदेत व १९८७ मध्ये आळंदी येथे झालेल्या विश्व हिंदू परिषदेच्या अधिवेशनात त्यांनी केलेले मार्गदर्शन अत्यंत मौलीक स्वरूपाचे होते. वारकरी संप्रदायातही त्यांनी विवेक जागृती घडवून आणली. दिनांक २३-१-१९९२ या दिवशी त्यांचे निर्वाण झाले. त्याच दिवशी त्यांच्या साध्वी पत्नी सौ. अम्मा यांनीही निर्वाणाची घडी साधली... अभूतपूर्व अंत्ययात्रेत हजारो भाविक सहभागी झालेले होते. एकाच चितेवर त्या दोघांना अग्नी दिला गेला ! जीवनभर या दोघांनी संतधर्माचे आचरण केले. सत्त्वशील जीवनाचा आदर्श समाजापुढे ठेवला.

८) प्राचार्य सोनोपंत दांडेकर (१८९६ ते १९६८)

'आधुनिक काळातील अध्यात्म विद्येचे चालते बोलते विद्यापीठ' अशा उचित शब्दांत ज्यांचा गौरव केला जात असे सोनोपंत दांडेकर हे श्रेष्ठ कीर्तनकार, प्रवचनकार म्हणून सर्वत्र प्रसिद्ध होते. 'कीर्तनी स्वधर्म वाढे' हा एकनाथ महाराजांचा आदेश प्रमाण मानून कीर्तनाच्या माध्यमातून त्यांनी अवघ्या महाराष्ट्राला 'स्वधर्मा'ची महती पटवून दिली. सहस्रावधी लोकांनी त्यांच्या प्रवचन, कीर्तनाचा परमानंद लुटला. निर्मळ, निःस्पृह, निष्कलंक, निरहंकारी ज्ञानी भक्त हे मामासाहेबांचे खरे खुरे व्यक्तिमत्त्व होते.

ठाणे जिल्ह्यातील 'केळवे माहिम' येथे दांडेकर कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. वाडवडील परंपरेने तेथे शेती, सावकारी करीत असत. वडिलांचे नाव वामनराव व आईचे नाव सौ. लक्ष्मीबाई. २०-४-१८९६ हा त्यांचा जन्म दिवस व ९।७।१९६८ हा निर्याण दिवस !

सोनोपंत दोन वर्षांचे असताना त्यांना मातृवियोग सहन करावा लागला. त्यामुळे त्यांचे संगोपन, लालन-पालन त्यांच्या मोठ्या भगिनी जिजीताई यांनी केले. त्या पुण्यात राहात व त्यांनी जोग महाराजांचा अनुग्रह घेतलेला होता. मोठ्या बहिणीबरोबर ते कीर्तन, प्रवचन, पुराण-श्रवणाकरिता जात असत. जिजीताई प्रेमळ तशाच करारी व शिस्तप्रेमी होत्या. नू. म. वि. मध्ये मामांनी प्रवेश घेतला. एक हुशार विद्यार्थी म्हणूनही ते शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांत प्रिय होते. जोग महाराजांनी लहान

वयातच त्यांचेवर अनुग्रह केला व पंढरीचे वारकरी बनवले. १९१२ साली मॅट्रिकची १९१७ साली बी.ए.ची व १९१९ मध्ये एम.ए.ची परीक्षा ते सन्मानपूर्वक उत्तीर्ण झाले.

१९४० ते १९४५ रामनारायण रुईया कॉलेज - मुंबई, १९४५ ते १९५१ सर परशुराम कॉलेज - पुणे येथे तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक म्हणून त्यांनी काम केले. स. प. महाविद्यालयाचे प्राचार्यपद त्यांनी भूषविले.

सेवेत असताना व सेवानिवृत्तीनंतरही त्यांनी पंढरीची वारी कधीही चुकविली नाही. जेथे जेथे वारकरी संप्रदायाची पारायणे, उत्सव, समारंभ असत तेथे तेथे ते आवर्जून उपस्थित असत व आपल्या अमृत वाणीने ज्ञानी-अज्ञानी सर्वांना भारून टाकणारी रसाळ कीर्तने करीत. इंग्रजी, मराठी, संस्कृत भाषेवर त्यांचे प्रभुत्व होते. विद्वत्तेला साधना-उपासनेची जोड होती. गुरुकृपेचा भक्कम आधार होता आणि असंख्य साधू-संतांचे आशीर्वाद पाठिशी होते. त्यामुळे त्यांच्या कीर्तन-प्रवचनास अद्‌भुत रंग भरत असे. चिंतन माधुर्याने नटलेले, उत्स्फूर्तपणे आकारलेले, चंद्राच्या शीतल - आल्हाददायक चांदण्याच्या वर्षावासारखे त्यांचे कीर्तन असे. श्रोत्यांच्या हृदयाचा ते ठाव घेत असे. तृप्तीही देत असे.

सार्थ सटीप-ज्ञानेश्वरी, ईश्वरवाद, ज्ञानदेव व प्लेटो, अभंग संकीर्तन भाग १-३, अध्यात्म शास्त्राची मूळ तत्त्वे हे त्यांचे निवडक ग्रंथ. 'प्रसाद' मासिकांतूनही ते सातत्याने लेख लिहीत असत.

सोनोपंतांनी वारकरी संप्रदायाला आपल्या लेखणी वाणीने संजीवनी दिली. महाराष्ट्रामधल्या आबाल वृद्धांना ज्ञानेश्वरी - अमृतानुभवाची गोडी लावली. विशेषतः सुशिक्षित समाजाला अध्यात्म-प्रवण बनवले. वारकरी शिक्षण संस्थेला सत्कार्याची दिशा दिली. स्वधर्म - स्वभाषा, संस्कृती यांची महती विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राला सांगितली, शिकवली. परम पवित्र अध्यात्माचा स्वतः अंगिकार करून, उदात्त आदर्श सर्वांसमोर ठेवला. त्यांचे ऋण महाराष्ट्र कधीही विसरू शकणार नाही !

९) गोविंदकाका उपळेकर (१८८८ ते १९७४)

विदेही अवस्था भोगणारा ज्ञानी महात्मा किंवा जीवनमुक्त महापुरुष यांसारख्या शब्दांतच ज्यांचा परिचय करून द्यावा लागेल असे महापुरुष म्हणजे फलटणचे पू. डॉ. गोविंदकाका उपळेकर होत. तुकाराम महाराजांनी वर्णन केलेला 'जगात पिशाच्च अंतरी शहाणा । सदा ब्रह्मी जाणा निमग्न तो' ही उक्ती सर्वार्थाने पू. डॉ. गोविंदकाकांना लागू पडते.

उपळेकर घराणे - सोलापूर जिल्ह्यातील माढा तालुक्यात 'उपळाई बुद्रुक' नावाचे एक गाव आहे. काकांचे पूर्वज या गावचे. म्हणून उपळेकर या आडनावाने ते ओळखले जात. वडिलांचे नाव रामचंद्रपंत व मातोश्री सौ. अंबाई. रामचंद्रपंत फलटण येथे वकिलीचा व्यवसाय करीत. १५ जानेवारी १८८८ रोजी काकांचा जन्म फलटण येथे झाला. शिक्षण मुधोजी हायस्कूल येथे झाले. पुणे येथील नूतन मराठी प्रशालेतून माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केले. त्यानंतर पुण्याच्या बी. जे. मेडिकल स्कूल येथे वैद्यक शास्त्राचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला. १९१० मध्ये एल्. सी. पी. एस. परीक्षेत त्यांनी सुयश संपादन केले. १९१४ मध्ये सेनादलातील सेवेचे कमिशन घेऊन ते धडाडीने सेनेत दाखल झाले. पहिल्या महायुद्धात युरोपमध्ये प्रत्यक्ष रणभूमीवरच जखमी सैनिकांची सेवा-सुश्रुषा करण्याकरिता त्यांची नियुक्ती झाली. पुढे आफ्रिकेतील 'नैरोबी' येथे सर्जन म्हणून बदलीवर पाठविले गेले. तेथे उत्तम 'शल्य विशारद' म्हणून त्यांचा गौरव केला गेला. एवढे थोर कार्य त्यांनी केले.

त्या रणभूमीवर जखमी झालेल्या किंवा घायाळ झालेल्या सैनिकांची सेवा डॉ. उपळेकर मनापासून रात्रंदिवस करीत असत. त्यांच्या दारुण व्यथा पाहताना किंवा मरणप्राय वेदना पाहताना डॉ. काकांना प्रश्न पडे की, हे सर्व कोण सोसते ? माणसाच्या मनात मलीन वासना का थैमान घालतात ? चर काय अचर काय ? चेत्य काय अचेत्य काय ? आणि या चिंतनात कधी कधी त्यांचे भान हरपून जाई. त्यांना गूढ अनुभव येत. त्यांना अवकाशातून संदेश मिळत. कधी कधी सिद्ध पुरुषाचे दर्शन होत असे. तो सिद्ध पुरुष संरक्षण करीत असे.... युद्ध भूमीवरील कामगिरी आटोपून काही दिवसांची रजा घेऊन ते फलटण येथे परत आले असता त्यांचे मित्र गोविंदराव रानडे यांना डॉ. उपळेकर यांनी आपले हे गूढ अनुभव सांगितले. त्या सिद्ध पुरुषाचे वर्णन केले. रानडे यांनी ते सिद्ध पुरुष म्हणजे पुसेसावळीचे श्रीकृष्णदेव महाराज हे अंदाजाने ओळखले व त्यांची भेट घेण्यासाठी हे दोघे पुसेसावळीस गेले. त्या थोर विभूतींचे दर्शन होताच, काकांनी आदराने आश्चर्यचकीत होऊन साष्टांग नमस्कार घातला. त्यांचे देहभानच हरपून गेले ! लोहचुंबकासारखे काकांच्या मनात त्या अवधूताबद्दल आकर्षण निर्माण झाले ! लष्करातील नोकरीचा राजीनामा देऊन ते पुसेसावळीस आपल्या सद्‌गुरू सेवेत रममाण झाले. श्रीकृष्णदेवांनी त्यांचेकडून साधना उपासना करून घेतल्या व पारमार्थिक उच्च अवस्था प्राप्त करून दिली ! १९२० ते १९२३ या काळात या घटना घडल्या. १९२३ ते १९३३ दहा वर्षे ते अज्ञातवासात वावरत होते. त्यानंतर सुमारे चाळीस वर्षे त्यांचे वास्तव्य पुन्हा फलटण येथे झाले ! ते नित्यमुक्त अवस्थेत असत. उन्मनीतच वावरत. देही असोनी विदेही होऊन राहिलेले होते. अत्यंत वैचित्र्यपूर्ण लीला त्यांनी केल्या. सार्‍या सिद्धी त्यांच्या चरणी लोळत होत्या. पण काकांचे अंतरी श्री ज्ञानदेवांशी नाते जुळून गेले होते. श्री ज्ञानेश्वरी सुबोधिनी, ज्ञानदेवांची गाथा, नित्यपाठ, ज्ञानेश्वर प्रशस्ती, हरिपाठ सांगाती, सिद्धांत ज्ञानेश्वरी अशी १९५४ पर्यंत २२ ग्रंथांची निर्मिती केली. ८।१०।१९७४ रोजी त्यांचे महानिर्वाण झाले. 'स्मरण' या संकलन व संपादित ग्रंथात काकांच्या अनेक आठवणी एकत्रित पाहावयास मिळतात.

संत गाडगेबाबा (१८७६ ते १९५६)

सन्मार्ग दाखवी जना । जो लावी हरिभजना ।
ज्ञान शिकवी अज्ञाना । तो सत्वगुणा ॥२-७-७१ दा.
साधु पवित्र पुण्यशील । अंतर शुद्ध कर्मात्मा कृपाळ ।
कर्मनिष्ठ स्वधर्मे निर्मळ । निर्लोभी अनुतापी ॥ २-८-११ दा.

समर्थ रामदासांनी दासबोधामध्ये सत्त्वगुणी महात्मा आणि सद्‌विद्याप्राप्त साधू यांची वरीलप्रमाणे महत्त्वाची लक्षणे सांगितलेली आहेत. या सर्व गुणांचे - एकत्र दर्शन गाडगेबाबांच्या जीवन चरित्रात पाहावयास मिळते. असा थोर महात्मा युगायुगातूनच जन्माला येत असतो !

अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर तालुक्यात शेणगाव या खेड्यात बाबांचा जन्म झाला. २३ फेब्रुवारी १८७६ ही त्यांची उपलब्ध जन्मतारीख. 'जानोरकर' आडनावाच्या परिटाचा व्यवसाय करणाऱ्या कुटुंबात ते जन्मले. झिंगराजी हे वडिलांचे नाव व सौ. सखुबाई हे मातोश्रींचे नाव. घरची

परिस्थिती अत्यंत गरिबीची. तरीही दारूसारख्या व्यसनात बुडावे, कर्ज काढून नवससायास करावेत, घरदार जमिनी गहाण टाकाव्यात, त्यापायी सावकाराने छळ करावा या साऱ्या कटकटींना कष्टाने तोंड देत राहावे. या वातावरणात बाबांना लहानपण काढावे लागले. मात्र बाबांची आई शहाणी, विचारी होती. तिने आपल्या पुत्राला या वातावरणातून वाचवले. विवेक शिकवला. कष्टाची महती वारंवार सांगितली. देवाधर्मातील सात्विकतेचा परिचय करून दिला. ती आपल्या मुलाला कौतुकाने 'डेबू' म्हणून हाक मारीत असे. तेच नाव परिवारात रूढही झालेले होते. झिंगराजीचा दारूच्या व्यसनापायी मृत्यू झाला. त्याने सावकाराकडून कर्जही घेतलेले होते. त्यापायी सावकार झिंगराजीची जमीन बळकावू पाहात होता. डेबूच्या हे लक्षात येताच त्याने सावकाराशी दोन हात केले व त्या सावकाराला रानातून पळवून लावले ! वयाच्या सोळाव्या वर्षी डेबूचे लग्न झाले. बायकोचे नाव कुंताबाई असे होते. आलोका आणि कलावती अशा दोन मुलींना तिने जन्म दिला.

१९०५ च्या सुमारास 'डेबूजी' च्या मनात प्रचंड विरक्ती निर्माण झाली. घरदार - प्रपंचाचा त्याग करून तो पूर्णा नदीच्या काठाने हिंडत-फिरत देवाचा शोध घेत भटकू लागला. कीर्तनात तो रंगून जाई. यात्रेकरूंची सेवा करे. गावोगाव रस्ते स्वच्छ करीत तो मिळेल तो भाकर-तुकडा खाऊन भ्रमंती करीत राही. लोकमाणसाचा अभ्यास करी. अंधःश्रद्धा, रूढी-अज्ञान यांनी लोकांचे होणारे नुकसान जाणून घेई. नवसासायापायी लोकांची होणारी फसवणूकही त्याच्या ध्यानी येई... ती पाहून तो अस्वस्थ होऊन जात असे. रात्री आपल्या कीर्तनात या अज्ञानाविरुद्ध, कर्मकांडाविरुद्ध कडाडून टीका करी. समाजाला सदाचार सांगे, शिकवे. त्यामागे प्रचंड तळमळ असे. लोकांना कधी विनोदाने, कधी उपरोधाने, कधी उघड उघड फटके मारीत त्यांची वाणी गंगौधासारखी वाहात, प्रबोधन करीत राही. पंढरपूर, देहू, आळंदी, नाशिक अशा तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी हजारो लोक जमत. त्यांच्यासाठी त्यांनी धर्मशाळा बांधल्या. दवाखाने उघडले, गोरक्षण संस्था काढली. 'गाडगे महाराज मिशन'ची स्थापना केली !

'मुलांना शिक्षण द्या. भुकेलेल्यांना अन्न द्या. गोर-गरिबांना मदत करा. आजारी, दुःखी, कष्टी लोकांना सहाय्य करा. दगडाच्या मूर्तीत देव नाही. तो माणसातच आहे. प्रत्यक्ष गोरगरिबांच्या रूपाने तो वावरतो आहे. अंध, रोगी, पंगू लोकांची सेवा ही ईशसेवाच आहे.' या आशयाचा उपदेश ते कीर्तनातून करीत. जे का रंजले गांजले त्यांना आपुलकीने ते जवळ करीत. त्यांचे दुःख हलके करीत.

कर्मवीर भाऊराव पाटील, बाळासाहेब खेर, आचार्य अत्रे, पंजाबराव देशमुख, प्रबोधनकार ठाकरे, गणपतराव तपासे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशा थोरमोठ्यांनाही गाडगेबाबांबद्दल फार आदर वाटे. जनसेवा हीच ईशसेवा मानणारा हा महान संत होता. १८/१२/१९५६ रोजी त्यांचे महानिर्वाण झाले.

प्रा. म. अ. कुलकर्णी तथा स्वामी प्रज्ञानंद
२६३ ई, ताराबाई पार्क, ९ चैतन्य अपार्टमेंट,
आळवेकर प्लॉट, कोल्हापूर.

॥ श्री गुरुः शरणम् ॥

'श्रीधर स्वामींच्या पदी लोटांगण घालून या विशेषांकाला त्यांच्या शुभेच्छा प्रार्थू''

(वृत्त – भुजङ्गप्रयात)

सदा श्री प्रभूंच्याच नामास घेत ।
झिजे धन्य काया पूजा-अर्चनांत ॥
ओठी रमे राम – स्मरणांत चित्त ।
सदा स्वान्त सौख्यांत निमग्न होत ॥१॥
करी मीं तयांचे गुणगान छान ।
तयांच्या पदी नित्य ठेवोनि ध्यान ॥
लावू पदी गन्ध वाहू फुलांस ।
करू दीपधूपासह आरतीस ॥२॥
नसे क्षोभ, होती करुणा नि शांती ।
विरागास साजे अशी दिव्य भक्ति ॥
म्हणू गर्जुनी 'श्रीधरस्वामी' गाथा ।
कल्याणकारी, नेम जेथ माथा ॥३॥
किती घालती हार कंठी तयांच्या ।
या घालू लोटांगणे पायी त्यांच्या ॥
काही नको त्यास्, वैराग्य वृत्ति ।
असे यापरि त्यांची निस्स्वार्थ भक्ति ॥४॥
कराबि सदा ती मनीं विश्वचिंता ।
निराशेस थारा नस्वप्नीही होता ॥
विशेषांत त्यांच्या शिरी राम हस्त ॥
तदाकार ध्यानांत् सदैव मस्त ॥५॥
तयें लाभते साधकांनाहि तृप्ति ।
जरी त्यांची राहील विशुद्ध वृत्ति ॥
तयांच्या पदी होती फिरती सदैव ।
मनीं शुद्ध हेतू तसा तो स्वभाव ॥६॥
कृपा - भेट द्यावी विनवू तयांना ।
सदिच्छा - शुभाशीष अनंत द्या ना ।
तुम्ही प्राज्ञ, जाणीव आहे तुम्हाला ।
हे प्रार्थूनी 'विष्णु' विनम्र झाला ॥७॥

विष्णु ल. शिंदे
अहमदाबाद

श्री श्रीधर स्वामी - समकालीन संत

श्री. अनंत गोविंद देशपांडे

सन १९०८ ते १९७० ह्या कालखंडात भगवान श्रीधर स्वामी महाराज हे रामदास संप्रदायातील एक श्रेष्ठ सत्पुरुष होवून गेले. धर्मजागृती व धर्मस्थापनेच्या पवित्रोत्तम कार्यात त्यांनी सर्व भारत खंडात पायी भ्रमण केले व लोकजागृती केली.

साधारणपणे याच कालखंडात भारतभर लोकजागृतीचे कार्य करणारे समकालीन साधुसंत कार्यरत होते. ते असे :

१) संत कवी दासगणू महाराज १८६७ - १९६३
२) पू. गुळवणी महाराज १८८६ - १९६४
३) स्वामी प्रज्ञानानंद महाराज १८९३ - १९६८
४) जे. कृष्णमूर्ती १८९५ - १९८६
५) पू. नानामहाराज तराणेकर १८९६ - १९९३
६) पू. दत्तमहाराज कविश्वर १९१० - २००२
७) आचार्य रजनीश 'ओशो' १९३१ - १९९०

१) संत कवी दासगणू महाराज १८६७ - १९६३

श्री दासगणू महाराज हे एक महान भगवत भक्त, रसाळ कीर्तनकार आणि प्रासादिक संत कवी म्हणून अखिल महाराष्ट्राला माहितीचे आहेत. आणि म्हणूनच त्यांना आधुनिक महीपती असे म्हटले जाते. त्यांच्या पूर्वायुष्यात लोकोत्तर अशा अनेक महापुरुषांचे सान्निध्य त्यांना लाभलेले होते व त्यांनी अनेक साधुसंतांची काव्यमय आख्याने व चरित्रे रचलेली आहेत. शेगांवच्या श्री गजानन महाराजांचे ओवीबद्ध चरित्र 'श्री गजानन विजय' त्यांनीच लिहिलेले आहे. ते चरित्र आता लोकप्रिय व फलप्रद झालेले आहे. अनेक भक्तांनी ते चरित्र पाठही केलेले आहे.

श्री दासगणू महाराजांचा जन्म एका ब्राह्मण कुळात झाला. श्री. दत्तोपंत व सौ. सावित्रीबाई यांच्या पोटी आझादनगर जवळील अकोळनेर या गावी झाला. त्यांचे मूळ नाव नारायण होते. पण बळकट शरीरयष्टी व मोठे पोट असल्याने त्यांचे आजोबा त्यांना गणपती म्हणू लागले. त्यांच्या वयाच्या ९ व्या वर्षी त्यांची मुंज झाली (सन १८७६) व त्यानंतरही श्री दासगणूंना विद्याभ्यासात गोडी वाटेना. हे बुद्धीने हुशार पण दुर्लक्षिले गेले होते व म्हणून वयाच्या १६ व्या वर्षी त्यांच्या काकांनी त्यांना संगमनेरला आणले. येथे ते चुलत्याची नजर चुकवून पोवाडे ऐकावयास, तमाशा पहावयास जावू लागले. शाळेतील अभ्यासाऐवजी ते लावण्या व छक्कड यांची रचना करू लागले व इंग्रजी चवथीतच त्यांनी शाळेला रामराम ठोकला आणि ते ग्राम्य गीतांकडे वळले. त्यांच्यातील उत्तम कवित्व शक्तीने तमाशाचे क्षेत्र निवडले. ते नोकरीवरही फारसे टिकले नाहीत. १८९१ मध्ये बोरले अष्ट्याचे जहागिरदार श्री. नारायणराव रानडे यांच्या कन्येशी ते विवाहबद्ध झाले. घरातील वातावरण श्री दासगणूंच्या अशा वागण्याने त्यांच्या विरुद्ध झाले होते. त्यांतच भर म्हणून त्यांची चुलती त्यांना लागेल असे काहीतरी बोलली. तेव्हा रागावून त्यांनी घराचा त्याग केला तो कायमचाच. पुढे त्यांना पोलीस खात्यात नोकरी मिळाली व श्रीगोंदे येथे नेमणूक झाली. अडचणीत सापडलेल्या अनेकांना त्यांनी आधार दिला व जीवनात स्थिर केले. श्रीगोंद्यास असताना त्यांची गाठ सद्गुरू वामनशास्त्री इस्लांपूरकर यांच्याशी पडली होती. हे वामनशास्त्री श्री कल्याण स्वामी महाराजांच्या परंपरेतील सांप्रदायिक रामदासी व संस्कृत भाषेचे मोठे व्यासंगी होते. त्यांचेकडून श्री दासगणूंनी मंत्रोपदेश घेतला होता व याच श्री. वामनशास्त्रींनी त्यांना 'दासगणू' असे नाव ठेवले व याच नावाने ते प्रसिद्धी पावले. प्रथमतः श्री दासगणू शिवभक्त होते पण सद्गुरूंच्या आज्ञेने ते पंढरपूर वारी करू लागले. त्यांच्या संपूर्ण जीवनात खूपच चढ-उतार आले. ते उत्तम पोवाडे, लावण्या व कविता करीत असत. श्री नानासाहेब चांदोरकरांच्या आग्रहाने ते १८९६ मध्ये शिरडीस श्रीसाईबाबांच्या दर्शनास गेले. श्री वामनशास्त्रींनी श्री दासगणू महाराजांना सांगितले होते की, शिरडीचे साईबाबा एक थोर विभूती आहे. ते व मी एकच रूप आहोत. त्यांचेकडे जा व तेच तुला वेळोवेळी मार्गदर्शन करतील. श्रीसाईबाबांनी श्री दासगणू महाराजांना संत चरित्रे लिहिण्यास सांगितले व त्याप्रमाणे श्री दासगणू महाराजांनी भक्ती लीलामृत हा ग्रंथ लिहिला. श्रीसाईबाबांच्याच सांगण्यावरून श्री दासगणू महाराजांनी पोलीसातील नोकरी सोडली व ते नांदेडला रहावयास गेले होते. तेथील वास्तव्यात त्यांनी खूप वाङ्मय सेवा केली व संत कवी ही पदवी प्राप्त करून घेतली होती.

श्री दासगणू महाराजांनी गावोगाव फिरून व स्थळ काळ परिस्थितीचे ध्यान ठेवून गोळा केलेली समर्थचरित्रे पुढे अनेक अभ्यासकांना संशोधन कार्याच्या वेळी उपयुक्त ठरली. श्री. दामोदर आठवले या अनाथ मुलाचा परिचय पुण्यास झाला. त्याला आपलासा करून त्याला पित्याचे प्रेम दिले. दामुअण्णांचा गोड पहाडी आवाज, सुंदर रूप व वळणदार अक्षर याचा महाराजांनी चांगला उपयोग करून घेतला. श्री दासगणूंच्या चरित्रात श्री दामुअण्णांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सन १९४४ साली महाराजांनी मार्गशीर्षात मिरज संस्थानातील अरण गावी सावता महाराजांच्या समाधीजवळ संहिता स्वाहाकार केला. सन १९५७ च्या फाल्गुनात गोरटे येथे रुक्मिणी पांडुरंगाच्या मूर्तीपुढे शनी देवाची स्थापना केली, असे त्यागपूर्व व प्रेमळ, भक्तीपूर्व जीवन जगून

१९६३ साली संत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या पुण्यतिथी उत्सवाच्या सांगतेच्या दिवशी सकाळी १०॥ वाजता श्री दासगणू महाराजांनी देह ठेवला.

२) प. पू. श्री वामनराव गुळवणी महाराज (१८८६ - १९६४)

प. पू. श्री गुळवणी महाराजांचा जन्म कोल्हापूरच्या परिसरातील कुडुत्रीला २३ डिसेंबर १८८६ रोजी झाला. महाराजांचे वडील वेदमूर्ती दत्तभट यांची दीनचर्या तपस्वी विरक्त व अनासक्त होती. त्यांची माता सौ. उमाबाई तर भगवान दत्तात्रयांच्या निस्सीम उपासक, परम श्रद्धाळू, धार्मिक व शुद्ध सात्विक अंतकरणाच्या होत्या. त्यांना साक्षात् श्री दत्तप्रभूंनी दर्शन देऊन त्यांच्या ओटीत श्रींनी एका कागदामध्ये अष्टगंधयुक्त अशा चांदीच्या पादुका प्रसाद म्हणून दिल्या होत्या. आजही त्या पादुकांचे पूजन श्री वासुदेव निवासात होत असते. योग, सामर्थ्यसंपन्न, आचारनिष्ठ व महान सद्गुरू भक्त सत्पुत्र उदरी येणे हा योगही ईश्वरी संकेतानुसार व माता-पित्याच्या तीव्र उपासनेची फलश्रुती म्हणूनच लाभत असतो.

बालपणापासूनच श्री वामनरावांना पूर्व संस्कारानुसार कलेची उपजतच आवड होती. ती पाहूनच त्यांनी चित्रकलेची पहिली, दुसरी व तिसरी परिक्षा दिली व उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेला जाण्याचा प्रयत्न केला. पण तो फलप्रद झाला नाही. कारण विश्वनियंत्याच्या योजनेप्रमाणे विश्वात प्रपंच करण्याचे वामनरावांचे प्रारब्ध होते.

१९०७ साली प. पू. वासुदेवानंद सरस्वती स्वामी महाराज श्रीक्षेत्र नरसोबाच्या वाडीस असताना वामनरावांनी श्लोकबद्ध हाराचा श्रीदत्त प्रभूंचा फोटो तयार करून तो हार स्वामी महाराजांना अर्पण केला. स्वामी प्रसन्न झाले व त्यांनी वामनरावांना आशिर्वादयुक्त हातात बांधण्यासाठी मंत्र-सिद्ध-प्रसाद पेटी तयार करून दिली. नंतर चातुर्मासासाठी श्रीस्वामींचा निवास पवनी येथे असताना श्री वामनराव आपली भगिनी व मातेसह दर्शनार्थ गेले असता श्री स्वामींनी तिघांना अनुग्रह दिला. त्या दिवशी अनंत चतुर्दशी होती. त्यानंतर श्री स्वामी महाराजांचा चातुर्मास हावनूर येथे असताना श्री वामनराव त्यांना भेटण्यासाठी निघाले पण जवळ पैसे नसल्याने त्यांनी हावनूरपर्यंतचा प्रवास पायी चालत जावून, भूक-तहान विसरूनच केला. एवढी त्यांची श्री स्वामींच्यावर श्रद्धा होती. याच मुक्कामात श्री स्वामींची सेवा करण्याची चांगली संधी श्री वामनरावांना मिळाली. श्री स्वामींनी त्यांना आसने, प्राणायाम व अजपा-जपही शिकवला. पुढे औदुंबर येथे जावून वामनराव महाराजांनी श्री माला मंत्राचे पुरश्चरणही केले. श्री क्षेत्र गरुडेश्वरी स्वामींनी महाराजांना धोतीक्रियाही शिकविली.

बार्शी व पुणे येथील विद्यालयांत चित्रकला शिक्षकाची नोकरी करीत असताना श्री महाराजांच्या अंतरंगाची कुणालाही फारशी ओळख झालेली नव्हती. एकांत प्रियता, मितभाषी स्वभाव, शास्त्रानुसार आचरण, देव-गुरूंवरील अमर्याद श्रद्धा इत्यादी अनेक गुणांनी ते संपन्न झालेले होते. ते अत्यंत साधे रहात असत. योगाचा पुढील अभ्यास करण्यासाठी ते आपले गुरुबंधु गोविंद पंडित यांचेकडे हुशंगाबाद येथे गेलेले असताना योगायोगाने तरुण, बंगाली संन्यासी स्वामी लोकनाथ तीर्थ यांची भेट झाली. स्वामी लोकनाथ तीर्थ महाराजांनी श्री गुळवणी महाराजांची योग्यता, अभ्यास, अधिकार पाहून त्यांना केवळ शक्तिपात दिक्षाच दिली नाही तर शक्तिपात दिक्षा इतरांना देण्याचा अधिकारही दिला.

अशी गुरूकृपा संपन्न, शक्तीसंपन्न, महात्मा पुण्यात रहात असूनही त्यांची जाणीव फारशी कोणालाच नव्हती. पण कस्तुरी मृगाच्या नाभीतील कस्तुरीचे अस्तित्व शांत / गप्प कसे बसणार ? नागपूरचे श्री. पं. त्र्यंबकशास्त्री खरे यांनी गोरखपूरहून निघणाऱ्या कल्याणच्या योगांक या विशेष अंकात महाराजांचा महाराष्ट्रातील वेध दीक्षेचे प्रणेते म्हणून स्पष्ट प्रसिद्धी दिली व नंतरच महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर अखिल भारतातून अनेक जिज्ञासु, मुमुक्षु, साधकांची पुण्याकडे रीघच लागली.

श्री महाराजांनी श्री स्वामी महाराजांच्या समवेत अनेक तीर्थयात्रा केल्या. त्यांनी स्वामी वासुदेवानंद सरस्वती महाराजांच्या ग्रंथांचे बारा खंडात प्रकाशन केले. गुरूंच्या स्मृत्यर्थ पुणे येथे वासुदेव निवास आश्रम उभारला. असंख्य देवस्थाने, तीर्थक्षेत्रे, धर्मशाळा इत्यादींसाठी मुक्त हस्ताने दानधर्म केला. मैमिस्थ शांती, सहस्त्रचंद्र दर्शन शांती, रौद्री शांती, वैदिक धर्मानुष्ठाने, यज्ञ, स्वाहाकार इत्यादी उत्सवातून लोकांच्या श्रद्धा अधिक बळकट केल्या. तथापि प्रारब्धाचा भोग स्थितप्रज्ञाच्या भूमिकेतून आनंदाने भोगत १५ जानेवरी १९७४ रोजी आपला देह विसर्जित करून ते अव्यक्तात विलीन झाले.

३) स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती (१८९३ - १९६८)

श्री प्रज्ञानानंद हे आधुनिक महाराष्ट्रातील संतांच्या मांदियाळातील एक श्रेष्ठ तपस्वी होते. पूर्वाश्रमीचे ते श्री दत्तात्रय नारायण कर्वे हे वयाच्या पंचेचाळीशीपर्यंत प्रशिक्षित पदवीधर शिक्षक म्हणून उत्तर कोकणात १९३८ पर्यंत काम करीत राहिले. परमार्थ परायण वृत्ती, विलक्षण बुद्धीमत्ता, नवशिक्षणाने लाभलेली अभ्यासाची शक्ती यामुळे अध्यापनाचे काम करीत असताना त्यांनी परमार्थिक वाङ्मयाचे विपुल वाचन, मनन केले होते. या त्यांच्या पूर्वसिद्धतेला जोड मिळाली ती नागपूरच्या श्री गंगादासबाबांच्या प्रेरक सहवासाची. श्री गंगादासबाबा हे संत तुलसीदासांचे परम भक्त होते. वयाच्या ४५ वर्षाच्या सुमारास त्यांनी (श्री. कर्वे) ऐहिक जीवनाचा त्याग केला व नंतर ५ वर्षे खडतर तपःश्वर्या केली व ५० व्या वर्षी त्यांनी अधिकृत संन्यासधर्म स्वीकारला व त्यावर्षी त्यांनी आळे (ता. खेड) येथील श्री वासुदेवानंद सरस्वती पोटे स्वामी यांच्याकडून दंड ग्रहण केला. ह्या संन्यास ग्रहणानंतर स्वामीजींची कवित्वशक्ती जास्त जागृत झाली व त्यांनी विपुल ग्रंथरचना केली आहे. यांत श्रीमद् भगवत गीतेवरील ग्रंथ, रामायणविषयक ग्रंथ, अद्वैत वेदांतनिष्ठ ग्रंथ या शिवाय सर्वांवर कळस म्हणजे रामचरितमानसावरील प्रचंड हिंदी-मराठी ग्रंथ पाहून साक्षात श्री तुलसीदास विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रात अवतीर्ण झाल्याची जाणीव होते.

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः

हे वर्णन लागू असलेल्या सिद्ध पुरुषामध्ये श्री प्रज्ञानानंदांची गणना होते.

श्रींचा जन्म त्यांच्या आजोळी १५ मे १८९३ रोजी झाला. श्रींचे वडील नारायणराव कर्वे शिक्षक होते व मातोश्री सौ. गंगाबाई अत्यंत प्रेमळ, श्रद्धाळू होत्या. जन्माचे वेळी श्रींचे मातामह घराबाहेरं मुलाच्या नाळवारेसाठी खड्डा खणीत असता त्यांना धनाचा कुंभ सापडला होता.

श्रींचे माध्यमिक शिक्षण मुरुड-जंजिरा येथे झाले व पुढील शिक्षण

बडोद्यास झाले. १९१८ मध्ये संस्कृत हा मुख्य विषय घेवून त्यांनी पदवी प्राप्त करून घेतली. पण आर्थिक विवंचनेमुळे पुढील शिक्षण घेता आले नाही. दोन ठिकाणी त्यांनी नोकरी केली व नंतर चिंचणी, तारापूर येथे १६ वर्षे शिक्षकाची नोकरी केली. शाळेत ते संस्कृत, गणित व इंग्लिश विषय शिकवित असत.

श्रींची सन १९२९ मध्ये श्री रावजी बुवा या सत्पुरुषाशी गांठ पडली व पूर्व संस्कार उफाळून आले. श्री रावजी बुवांच्या लालबाग येथील मठात त्यांना त्रयोदशाक्षरी राममंत्र मिळाला व ३॥ कोटी जप करण्याची श्री रावजीबुवांनी आज्ञा केली. त्यातच भर म्हणून सन १९३० पासून त्यांना श्री गंगादास बाबांची संगती घडली. कधीही व कोठेही वेळ वाया न घालवता श्रींनी ३॥ कोटी ऐवजी ४॥ कोटी जप केला व नंतर सद्गुरूंच्या दर्शनास गेले तेव्हा 'राम तुला सर्व मार्गदर्शन करेल' असा आशिर्वाद मिळाला. त्यानंतर साधना अधिकाधिक तीव्र होवू लागली व त्यांना देहाच्या ठिकाणी तेज दिसू लागले.

पत्नीच्या आकस्मिक निधनानंतर त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला व ठिकठिकाणी श्री रामचरित मानसावर प्रवचने करू लागले. श्रींचा ज्योतिषशास्त्र, मंत्रशास्त्र, तंत्रशास्त्र व वेदशास्त्राचा सखोल अभ्यास होता.

१९६६ पासून श्रींच्या मनात प्रायोपवेशनाने देह त्याग करण्याचा विचार घोळत होता व त्याप्रमाणे त्यांनी उपोषण चालू केले. अनेक साधुसंतांच्या मताविरुद्ध त्यांनी हे उपोषण चालू ठेवले व परिणाम स्वरूप फाल्गुन वद्य दशमीला रात्री १।१७ ला त्यांचे प्राण पंचतत्त्वात विलीन झाले.

४) प. पू. जे. कृष्णमूर्ती (१८९५ - १९८६)

मद्रास राज्यातील मदनपल्ले या खेड्यामध्ये ११ मे १८९५ ला पू. जे कृष्णमूर्ती यांचा तेलंगणी ब्राह्मणाचे पोटी जन्म झाला. जे म्हणजे जद्दू हे या घराण्याचे कुलनाम आहे. त्यांचे पणजोबा, आजोबा व वडील ही सर्व धार्मिक वृत्तीची मंडळी होती. त्यांच्या वडिलांचे नाव नारायणय्या अय्यर आणि आईचे नाव सौ. राजीवम्मा होते. हे दांपत्यही अत्यंत धार्मिक वृत्तीचे होते. यांना अकरा अपत्ये झाली व त्यापैकी सहा वाचली. त्यापैकी कृष्णमूर्ती हा आठवा मुलगा. आपले बाळंतपण देवघरामध्ये व्हावे अशी सौ. राजीवम्मा यांची इच्छा होती. त्यानुसार व्यवस्था केलेली होती. हा आठवा मुलगा व त्याचा जन्म मध्यरात्री झाला म्हणून त्या श्रीकृष्णाचेच कृष्णमूर्ती हे नाव ठेवण्यात आले. त्यांच्या वयाच्या सहाव्या वर्षी त्यांची मुंज करण्यात आली. घरातील धार्मिक वातावरणाचे संस्कार त्यांच्यात पूर्णपणे उतरले होते. पुढे मातोश्री निधन पावल्या व वडीलही मुलकी सेवेतून निवृत्त झाले. कृष्णमूर्तीचे वडील थिऑसॉफिस्ट होते व त्यांनी डॉ. ॲनिबेझंट यांना पत्र पाठवून थिओसॉफिस्ट सोसायटीची सेवा करण्याची इच्छा कळविली. ती मान्य होवून पुढे ते मुलांना घेवून अड्यारला निवान्यासाठी आले. हे त्यांचे अड्यारला आगमन म्हणजे कृष्णमूर्तीच्या जीवनाचा कायापालट दिन ठरला. अड्यारपासून तीन मैलांवर असलेल्या मायलापूर या गावी ते शाळेत जावू लागले. लहानपणापासून कृष्णमूर्ती यांना निसर्गाचे व विचार करण्याचे वेड होते व त्यासाठी डॉ. ॲनी बेझंट यांनी त्यांचेसाठी खास शिक्षक ठेवलेला होता. पुढे १९१० मध्ये कृष्णमूर्ती यांना बनारसला नेण्यात आले. त्यामुळे प्राचार्य जॉर्ज अरुंडेल व ए. ई. वुडहाऊस वगैरे विचारवंतांचे साम्रिध्य जे कृष्णमूर्तींना लाभले. या विद्वान मंडळीच्या विचारांची टिपणे घेणे ही कृष्णमूर्ती यांची आवड होती. थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या वरिष्ठांच्या वाचण्यात ही टिपणे आली व ती त्यांनी त्यांच्या नियतकालिकांत छापली व त्यामुळे कृष्णमूर्ती यांचे नाव प्रसिद्धीस आले व या टिपणांचेच पुढे 'At the feet of the Master' या नावाचे पुस्तक निघाले. अनेक भाषांत या पुस्तकाचे रूपांतर झाले व त्याच्या लाखो प्रती खपल्या.

पुढे डॉ. अनी बेझंट व लेडबीटर यांनी बनारसला ऑर्डर ऑफ दी स्टार इन दि इस्ट ही आंतरराष्ट्रीय संस्था स्थापन केली व जे कृष्णमूर्ती यांची त्या संस्थेच्या प्रमुख पदावर नियुक्ती झाली. जे कृष्णमूर्ती यांचे वाचन, चिंतन, अभ्यास ही कर्मे नियमित चालू होती. पुढे ते बंधूंसह डॉ. ॲनी बेझंट यांच्या समवेत उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले. तेथेही विश्वविद्यालयीन शिक्षणाकडे त्यांचे मन लागत नसे.

उलट वेगळ्या भाषा शिकाव्या व त्यातील तत्त्वज्ञान वाचनाकडेच त्यांचा फार ओढा होता. पुढे इंग्लंड, स्कॉटलंड, फ्रान्स इ. देशात त्यांची भाषणे होवू लागली. जीवन व मृत्यू, चिंतन व ध्यान, परंपरा व परिवर्तन, भक्ती आणि मुक्ती, काळ आणि स्मृती अशा अनेक विषयांवर जे कृष्णमूर्ती यांनी विचार प्रवचनांद्वारे व लेखणीद्वारे व्यक्त केलेले आहेत. मानवाचे जीवन कल्याणकारी व्हावे ही त्यामागे त्यांची अहर्निश तळमळ होती. ते सांगत की माणसाने जगण्याला व मरणालाही अगदी सहजपणे सामोरे जावे. ते जागतिक कीर्तीचे तत्त्वज्ञ होते. स्वतःच स्वतःचे गुरू व्हा असा त्यांचा सल्ला असे. प्रत्येकाने आपले दैनंदिन जीवन सत् असत्पणाशी प्रामाणिक राहून आचरले पाहिजे. जीवन म्हणजे केवळ संकटांची मालिका असते असे नव्हे. त्यातही सौंदर्य असते पण ते माणसाला लुटता आले पाहिजे. आनंद केवळ चैनीतच असतो असे नव्हे तर आनंद त्यागातही असतो, श्रमातही आहे. संग्रहातही आहे तसा तो दानातही असतो पण केवळ याच गोष्टींवर जीवन जगणे अवलंबून नसावे. तर प्रेमालाही जीवनात महत्त्व आहे पण ते निरपेक्ष असले पाहिजे. अशी विचारसरणी ते मांडत व मानवी जीवन सुखी करण्याचा त्यांचा प्रामाणिक प्रयत्न होता.

असा जागतिक कीर्तीचा विद्वान, तत्त्ववेत्ता अमेरिकेतील कॅलिफोर्निया प्रांतातील ओताई येथे १७ फेब्रुवारी १९८६ च्या दिवशी दुपारी २.१० ला कर्करोगाच्या विकाराने निधन पावला व मानव जात एक थोर आत्म्याला मुकली. मृत्यूसमयी त्यांचे वय ९० वर्षे होते.

५) पू. नानामहाराज तराणेकर (१८९६ - १९९३)

प. पू. वासुदेवानंद सरस्वती हे दोन पिढ्यांपूर्वी अध्यात्मिक जगतात 'श्रोत्रीय ब्रह्मनिष्ठ' अशा निकषावरून शंभर टक्के उतरणारे परमसिद्ध कोटीतील संत पुरुष होवून गेले. त्यांच्या ह्यातीत सिद्ध पदस्थ झालेले त्यांचे चार प्रमुख शिष्य होते. श्री सीताराम महाराज (त्यांचे सख्खे बंधू), श्री दीक्षित स्वामी, श्री पंडित महाराज व श्री योगानंद सरस्वती (श्री गांडा महाराज) हे ते चार सिद्धपुरुष मागील पिढीतील लोकांना चांगलेच माहीत होते. अलीकडच्या काळात श्री टेंबेस्वामींचे जे तीन शिष्य सिद्धपदस्थ झाले ते म्हणजे श्रीरंग अवधूत महाराज, श्री वामनराव गुळवणी महाराज आणि श्री नाना महाराज तराणेकर हे होत.

हे प. पू. नाना महाराज उर्फ मार्तंड शंकर तराणेकर मध्य प्रदेशातील तराणा या गावी विशुद्ध, सात्विक व संस्कारक्षम आचरण असलेल्या

घराण्यात सन १८९६ मध्ये जन्माला आले. त्यांचे आईचे नाव सौ. लक्ष्मी व वडिलांचे नाव शंकरशास्त्री होते. वडील विद्वान, विरागी व सदाचारी असून स्वधर्माचरण करून इतरेजनांनाही धर्मप्रवृत्त करीत असत. त्यांना पूजा व भक्ती हाच ह्व्यास होता. आई वडिलांच्या अशा शुद्ध आचरणाने व सात पिढ्या केलेल्या भक्तीचा वारसा, श्री दत्त गुरूंची उपासना, गायत्रीची आराधना आणि श्रीमत् वासुदेवानंद सरस्वतींसारखा उच्चतम गुरू यामुळे या दांपत्यांच्या पोटी दत्तगुरूंचे साक्षात अवतरण झाले. गुरूवार आणि नागपंचमीच्या मंगलमय दिवशी प्रत्यक्ष चैतन्य बालस्वरूपात अवतरले. वास्तविक या बाळाचे पाळण्यातील नाव होते मार्तंड, पण सर्वच कौतुकाने त्यांना 'नाना' म्हणत व हेच नाव आज भक्त ह्रदयात मनोमन भरून राहिले आहे.

पण चारचौघांप्रमाणे संसार करण्यासाठी हा मुलगा जन्माला आलेला नाही हे जाणून त्यांच्या पित्याने नानांना अति दक्षतेने सांभाळले. लौकिक शिक्षणाची आवड नानांना अजिबात नव्हती. त्यांना जप आणि अनुष्ठान या शिवाय दुसरे कोणतेच आकर्षण नव्हते. इंदूरच्या वेदशाळेत नरहरी शास्त्रींच्या शिष्यत्वाने नानांचे अध्ययन झाले. वयाच्या अवघ्या पाचव्या वर्षी गुरूभेटीच्या तळमळीने नाना अत्यंत अस्वस्थ होत.

नानांनी सद्गुरू प्राप्तीसाठी श्री गुरुचरित्राचे सात सप्ताह केले पण शेवटी सद्गुरूंचे दर्शन न झाल्याने नाना फार दुःखी झाले व रडू लागले आणि अखेर प. पू. टेंबे स्वामींना ब्रह्मावर्ताहून वायुमार्गाने येवून नानांना दर्शन देणे भाग पडले आणि ती दर्शन सोहळ्याची पावन सुंदर कथा म्हणजेच नानांनी भक्ती करून मिळविलेला गुरूपदेश होय.

नानांनी शिवलीलामृताचे पठण व वेदशाळेतील याज्ञिकेची दीक्षाग्रहण आपल्या पित्याकडून घेतले. अठरावे वर्ष पूर्ण झाल्यावर त्यांचा विवाह इंदीरमधील भीमाबाई जोशी यांचे बरोबर झाला. कालांतराने नानांच्या पित्याचे व मातेचे निधन झाले व संसाराची सर्व जबाबदारी नानांवर आली. श्रीमत् वासुदेवानंद सरस्वती यांचेप्रमाणे नानांचा संसारही फार अल्पकाळ झाला. त्यांना एक पुत्र झाला होता व त्याचे नावही शंकरच ठेवले होते व नंतर त्यांच्या पत्नीचे निधन झाले. सर्वांच्या आग्रहाने नानांनी दुसरा विवाह केला पण तीन वर्षांच्या कालावधीत एका कन्येला जन्म देवून दुसरी पत्नीही देवाघरी गेली. आता नानांना संसारात रस वाटेना. दोन लहान भाऊ, एक पुत्र व कन्या या सर्वांचा त्यांनी आनंदाने स्वीकार केला. ते मुलांवर कधीही रागावले नाहीत.

नानांच्या दत्त मंदिरात निवासासाठी तपस्वी येत असत. एकदा ओंकारेश्वराचे वामनबुवा तेथे निवासासाठी आले होते. ह्या तपस्व्याच्या श्वासाबरोबर रात्री झोपेत 'शिवोहम् शिवोहम्' हा अनाहत नाद येत असे. त्या तपस्व्याला खूप आग्रह केल्यावर 'आपण योग मार्गी असून ते ज्ञान देण्यासाठी आल्याचे सांगितले व सर्व योगमार्गाची जाणकारी रोज रात्री दोन वाजल्यानंतर शिकविण्यास सुरुवात होई व पुढे असे अनुमान निघाले की, स्वतः स्वामी वासुदेवानंद सरस्वतीच वामनबुवांच्या रूपाने नानांना योगमार्ग शिकविण्यास आले होते. असे बहुविध रीतीने नानांना सद्गुरूंचे मार्गदर्शन मिळत गेले. नाना यज्ञकर्म निपुण असून त्यांची मंत्रशक्तीही जागृत होती. ते अध्यात्म विद्येत पारंगत होते. एका यज्ञप्रसंगी अग्नी न मिळाल्याने त्यांनी आपल्या दिव्यदृष्टीने वैश्वानर प्रगट केला होता. त्यांना भक्तीरस असलेल्या भजनात अतीव गोडी होती. खड्या आवाजात भजन करून ते लोकांना मंत्रमुग्ध करून टाकीत असत. दया, क्षमा, शांती त्यांच्या रोमरोमात भिनलेली असून कर्म, उपासना, ज्ञान, भक्ती व वैराग्य हे त्यांचे पंचप्राण होते. इंदीर येथे त्यांचा एक प्रासादिक आश्रम आहे. अष्टौप्रहर प्रसन्न, आनंदी मुद्रा, काहीसा अबोल स्वभाव, उक्ती ऋजुता, निगर्वी आणि निःस्वार्थी स्वभाव, दयाशील अशा सर्व गोष्टींचे सजीव साकार रूप, म्हणजेच प. पू. नाना महाराज तराणेकर होत.

अशा रीतीने आपले कर्म करून शांतपणे नाना आपले जीवन व्यतीत करीत होते. वयाच्या ७५ व्या वर्षी जास्तीत जास्त लोकांना अनुग्रह देवून साधकांना सन्मार्गावर लावले होते. प. पू. नानांच्या प्रकृती स्वास्थ्यासाठी लोकांनी महामृत्यूंजयाचा १ कोटी जपाचा संकल्प केला होता. याला इतका प्रतिसाद मिळाला की, दोन कोटींच्यावर जपाची नोंद झाली. मृत्यूंजय यज्ञ सांगता इंदीर येथे तीन दिवस चालू होती. साकोरीच्या गोदावरी मातांनी तेथे वेदमंत्र म्हटले होते. नानांचा अनुग्रह असो वा नसो प. पू. नाना गुरूंच्यावर पूर्ण श्रद्धा ठेवून त्यांनीच सांगितलेल्या दोन श्लोकांचे भक्तीपूर्वक वाचन करणाऱ्यास मनःशांती सहज मिळू शकते. अशा या दत्तस्वरूप संतांची प्राणज्योत १६ एप्रिल १९९३ वैशाख कृष्ण दशमीच्या दिवशी दत्तचरणी विलीन झाली. त्यांच्या पवित्र स्मृतीला आमचे नम्र प्रणाम.

अत्रिपुत्रो महातेजो दत्तात्रेयो महामुनीः
तस्य स्मरण मात्रेण सर्व पापैः प्रमुच्यते
अनसूयात्रि संभूतो दत्तात्रेया दिगंबरः
स्मर्तृगामि स्वभक्तानां उद्धर्ता भवसंकटात

६) श्री. प. पू दत्तमहाराज कविश्वर (१९१० – २००२)

संस्कृत भाषेचे प्रगाढ पंडित व वेदवेदान्ताचे अधिकारी म्हणून पं. दत्तमहाराजांची ख्याती आहेच. पूज्य गुळवणी महाराजांची त्यांच्यावर पूर्ण कृपा होती. प. दत्तमहाराजांनी आपल्या ज्ञानोपासनेने ऋषितुल्य आचरणाने, निस्पृह व विनयसंपन्न वृत्तीने आणि त्याग-तपस्येने सत्य हिंदु धर्माची पताका अधिकच उंचावलेली आहे.

प. पू. श्रीदत्तमहाराज कविश्वरांचे घराणे हे ईश्वरकृपेच्या पुण्याईचे भांडारगृहच आहे. चार-पाच पिढ्यांपासून वैदिकप्राच्य संस्कृत विद्या, योगानुष्ठान, मंत्र, तंत्र, शास्त्र व रामायण, महाभारत, भागवत इत्यादींवर प्रभुत्व असलेल्या पवित्र व थोर नामवंत शास्त्री घराण्यांत श्री दत्तमहाराजांचा जन्म झाला होता. श्री दत्तमहाराजांचे पणजोबा भालचंद्र शास्त्री यांना दाजी दीक्षित म्हणत असत. या दाजी दीक्षितांनी श्रीक्षेत्र नरसोबाची वाडी येथे श्री दत्तात्रेयांची उत्कट उपासना केली होती. ते नेहमी जप, जाप्य, अध्ययन, चिंतन, श्री गुरुचरित्राची पारायणे व दत्तसेवा यात मग्न असत. रोज नवनवे पाच श्लोक लिहून ते श्लोक श्रीदत्तचरणी अर्पण करीत असत. या त्यांच्या उत्कट व प्रासादिक काव्य प्रतिभेवरून लोक त्यांना कविश्वर म्हणू लागले व तेच नाव पुढे रूढ झाले. श्री दत्तमहाराज यांचे वडील श्री धुंडिराज महाराज व मातोश्री सौ. सरस्वती बाई यांना बरेच काळपर्यंत संतती होत नव्हती. तेव्हा त्यांनी श्री. टेंबे स्वामींना याबाबत पत्र लिहिले होते. तेव्हा श्री स्वामींनी त्यांना धर्मसिंधूत सांगितलेल्या मंत्राचा जप व विधिविधान व होमहवन करण्यास सांगितले होते. हे सर्व यथासांग झाल्यावर श्री धुंडीराज शास्त्री यांना संतान लाभ झाला होता. या धुंडिराज महाराज यांचा श्री गुळवणी महाराज व श्री प. पू. वासुदेवानंद सरस्वती

टेंबे स्वामी यांचा जुना परिचय होता. श्री दत्तमहाराज कविश्वर यांचा जन्म श्री क्षेत्र नरसोबाची वाडी येथे बुधवार दि. २ मार्च १९१० रोजी झाला होता. श्री दत्तात्रेयांच्या आशिर्वादाने पुत्र झाला म्हणून त्यांचे नाव दत्तात्रेय ठेवले होते. त्यांचे सर्व बालपण नरसोबाची वाडी येथेच गेले. मुंजी नंतर रोज संध्यावंदन, गायत्री उपासना, श्री गुरुचरित्राचे नियमित वाचन असा दिनक्रम सुरू झाला. त्यांचे शालेय शिक्षण मौजीबंधनापूर्वीच सुरू झालेले होते. पण या शालेय शिक्षणापेक्षा अनंत पटीने शिक्षण हे परमार्थ विद्यापीठात चालू होते व त्याचे प्राचार्य होते दीक्षित स्वामी. वयाच्या अवघ्या सोळाव्या वर्षीच श्रीदत्त महाराजांकडून श्री दीक्षित स्वामींनी भागवत सप्ताह करून घेतला होता व तोच श्रीनृसिंह सरस्वती स्वामी महाराजांनी पूर्णपणे ऐकला व ते फार प्रसन्न झाले व त्यांनी श्री दत्तमहाराजांना आशिर्वाद दिला की, 'दत्ता तू पूर्ण ज्ञानी होशील. आतापासूनच भागवत सप्ताह करीत जा व यामुळेच तुझ्याकडून फार मोठा धर्मप्रचार होईल !' हे सर्व घडले १९२५ मध्ये व भागवत सप्ताहाचा हा नियम त्यांनी अखेरपर्यंत पाळला.

वयाच्या २० व्या वर्षी श्री दत्तात्रय शास्त्रींचा विवाह सुंदराताई यांचे बरोबर झाला. वे. शा. सं. शंकरशास्त्री जेरे यांचेकडे त्यांनी साहित्य, व्याकरण इ. विषयांचे अध्ययन केले. नंतर धारवाडला पंडित विनयमूर्ती व पंडित उप्पबेरागिरी यांचेकडे सर्व शास्त्रांचे अध्ययन पूर्ण झाले. नंतर काही काळ काशी येथील महापंडित श्री राजराजेश्वरी द्रविड यांचेकडे अध्ययन सांगता झाली.

प्रतिभा, गांभीर्य, सदाचार, संपन्नता या सर्व दैवी संपत्तीच्या गुणांनी आलंकृत अशी सात्त्विक, थोर व्यक्ती म्हणजे ब्रह्मश्री पूज्य विद्यावाचस्पती श्री दत्तात्रय महाराज कविश्वर होत. पूज्य गुळवणी महाराजांचे नंतर मुख्य विश्वस्त व पीठाधिकारी म्हणून श्री दत्तमहाराज कविश्वरांची नियुक्ती झालेली होती.

पं. दत्तमहाराजांची योग्यता ओळखून कांचीकामकोटी पीठाचे अधीश्वर श्रीचंद्रशेखरेंद्र सरस्वती यांनी त्यांचा सन्मान व सत्कार करून त्यांच्या विद्वत्तेची प्रशंसा केली, मानवतेचे प्रतीक म्हणून सुवर्ण कंकण व वर्षासनही दिले आहे. शासनानेही त्यांना 'राष्ट्रीय पंडित' व विद्यावाचस्पती या पदव्या प्रदान करून त्यांच्या पांडित्याचा यथोचित गौरव केला आहे.

'सेविता हा रस वाटितो आणिका' या न्यायाने स्वतः अध्यात्मानंदाचा अनुभव घेणारे हे ज्ञानी सत्पुरुष सन २००२ मध्ये कालवश झाले.

७) आचार्य रजनीश ओशो (१९३१ - १९९०)

ओशोंना सुरुवातीला आचार्य रजनीश किंवा भगवान रजनीश या नावाने ओळखत असत. जानेवारी १९८९ पासून त्यांना ओशो म्हणतात. आपल्याकडे साक्षात्कारी संताला गुरूदेव, भगवान किंवा महाराज असे म्हणण्याची प्रथा आहे, तसे जपानी भाषेत 'ओशो' म्हणतात.

ओशोंचे कुटुंब मध्य प्रदेशातले. मातृभाषा हिंदी. जन्माने ते तेरापंथी जैन होते. ११ डिसेंबर १९३१ रोजी कुचवाडा (जिल्हा रायसेन) येथे आजोळी त्यांचा जन्म झाला. मध्यप्रदेशातील गाडरवाडा येथे त्यांच्या वडिलांचे कापडाचे दुकान होते. ओशो हे त्यांच्या भावंडात थोरले. त्यांना ५ भाऊ व ५ बहिणी होत्या. पुढे ओशोंकडून त्यांच्या सर्व भावंडांनी, बऱ्याच नातलगांनी व प्रत्यक्ष आई-वडिलांनी संन्यास दीक्षा घेतली होती. ओशोंनी सातव्या वर्षी त्यांच्या आजोबांचा मृत्यू प्रत्यक्ष पाहिला व त्याचा त्यांच्या मनावर खोल परिणाम झाला. ओशोंचे शालेय शिक्षण गाडरवाड्याला झाले. सन १९५१ त्यांनी जबलपूरच्या महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. तिथे शिक्षण चालू असताना २१ मार्च १९५३ रोजी जबलपूरच्या भवरताल बागेत त्यांना परमेश्वरी साक्षात्कार झाला. मे १९५५ मध्ये तत्त्वज्ञान हा विषय घेवून बी.ए. पास झाले व नंतर १९५७ मध्ये एम.ए.च्या परिक्षेत त्यांना सुवर्णपदक मिळाले. त्यांच्या एम.ए.च्या उत्तरपत्रिका बनारस विद्यापीठाच्या गुरूदेव रानडे यांनी तपासल्या व त्यावर 'अत्युत्तम' हा शेरा दिला होता. १९५७ ते १९६६ या कालावधीत ते सागर विद्यापीठात तत्त्वज्ञान ह्या विषयाचे प्राध्यापक होते. नंतर त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला व १९६० पासून ते ठिकठिकाणी अध्यात्मिक क्रांतीपर भाषणे द्यायला लागले. १९६६ पासून त्यांनी पूर्ण भारतभर व्याख्यानांचे दौरे काढले होते. त्यांच्या मित्रांनी 'ज्योतिशिखा' नावाचे मासिकही चालू केले होते. ओशो ध्यानशिबिराचे संचालन करीत. जुलै १९७० मध्ये ते मुंबईला रहावयास आले व सप्टेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यात त्यांनी नवसंन्यासाची दीक्षा देण्यास प्रारंभ केला. त्यांनी २१ मार्च १९७४ रोजी पुण्याच्या कोरेगाव पार्कमध्ये रजनीश आश्रम सुरू केला व आता ओशो याच आश्रमात स्थायिक झाले.

ओशोंना वासाची व धुळीची ॲलर्जी होती. त्यांना पाठदुखीचाही त्रास होता. जून १९८१ मध्ये ओशो वैद्यकीय उपचारासाठी न्यूजर्सी - अमेरिकेत गेले. तेथे चारच महिन्यात ओरेगॉन राज्यात रजनीशपुरमची स्थापना केली. तेथे रहावयास गेल्यावर १९८१-८४ या तीन वर्षे ते मौनात होते. १९८१-८५ या चार वर्षात पंधरा कोटी डॉलर खर्च करून रजनीपुरमची रचना पूर्ण करण्यात आली. तिथे दहा हजार लोक रहाण्याची सोय करण्यात आली आहे. ऑक्टोबर १९८६ मध्ये अमेरिकन सरकारने त्यांना खोटे आरोप करून कैद केले. १२ दिवस ते कैदेत होते व एकदा त्यांच्यावर विषप्रयोगही करण्यात आला. बारा दिवसांच्या कैदेनंतर त्यांना दंड व ५ वर्षे अमेरिकेत न येण्याच्या शर्थीवर त्यांची सुटका झाली. नंतरही ते बऱ्याच देशात दौऱ्यानिमित्त जात होते. शेवटी जानेवारी १९८७ अखेर पुण्याला आश्रमात परतले. त्या विषप्रयोगामुळे त्यांची प्रकृती ढासळली व त्यांनी १९ जानेवारी १९९० रोजी या जगाचा निरोप घेतला.

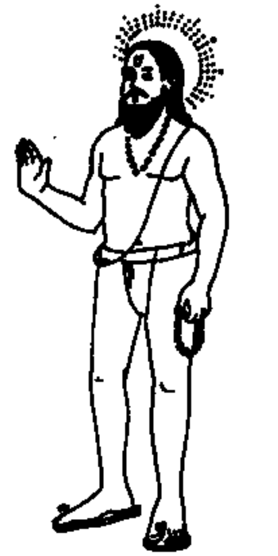
ओशों इतक्या विविध विषयांवर व इतक्या विस्तारपूर्वक बोलले आहेत की त्यांच्या ज्ञानकक्षेचा तो आकाशासारखा आवाका पाहून कोणीही विस्मयचकीतच होईल. त्यांनी हाताळलेल्या विषयांची यादी मोठी उद्बोधक आहे. उदा. उपनिषदे, भगवत् गीता, अष्टवक्र गीता, शांडिल्य व नारद भक्तीसूत्रे, पातंजल योगदर्शन, कृष्णचरित्र, शिवसूत्र, विज्ञानभैरव तंत्र, श्री शंकराचार्यांचे भज गोविंदम्, गौतम बुद्धाचे व महावीर जैनाचे तत्त्वज्ञान, गोरखनाथ, नानक, मीरा, कबीर, सहजो इत्यादी १५/२० संतांचे जीवनकार्य या भारतीय अध्यात्मिक परंपरेतील यादी शिवाय त्यांनी झेन, ताओ, हसीद व सूफी तत्त्वज्ञान, पायथागोरस, हेर क्लिटस, झरतृष्ट, येशू खिस्त आदी संत तत्त्ववेत्ते या विषयावर ओशोंनी भरपूर प्रवचने दिली आहेत. शंभराहून अधिक देशात ओशोंची ध्यानकेंद्रे कार्यरत आहेत.

शब्दांकन : श्री. अनंत गोविंद देशपांडे आणि सौ. आशा देशपांडे
रुबी हौसिंग सोसायटी, डहाणूकर सोसायटी, मार्ग नं. १,
कर्वेनगर पुणे २८. दूरध्वनी : २५४३८००७

श्री प. प. सद्‌गुरू भगवान श्रीधरस्वामीजी महाराज ज्ञानयोगी

श्रीमती सुशीला मोडक

एम.ए.बी.एड. सेवासदन ज्युनिअर कॉलेजमध्ये नोकरी. कीर्तन, प्रवचन करतात. श्री वासुदेव निवास (पंचराजसह) अंकाचे संपादकत्व. काही अभ्यासनिक लेख प्रकाशित

गेल्या पन्नास ते शंभर वर्षात भारतात निरनिराळ्या क्षेत्रात अद्वितीय धारणेची जी नररत्ने निर्माण झाली त्या परंपरेला इतिहासात अजोड समजावे लागेल. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात अशी अवतारी नररत्ने भारतात या काळात प्रगट झाल्याचे आढळते. श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीधरस्वामीजींचे अवतारकार्यही भारताला अभिमानास्पद आहे. कारण अशा ज्ञानयोगी, अवतारी पुरुषांच्या संचाराने सामान्य जनात जीवननिष्ठा बळावते व त्या बळाने राष्ट्राला आपले जीवन उजळ करण्यास बळ येते.

समाजाभिमुख योग्यांचे महत्त्व

श्री प. प. श्रीधरस्वामी हे खऱ्या अर्थानेही एक महान ज्ञानयोगी होऊन गेले. परंतु त्यांचे जीवन साक्षेपाने पाहिल्यास या योगीश्रेष्ठाने आपल्या संचाराने केवढी जीवननिष्ठा समाजात निर्माण केली, हे तर दिसतेच आणि राष्ट्रकार्यातील त्यांचे स्थान उमगते. श्री प. प. श्रीधरस्वामीजींनी ज्ञानयोगाची संपूर्ण साधना समाजात राहून केली आणि त्यामुळे त्यांना सर्व सामाजिक सुख-दुःखांचा अनुभव घ्यावा लागला. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या वाट्यास येणारी दुःखेही तीव्र स्वरूपाची असल्याचेही काही वेळा दिसते आणि समाजासाठी ती ते सोसत होते. श्रीरामचंद्र, श्रीकृष्ण यांचे संसारी जीवन किती दुःखांनी भरलेले आहे ! सामान्य माणसापेक्षा त्यांची तीव्रता अधिकच आढळते. ज्ञानयोगी श्री प. प. श्रीधरस्वामींचे जीवन अभ्यासताना ही दृष्टी ठेवावी लागते तरच त्यातील रहस्य उमगते आणि श्री प. प. श्रीधरस्वामींनी समाजाभिमुख राहून खरे सामाजिक कार्य केवढे आणि कसे केलेले आहे त्याची जाणीव होते.

परम मंगलमय व सदा तुळशीप्रमाणे टवटवीत व प्रसन्न असलेल्या सौ. कमला मातोश्री व श्री प. पू. नारायणराव या दोघांनी, म्हणजेच श्रीस्वामीजींचे माता व पिताश्री यांनी गाणगापूरला संगमावर राहून जी तपस्या केली, त्याचे फलीत म्हणजे प्रत्यक्ष श्रीनृसिंहसरस्वती स्वामी महाराज प्रसन्न झाले व सौ. कमलामातोश्रींना त्यांनी स्वतः नारळ प्रसाद दिला आणि त्यानंतर जगदोद्धारक असे श्रीधरस्वामी जन्मास आले. अवतारी व्यक्तींचे पितृऋण-मातृऋण महान् असते हेच खरे !

शुद्ध नैष्ठिक आचरण आणि कठोर तपश्चर्या ही साधताना कोणाही व्यक्तीला क्लेशांना पाठमोरे होता येत नाही. आत्मक्लेश हेच अशा महाभागांच्या जीवनाचे अधिष्ठान होते, असा जीवनाचा अनुभव आहे. 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्' असाच त्या महाभागांचा जीवनपट असतो. सद्‌गुरू भगवान श्रीधर स्वामींच्या जीवनात याची चांगलीच प्रचीती येते.

कोणत्याही ज्ञानी पुरुषाची ओळख कशी पटायची हाच प्रश्न आहे. याचे एक नेहमीचे उत्तर असे आहे की, ज्ञानी होऊनच ज्ञानाची ओळख पटणार ! ज्ञानेश्वर महाराजांच्या शब्दात सांगायचे तर ते 'पवित्रैकनिधान' ज्ञान अनिरूप्य आहे. 'डोळां देखिजे । ऐसे नाही ।' (१३:१७६) ज्ञानी पुरुषाच्या शरीरातसुद्धा ते ज्ञान आपला प्रभाव करते आणि त्याच्या इंद्रियव्यापारातून ते दृष्टीस दिसते. आचारशीलतेतून कुलीनता कळावी किंवा दर्शनाने झालेल्या सुखाने पुण्यपुरुषाची ओळख पटावी तशी हृदयस्थ ज्ञानाची चिन्हे देहात उमटतात. तेव्हा श्री. प. प. श्रीधरस्वामींच्या ज्ञानाचा मागोवा घ्यायचा असेल तर गीताप्रतिपादित या लक्षणाचाच आश्रय आपल्याला करावा लागेल.

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥१०॥

१) अमानित्वाची व्याख्या करताना ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की, आपल्या अंगी असलेल्या गुणांचे वर्णन जर कोणी करू लागले, आपली योग्यता जर कोणी साकारू लागले तर त्यावेळी पारध्याने वेढलेल्या हरिणासारखे तो (अस्वस्थ) घाबरा होतो. श्री. प. प. श्रीधरस्वामींना अशा प्रसंगांना नेहमीच सामोरे जावे लागे. याचे उदाहरण – एकदा श्रीस्वामीजींकडे शृंगेरीचे शंकराचार्यांनी जावयाचे ठरविले. त्यावेळी शंकराचार्यांचे शिष्य म्हणाले, "आचार्य, आपल्या आचार्य पीठाचा असा खरा नियम आहे की, आपल्याला भेटायला येथे त्यांनी आले पाहिजे. आपण जाऊ नये." तेव्हा शृंगेरीचे शंकराचार्य म्हणाले, "श्रीधरस्वामी याला अपवाद आहेत. आम्ही त्यांना भेटावयाला वरदपूर येथे जाणार आहोत." त्याप्रमाणे आचार्य वरदहळ्ळी येथे गेले. वरदहळ्ळी येथील वेदपाठशाळा, गोशाला इ. पाहून मोठे समाधान आचार्यांनी व्यक्त केले. काही आध्यात्मीक चर्चाही दोघांमध्ये झाली. शेवटी सर्वजण असे म्हणू लागले की, 'आपला दोघांचा एक फोटो घ्यावा.' तेव्हा आचार्य श्रीधरस्वामींना असे म्हणाले की, 'आपण आमच्या शेजारी बसावे.' तेव्हा श्रीधरस्वामी म्हणाले, 'आपण आचार्यांच्या परंपरेतील आहात, आपण मोठे आहात.' तरी शेवटी आचार्यांनी आपल्या शेजारी

बसवले. परंतु फोटोग्राफरने फोटो काढायच्या वेळेला स्वामी केव्हा पटकन् खालच्या पायरीवर येऊन बसले हे कोणालाच कळले नाही.

ज्ञानेश्वर — पूज्यता डोळा न देखावी । स्वकीर्ति कानीं नायकावी ।
हा अमुका ऐसी नोहावी । सेचि लोका ॥ (१३.१८८)
तेथ सत्काराची गोठी । कें आदर देईल भेटी ।
मरणेंसीं साटी । नमस्कारितां ॥ (१३.१८९)

२) अदंभित्व म्हणजे स्वतःचे सुकृत प्रकट न करणे. त्याच्या प्राणावर जरी संकट आले तरीसुद्धा आपण केलेले दानपुण्य वाचेने उघड करीत नाही. खोड्याळ गायीला आलेला पान्हा जशी ती गाय चोरते किंवा कुलीन स्त्री जशी आपले अवयव झाकते, शेतकरी जसे पेरलेले बीज माती टाकून झाकतो त्याप्रमाणे आपल्या हातून झालेले दान आणि पुण्य कधीही प्रकट करीत नाही. बद्रीनारायणाला जेव्हा स्वामीजींनी चातुर्मास केला तेव्हा तेथील थंडीपासून संरक्षण करण्याकरिता कितीतरी लोकांना, गरिबांना घोंगड्या, ब्लँकेटस् वाटली त्याला गणती नाही. कितीतरी गरिबांच्या अनेक गरजा भागविल्या, त्यांच्या लग्नासाठी पैसे दिले. परंतु चारोचार आपल्या संपूर्ण आयुष्यात आपल्या कुठल्याही सत्कर्माची वाच्यता केलेली नाही.

३) अहिंसा — *ऐसा मनें देहें वाचा । सर्व संन्यासु दंडाचा ॥*
जाहला ठायीं जयाचा । देखशील ॥ याप्रमाणे मनाने, देहाने, वाचेने सर्व हिंसेचा त्याग ज्याच्या ठिकाणी तुला झालेला दिसेल तो पुरुष, ज्ञानाचे विस्तृत मंदिर आहे असे समज. हे तर राहू दे. तो पुरुष म्हणजे केवळ ज्ञानाची मूर्तीच असे ज्ञानेश्वर माऊली सांगतात.

श्रीधरस्वामींचे चालणे इतके हळूवार होते की, कोणताही प्राणी आपल्या पायाखाली मरू नये याची काळजी घेऊनच ते चालत असत. एवढेच नाही तर परमाणूंमध्ये लहान जीव आहेत असे जाणून 'चालण्यामाजी पाउले' जपून चालत असत.

ॐकार स्वरूप, स्वानंद साम्राज्याचे चक्रवर्ती सम्राट असलेले स्वामीजींचे बोलणे म्हणजे जणू काय नादब्रह्मच धरून आले असे मधुर असे. श्रीधरस्वामींच्या बोलण्याने काय किंवा शरीराने काय कुणी दुखावण्याची शक्यताच नसे. 'साच आणि मवाळ । मितले आणि रसाळ । शब्द जैसे कल्लोळ । अमृताचे ॥' अशीच त्यांची वाणी होती.

४) शांती — *'जो मानापमानातें साहे । सुखदुःख जेथ सामाये ।*
निंदास्तुती नोहे । दुखंडु जो ॥ (१३.२४५)

१९२७ मध्ये श्रीस्वामीजी सज्जनगडावरती समर्थ सेवेसाठी गेले. तेथे श्रीस्वामीजी 'तन, मन, जीवे अशी समर्थसेवा करीत असत. परंतु तेथे असणाऱ्या काही अधिकारी, प्रमुख माणसांना त्यांची सेवा करणे आवडत नसे. म्हणून ते त्यांच्या सेवेमध्ये अनेक अडथळे आणत असत. एकदा तर श्रीसमर्थांची पूजेची उपकरणे घासून घासून झिजतील म्हणून ती सेवाच श्रीस्वामीजींकडून काढून घेतली. श्रीसमर्थांच्या समाधीवरील छाटयाही रोज आपटून आपटून धुतल्यामुळे फाटतील म्हणून तीही सेवा काढून घेण्यात आली आणि एकदा तर श्रीस्वामीजींवरती चौघांनी ठरवून 'जाखिणी' विद्येचा प्रयोग केला. परंतु ज्यांनी हा प्रयोग केला त्यांच्या अंगाची आग आग होऊ लागली. एवढेच नव्हे तर श्रीसमर्थ त्यांना कुबडीने मारू लागले आणि ते गृहस्थ मला वाचवा, मला वाचवा म्हणून श्रीसमर्थांच्या समाधीकडे जाऊ लागले. त्यावेळी श्रीस्वामीजी समर्थांच्या समाधीपाशी उभे राहून त्या गृहस्थांसाठी श्रीसमर्थांच्याजवळ प्रार्थना करीत होते की, 'आपण त्यांना क्षमा करावी. त्यांचे कल्याण करावे.' अपकार करणाऱ्यांवरती उपकार करणारे श्रीस्वामीजी फार वरच्या कोटीचे संत होते. 'तुका म्हणे तोचि संत सोशी जगाचे आघात ।'

'हे अनाक्रोश क्षमा । जयापाशीं प्रियोत्तमा ।
जाण तेणें महिमा । ज्ञानासि गा ॥' (१३.२५२)

५) आर्जव — *'तैसें जयाचें मन । मागुतां पुढती आन आन ।*
नव्हे आणि वर्तन । ऐसें पै तें ॥ (१३.२५६)
जे जनचि सनोळख । जगेंसीं जुनाट सोयरिक ।
आपपर हे भाख । जाणणें नाहीं ॥ (१३.२५७)

श्रीस्वामीजींच्या मनामध्ये आपपर भाव कधीच नव्हता. गरीब-श्रीमंत, सज्जन-दुर्जन या सर्वांशी ते सारख्याच आदराने वागत असत. श्रीस्वामीजी अपार, केवळ 'आनंदाच्या' अनुभवामध्ये सातत्याने रममाण असल्यामुळे केवळ 'मी' पणाची जाणीव त्यांच्या ठिकाणी शिल्लक राहिली होती. 'मी'पणाची जाणीव म्हणजे देहस्थिती नसून स्वस्वरूप असा आनंदच होय. 'आनंदाचे डोही आनंद तरंग ।' असे आत्मसाक्षात्कारी महात्मे श्रीधरस्वामीजी होते. त्यामुळे संपूर्ण जगच भगवन्मय ते बघत असत आणि म्हणूनच असे वाटत असे की सर्व जगच त्यांच्या ओळखीचे आहे. त्यांचे जगाशी फार जुने नाते आहे. आणि आपले व परके ही भाषा त्यांच्या ठिकाणी नव्हती. त्यांचे बोलणे सरळ, आत्मस्वरूपी, दृष्टी स्थिर आणि अंतःकरण प्रांजळ होते. श्रीस्वामीजींचा सर्वांविषयीचा सहज आणि निष्कपट भाव असायचा. त्यामुळे सर्वांना स्वामी आपलेच आहेत, असे वाटत असे.

'तो पुरुष सुभटा । आर्जवाचा आंगवटा ।
जाण तेणेंचि घरटा । ज्ञानें केला ॥' (१३.२६७)

६) आचार्योपासन —
तैसें सबाह्य आपुलें । जेणें गुरुकुळीं वोपिलें ।
आपणपें केलें । भक्तीचें घर ॥ (१३.३७२)

श्री प. प. श्रीधरस्वामीजी हे दत्तात्रेयाचे अवतार. त्यांनी स्वतःच एकदा सांगितले होते — 'आम्ही गाणगापूरहून आलो. आम्हाला श्रीसमर्थ रामदास स्वामींनी बोलावून घेतले. म्हणून आम्ही इकडे म्हणजे सज्जनगडावर आलो.'

पुण्याहून श्रीस्वामीजी जेव्हा तपश्चर्येसाठी सज्जनगडावर गेले व त्या ठिकाणी जाऊन आपले अंतर्बाह्य तन, मन, धन श्रीसमर्थचरणी समर्पण केले व स्वतः भक्तीचे माहेरच होऊन गेले.

'गुरुप्रसादे मुक्तो भवति पार्वति ।' ह्या श्रीशंकरांनी पार्वतीस उद्देशून सांगितलेल्या वचनाप्रमाणे गुरुप्रसादाने मोक्षानंदाचे सौभाग्य प्राप्त होऊ शकते हेच स्पष्ट होते. श्रीसंत एकनाथ महाराज म्हणतात —

'चैतन्य नित्य निराधार । निष्कर्म निर्विकार ।
त्याचा केला जीर्णोद्धार । सत्य साचार जगद्गुरू ॥'

नित्य, निराधार, निधर्म व निर्विकार अशा चैतन्याचा सद्गुरूंनीच जीर्णोद्धार केला म्हणून सद्गुरू हेच सत्स्वरूप होत. श्री प. प. सद्गुरू भगवान श्रीधरस्वामीही सत्स्वरूप होते.

श्रीस्वामीजींनी नम्रता व श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने श्रीसमर्थांची अद्वितीय सेवा करून श्रीगुरूंचा म्हणजेच श्रीसमर्थांचा अनुग्रह मिळवला. श्रद्धाभक्तियुक्त सेवेने तृप्त झाल्यावर गुरुमुखातून जो आशीर्वाद बाहेर पडतो त्यालाच अनुग्रह म्हणतात. श्रीस्वामीजी दिवसभर गडावर पडेल ती

सेवा मोठ्या प्रेमाने करीत असत आणि रात्री दासबोधवाचन, शेजारती झाल्यानंतर सर्वत्र सामसूम झाल्यावर रात्रीच्या वेळी भुयारात ध्यानमग्न होत असत. श्रीस्वामीजींनी अशा अनन्य भक्तीने केलेल्या गुरुसेवेचे परमानंद दिव्य फळ श्रीसमर्थांनी स्वतः दर्शन देऊन दिले. अशी त्यागमय, सेवा करणाऱ्या श्रीस्वामीजींना श्रीसमर्थकृपेने 'परिज्ञान' प्राप्त झाले. श्री प. प. श्रीधरस्वामीजींचे चातुर्मास, त्यांची प्रवचने, आर्यसंस्कृतीसारखा ग्रंथ, मोक्षसंदेश, भक्तिसार, रामपाठ, समर्थपाठ इ. त्यांचे लेखन, या सर्व क्रियांमागे गुरूआज्ञेचीच प्रेरणा होती. आत्मस्वरूपाशी तादात्म्य पावलेले स्वामी पूर्ण ॐकारमय झाले होते. अशी अंतर्बाह्य गुरुसेवा करणारे श्रीस्वामी तत्त्वज्ञानाचे ठिकाण आहेत.

७) शौच – *'बाहेरी कर्मे क्षाळला । भितरी ज्ञाने उजळला ।*
इहीं दोहीं परी आला । पाखाळा एका ॥ (१३.४६१)
वाचूनी बाह्य विभागु । कर्मे धुतला चांगु ।
आणि ज्ञाने फेडिला वंगु । अंतरीचा ॥ (१३.४७१)

अशीच अवस्था श्री प. प. श्रीधरस्वामीजींची होती. नित्य, नैमित्तिक, संन्यासाश्रमाच्या कर्मांच्या अविरत आचरणाने स्थूल-सूक्ष्म देहांची शुद्धी झालेली आणि अंतरीचा ज्ञानदिवा उजळल्याने अंतरबाह्य शुचित्वाची प्रचीती त्यांच्या ठिकाणी सहज येत असे.

'विचारवंत तो संन्यासी । वडून्यासी तो संन्यासी ॥'

श्रीसमर्थांच्या वचनाचे काटेकोर पालन करणाऱ्या श्रीधरस्वामींनी विवेकयुक्त मननाने मानवत्वाचा संग सोडल्याने त्यांना देवत्व प्राप्त झाले होते. यातच पुढे मोक्षानंदाचा अनुभवातीत असा स्वानुभव प्राप्त झाला.

८) स्थैर्य – *देहदुःखी न तपे । भयशोकी न कंपे ।*
देहमृत्यु न वासिपे । पातलेनि ॥ (१३.४९२)
हे स्थैर्य जिये । जेथ आंगे जीवें जोडे ।
ते ज्ञानाचे उघडे । निधान साचे ॥ (१३.५००)

हे एक शांतीचेच परिणत रूप आहे. श्री प. प. श्रीधरस्वामींच्या दृष्टीमध्ये, बोलण्यामध्ये आणि चालण्यातसुद्धा स्थैर्याची जाणीव होत असे. गीतेच्या सूत्रानुसार सुखोपभोगाचा त्याग, त्यागात शांती, शांतीमधून समाधान. समाधान म्हणजेच मनाची एकाग्रता होऊन मन आणि बुद्धीसुद्धी आत्मस्वरूपाचे ठिकाणी नित्य आनंदात स्थिर राहणे हेच समाधान होय. असे न ढळणारे स्थैर्य श्रीस्वामीजींच्या शरीराच्या व मनाच्या ठिकाणी प्राप्त झालेले होते. म्हणून श्रीधरस्वामी ज्ञानाचा उघडा ठेवा होते.

९) आत्मविनिग्रहः –

मनाच्या महाद्वारी । प्रत्याहाराचिया ठाणांतरी ।
जो यमदम शरीरी । जागवी उभे ॥ (१३.५०७)
ऐसा अंतःकरणनिग्रहो । तो हा हे जाणिजो ।
हा आथी तेथ विजयो । ज्ञानाचा पै ॥ (१३.५१०)

या शरीरात मनाच्या महाद्वारात अंतर्मुखतेच्या पहाऱ्याच्या जागेत, जो महात्मा यम व दम यांस उभे जागे ठेवतो. श्रीस्वामीजी चित्त आणि चैतन्य यांच्या समरसतेने आत्मस्वरूपामध्ये रममाण होत असत. अशा तऱ्हेचा अंतःकरण निग्रह श्रीस्वामीजींजवळ होता. म्हणून ज्ञानाचाच तो विजय होता.

१०) इंद्रियार्थेषु वैराग्यम् –

'अर्जुना तेणे पाडे । ज्यासी विषयवार्ता नावडे ।
जेवी इंद्रियांचेनि तोंडे । काहीच नवे ॥ (१३.५१६)
ते हे विषयवैराग्य । जे आत्मलाभाचे भाग्य ।
येणे ब्रह्मानंदा योग्य । जीव होती ॥ (१३.५२२)

सज्जनगडावर आल्यावर एका पहाटेच्या वेळी शिष्यवृंद [illegible] असताना, कोणालाच न कळता श्रीस्वामीजी पायीच प्रवासाला [illegible] 'अंतरापासून वैराग्य । तेचि जाणावे महद्‌भाग्य ॥' या श्रीसमर्थोक्तीप्रमाणे वरील प्रकार घडला. शोधाशोधीनंतर साताऱ्यापासून ६ मैलांवर असलेल्या धावडशीक्षेत्री श्रीस्वामीजी सापडले.

'आपणास उपाधि मुळीच नाही । उपाधीचे मिळाले तरीही ।
आत्मानेत्याची क्षीति नाही । ऐसे जाले पाहिजे ॥'

श्रीस्वामीजींच्या ठिकाणी विषयांविषयीचे वैराग्य हेच आत्मप्राप्तीचे भाग्य त्यांना लाभले. एवढेच नव्हे तर ब्रह्मानंद त्यांना प्राप्त झाला.

११) अनहंकार –

वर्णाश्रमपोषके । कर्मे नित्यनैमित्तिके ।
तयांमाजी काही न ठके । आचरता ॥ (१३.५२५)
परि हे मिया केले । की हे माझेनि जाले ।
(आठवण) सेंए नाही ठेविले । वासनेमाजीं ॥ (१३.५२६)
तया पाडे देही । जया आहे तेचि नाही ।
निरहंकारता पाही । तया नाव ॥ (१३.५३३)

श्रीस्वामीजींना आपण देहभावामध्ये आहोत अशी आठवणच नसे. आणि म्हणून संपूर्ण निरंहकारवृत्ती श्रीस्वामीजींची असल्यामुळे ज्ञान तेथे राहायलाच आले होते.

१२) असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु –

तरि जो या देहावरी । उदासु ऐसिया परी ।
उखिता जैसा बिढारी । बैसलिया आहे ॥१३.५४३

अशा रीतीने दुःखाची जाणीव न होता देहभावाचा अभाव होऊन कोणतीही चिंता न रहाता केवळ एक आनंदाचा अनुभव श्रीस्वामीजींच्या ठिकाणी शिल्लक होता. त्यालाच जीवन्मुक्ती म्हणतात.

श्रीसंत एकनाथ महाराज म्हणतात –

जो संगु सांडुनि दूर गेला । तेणे 'संन्यासू' चि केला ।
संगी असोनि स्नेह सांडिला । 'संन्युक्त' झाला तो जाण ॥

१३) नित्यं च समचित्तत्वं इष्टानिष्टोपपत्तिषु –

'अंचति प्रकाशते इति आत्मा ।' कोणतेही आवरण व कोणतेही विक्षेप-चांचल्य नसलेला, सर्व ठिकाणी स्वयंप्रकाशाने प्रकाशित होणारा म्हणजेच निर्विकल्प असा एक आनंदरूपच असलेला 'आत्मा' होय. 'आत्मा म्हणिजे तो आपण ।' आत्मा म्हणजे आपण स्वतःच आपल्या स्वतःच्या रूपाचे ज्ञान तोच आत्मसाक्षात्कार, तोच ब्रह्मसाक्षात्कार. ब्रह्मसाक्षात्कार म्हणजे स्वरूपाच्या कैवल्यस्थितीचा अत्यंत विलक्षण असा स्वानुभव श्रीस्वामीजींच्या जीवनात दिसून येत असे. एवढेच नव्हे तर त्या ॐकारमय परब्रह्माचा नाद श्रीस्वामीजींच्या ठिकाणी अखंड भरून होता. त्यांची [illegible] सुद्धा योगनिद्राच होती. 'सुखदुःखे समे कृत्वा' अशा वृत्तीवर श्रीस्वामीजी अखंड आरूढ असत.

श्रीज्ञानेश्वर – *जेवि नभाचेनि पाडे । समता उणे न पडे ।*
तेवीचि ज्ञान रोकडे । ओळख तू ॥ (१३.६०२)

कोणत्याही ऋतूच्या येण्याजाण्याने आकाशात जसा काहीच फे[illegible]

होत नाही त्याप्रमाणे प्रिय किंवा अप्रिय वस्तूंच्या हानीने अथवा लाभामुळे चित्ताच्या समतेला कमीपणा येत नाही किंवा चित्ताचा समतोल ढळत नाही. सुखदु:खाच्या कोणत्याही प्रसंगी श्रीस्वामीजींचा चित्ताचा समतोल ढळत नसे. अशा श्रीस्वामीजींच्या ठिकाणी मूर्तिमंत ज्ञान होते. असे आत्मज्ञानी श्रीधरस्वामी होतेच होते. अशा श्रीस्वामींच्याजवळ सुखी किंवा दु:खी व्यक्ती गेली तर तीसुद्धा समचित्त होत असे.

१४) *मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी* –

श्रीपादश्रीवल्लभ यांच्या वास्तव्याने परमपावन झालेले कुरवपूर हे एक भक्ती, ज्ञान व वैराग्याचे महाक्षेत्र म्हणावे लागेल. श्रीस्वामीजी चातुर्मासासाठी कुरवपूरला गेले. कृष्णा नदीत स्नान करून श्रीस्वामीजी श्रीपाद श्रीवल्लभांच्या समाधीसमोर येताच त्यांना अदृश्य रूपात श्रीदत्तांचे दर्शन झाले. त्यांचे सर्वभाव पालटून त्या ठिकाणीच सहज समाधी लागली. मनासह शुद्ध जाणीव अल्पकाळ स्वरूपाशी तद्रूप असणे यालाच 'सहज समाधी' असे म्हणतात. असे सिद्धपुरुष श्रीस्वामीजी होते. श्रीज्ञानेश्वर –

'जो अनन्य यापरी । मी जाऊणि माते करी ।
तोचि तो मूर्तधारी । ज्ञान पै गा ॥ (१३.६.१०)

१५) *विविक्तदेशसेवित्वं* – श्रीस्वामीजींना एकांतात राहणे फार आवडत असे.

'बहु एकांतावरीं प्रीति । जया जनपदावरी खंति ।
जाण मनुष्याकारे मूर्ति । ज्ञानाची तो ॥' (१३.६१३)

१६) *'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्'* ही श्रीस्वामीजींची आंतरिक स्थिती बाहेरून पाहाणाराला कळणे कठीण आहे. 'हे आघवेंचि आत्मा' हे अध्यात्मज्ञान श्रीस्वामीजींच्या ठिकाणी इतके दृढ झालेले होते की ब्रह्मभावातून देहभावावर येणे त्यांना कठीण जात असे. वर विचार केलेल्या सर्व ज्ञानी लक्षणांच्या मुळाशी श्रीस्वामीजींचा सदैव जागृत असलेला नित्यानित्य वस्तुविवेकच आहे.

एकंदरीत श्रीस्वामीजी जेथे जेथे गेले तेथे तेथे धर्मजागृति, अज्ञाननिवृत्ती व भगवद्भक्ती यांचीच प्रतिष्ठापना करण्यात त्यांचा काळ व्यतीत होत असे. हाच त्यांचा जीवनक्रम होता.

'जो जाणेल भगवंत । तया नाव बोलिजे संत ।
जो शाश्वत आणि अशाश्वत । निवाडा करी ॥' दासबोध - (५.१.१६)
जे अखंड सावधान । जयांस त्रिकाळाचे ज्ञान ।
सर्वकाळ निराभिमान । आत्मज्ञानी ॥ दासबोध - (१.६.८)
शांति क्षमा दयाशील । पवित्र आणि सत्वशील ।
अंतरशुद्ध ज्ञानशील । ईश्वरी पुरुष ॥ दासबोध (१.८.१९)
बहु पवित्र पुण्यशील । अंतरशुद्ध धर्मात्मा कृपाळ ।
धर्मिष्ठ, स्वधर्मे निर्मळ । निर्लोभ अनुतापी ॥ दासबोध (२.८.११)
संत आनंदाचे स्थळ । संत सुखचि केवळ ।
नाना संतोषाचे मूळ । ते हे संत ॥ दासबोध (१.५.१६)

या वरील श्रीसमर्थोक्ति म्हणजेच यथार्थाने श्रीस्वामीजींचेच जे पुण्यपावन चरित्र होय. अशा साक्षात्कारी संतांचा, म्हणजेच सद्गुरू भगवान श्रीधरस्वामीजींचा आदर्श आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवून त्यांच्या हृदयाच्या अंतर् हृदयात सदोदित विलसणारे कैवल्यामृत हे आपले ध्येय ठरवून, तदनुसार त्यांनीच दाखवलेल्या मार्गाने वाटचाल करणे हेच प्रत्येक साधकास कल्याणकारक आहे.

श्रीस्वामीजींनी आपले सद्गुरू श्रीसमर्थ यांच्या ठिकाणी अत्यंत एकनिष्ठेने, त्यांनी स्वत:चा साधकावस्थेतील मीपणा म्हणजेच व्यक्तिगत स्वतंत्र अस्तित्व श्रीसद्गुरुचरणी समर्पित केले. या दिव्य, भव्य, आत्मनिवेदनामुळे **'वैकुंठी साखरी मिळाला'** या न्यायाने हे केवळ समर्थमयच होवून जीवन्मुक्त झाले.

आम्हा साधकांचे, शिष्यांचे सर्वश्रेष्ठ कर्तव्य म्हणजे अत्यंत ऋजुतेने, एकनिष्ठ निस्पृहतेने, श्रद्धाविश्वासपूर्वक श्री प. प. सद्गुरू भगवान श्रीधरस्वामीजींच्या चरणी कायमचेच शरण जाणे हेच होय. त्यापुढील सर्व जबाबदारी पारलौकीक व ऐहिकसुद्धा श्रीस्वामीजी अत्यंत कुशलतेने पार पाडतील व त्यामुळे आत्मसाक्षात्काराचे साध्य 'याची देही याची डोळा' साधून आमच्या जीवनाचे सार्थक होईल.

म्हणून शेवटी निश्चयाने एवढेच म्हणू या की,

'साधक भावे नमस्कार घाली । त्याची चिंता सद्गुरू लागली ।
सुगमपंथे नेऊन घाली । जेथील तेथे ॥'

॥ श्रीसद्गुरुचरणार्पणमस्तु ॥

सुशीला मोडक
एस.पी.कॉलेजजवळ, गोपाळ गायन समाज रस्ता,
पुणे ४११०३०.

❀

❀ ❀

'भक्तीयोग' - चौदा प्रवचन रत्ने !

सौ. सुनंदा शालिग्राम

स्वामी स्वरूपानंद महाराजांचे अधिकारी शिष्य स्वामी सत्यदेवानंद यांच्या शिष्या. श्रीगीता, श्री ज्ञानेश्वरी, भागवत यांची निरूपण सेवा.

परमप्रेम मूर्ती म्हणजे श्रीधर स्वामी ! परमप्रेम म्हणजेच परमात्मप्रेम. श्रीधर स्वामी म्हणतात, 'परमात्म्याच्या ठायी असणारी सर्वातिशय प्रीतीच भक्ती' होय. *'सा परानुरक्तिः ईश्वरे ।'* अशी शास्त्रसूचना असल्याचेही ते सांगतात. 'मोक्षसाधनेसाठी *'भक्तिरेव गरीयसी ।'* भक्ती हे अतिसुलभ असे साधन आहे; ते सोडून कठीण असणाऱ्या इतर साधनांचा का बरे स्वीकार करावा ?' असे श्रीधरस्वामी सुरुवातीसच म्हणतात. *'भक्तिगम्यः परमेश्वरः ।'* भक्तीनेच परमात्मा वश होतो. स्वामीजींची विचारसुमने 'भक्तियोग' या पुस्तकात, प्राजक्ताच्या फुलांचा सडा पडावा, तशी पानोपानी इतकी विखुरली आहेत की, ती वाचताना मन प्रसन्न होते. त्यांच्या या विचार-सुमनांना श्रीमद् भगवद् गीता, श्रीनारद भक्तिसूत्रे, श्रीमद् भागवत, उपनिषदे यांचा विलक्षण आधार आहे. तरीही 'भक्तियोग' विद्वज्जड झालेला नाही. प्रस्तावनेत पूज्य भारुतीबुवा रामदासी म्हणतात त्याप्रमाणे, 'विषय प्रतिपादन करण्याची पद्धती सरळ व सोपी असल्यामुळे पुस्तक वाचताना समाधान वाटते. अभ्यासू वाचकांनी ह्या पुस्तकातील आध्यात्मिक विषयांचे चिंतन करून स्वतःचे हित साधावे. स्वामीजींनी काही प्रवचने वरदपूर आश्रमात केली; तर काही प्रवचने सज्जनगडावर केली. काही प्रवासात, अन्य स्थानांवर केली आहेत. डॉ. मुळे यांनी परिश्रम घेऊन मिळविलेली ही चौदा प्रवचने... आपल्या संग्रही ठेवून अभ्यास करावा म्हणजे समाधान लाभेल.'

या पुस्तकातील पहिली पाच प्रवचने -- 'भक्तियोग', 'भजस्व माम्', 'भक्ति प्रवचन १, २, ३' ही श्रीधरस्वामींचा भक्तियोग सांगणारी आहेत. सहा, बारा व तेरा ही तीन प्रवचने रामनाम, रामावतार व रामराज्य यासंबंधी आहेत. प्रवचन आठ, दहा व अकरा ही तीन प्रवचने 'ब्रह्मप्राप्ती', 'ब्रह्मोपदेश' व 'हे जग परमात्म्याचेच !' अशी ब्रह्मप्रतिपादक आहेत. सातवे प्रवचन 'उपनिषदे' आपल्याला उपनिषदांचा खरा अर्थ व हेतू सांगणारे आहे. नववे 'कर्म' हे प्रवचन - कर्म म्हणजे काय, कर्माचे प्रकार कोणते व मोक्षप्राप्तीसाठी प्रयत्न प्रबळ करते हे सांगणारे आहे. 'आर्यसंस्कृती' या शेवटच्या प्रवचनाने तर कळस चढविला आहे. श्रीधरस्वामींचे आर्यधर्माभिमानी, आर्य संस्कृतीनिष्ठ व्यक्तिमत्त्व या प्रवचनातून वाचकांच्या मनावर ठसा उमटविते.

'आधी कळस, मग पाया' या रीतीने आपण आधी त्यांच्या 'आर्यसंस्कृति'चे दर्शन घेऊन पावन होऊ या. या प्रवचनात श्रीधरस्वामी म्हणतात, 'जग ही एक प्रयोगशाळा आहे. सुख काय आहे, ह्याचा शोध जगात चालू आहे. आर्यांनीच खऱ्या सुखाचा शोध लावला. जे सुख सर्वांना पाहिजे, ते जड पदार्थांपासून मिळणार नाही, हा सिद्धांत आहे. सुख हे बाह्य पदार्थात नाही. बाह्य पदार्थांविषयी ज्यांच्या गरजा कमी झाल्या आहेत, तोच सुखी. ज्यांनी मनाला जिंकले, त्यालाच खरे सुख मिळते. ह्या जगात त्यागातच शांती मिळते. आध्यात्मिक बळापुढे भौतिक बळाची किंमत नाही. आपल्या देहात पाच भुते आहेत; म्हणून शरीर हे पांचभौतिक होय. पायापासून गुडघ्यापर्यंत पृथ्वीतत्त्व, गुडघ्यापासून मांडीपर्यंत आप तत्त्व, मांड्यांपासून हृदयापर्यंत अग्नि तत्त्व, हृदयापासून भृकुटीपर्यंत वायु तत्त्व व त्याच्या वरच्या भागात आकाश तत्त्व. ह्या प्रत्येक तत्त्वाशी जर प्राणवायू स्थिर करता येऊ लागला, तर तो सर्व समर्थ होतो. हे योगसामर्थ्य आहे. आपला हा 'भारत' अशा सामर्थ्याचा खजिना आहे. आपले पूर्वीचे ऋषिमुनी ह्या सामर्थ्याने संपन्न होते.... 'लोमेश' नावाचे ऋषी अद्यापही आहेत. त्यांना सर्व ठिकाणी जाण्याची अव्याहत गती आहे. प्रत्येक युगास त्यांचा एक केस गळून पडतो... असे हे योगसामर्थ्य आमच्या भारतवर्षात होते. सध्याही आहे. तात्पर्य, स्वरूपसुखात तारतम्य आहे. बाह्य सुखाची इच्छा कमी करून अंतर्सुखासाठी प्रयत्न केला पाहिजे. परमेश्वराची कृपा झाल्यावर

'मनी धरावे ते होते, विघ्न अवघेचि नासून जाते ।
कृपा केलिया रघुनाथे, प्रचीत येते ॥'
'भक्ते जे जे मनी धरावे । ते ते आपण देवे करावे ॥'

अशा प्रकारचे हे आर्यसंस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे. ज्याला खरे सुख पाहिजे, त्याने ह्या संस्कृतीला शरण गेले पाहिजे. परस्त्री व विषयलोलुपता ह्यांपासून अलिप्त राहणे हे धर्माचे सामान्य लक्षण आहे. ज्याच्यामुळे अनंत परीने असलेले जे सुख व त्या सुखाच्या प्राप्तीची साधना जो दाखवितो, तोच धर्म व ज्याच्या आचरणाने ते सुखकर होते, तो 'आर्यधर्म'. आर्यधर्माचे मुख्य ध्येय परमात्मप्राप्ती म्हणजेच सर्व सुखप्राप्ती व तेच ध्येय साध्य व्हावे याकरिता सर्वसंकल्प. आपल्यामध्ये 'जानवे' हे जीवब्रह्माच्या ऐक्याचे प्रतीक आहे. जानव्याच्या गाठीला 'ब्रह्मगाठ' म्हणतात. तात्पर्य, प्रत्येक आचरण, मग ते सामाजिक असो वा वैयक्तिक, त्यात परमात्मप्राप्ती हेच ध्येय ठेवून आमच्यातील सर्व संकल्प आहेत.

...ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे ज्याला त्याला धर्मात नीतिनियम लावून दिले आहेत. ज्यांचा कोणत्याही प्रकारचा बुद्धिभेद होत नाही, तोच आर्यधर्माभिमानी ! धर्म काय सांगतो ? दुसऱ्याची वस्तू घेऊ नको ! दुसऱ्याच्या हक्काची पायमल्ली करू नको ! हीच नीती. अशा ह्या आर्यसंस्कृतीचे आपण सर्व सुपुत्र आहात. पुत्र म्हणजे पहिली संतती, त्यालाच पुत्र म्हणतात. कारण तो 'पुन्नाम नरकात त्राय ते ।' यापुढील संतती 'कामज' होय. 'वेदोऽखिलं धर्ममूलम् ।' अशा प्रकारे

परमात्मप्राप्तीकरता जी संस्कृती आहे, तीच संस्कृती खरी. त्या संस्कृतीचे वारसदार आपण आहा, हे विसरू नये... जन्मप्रवाहातून सुटण्यासाठीच सर्व प्रयत्न व त्याचकरिता परमार्थ. ....ह्या ब्रह्माशी एकरूप झाल्याशिवाय हा जन्मप्रवाह संपणार नाही. आनंद हेच परमात्म्याचे स्वरूप व त्यातच शेवट आहे. जर मन परमात्म प्रकाशांनी भरून जाईल, तर ते मन वाटेल ते करू शकेल. महंताचा देह म्हणजे अशा दैविक सामर्थ्याचा खजिनाच होय. जीवन म्हणजे खऱ्या सुखाचा झरा. तो झरा फक्त भारतातच आहे.... हा भक्तीचा झरा प्रत्येकाच्या हृदयात आहे.'

'आर्यसंस्कृती' चे असे दिव्य दर्शन घेतल्यानंतर आपण 'भक्तियोगा'कडे वळू या.

श्रीधरस्वामी म्हणतात, 'जीवनातील सर्व मार्गामध्ये विघ्ने आहेत, कष्ट आहेत. मोक्षाच्या मार्गात मात्र कष्ट नाहीत. कारण भगवान म्हणतात, "मय्येव मन आधत्स्व...", 'मच्चित्तः सततं भव', 'मम प्रसादात्...' आपल्या चित्तात मला सामावून घेणारास कोणतीही अडचण येणार नाही. तू माझ्यातच मन ठेवून माझ्या प्रेमाला, माझ्या कृपेला पात्र झालास तर तुला माझीच प्राप्ती होईल.

'परमात्मस्वरूपाची प्राप्ती करून घ्यावयाची असल्यास त्याची कृपा पण हवीच आणि भक्तीनेच परमात्मा वश होतो. भक्तीमुळेच परमात्मस्वरूप ओळखता येते.'

'चित्ताचा एक स्वभाव आहे – तुम्ही ज्याचे ध्यान कराल, त्यानुसार तुमचे चित्त रूप धरते. परमात्म्याच्या ध्यानात तल्लीन होऊन त्याच्यात एकरूप झालात तर तुम्हीही परमात्मस्वरूपीच व्हाल. परमात्म्याच्या अनंत सुखाच्या सावलीत इतर सर्व सुखे एकवटली आहेत.'

'पदार्थाची उत्पत्ती, निर्मिती मनापासूनच. सामान्य सुख जसजसे अनुभवीत जावे, तसतसा त्यात त्याचा तिटकारा, कंटाळा निर्माण होत जातो, ते दुःखमिश्रित सुख. परमात्म्याच्या सुखात ती भेसळ नाही. जे सुख प्राप्त झाल्याने मनुष्य तृप्त होतो, तेच परमात्मसुख !'

'यं लब्ध्वा पुमान् तृप्तो भवति', 'आत्मारामो भवति !' भक्तीमुळे मनुष्य परमात्म्याचा आनंद आपणातच पाहतो. आनंदरूप होणे हेच भक्तीचे फळ ! भक्तीमुळे परमात्मा प्रसन्न होऊन देत असलेले फळ म्हणजेच आपला स्वतःचा साक्षात्कार ! सायुज्य !

'परमात्मा व माया असे दोनच विभाग. परमात्मा दिव्य रूप आहे. तो सोडल्यास बाकीचे सर्व मायारूपच. मायेत लोळत राहिल्यास जीव तिच्यातच ऐक्य पावतो. सुखरूपी अशा परमात्म्याचा आश्रय न घेता आपण दुःखरूप अशा मायेचा, क्षणोक्षणी दुःख देणाऱ्या विषयांचा आश्रय घेतो. ह्या सर्वांना खऱ्या सुखाबाबतचे अज्ञानच कारणीभूत असते.

"परमात्मा हा सर्वांपेक्षा महान ! भक्तीही तशीच महान असली तरच परमात्मप्राप्ती होईल. अल्पत्यागयुक्त भक्तीमुळे परमात्मा संतुष्ट होणार नाही. सर्व वस्तूंपेक्षा अधिक असणाऱ्या प्रेमामुळे मात्र तो संतुष्ट होईल. आपल्या हाकेस तो का बरे 'ओ' देत नाही ? तर द्रौपदीप्रमाणे, गजेंद्राप्रमाणे आपण त्यास हाक मारीत नाही म्हणूनच. अत्यंत कळवळ्याने, अंतःकरणपूर्वक बोलाविल्यास तो येईलच येईल. तो आला नाही तर तुम्ही त्यास जसे बोलवावयास पाहिजे तसे बोलविले नाही असेच म्हटले पाहिजे.

'परमात्मा तुमच्या बुद्धीला प्रेरणा देणारा म्हणजेच बुद्धिप्रेरक आहे. तुमच्या अगोदरच ते विचार परमात्म्याला समजतात. तो तुमच्या मनाच्या तळाशीच असतो... परमात्म्याच्या ठायी असलेले प्रेम कोणत्याही साधनाने, विधानाने दाखविले तरी ते योग्यच आहे असे वाटतच नाही, असे म्हणणारा जो खरा भक्त आहे, तोच प्रेमासाठी आतुर व कासावीस होत असतो.'

'भक्ती म्हणजे पराप्रीती. सर्व काही करावयाचे ते त्याच्या प्रीतीसाठी. *'तदर्पिताखिलाचारिता.'* सर्व काही त्यालाच समर्पण केल्यास प्रीतीला वेगळा विषय नसल्यासारखे होईल. परमात्म्याच्या आनंदाशिवाय किंवा आनंदास सोडून राहू न शकणाराच भक्त ! *'तद् विस्मरणे परम व्याकुलता !'* त्या आनंदरूपाला सोडून मन दुसरीकडे गेल्यास आत्यंतिक व्याकुळता उत्पन्न होते.'

'श्रीनारदभक्तिसूत्रा'तील रहस्य सांगत श्रीधर स्वामी म्हणतात, 'भक्तिमध्ये 'गौण' व 'परा' असे दोन प्रकार आहेत. गौण भक्ती साधनरूप व पराभक्ती साध्यरूप होय.' या प्रवचनाच्या शेवटी ते म्हणतात, 'सर्व जगद् वस्तूंत अदृश्यपणे वास करणाऱ्या परमात्म्याचे सुख न समजताही अनुभवून त्या सुखाच्या ओलाव्यानेच तुम्ही जगला आहात.'

'भजस्व माम्' या पुढच्या प्रवचनात स्वामीजी म्हणतात, 'असार असलेल्या ह्या संसारात श्रीहरिचरण युगलांच्या ठिकाणी निष्काम भक्ती असणे ही एक साररूप गोष्ट आहे.'

'असारे इह संसारे सारमेकं हरेः पदम् !' स्वामीजी सांगतात, 'ह्या देहाने उपभोगिल्यानंतर कंटाळा न आणणारा असा जो कोणता पदार्थ असेल तर तो फक्त हरि चरणारविंदच होत. ते सुख अनुभवीत असता देहभान राहात नाही.' खऱ्या भक्ताचेच हे उद्गार नाहीत का ? पुढे श्रीधरस्वामी म्हणतात, 'आपण विषयावर जेवढी प्रीती करतो, तेवढीच प्रीती देवाच्या ठिकाणी केल्यास, विषयचिंतनाइतकेच भगवत् चिंतन केले तर, विषयात जेवढी आसक्ती ठेवतो, तेवढीच आसक्ती भगवंताच्या ठायी ठेवल्यास कोण बरे मुक्त होणार नाही ? भगवंताची भक्ती करण्यासाठी इतर कोणत्याच विशिष्ट अभ्यासाची आवश्यकता नाही.... श्रीहरीच एकमेव 'सुखरूप' आहे; 'सुखमय' आहे... नष्ट होणारे सुख, ते सुख नव्हेच.'

'उत्पन्न होऊन नष्ट होणे' हे दुःखाचे लक्षण असल्याने त्याविरुद्ध सुख म्हणजेच उत्पत्तिनाशरहित, नित्य, अखंड असून केव्हाही कोणत्याही विकाराने नष्ट न होणे ही सुखाची लक्षणे होत.... परमात्मसुख वा खरे सुख कसे मिळवावे ? ...जगात कार्यकारण, दुःख-सुख ह्या दोनच गोष्टी आहेत. याखेरीज तिसरी गोष्ट नाही. कारण म्हणजे सुख. कार्य म्हणजे दुःख. आपण कार्य झालो तर दुःखरूपी होऊ व कारण झालो तर सुखरूप होऊ. सुखाची प्राप्ती करून घ्यावयाची म्हणजे आपण स्वतःच सुखरूप झाले पाहिजे. आपण 'सुखरूप' व्हावयाचे म्हणजे 'सुखरूप' असा परमात्माच आपल्या स्वरूपात आहे असे जाणावे. आनंदरूपच आपले रूप !'

'भक्तिप्रवचन' मध्ये श्रीधर स्वामी परमात्म्याची अगाध शक्ती समजावून देत असताना प्रश्नालंकारांची मालिकाच गुंफतात. त्यांचा एक मार्मिक प्रश्न पाहा – 'एवढ्याशा लहान असणाऱ्या डोळ्याच्या बाहुलीत एवढे मोठे दृश्य कोणामुळे दिसते ?' आणि स्वामीजी तात्पर्य सांगतात, 'परमात्म्याएवढे बलवान दुसरे कोण आहे ? तो एकमेव सर्वसमर्थ आहे.' त्याच वेळी समजावणीच्या सुरात असेही विचारतात, 'राजाला किंवा

लहानशा अधिकाऱ्याला आपण भिऊन वागतो, मग आपण देवाला किती भिऊन वागले पाहिजे बरे ? राजा व अधिकारी ह्यांच्यासमोर किती विनयाने वाकून, नमून आपण वागतो, मग देवासमोर किती विनयाने व नम्रतेने वागावयास पाहिजे बरे ! एखाद्या सावकाराचा आपणास फार मोठा आधार आहे, असे आपण म्हणतो. मग देवाचा आपणास किती आधार वाटावयास हवा !' श्रोत्यांच्या गळी उतरविण्याचे स्वामीजींचे तंत्र साधे, निरागस, तितकेच अभिनव व प्रभावी आहे. ते म्हणतात, 'परमात्मा सर्वांहूनही जास्त प्रीतीपात्र आहे.' त्याच्या ठिकाणी अचल व अतिशय असणाऱ्या प्रेमासच भक्ती म्हणतात. श्रीमद् भागवतातील भक्तीचे नऊ प्रकारही स्वामीजींनी श्लोकासह (श्रवणं कीर्तनं...) दिले आहेत.

'भक्ती प्रवचन २' मध्ये त्यांनी भक्ती व प्रेम तात्त्विकदृष्ट्या एक असूनही त्याचे ऋषिप्रणित स्पष्टीकरण दिले आहे. 'आपल्या बरोबरीच्या किंवा आपल्यापेक्षा लहान असलेल्या मनुष्यांवर आपण जी प्रीती करतो ती भक्ती नव्हे. उदा. मित्रावरील प्रेमास 'स्नेह' म्हणतात व मुलावरील प्रेमाला 'वात्सल्य' म्हणतात. याला मित्रभक्ती व पुत्रभक्ती कोणीही म्हणत नाही. आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ असणाऱ्याच्या ठिकाणी असलेल्या प्रेमाला 'भक्ती' हे नाव योग्य ठरते. मुलांना आपले आई-वडील श्रेष्ठच. आईवडिलांवर असणाऱ्या मुलांच्या या नैसर्गिक प्रेमाला मातृपितृभक्ती म्हणतात. श्री सद्गुरू आपल्या शिष्याला श्रेष्ठ असे दिव्य ज्ञान देत असतात. अनंत उपकाराच्या कृतज्ञतेच्या त्यांच्या प्रीतीलाच 'गुरूभक्ती' म्हणतात. याप्रमाणेच देशभक्ती !... सर्वांपेक्षा सर्वश्रेष्ठ असा परमात्माच आहे. त्याच्या ठायी आपली भक्ती असणे आवश्यक आहे... विश्वातील सर्व शक्ती ज्याच्या अंश आहेत, त्या परमात्म्याची प्राप्ती करून घेणे व त्याच्यातच तल्लीन होणे, हेच ह्या मानवी देहाचे सार्थक होय.

...प्रीती, प्रयत्न व प्राप्ती यांचा एक प्रकारे संबंध आहे. जास्त आवडीची वस्तू प्राप्त करून घेण्यासाठी समंजसपणे जोराचे प्रयत्न करीत असता ती वस्तू प्राप्त होणे हेच त्याचे फळ.... आपल्याला नेहमीच परमात्म्याची आवश्यकता असते. त्याची कृपाच आपले रक्षण करते. परमात्मा म्हणजे सुखाचा सागरच. तो परमसुखस्वरूप आहे. जगातील अनंत वस्तूंत सुखाचा लेश आहे. सुखाचे मूळ परमेश्वरच होय. खरे सुखसर्वस्व म्हणजेच परमात्मा. आपणास सुखप्राप्तीसाठी प्रयत्न करावयाचा असल्यास परमेश्वराच्या ठिकाणी प्रेम ठेवलेच पाहिजे... आपण ज्यावर जास्त प्रीती करू त्याचाच साक्षात्कार होत असतो. आपणास विषयांचे प्रेम असेल तर आपल्याला त्याचाच साक्षात्कार होईल.... पण परमात्मप्राप्तीसाठीच हा नरजन्म मिळाला असता यत्किंचित विषयासाठी त्याला राबवावयाचे काय ? ...त्या परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठी प्रेम, प्रीती, भक्ती हे एकमेव साधन आपल्या हाती आहे. निश्चयाने, निर्धाराने प्रेम संपादन करा ! त्यासाठीच आपले जीवन आहे, हे ध्यानात ठेवा ! आपले दैनंदिन न्याय्यकष्ट व्यवस्थितपणे चालू ठेवा; पण ती कामे परमात्म्याच्या आज्ञेनुसार आणि ही सर्व परमात्म्याची सेवाच आहे, अशी जाणीव ठेवून करा !' असा ओजस्वी संदेश श्रीधरस्वामी देतात.

'भक्तिप्रवचन ३' मध्ये सुरुवातीलाच स्वामीजी भक्तीची व्याख्या उलगडून सांगतात, 'श्रेष्ठेष्वनुरागो भक्तिः ।' श्रेष्ठ लोकांबद्दल अनुराग म्हणजे भक्ती. या प्रवचनात श्रीधरस्वामी संपूर्ण भक्तिशास्त्र उलगडतात. ते म्हणतात, 'परमेश्वराच्या ठायी असलेले निरतिशय प्रेम म्हणजेच भक्ती होय. परमात्म्याच्या ठायी असलेली निष्काम भक्ती 'अमृतस्वरूपा' होय. म्हणूनच ती नाशवंत नसते...आईवडिलांची सेवा केली असता व त्यांच्या आज्ञेचे पालन केले असता त्यांचे प्रेम मुलाबाळांवर कायम टिकते. आपण सर्वजण त्या परमेश्वराचीच मुले असल्याने त्याचा कृपाप्रसाद प्राप्त होण्यासाठी त्याच्या आज्ञेचे पालन केले पाहिजे व त्याची सेवाही केली पाहिजे' हा अत्यंत तर्कशुद्ध विचार स्वामीजी सहज सांगून जातात. पुढे ते म्हणतात, 'प्रीतीनेच प्रीती वाढते असा मानवी मनोधर्म आहे.' खऱ्या भक्ताचे एक अनन्यसाधारण लक्षण स्वामीजी सांगतात - 'खरा भगवद्भक्त कोणत्याच गोष्टीची अपेक्षा करणार नाही. तो परमेश्वराजवळ अचल भक्तीची याचना करील. 'तुझी कृपा कायम असू दे.' अशी परमेश्वराजवळ पुन्हा पुन्हा प्रार्थना करील.' भक्तीचे मुख्य 'अनन्यशरणागती'च होय. 'हे दयाघन परमात्मा ! तूच माझा उद्धार कर. मी दुसऱ्या कोणासही शरण जाणे शक्य नाही, अशी दृढ भावना असली की, भक्तिमार्ग सुलभतेने साधता येतो' असे स्वामीजी सांगतात. 'शास्त्रविधीने साध्य होण्यास अशक्य असलेली भगवद्कृपा केवळ भक्तीनेच सुलभ रीतीने साधता येते. भावातच परमेश्वर आहे. ***'भावेहि विद्यते देवः ।'*** अविचल भक्तिनेच भगवान तृप्त होतो. भगवंतास 'भक्तिप्रिय' म्हणतात. भगवान भक्तिरूप पाशानेच बद्ध होतो. भक्तांच्या भक्तिपाशास मोहून तो भक्तांनी कल्पिलेले आकार, रूप धारण करून भक्तांच्या कार्यसिद्धीस तत्पर असतो... भक्तिपरवशतेमुळे शरणागत अशा आपल्या भक्तांचे सर्व दोष विसरून परमात्मा त्याच्यावर कृपा करतो.... जे भक्त परमात्म्यास प्रेमवश करून घेतात, त्यांचा परमात्मा दास होतो.'

भगवंताचे भक्तपराधीनत्व इतके सांगून झाल्यावर श्रीधरस्वामी ज्ञानाला भक्तीची जोड आवश्यक असल्याचे दृष्टांत रूपाने सांगतात. 'केवळ स्वयंपाकाचा विचार केल्याने किंवा स्वयंपाक क्रियेचा अभ्यास केल्याने भूक शमणार नाही. पोट भरण्यासाठी स्वयंपाक करूनच जेवले पाहिजे. त्याप्रमाणे केवळ ज्ञानमात्राने मुक्ती मिळणार नाही तर त्यासाठी ज्ञानाला भक्तीची जोड अत्यावश्यक आहे. ('भक्तियोग' पान २७).... ज्ञान हे कोरडे आहे. अनुभवाच्या केवळ वाक्यांनी किंवा भाषेने शांती मिळणार नाही.... जेथे भगवद्भक्ती आहे, तेथे आनंद आपोआपच प्राप्त होतो. आनंदवृत्ती हाच सुखाचा झरा होय. नेहमी मन भगवद् भक्तीतच तल्लीन केले पाहिजे. नामस्मरण, ध्यान व तल्लीनता हे भक्तीचे प्रेरक होत.'

भक्त कसा असतो, याचे वर्णन श्रीधरस्वामी कसे करतात पहा – 'भक्त परमात्म्याच्या प्रीतीसाठीच जगतो. तो नेहमी परमात्मस्वरूपच पाहतो म्हणजेच त्याने कोणत्याही वस्तूकडे पाहिले तरी तीमध्ये त्यास परमात्म्याचे स्वरूपच दिसते. तो जे कानाने ऐकतो, ते सर्व परमात्म्याच्या कथाच तो ऐकत असतो. तो आपल्या सर्व इंद्रिय कर्मांनी परमात्म्याची सेवा करीत असतो. त्याचे जगणे परमात्म्यासाठीच. त्याची कर्मे म्हणजे परमात्म्याची सेवा. त्याचे मन नेहमीच परमात्म्य ध्याननिरत असते. तो परमात्म्याच्या दर्शनाचीच इच्छा करीत असतो.' शेवटी स्वामीजी म्हणतात, 'परमात्म्यासाठी जे सर्व काही करतात, त्यांच्यासाठी परमात्मा आपल्या सर्व शक्तीचा उपयोग करून त्यांची सर्व कार्ये सिद्धीस नेतो.'

श्रीधरस्वामींच्या मते 'भक्तिमार्ग हा 'सर्वानुकूलः' म्हणजे सर्वांना अनुकूल असाच आहे. वर्णाश्रमांचा घोळ नाही. 'सर्वाधिकः' म्हणजेच सर्व मार्गापेक्षा श्रेष्ठतम आणि 'अनंत सुख स्वरूप' म्हणजे निरवधि सुखदायक आहे.'

शेवटी स्वामीजी हे बजावायला विसरत नाहीत की, 'विश्वास ठेवल्याने तोटा होत नाही, पण विश्वास न ठेवल्याने हानी होतेच होते, अशी संत पुरंदरदासांची उक्ती आहे. भगवंताबद्दल आवड-श्रद्धा असल्याशिवाय केलेले कोणतेही कार्य फलद्रूप होत नाही; भगवद् भक्ती या स्वरूपात येत नाही... खऱ्या भगवद्‌भक्ताला देहाभिमान असत नाही. त्याचे रक्षण भगवंतच करतो.'

या पुस्तकातील वैशिष्ट्यपूर्ण प्रवचन म्हणजे श्रीरामनामाचे. श्रीरामनाममय झालेल्या श्रीधर स्वामींनी श्रीरामनामाचे माहात्म्य सांगावे, यात नवल काय ! प्रथम ते सांगतात, 'श्रीराम रहस्योपनिषदाच्या पाचव्या अध्यायात श्रीमारुतीरायास श्री सनकादिमुनींनी श्रीराममंत्राचा अर्थ सांगण्यास विनंती केली. 'ॐ नमो नारायणाय' या नारायणाष्टाक्षरी मंत्रातून 'रा' अक्षर घेऊन व 'नमःशिवाय' ह्या शिवपंचाक्षरी मंत्रातील 'म' घेऊन ती दोन्ही अक्षरे एकत्र आणल्यास 'राम' नाम तयार होते. ह्या नावात हरिहरांचे ऐक्य आहे. आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे की, 'र' हे अग्नीबीज असून 'म' हे मायाबीज आहे. ही दोन्ही एकत्र मिळून 'राम' हा शब्द झाला आहे. हा शब्द म्हणजे प्रकृति-पुरुषाचे, जीवेश्वर ऐक्यरूपच असे ब्रह्मस्वरूप आणि माया नष्ट करणारे स्वप्रकाशी आत्मरूप !

"रामनामाची 'तत्त्वमसि' ह्या सामवेदातील एका महावाक्याशी तुलना करून त्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य तेथे दर्शविले आहे. पहिले 'रा' हे अक्षर मायोपाधिक असून शुद्ध सत्यस्वरूप असणारा, सगुण ब्रह्मांश निर्दिष्ट करणारे असून दुसरे 'म' कार हे अविद्योपाधिक म्हणजे मलिन सत्त्व पदार्थरूपी जीवनास निर्दिष्ट करणारे आहे."

"रामनाम हे प्रणवस्वरूप असल्यामुळे यतींनासुद्धा प्रणवाप्रमाणेच रामनाम सदासर्वदा आत्मस्वरूपाचे ध्यान करण्यासाठी योग्य आहे. तसेच राममंत्र म्हणण्यास अग्रजापासून अंत्यजापर्यंत सर्वांनाच सारखाच अधिकार आहे."

श्रीमारुतीरायांनी सांगितलेले श्रीराममाहात्म्य श्रीधरस्वामींनाही प्रमाणभूत आहे –

'राम एव परंब्रह्म । राम एव परं तपः ।
राम एव परं तत्त्वं । श्रीरामो ब्रह्मतारकम् ॥'

श्री रामनवमीच्या दिवशी झालेल्या प्रवचनात ('श्रीरामावतार') श्रीधरस्वामी म्हणतात, "त्यांचे ते जगदोद्धाराचे कार्य त्यावेळी सुरू झाले आणि आता ते बंद पडले असे नसून चालूच आहे, हे हा उत्सव सिद्ध करतो... ज्याच्यामुळे नित्य तृप्ती, अचल समाधान, नितांत शांती अंगी बाणते, त्या मंगलमय आनंदाचा आविर्भाव म्हणजेच श्रीरामाचा अवतार म्हणजेच श्रीरामाचा जन्म... अधर्म नष्ट करून धर्माचरण कसे ठेवावे, हे शिकविण्याकरिता परमात्म्याचा अवतार होता. भूमी गोरूप धारण करून परमात्म्याला शरण जाते व करुणा भाकते याचा अर्थ 'गो' म्हणजे वाणी म्हणजे जनतेची वाणीच एकवटून परमात्म्याला सांगते व करुणेने परमात्म्याच्या हृदयात दया निर्माण करते. दशरथ म्हणजेच साधक, कौसल्यारूपी बुद्धी ही त्याची धर्मपत्नी. साधक जेव्हा श्रद्धेने, भक्तीने, वैराग्य अंगी बाणवून आत्मसाक्षात्काराला सर्वतोपरी अनुकूल असे आचरण करतो, तेव्हा त्याच्या त्या बुद्धीरूपी कौसल्येत त्या आनंदघन रूपाचा आविर्भाव होतो. तोच साक्षात्कार आणि हाच श्रीरामाचा अवतार !... धर्मपत्नी जर योग्य असेल तर जीवन आनंददायी होते. बुद्धी ही तुमची धर्मपत्नी व शक्ती आहे. ती जर तुम्हाला अनुकूल होऊन सदाचारसंपन्न झाली तर त्या परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो हे खरे रामाचे दर्शन... आपण दशरथ. आपली बुद्धी कौसल्या. तिला आत्माकार करावयाची आहे. आत्माकार बुद्धी झाली म्हणजे आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होतो. राम हा आत्माराम आहे. आज त्याच्या जन्मदिनी त्याची उपासना करायची व प्रार्थना करायची की, त्याने आपले स्वरूप आम्हाला प्राप्त करून द्यावे. रावण म्हणजे दशेंद्रियांचा सुखाभिमानी. त्याने रामस्वरूपाची जाणीवरूप सीता हिरावून नेली व तो देहात्मबुद्धीचा मदोन्मत्त रावण आम्हा सात्त्विकांना छळतो आहे. त्यासाठी देवाची प्रार्थना करावयाची की, 'आनंदरूपी तुझा आविर्भाव आमच्या हृदयात झाल्याशिवाय तो मदोन्मत्त रावण नष्ट होणार नाही व ती तुझी जाणीव प्राप्त होणार नाही. म्हणून तू त्या रावणाचा नाश करण्याकरिता आमच्या हृदयात अवतरून तुझ्या जाणीवरूप सीतेची बंधमुक्तता कर. सत्कर्मरूप देवांची सोडवणूक कर." बुद्धीरूप कौसल्येचा गर्भ म्हणजे मीपणाची स्मृती. त्या स्मृतीत आत्मसाक्षात्कार व्हावयाचा आहे व त्या आत्मसाक्षात्कारानेच आपली तृप्ती व्हावयाची आहे.... आत्मानंदाचा साक्षात्कार जिथे होतो, तोच हा सज्जनगिरी ! सत् -जन-गिरी. सत् म्हणजे अविनाशी आत्मरूप, तद्रूप झालेले जन म्हणजे सज्जन. असे हे सज्जन ज्या ठिकाणी गिरीप्रमाणे अचल असतात, तो सज्जनगिरी."

'रामराज्याचा ध्यास' या प्रवचनात श्रीधर स्वामींनी वाल्मीकीकृत रामराज्याचे वर्णन तसेच श्रीसमर्थकृत रामराज्याचे वर्णन दिले आहे. जिज्ञासूंनी ते मुळातूनच वाचावे. या प्रवचनात स्वामीजी धर्मपालक श्रीरामांना प्रार्थना करतात, 'तुझ्याच अनुग्रहाने प्राप्त झालेल्या स्वराज्यास तुझेच राज्य म्हणून 'रामराज्य' नाव ठेवले आहे. हे रामराज्य भारतवर्षाचे स्वराज्य होवो. आम्हाला तुझा आशीर्वाद असावा.'

'हे जग परमात्म्याचेच !' या प्रवचनात श्रीधरस्वामींनी परमात्म्याचे अगाध माहात्म्य समरसून सांगितले आहे. ज्यांना परमेश्वराच्या अस्तित्वाविषयीच शंका असेल, त्यांनी हे प्रवचन जरूर वाचावे. स्वामीजी म्हणतात,

'अक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ।'

'अविनाशी अशा परमात्म्यापासून ह्या विश्वाची उत्पत्ती झाली. त्याच्यावर कोणीही आपले शासन चालवू शकत नाही. त्याचे यश, कीर्ती, शक्ती, बल, पराक्रम सर्वच सर्वापेक्षा अत्याधिक आहेत. तो परमात्माच सर्व देवांचा देव, तोच सर्वांचा स्वामी. त्यावर स्वामित्व गाजविणारा दुसरा कोणीही नाही. त्याच्या तोडीचा कोणीही नाही. तो कोणत्याही तोलमापाने मोजता येत नाही. तो सर्व जगताचे आद्यकारण आहे. तोच सर्वांचे मूळ स्वरूप आहे. तोच मनइंद्रियादि सर्व गोष्टी करणाऱ्या अधिदेवतांचा अधिकारी व त्यांच्यावर शासन करणारी महाशक्ती आहे. त्याचा कोणीही निर्माता नाही. त्याचा कोणी शास्ता नाही. तो स्वतःच्या संकल्पामुळेच स्वतःचे रूप पावलेला असल्यामुळे त्याला 'स्वयंभू' म्हणतात. त्याच्यातच सर्व लोकांचा अंतर्भाव होतो. त्याच्यापेक्षा वरचढ बनणे, त्याला जिंकणे कोणालाही शक्य नाही. त्याच्याशी स्पर्धा करणारा, त्याच्याशी बरोबरी करणारा ह्या जगात कोण आहे ? हा सर्व भूतमात्रांचा एकमेव अधिपती आहे. हाच विश्वाचा मालक. हाच अखिल विश्वाचा शासनकर्ता. संपूर्ण

जगताचा तोच नेता असून रक्षणकर्ताही आहे. त्याच्या सत्तेशिवाय वाळलेले पानही हलू शकत नाही. सृष्टी, स्थिती, लय, प्रवेश व नियमन ही परमात्म्याची पाच कार्ये आहेत. अशा परमात्म्याचा शोध केला पाहिजे, त्याला जाणून घेतले पाहिजे. त्याच्यामुळे सर्व पाश सुटतात. परमात्म्यास जाणल्यानेच जीव अनित्य अशा संसारातील हर्ष, शोक जिंकतो. शाश्वत अशा सुखशांतीचा लाभ होतो. त्या अविनाशी परमात्म स्वरूपास जाणणारे अमर होतात.... त्याच्या खेरीज जन्ममृत्यूरूपी संसार पार करून जाण्यास अन्य उपाय नाही. मी तो ब्रह्मरूपी परमात्माच होय, असे जाणणारा परमात्माच होतो व देहात्म बुद्धीपासून आपली सुटका करून घेऊन खात्रीने अमृतस्वरूप होतो.''

'ब्रह्मप्राप्ती' या प्रवचनात श्रीधरस्वामी म्हणतात, ज्याप्रकारे दुर्योधनाने यादव सैन्याची मागणी केली; तर अर्जुनाने श्रीकृष्णासच निवडले. त्याप्रकारे अज्ञानी जन सुख म्हणून सृष्टीतील पदार्थांची निवड करतात; तर विवेकी जन सुख म्हणून परमात्म्यास निवडतात. मी 'स्त्री', मी 'पुरुष' अशा यारेरळ्या देहाचा अभिमान बाळगून दैन्ययुक्त जीवन व्यतीत करण्यापेक्षा परमात्म स्वरूपाच्या स्मृतीने आनंदरूप होऊन जीवन जगणे कितीतरी श्रेष्ठ आहे. आनंद हे ब्रह्मतत्त्वाचे स्वरूपलक्षण आहे; तर नामरूप हे जगाचे लक्षण आहे.

'कोणतीही वृत्ती, कोणतीही कल्पना, कोणतीही भावना नसणारे निर्विकल्प आनंद किंवा आनंदरूपी तुमचे स्वरूप गृहीत धरा ! हेच मुक्तिसाम्राज्याचे महाद्वार होय.... अस्तित्वात असणारे केवळ एक आनंदरूपच तुमचे रूप आहे, ही गोष्ट मनात दृढ करा. एक कल्पना अथवा वृत्ती नाहीशी होऊन दुसरी येण्यापूर्वी असणाऱ्या सर्व कल्पनाशून्य अशा एका आनंदातच तुम्ही दृढ होऊन रहा !

'मला देहाकाराने पाहू नका. तुमचे आनंदस्वरूपच मी असे ओळखून मला पाहात असता तुमच्या देहाची भावना विसरून जा ! तरंग समुद्रात मिसळून अनंत असा समुद्रच होण्याप्रमाणेच तुमची 'मी' ही जाणीवही नाहीशी होऊन एक अपार आनंदच होऊन राहा ! हीच त्रिकालाबाधित सत्यस्थिती होय !'

श्रीधरस्वामींनी वरील उद्गारात ब्रह्मरहस्यच उलगडले आहे. 'ब्रह्मोपदेश' या प्रवचनात ते बटूला गायत्री मंत्राच्या उपदेशाचे महत्त्व सांगतात. ***'संस्कारात् द्विज उच्यते'*** संस्कारानेच द्विजत्व प्राप्त होते. वेदाध्ययनानेच 'विप्र' म्हणविला जातो. वेद ही परमात्म्याची वाणी ! आपल्या धर्माला 'वेदधर्म' असे नाव आहे. 'गायत्री' ही वेदमाता म्हणविली जाते. ***'गायंतं त्रायते यस्मात् !'*** गाणाऱ्याला म्हणजे स्तुती करणाऱ्याला उद्धरतेस, असे सामर्थ्य तुझ्यात असल्यामुळे तुझी आराधना करतो,' असे म्हणून बटू संध्यावंदन करतो. जो संध्योपासना करीत नाही, तो शूद्र म्हणवला जातो. त्याला मरणोत्तर कुत्र्याचा जन्म प्राप्त होतो. दररोज संध्या केलीच पाहिजे, अशी श्रुतींची आज्ञा आहे. जो संध्यावंदन करीत नाही, तो ब्राह्मण होत नाही.' ***'सन्ध्यां नोपासते यस्तु ब्राह्मणो न भवेत् !'***

आता स्वामीजी गायत्री मंत्राचा अर्थ स्पष्ट करून सांगत आहेत —

'ॐकार हा परमात्म्याच्या सत्य स्वरूपाचा निदर्शक होय. प्रथमतः परमत्म्यात 'अहं ब्रह्मास्मि' असे जे आत्मस्फुरण झाले, तोच प्रणव ! गायत्रीही प्रणवस्वरूपच ! प्रत्येक मंत्राच्या सुरुवातीला ॐ असा उच्चार केला जातो, तेच परब्रह्मस्वरूप ! तेच एकाक्षर ब्रह्म !'

'भूः भुवः स्वः' असे म्हणणे सत् - चित् आनंदाचेच द्योतक होय. सच्चिदानंद पदाच्या उत्पत्तीलाही तेच मूळ कारण होय.

'सूयते अनेनेति सविता !' जगाला कारण झालेले, हेच 'सविता' ह्या शब्दाने स्पष्ट होते. ***'वरेण्यं'*** इतर सर्व महात्म्यांपेक्षा अधिक, सर्वश्रेष्ठ असून पूर्णत्व पावलेले होय. परमात्म्याची श्रेष्ठता 'वरेण्यं' शब्द दर्शवितो. त्या परमात्म्याचा आनंदच सर्वश्रेष्ठ आनंद होय. दुःख-सागराला बाजूला सारून आनंदाच्या उन्नत पदवीची प्राप्ती करून धन्य झाले पाहिजे, हेच 'वरेण्यं' हे पद सूचित करते.

'भर्गः' म्हणजे ***'भर्जयतीति भर्गः !'*** अज्ञानाचा नाश करणारा, विघ्नांचा परिहार करणारा, भय-भीती, दुःख-शोक ह्यांचे निर्मूलन करणारा, त्यांना नाहीसा करणारा असा 'भर्ग' शब्दाचा अर्थ आहे.

'देवस्य धीमहि' - 'दीव्यते इति देवः' स्वतः प्रकाशमान असणाऱ्यालाच 'देव' म्हटले जाते. स्वयंप्रकाशी महाचैतन्याचे ध्यान केले पाहिजे. सर्वांच्या देहांना चैतन्य देणाऱ्या महाशक्तीला ओळखले पाहिजे.

'धी महि' बुद्धीनेच सर्व काही समजते. 'मी' ही जाणीव समजावूनच पटवून घ्यावी लागते. त्या जाणिवेच्याद्वारेच निरतिशय आनंदाचा अनुभव होतो. त्यामुळे त्या अपार सुखाच्या पवित्र भावना 'मी' ह्या जाणिवेत उजळू देत, अशी प्रार्थना केली आहे.'

'उपनिषदे' या अप्रतिम प्रवचनात श्रीधरस्वामी म्हणतात, 'उप म्हणजे समीप. आत्मज्ञान प्राप्त करून घ्यायचे असेल तर गुरूलाच शरण जायला पाहिजे हे गुरुगम्य आहे. ते आत्मतत्त्व, खरे सुख, खरा आनंद जाणण्यासाठी हातात समीधा घेऊन गुरूकडे जावे. खरेखुरे उकलून सांगणे हा गुरूचा गुण आहे. श्रीगुरूस श्रोत्रिय व ब्रह्मनिष्ठ अशी दोन पदे आहेत. तो नुसता शास्त्रज्ञ असून उपयोगी नाही. खिरीत पळी सारखी बुडून असते तरी तिला खिरीची चव माहीत नसते. नुसते शास्त्रज्ञान विपुल आहे; पण अनुभवाचा ओलावा त्यात नसेल तर त्यात मन रमत नाही. गुरू आत्मानुभवी आत्मसुखाने तृप्त पाहिजे. हे ज्ञान शिष्यास त्याने शास्त्र विचारल्यावर, तो शरण आल्यावर, त्याला पडताळून पाहून मग बोध करावयाचा असतो.'

'जगात सुख भासते, पण अनुभवास येत नाही. जसे चित्रात पाण्याचे दृश्य पाहिल्यावर त्याचा भास होतो, पण पाणी प्यायला मिळत नाही. मग सुखाची व्याख्या काय ? जे अक्षय आहे ते. जे शाश्वत तेच सुख. जो नित्य शाश्वत वस्तू हृदयाशी बाळगून, अनित्य सर्व किटाळ काढून, हृदयसिंहासन चांगले स्वच्छ करून शाश्वत सुखरूपी परमात्म्याची त्यावर स्थापना करतो, तो विवेकी ! ह्यासाठी शम, दम पाहिजे. निग्रहाने, विवेकाने, अभ्यासाने मनाला आवरून धरावे. तितिक्षा म्हणजे सहनशीलता व उपरती म्हणजे आत्मस्थितीचा अभ्यास करीत, सेवा करीत, मनाला बाह्य धाव थांबवून ते अंतर्मुख करणे, आतापावेतोचे सर्व सोडून, ह्या पुढील काळ सार्थकी लावणे. गुरूची आज्ञा अनन्यभावाने, श्रद्धेने पाळावी. श्रद्धा उत्कट पाहिजे. समाधान पाहिजे. मी जर श्रद्धेने साधना करीत आहे, तर आज ना उद्या सुखप्राप्ती होणारच. तूप खाल्ल्याबरोबर रूप कसं येणार ? मुमुक्षुत्व पाहिजे. खऱ्या सुखाची तीव्र इच्छा पाहिजे. वैराग्य म्हणजे शांत चित्त. ज्याच्या चित्तात विषयाचे चिंतन असत नाही तोच 'शांत चित्त' म्हणवून घेतो.'

'उप' म्हणजे गुरूजवळ जाऊन त्यांच्याठिकाणी अचल श्रद्धा ठेवून

त्यांची सेवा करीत राहावयाचे.

सेवेने हृदय उमलते. सेवेने आपोआपच अनुग्रह होतो. सेवा चार प्रकारच्या - स्थान, भाव, अंग, आत्मा. स्थान पवित्र ठेवणे, छाट्या वगैरे स्वच्छ ठेवणे. भाव म्हणजे सद्गुरू हे आनंदरूप आहेत असा विश्वास, श्रद्धा ठेवणे.

'नि' म्हणजे निष्ठेने, निश्चयाने सद्गुरुमुखातून निघणाऱ्या शब्दांवर विश्वास ठेवणे.

'षद्' म्हणजे वेगळे करणे, शिथिल करणे, नष्ट करणे. संसाराच्या मोहापासून, देहात्मभावापासून मोकळे करणे, आभास नष्ट करणे. हा पडदा गेला की, आनंदाची प्राप्ती आहेच.

'आचार्य म्हणतात की, उपनिषद ह्याचा अर्थच ज्ञानप्रदायक. 'मी' हे ज्ञानरूप आहे. 'मी' म्हणजे आत्मस्मृती. ही परमानंद स्थिती. उपनिषदांच्या अध्ययनाने आत्मसाक्षात्कार होतो. **उपनिषदांचा हेतू आत्म्यासंबंधी ज्ञान सांगणे**. त्याचे साधन कर्मत्याग आहे. कर्माच्या त्यागातून शेष उरते तेच खरे सुख. तेच आत्मरूप. म्हणून शाश्वत. आनंदाची प्राप्ती ना कर्माने, ना देहाने, ना जन्माने, ना यज्ञाने.... आत्मस्वरूपाचे सुख पदार्थाप्रमाणे चंचल, दुःखकारक, वीट आणणारे नसून अवीट, शाश्वत, आनंदकारक आहे. **पदार्थांचे यथार्थत्व दाखविणे हेच उपनिषदांचे कार्य**. सर्व उपनिषदांची परिसमाप्ती आत्मस्वरूपाची प्राप्ती करून देण्यातच होते. आत्मसुखाची प्राप्ती करून देणारे हे मंत्र आहेत. देहसुखाचे व अज्ञानाचे निवर्तन करणारे हे मंत्र आहेत. जो मोक्षाची इच्छा करतो, जो विरक्त तोच केवळ ह्यांचा **अधिकारी** आहे. जे शाश्वत ब्रह्म तेच ह्यांचा **विषय**. गुरुशिष्य हा संबंध आहे. आत्मानंदाची प्राप्ती हेच याचे प्रयोजन आहे.' श्रीधरस्वामींनी **उपनिषदांचा अनुबंध चतुष्टय असा सांगितला आहे.**

'कर्म' ह्या प्रवचनात स्वामीजी म्हणतात, 'क्रियते इति कर्म' जे केले जाते, त्यास कर्म म्हणतात. कर्मे तीन प्रकारची असतात. त्यांची 'संचित', 'प्रारब्ध' व 'आगामी' अशी नावे होत. अनेक जन्मापासून करीत आलेले कर्म एकत्र साठविले जाते, ते 'संचित' कर्म होय. 'प्रारब्ध' म्हणजे चालू जन्मास कारण असलेल्या संचितामुळे लादले गेलेले मागील जन्माचे कर्म होय. 'आगामी' म्हणजे पुढच्या जन्मास कारणीभूत होणारे ह्या जन्मी घडणारे कार्य होय. फलासक्ती असेपर्यंत अनेक जन्मात केलेल्या अनेक कर्मांची फळे भोगण्यासाठी जीव किती जन्म घेत असेल, ते त्या परमेश्वरासच ठाऊक. भोवऱ्यात फिरणाऱ्या मनुष्यास चतुर मनुष्य ज्याप्रमाणे बाहेर काढतो, त्याच रीतीने श्रीगुरू त्या जीवास जन्ममरणाच्या भोवऱ्यातून बाहेर काढून मोक्षाच्या कडेला पोचवितात.'

श्रीधरस्वामी जीवाला आत्मजागृततेचा संदेश देतात –

'जन्मदुःखं जरादुःखं मृत्युदुःखं पुनः पुनः ।
संसार सागरे दुःखं तस्मात् जागृहि जागृहि ॥'

मुक्ती प्राप्त करून घ्यायची असेल तर विषयांचा विषाप्रमाणे त्याग करावा.' श्रीधरस्वामींचे वैराग्यशील व्यक्तित्व इथे प्रकट होते. मुंडकोपनिषदातील वचनाच्या आधारे ते सांगतात, 'अद्वितीय आनंदमात्र असलेल्या ब्रह्मास जो कोणी सर्वत्र पाहतो, त्याची देहात्मबुद्धीची हृदयग्रंथी मोकळी होते, सर्व संशय नष्ट होतात व सर्व कर्मे नष्ट होतात.' पुढे ते म्हणतात, 'देहात्म बुद्धीने प्रारब्धाची सिद्धी होते. देहात्मभाव कधीही इष्ट नाही. तेव्हा प्रारब्धविचारच सोडून द्यावा. देहात्मभावनेच्या भ्रांतीने प्रारब्धाची कल्पना केली जाते.'

'ज्ञानी लोकांचे संचित व आगामी कर्म ज्ञानाने नष्ट होऊन प्रारब्धही अनुभवून नष्ट होते.... ज्ञानी गृहस्थाश्रमी असेल तर पुत्रादींना, इष्टमित्रभक्तादींना त्याचे पुण्य जाऊन, त्याचे पाप त्याचा द्वेष करून निंदा करून त्याला पीडा देणाऱ्यांना छळते. ज्ञानी नैष्ठिक बालब्रह्मचारी वा बालसंन्यासी असला तर त्याच्या देहाकडून घडलेले पुण्य त्याच्या पूर्वाश्रमीच्या आप्तेष्टांना, त्याच्या शिष्यांना, भक्तांना मिळते व देहनिर्वाहाच्या दृष्टीने सहज घडणारे कोणतेही पाप त्याचा द्वेष करणाऱ्या, त्याची निंदा करणाऱ्या लोकांना प्राप्त होते.'

यानंतर स्वामीजी जीवन्मुक्ती व विदेहमुक्ती सांगतात. जीवनात दिसून येणारे कर्तृत्व, भोक्तृत्व, सुख-दुःख हे त्याचे धर्म नसून त्याच्या चित्ताचे धर्म आहेत... त्यांचा कोणताही परिणाम आपणांवर करून न घेता एका आनंदरूपाच्या निष्ठेने सदैव निर्विकल्प राहणे यासच 'जीवन्मुक्ती' म्हणतात. **'तद्विरोधनं जीवन्मुक्तिः'** घट फुटून घटाकाश ही उपाधी गेल्यावर ते महदाकाशात मिळण्याप्रमाणे, देह पडल्यावर जीवात असणारी देह ही उपाधी नष्ट होऊन जीव परब्रह्मात मिळून जाऊन एकरूप होणे म्हणजेच 'विदेहमुक्ती."

नित्यानंदरूपी मोक्षाची प्राप्ती प्रारब्धाने होते की पुरुषप्रयत्नाने ? असा प्रश्न उपस्थित करून श्रीधर स्वामींनी त्याचे उत्तर *'तत् पुरुष प्रयत्न साध्यं भवति ।'* ते पुरुष प्रयत्नाने साध्य आहे, असे दिले आहे. ते म्हणतात, 'शुभाशुभ मार्गाने वासना प्रबळ होते. आपल्या प्रयत्नाने आपल्या मळ्यात पाणी वळविल्याप्रमाणे वासना शुभमार्गाकडे वळविली पाहिजे. पाणी दुसरीकडे वाहून जाते, असे समजताच तेथे त्या बाजूने बांध घालून पाणी अडविले जाते. त्याप्रमाणे चित्त अशुभ भावनांच्याकडे, अपवित्र भावनांकडे, वैषयिक भावनांकडे वाहात आहे, असे वाटताच विवेकाने त्यास बांध घालून शुभ वासनेकडे तो वाहील असे करावे. आकाशात मेघाकृती दिसून ती नाहिशी होते त्याप्रमाणे ज्ञानमात्र असणाऱ्या आपणातच ती वृत्ती दिसून परत विरून जाते. समुद्राच्या लाटा समुद्रातून अभिन्न असल्याप्रमाणेच व्यक्तीही आनंदमात्र स्वरूपात अभिन्न अशीच आहे, असे जाणून अध्यासातून मोकळे झाले पाहिजे.'

श्रीधरस्वामींनी कर्मबंधनातून सुटण्याचा सांगितलेला हा मार्ग निश्चितच बोधप्रद आहे. त्यांच्या चौदा प्रवचनांच्या या पुस्तकातील ही विचाररत्ने मौलिक म्हणजेच मूलभूत, पायाभूत विचार देणारी आहेत. फक्त त्यांचे मोल आपल्याला कळले पाहिजे; ती दृष्टी लाभली पाहिजे. रत्ने पाहूनच रत्नपारखी दृष्टी जशी लाभते, तशी श्रीधरस्वामींची प्रवचने अवलोकूनच ही दृष्टी प्राप्त होईल, म्हणून पुनः पुन्हा पाहू या, श्रीधरस्वामींची ही चौदा प्रवचन रत्ने अर्थात 'भक्तियोग !'

सौ. सुनंदा शालिग्राम
विश्वनाथ स्मृती, फ्लॅट नं. ३,
दत्तवाडी, पुणे - ३०. फोन : २४३३४७५०

श्रीधरस्वामींचा ज्ञानयोग

डॉ. प्रदीप तराणेकर

एम.एस्सी. (जीओ), पीएच.डी. (इन् जीओ) FGGSFMGS. वर्तमान दैनिक विज्ञान व पर्यावरण शोध निबंध, पुणे. प्रमुख अतिथी अखिल भारतीय त्रिपदी परिवार, जागतिक मराठी ॲकेडमी मध्य प्रांत विभाग, जनरल सेक्रेटरी मानसशास्त्राचा सखोल अभ्यास. गेली २५ वर्षे कार्यरत व विविध सेमिनारमध्ये भाग. सूर संजिवनी संगितोपचार कार्यक्रमाची विशेष दखल व कौतुक. १०७ च्या वर लेख प्रकाशित. ४ पुस्तके प्रकाशित व ४ ऑडिओ कॅसेटस्

'यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते' - ही जिज्ञासा जेव्हा निर्माण होते तेव्हा खऱ्या अर्थाने मनुष्याची अभ्यासास सुरुवात होते.

वाजश्रवा ऋषींचा मुलगा जेव्हा यमाकडे गेला तेव्हा यमाने त्याला तीन वर मागायला सांगितले. त्या वेळी नचिकेताने जो तिसरा वर मागितला तो ऐकून यम स्तंभित झाला. तो प्रश्न होता, 'मृत्यू म्हणजे काय ?' यम म्हणाले, 'अरे ! देवांनासुद्धा ह्या मृत्यूचे गूढ उकलता आले नाही. ते तत्त्व फार सूक्ष्म आहे व समजायला फार अवघड आहे, तेव्हा नचिकेता दुसरा वर माग. या वराचा आग्रह धरू नको.'

नचिकेताने मात्र आपला हट्ट सोडला नाही आणि शेवटी यमाला त्याचे समाधान करावे लागले. अजूनही हाच प्रश्न मनुष्यमात्रांच्या पुढे उभा आहे. अगदी तसाच. असे अनेक गूढ प्रश्न उभे आहेत ज्याची उत्तरे आजचे भौतिक शास्त्रही देऊ शकलेले नाही. 'किमिदं ?' 'कोऽहम्' ? 'कुत आयातः ?' कर्ता जीव व काल या विषयांचे आकलन अजूनही पूर्ण झालेले नाही. कारण भौतिक शास्त्रांच्या ज्ञानग्रहणाला मर्यादा आहेत. जेथे भौतिक शास्त्रे संपतात तेथून अध्यात्मास सुरुवात होते. नचिकेताप्रमाणे ज्यांच्यात जिज्ञासा प्रकट झाली त्यांनी शोध घ्यायला सुरुवात केली आणि ईप्सित प्राप्त करून घेतले. इतिहासकालात असे महान पुरुष होऊन गेले की ज्यांनी ऐश्वर्याचा त्याग करून या मार्गाचा स्वीकार केला. अजूनही ही परंपरा सतत चालू आहे. मुमुक्षू साधकांचा प्रवाह अखंड वाहत आहे. भौतिक शास्त्रदृष्ट्या समृद्ध व अति समृद्ध अशा पाश्चिमात्य देशांतही केवळ देही जीवनाने कमालीची वैफल्याची भावना निर्माण झाली व ती भावना नष्ट करण्यासाठी त्यांनीही शेवटी अध्यात्माचा आधार घेतला.

जीवनाचे खरे उद्दिष्ट माहीत करून घेणे हे नेहमीच अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. नवजीवन उत्कर्षासाठी आशा कारणीभूत आहे. त्यामुळे यंत्रासारखी माणसं अव्याहत कार्यतत्पर असतात. सुखाची कल्पना करीत करीत माणूस या प्रवाहात वाहत जातो. आशा ही मनुष्याच्या पायातील बेडी आहे. कारण मुळात सुखाचे उगमस्थानच भ्रामक असते. अग्नीत तूप टाकल्यावर ज्याप्रमाणे अग्नी जास्त भडकतो त्याप्रमाणे एका एका सुखाच्या आहुतीने विषय वासनारूपी अग्नी जास्त भडकतो. 'वासनावृद्धितः कार्य कार्य बुद्धयाच वासना' असा यांचा परस्पर संबंध आहे. या वासनांचा क्षय करण्यासाठी, त्या कमी करण्यासाठी प्रत्येकाने साधना करावी असे शास्त्र सांगते.

सर्व प्रकारच्या साधनांचे उद्दिष्ट म्हणजे दुःखाची, क्लेशाची कायमची निवृत्ती करणे आणि कालनिरपेक्ष अशा दिव्य आनंदाची प्राप्ती करून घेणे हा ध्येय.

'नाना सुकृताचे फळ तो हा नरदेह केवळ
त्याहिमध्ये भाग्य सफळ तरीच सन्मार्ग
लागे ॥१॥
नरदेहाचे उचित काही करावे आत्महित
यथा नु शक्त्या चित्तवित्त सर्वोत्तमी लावावे
॥१३॥'

असे श्रीसमर्थांनी आपल्या दासबोध ग्रंथात सांगितले आहे. श्रीश्रीधर स्वामींनीही आपल्या प्रवचनांमधून याचे समर्थन केले आहे. ते सांगतात की, *'नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम्, मयानुकूलेन नभस्व पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥'* म्हणजे हा नरदेह दुर्लभ आहे. पशुप्रमाणे ह्या देहावर विषयसुखासाठी प्रेम करणे म्हणजे नरक मार्गाप्रत जाणेच. म्हणून विषयसुखाच्या लालसेसाठी देहास महत्त्व देऊ नये. विषयसुख कामनेसाठी देहप्रीती ही पारमार्थिक सुखाच्या दृष्टीने निषिद्ध आहे. हा देह परमार्थासाठीच उत्पन्न झाला आहे आणि मग परमार्थसिद्धीसाठी प्रत्येकाने अनेक मार्ग सांगितले आहेत. साधनेच्या विविध मार्गांचे यथार्थ वर्णन अनेक ग्रंथांत आहे. विशेषतः ज्ञानेश्वरी, गीता, दासबोध यासारख्या ग्रंथांमध्ये अतिशय सुलभ, सोप्या शब्दांत केलेले आहे. प्रत्येकाने आपापल्या रुचीनुसार पात्रतेनुसार मार्ग निवडावा हे स्वातंत्र्यही त्यांनी दिले आहे. कारण All roads lead to rome हे सत्य सगळ्यांनीच प्रतिपादन केले आहे. साधनेचा मार्ग कोणताही असो, साध्य एक असल्यामुळे सगळे अंती एकाच स्थानी पोचतात. वेद, सांख्य, योग, शैवमत्, वैष्णवमत् अशा वेगवेगळ्या पंथांत आपलेच हितकर असो. असे रुचि वैचित्र्यामुळे म्हणणाऱ्या सरळ किंवा वाकड्या अशा नाना प्रकारच्या मार्गांनी जाणाऱ्या सर्व लोकांचे अंतिम ध्येय जसे सर्व नद्यांचे अंतिम मीलन महासागरात होते तसे तूच केवळ आहेस असे शिवमहिम्न स्तोत्रात म्हटले आहे. परमात्म्याला भक्तांचे, साधकांचे, मुमुक्षुंचे, साधनेचे सगळे मार्ग प्रिय असतात.

'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्
मम् वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥' (अ. ४-११)

जे मला ज्या प्रकारे भजतात त्यांना मी त्याचप्रमाणे फळ देतो. हे पार्था, कोणीकडून आले तरी मनुष्ये माझ्याच मार्गाला येऊन मिळतात. मनुष्याच्या पूर्वजन्मीच्या संस्कारावर त्याची रुची अवलंबून असते. ही रुची बुद्धीच्या बाहुबलावर, तिच्या सामर्थ्यावर, सहनशक्तीवर, आचरणांवर, भावनांवर, परोपकार वृत्तीवर अवलंबून असते. पात्रता मात्र अभ्यासाने प्राप्त होऊ शकते. त्यामुळे मार्ग कुठलाही असला तरी अभ्यासाला सगळ्यांनीच महत्त्व दिलेले आहे.

साधनेमध्ये शरीर, मन व आत्मा या तिन्ही अंगाची एकसमयावच्छे

करून विकास घडवून आणण्याची योजना केलेली असते. त्यामुळे साधनामार्ग कुठलाही असला तरी आहार, विहार, कर्म, निद्रा, जागृती नियमबद्ध असावे असे सगळे सिद्ध पुरुष आवर्जून सांगताना दिसतात. साधकाचा साधनेचा मार्ग कुठलाही असला तरी मूलभूत पूर्वतयारी करणे किंवा काही प्राथमिक स्वरूपाचे नियमपालन आवश्यक मानले आहेत. खरं तर मुळात ते गुण माणसात असतात हे धरूनच हे मार्ग सांगितले आहेत. पण ते गुण नसतील तर ते जाणीवपूर्वक ग्रहण केले पाहिजेत असे संतमंडळी सांगतात. सदाचार, आदरवृत्ती, शुचिर्भूतपणा, सज्जनांचा संग, दुष्कर्माचा त्याग, तिरस्कार, दयाबुद्धी, इंद्रियदमन, मधुर भाषण, चित्तस्थैर्य वगैरे. याचबरोबर संयम, मौन काही यम यांनाही महत्त्व दिले आहे. एकेक गुण प्राप्त करणे म्हणजे एकेक तप आहे आणि 'तपसा किं न सिद्धते ?' म्हणजे तपाने काय सिद्ध होत नाही ? सगळे काही सिद्ध होऊ शकते.

साधनेच्या प्रमुख मार्गात ज्ञानमार्गाला अत्यंत महत्त्व आहे.

'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥' गीता १४-२

ज्या ज्ञानाचा आश्रय करून माझ्या साधर्म्याला ब्रह्मभावाला प्राप्त झालेले साधक सृष्टिकालीही उत्पन्न होत नाहीत किंवा प्रलयकालातही व्यथा पावत नाहीत असे भगवंताने सांगितले आहे. अर्थात ते ज्ञान कोणते ? वेद, वेदांग, षड्दर्शने, उपनिषदे व टीकामध्ये यांत ज्याविषयी खूप चर्चा झालेली आहे. गीतेवरील टीकेत, ज्ञानेश्वरीत भरपूर उपमा दृष्टान्तांचेद्वारे याचे स्पष्टीकरण केलेले आहे, तर एकनाथी भागवत भक्तीमार्गाबरोबर ज्ञानमार्गाची चर्चा अपरिहार्य म्हणून आलेली आहे. दासबोधात ज्ञान म्हणजे काय याबद्दल अत्यंत समर्पक वर्णन केलेले आहे.

'आदि अंती ब्रह्म निर्गुण तेथे शाश्वताची खूण
येर पंचभूतिक सगुण नासिवंत ॥८॥
ते हे दृश्य नासिवंत ऐसे वेदश्रुति बोलत
निर्गुण ब्रह्म शाश्वत जाणती ज्ञानी ॥१५॥
जे जे काही निर्माण झाले ते ते आधीच ब्रह्मे व्यापिले
सर्व नासतां उरले अविनाश ब्रह्म ॥१८॥'

असे विविध ओव्यांतून हे वर्णन आलेले आहे. म्हणजे ब्रह्मस्वरूप पहिल्यापासून अव्यक्त निराकार व केवळ बुद्धिगम्य म्हणजे ज्ञानमय आहे. त्यावरच ध्यान करून त्या रूपात तल्लीन होऊन जाण्याच्या मार्गाला ज्ञानमार्ग किंवा अव्यक्तोपासना म्हणतात. बुद्धीवादी, बुद्धीजीवी, तर्कनिष्ठ ज्ञानी लोक हा मार्ग पसंत करतात. भगवत् गीतेच्या ९ व्या अध्यायात भगवंतांनी हेच ज्ञान अर्जुनाला राजविद्या, राजगुह्य म्हणून सांगितले आहे आणि दहाव्या अध्यायाच्या एकाच श्लोकात त्याचे सार सांगितले आहे.

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

तेराव्या अध्यायात क्षेत्रक्षेत्रज्ञ योग सांगितला आहे. त्यात ते सांगतात की, 'हे शरीर म्हणजे क्षेत्र आहे व हे जो जाणतो त्यास ज्ञानी लोक क्षेत्रज्ञ म्हणतात. सर्व क्षेत्रांचे ठिकाणी अध्यक्ष म्हणून वावरणारा परमक्षेत्रज्ञ परमात्माच होय; हे जे ज्ञान तेच खरे ज्ञान होय. देहाच्या ठिकाणी वास करीत असलेल्या परमपुरुषाला उपद्रष्टा, अनुमता, भर्ता, भोक्ता महेश्वर म्हणतात व तोच परमात्मा होय. अशा परमात्म्याला जो जाणतो तो ज्ञानी होय. सर्व भूतात्मकता ज्याच्या ठिकाणी बाणली तो ज्ञानी. जो नित्य, अनादि, अनंत, कालातीत, कालनिरपेक्ष आहे हे ज्याने जाणिले तो ज्ञानी. ज्या प्रमाणे विजेचा प्रवाह सर्व दिव्यांना प्रकाशित करतो त्याप्रमाणे हा क्षेत्रज्ञ सर्व क्षेत्रांना प्रकाशित करतो हे ज्याने जाणिले तो ज्ञानी. श्रीधरस्वामींनी आपल्या प्रवचनातून हेच प्रतिपादित केले आहे. ते म्हणतात की, आपल्या अज्ञानामुळेच मानव संसारास चिकटून राहतो. सुर्यप्रकाशने धुके व अंधःकार नाहीसा होतो. त्या प्रमाणे स्वस्वरूपज्ञानाने त्याची या संसारापासून सुटका होते. गीतेतही हेच सांगितले आहे की,

'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥'

साधनेने निजस्वरूपाचे ज्ञान होते. हे ज्ञान म्हणजे आपण परमात्म्याचे अंश आहोत हे ज्ञान. हे ज्ञान आपले सगळे दुःख दूर करते. स्वतःबद्दलच्या अज्ञानामुळे दुःख निपजते. मनुष्याला आपल्या स्वरूपाचे ज्ञान झाले, साक्षात्कार झाला, मृत्यू हा आपल्या निरंजन जीवनाचा विषय नव्हे, आपण अनंत पथीचे यात्रेकरू आहोत. हे ज्ञान झाले म्हणजे मग मृत्यूचे भय रहात नाही. आपण स्वतःच पूर्ण आहोत. हे ज्ञान झाल्यावर ऐहिक शारीरिक वासनाच निर्माण होऊ शकत नाही. जीवनाच्या मूलभूत दुःखाचीही दोन मूलभूत कारणे नष्ट झाल्यावर मानवाला कोणतेच दुःख राहात नाही. या देहानेच तो स्वानंदानुभव घेऊ शकतो. 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शांति मचिरेणाधिगच्छति ।' (गी. ४-३९) हे ज्ञान त्याला झाले म्हणजे त्याचे शरीराविषयीचे महत्त्व नष्ट होते. अहंकार जातो. त्याचे मन रागद्वेषरहीत होऊन जाते व कोणत्याही प्रकारची आसक्ती त्याच्या मनात राहात नाही. 'तमेव विदित्वा अति मृत्युमेति' ज्ञानस्वरूपाला ओळखले तर मृत्युसुद्धा जिंकता येतो. ज्ञान स्वरूपाला ओळखण्यानेच जीव मुक्त होतो. श्रुतीही तेच सांगतात की त्याला जाणून घ्या. त्याचाच शोध घ्या. ज्ञान तुम्हाला सांगते की, तुझे स्वरूप नित्य आहे. तू परमात्म्यापासून उत्पन्न झालास, ज्याच्याला आकाश असे म्हटल्यावर तुझे पूर्वरूप परमात्माच नाही का ? परमात्मा कधीतरी वेगळा, निराळा होईल का ? तूच तुझे शुद्ध स्वरूपच परमात्मा आणि परमात्म्यापासून मी वेगळा आहे अशी भावनाच दुःख निर्माण करते. म्हणून आपल्या मीपणाच्या विस्मृतीत झळकत असलेल्या परमात्म्याचे आनंदस्वरूप जाणून घेतले पाहिजे. त्याशिवाय इतर दुसरे काहीही जाणून घेण्यासारखे नाही.

श्रीशंकराचार्यांनी ज्या परमात्म स्वरूपाचे, ब्रह्म स्वरूपाचे विवेक चूडामणिमध्ये खूप छान वर्णन केले आहे.

'सद्घनं चिद्घनं नित्यमानंदघनमक्रियम्
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४६६...४७१॥'

म्हणजे जे सत् चित्त व आनंद स्वरूपी आहे ते नित्य क्रियाशून्य एक रस, परिपूर्ण अनंत सर्वव्यापी आहे. त्याचा त्याग करता येणार नाही की त्याचे ग्रहण करता येणार नाही. त्याला कशाचा आश्रय लागत नाही. ते निर्गुण, निष्कळ (भेदविरहित) सूक्ष्म निर्विकल्प व निरंजन (निर्मल) आहे. त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करता यायचे नाही. ते मन, वाणी यांच्या व्यापारा पलीकडचे आहे. ते समृद्ध, स्वयंसिद्ध, शुद्ध, ज्ञानस्वरूप व अनुपमेय आहे. ते एकमेवेक आहे. त्यापरते दुसरे काही नाही. पुढे ते म्हणतात,

'न योगेन न सांख्येन कर्मणा न विद्यया
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिध्यति नान्यथा ॥५८॥'

म्हणजे योगमार्ग सांख्य किंवा कर्ममार्ग यांचे अनुसरण केल्याने

मोक्षप्राप्ती होत नाही. ती प्राप्ती एक ब्रह्म व आत्मा यांच्या एकत्वाच्या ज्ञानानेच होऊ शकते. अन्यथा नाही आणि असे जे ज्ञान आहे ते साध्य करण्याची चार साधनंही त्यांनी सांगितली आहेत. ती साधनं आहेत नित्यानित्य वस्तुविवेक, वैराग्य, षड्संपत्ती (शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धासमाधान) गीतेच्या १३ व्या अध्यायात श्रेष्ठ ज्ञानाची १८ लक्षणं सांगितली आहेत. अमानित्व, अदंभित्व, अहिंसा, शांति, आर्जव, गुरुभक्ती, शुचित्व, स्थैर्य, आत्मनिग्रह, वैराग्य, निरंहकारवृत्ती, जन्ममृत्यु, दुःखदोष यांचे अनुदर्शन, अनासक्ती, समचित्त, अव्यभिचारी भक्ती, अरति, अध्यात्म, ज्ञाननित्यत्व तत्त्व, ज्ञानार्थ दर्शन इ.

पण हे ज्ञान प्राप्त होण्यापूर्वी मनुष्याला काही भ्रम असतात. अशा पंचविध भ्रमांचे वर्णन अन्नपूर्णोपनिषदात केलेले आहे व त्याचे निराकरणही दिलं आहे. हे भ्रम असे की १) जीव व ईश्वर यांना भिन्न मानणे, २) आत्म्यात दृगोचर होणारे कर्तुत्व हे खरे की खोटे हा भ्रम ३) स्थूल सूक्ष्म कारणरूप असे तीनने संयुक्त असणारा जीव निःसंग असणार नाही ४) वृक्षाच्या उत्पत्तीने बीजामध्ये ज्याप्रमाणे विकार उद्भवतो त्याप्रमाणे जगाच्या उत्पत्तीमुळे ब्रह्म विकारी होते हा भ्रम ५) कारणरूप ब्रह्माच्या विरुद्ध असणारे जगच सत्य आहे अशी कल्पना होणे हा पांचवा भ्रम. अभ्यासाने हे भ्रम हळूहळू नाहीसे होत जातात आणि साधक ज्ञानाची एक एक पायरी चढू लागतो. ज्ञानाच्या एकूण सात भूमिका मानल्या जातात. योगवशिष्ठ या ग्रंथात महर्षि वशिष्ठांनी श्रीरामास या सांगितल्या आहेत. ते असे सांगतात की, निष्कलंक रामा ! ज्ञानाच्या सात भूमिका कोणत्या आहेत ते मी आता तुला सांगणार आहे. त्या नीट ऐकून घे. या सात भूमिकांचा तू दृढ अभ्यास केला म्हणजे मोहरूपी चिखलात रुतण्याचा प्रसंग तुझ्यावर कधीही येणार नाही. सांख्ययोगादि निरनिराळे वादी ज्ञानाच्या भूमिका निरनिराळ्या रीतीने वर्णन करतात परंतु आता मी तुला ज्या भूमिका सांगणार आहे त्या मला पसंत असून त्या परमपुरुषार्थरूपी कल्याणकारक स्थिती प्राप्त करून देणाऱ्या आहेत. सत्य, ज्ञान, मोक्ष ही एकाच वस्तूची पर्यायी नावे आहेत. ज्याला सत्याचा बोध झाला आहे तो जीव पुन्हा जन्ममरण परंपरेच्या चक्रात सापडत नाही. ज्ञानाच्या सात भूमिकांच्या शेवटी मुक्ती ही स्थिती आहे. शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा, सत्त्वापती, असंसक्ती, पदार्थभामिनी आणि तुर्यगा. मुक्तस्थिती ही या सातही भूमिकांच्या पलीकडे असून त्या स्थितीत गेल्यानंतर जीव अखंड आनंदात व आत्मस्वरूपात निमग्न होतो. सहाव्या अवस्थेत ब्रह्मकारता स्थिर करताना योग्याला थोडासा प्रयत्न करावा लागतो पण या सातव्या अवस्थेत ही स्थिती स्वभावसिद्ध होते. या भूमिकेवर आरूढ झालेला योगी जीवन्मुक्त होय. सांसारिक सुखदुःखाची यत्किंचितही बाधा त्याला होत नाही.

त्या स्थितीनंतरची योग्याची भूमिका सांगताना श्रीधरस्वामी सांगतात की, त्याचे शरीर प्रकृतीनुसार किंवा प्रारब्धानुसार वर्तत असलेले दिसते. कर्म करणे किंवा न करणे या दोन्ही गोष्टी तत्त्वता नसतात. ज्ञानभूमिकांचे हे सप्तक केवळ बुद्धिमान माणसांनाच गोचर होत असते. हा सामान्य नियम मानला जातो पण देहात्मवादी माणसातलेही काही जीव ज्ञानस्थितीपर्यंत जाऊन पोचतात असे कधी दाखले मिळतात. काही जीव त्यांच्या प्रबल प्रारब्धामुळे चित्तात विक्षेप होत राहिल्याने शेवटच्या अवस्थेला पोचत नाहीत. काही ज्ञानी एका जन्मातच सर्व भूमिका पार पाडतात, तर बहुतेक जण एक ते सहामधील कुठल्यातरी भूमिकेत अडकलेले दिसतात.

ज्यांच्या वृत्ती स्वरूपरूपी लीन झालेल्या असतात अशा योग्यांना आपल्या मनापुढे काहीतरी ध्येय ठेवल्याशिवाय अर्थात काहीतरी अवलंबन उपस्थित केल्याशिवाय मन त्या उच्च अवस्थेतून खाली येत नाही. 'दगडाप्रमाणे सतत बसणे हे जीवनमुक्तीव्रत म्हणती, ते केवळ अज्ञात श्रुतिसिद्धांत नेणती ते ॥१६-९८ (श्रीदत्त माहात्म्य, जीवनसिद्धान्त) यानुसार ज्या महात्म्यांच्या हातून परमेश्वरी इच्छेने लोककार्य व्हावयाचे असते व जे महात्मे ईश्वरी अवतार असतात ते सदासर्वकाळ समाधीलीन राहत नाहीत. कारण त्यांच्यावर लोकसंग्रह व धर्मप्रतिष्ठापनेचे कार्य सोपवलेले असते. अत्यंत स्पष्ट हे विचार मांडूनच श्रीधरस्वामी थांबले नाहीत तर हे कार्य त्यांनी स्वतः करून दाखविले. ज्ञानयोगी श्रीधरस्वामींनी आपल्या प्रवचनांमध्ये परोक्ष व अपरोक्ष या दोन्ही पद्धतींची चर्चा केली आहे. त्यात त्यांनी एका गोष्टीचा वारंवार आवर्जून उल्लेख केला आहे. ती म्हणजे 'गुरुकृपा'. गुरुकृपेचे माहात्म्य सांगताना ते म्हणतात की, 'श्रीगुरू सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ आहेत. सर्वांपेक्षा जास्त शक्तीमान, सामर्थ्यसंपन्नांमध्ये सामर्थ्यवान असणाऱ्यांपेक्षाही परमश्रेष्ठ आहेत. गुरूसेवा, गुरुशुश्रुषा यामुळे गुरूकृपा व ब्रह्म विद्या प्राप्त होते. *'ईश प्रसादात स्वगुरोः प्रसादात श्वेताश्वेतरोध विद्वान ॥'* ईश प्रसादाने व श्रीगुरूकृपेने श्वेताश्वेतर ऋषि आत्मतत्त्व समजू शकते असे या (श्वेताश्वेतरोध उपनिषद) उपनिषदात म्हटले आहे. यावरून हे सिद्ध होते की, आत्मज्ञान होण्यासाठी देव व गुरू या दोघांची कृपा होणे आवश्यक आहे.

'सद्गुरूविण ज्ञान काही सर्वथा होणार नाही' या समर्थांच्या वचनाचा आधार घेऊन सद्गुरू मार्गदर्शनाचे महत्त्व विषद केले आहे. त्यांनी आपल्या आयुष्याचे सोने करून घेतले आणि इतरांना मार्गदर्शनही केले. वर्णाश्रम धर्माचे श्रद्धापूर्व, निष्ठापूर्वक आचरण, संप्रदाय पद्धतीनुसार श्रीराम व समर्थांची उपासना आणि संन्यास धर्माला अनुसरून अध्यात्म मार्गातील अद्वैतानुभूति प्राप्त करून घेतलेल्या श्रीधरस्वामींनी अध्यात्मविद्या विज्ञानाम् हे सत्य आहे आणि ते मिळविण्यासाठी सद्गुरू मार्गदर्शनही महत्त्वाचे आहे हे सांगितले.

डॉ. प्रदीप तराणेकर
८१/१ स्नेहलता गंज, इंदूर (म.प्र.) फोन : २५४५०२४

समर्थ संप्रदायाच्या पुनरुत्थानात श्रीधर स्वामींचे स्थान

श्री. सुनील चिंचोलकर

बी. कॉम. १२ वर्षे सज्जनगड येथे व्यवस्थापन, २५-२६ पुस्तके प्रकाशित. शिवचरित्र व श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व वारकरी संप्रदायावर रंगीत स्लाईडस्. महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेर प्रचार दौरे. ज्ञानेश्वरी, दासबोध, गीता वगैरेंवर प्रवचने. समर्थ व्यासपीठाचा समर्थ पुरस्कार व समर्थ संस्थानचा पुरस्कार.

रामदास स्वामी संस्थानची स्थापना

सन १६०८ ते सन १६८२ हा समर्थ रामदासांचा कालखंड. समर्थांच्या पश्चात चाफळ आणि सज्जनगड या दोन्ही देवस्थानांचा कारभार समर्थांच्या शिष्या आक्काबाई पाहू लागल्या. १६८३ सालापासून सज्जनगडावर दासनवमी उत्सव सुरू झाला. चाफळला समर्थांनी रामनवमी उत्सवाची जी पद्धत ठेवली होती तीच पद्धत आक्काबाईंनी सज्जनगडावरील दासनवमी उत्सवाची ठेवली. १७०० सालापर्यंत दासनवमी उत्सव नियमितपणे होत होता. १७०० साली जूनमध्ये औरंगजेबाने सज्जनगड जिंकून घेतला. त्यामुळे १७०१ पासून सज्जनगडावरील दासनवमी उत्सव बंद पडला. १७०७ साली औरंगजेब मरण पावला. १७०१ ते १७०७ ही सात वर्षे आक्काबाईंनी प्रतापगडाजवळ वाघापूरच्या सड्यावर दासनवमी उत्सव साजरा केला. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर सज्जनगड पुन्हा मराठ्यांच्या ताब्यात आला.

१७०८ साली संभाजी महाराजांचे पुत्र शाहू महाराज सज्जनगडावर आले. त्यांनी आक्काबाईंच्या सल्ल्यानुसार सज्जनगडावर रामदास स्वामी संस्थानची स्थापना केली आणि सज्जनगडचा कारभार समर्थांचे बंधू श्रेष्ठ गंगाधर स्वामी यांचा नातू गंगाधर याच्याकडे सोपवला. हा गंगाधर अतिशय सोज्वळ आणि सात्त्विक होता. तो प्रत्येक गोष्ट आक्काबाईंना विचारून करी. आक्काबाई म्हणत, 'मला कशाला विचारता ? आम्ही लोक जुने असलो तरी एरंडाचे वृक्ष आहोत. तुम्ही तुळशीची रोपे आहात.' साधारण १९०० सालापर्यंत रामदास स्वामी संस्थानचा कारभार समर्थांच्या घराण्यातील मंडळी अगदी व्यवस्थित पहात होती. त्यांनी स्वामी आडनाव धारण करून सुमारे दोनशे वर्षे संप्रदायाची परंपरा उत्तम प्रकारे चालविली. मात्र १९०० सालानंतर समर्थांच्या घराण्यातील मंडळी उत्तर अधिकारी पदासाठी आपापसात भांडू लागली. कोर्टकचेऱ्या सुरू झाल्या. कोर्टाने चौघा भावांना २-२ वर्षासाठी देवस्थानची व्यवस्था वाटून दिली. चौघा भावांच्या आपापसातील संघर्षामुळे देवस्थानाची अनास्था होऊ लागली. १९५० सालापर्यंत ही गाडी सतत घसरगुंडीलाच लागली. परिस्थितीत बदल होईल असे चिन्ह दिसेना. दासनवमी उत्सव तेवढा साजरा होत असे.

श्रीधर स्वामींचे योगदान

१९२७ साली श्रीधरस्वामी सज्जनगडावर आले. त्यावेळी स्वामी अवघे १९ वर्षांचे होते. सज्जनगडावर राहून त्यांनी कठोर साधना सुरू केली. त्याकाळी सज्जनगडावर रहाणे एवढे सुखाचे नव्हते. निवासासाठी स्वतंत्र खोल्या नव्हत्या. मठात भोजनाची व्यवस्था नव्हती. गडावर माणसांची वर्दळ कमी होती. श्रीधर स्वामींनी हे आव्हान स्विकारले. ते रोज परळी गावात जाऊन भिक्षा मागत असत. त्यांनी १९३० सालापर्यंत तिथे कठोर साधना केली. देहाचे पोतेरे करून ते समर्थांची सेवा करू लागले. समाधीवरील वस्त्रे नियमितपणे धुणे, शेजघरातील वस्त्रे धुणे, पूजेची भांडी नियमितपणे घासणे, समर्थांच्या स्नानासाठी पाणी गरम करणे या सर्व सेवा स्वामींनी सुरू केल्या. त्यावेळी यात्रेकरूंना गडावर येण्यासाठी परळी गावातून ८०० पायऱ्या चढून सज्जनगडावर यावे लागे. ज्या यात्रेकरूंनी बरोबर सामान आणले आहे ते खूप दमत. अशा वेळी श्रीधर स्वामींनी डोंगर उतरून त्यांचे सामान गडावरती वाहून न्यावे. सुमारे तीन चार वर्षे श्रीधर स्वामींची अखंड साधना चालू होती. प्रारंभी देवस्थानचा कारभारी त्यांना खूप त्रास देई. पण एकदा त्या कारभाऱ्याला रात्री कोणीतरी बदडून काढले आहे असे लक्षात आले. तो श्रीधर स्वामींना शरण गेला. तेव्हा त्याचा त्रास कमी झाला. त्यानंतर तो श्रीधर स्वामींशी नीट वागू लागला.

१९५० साली श्रीधरस्वामींची शिष्य मंडळी एकत्र आली. त्यामध्ये कै. बाबुराव वैद्य, माधवराव हिरळीकर, दिनकरबुवा बिवलकर, मामा काणे, डॉ. भावे, कामत, अमरेंद्र गाडगीळ, पारखी ही सर्व मंडळी संघटित होऊन त्यांनी समर्थ सेवा मंडळाची स्थापना केली. देवस्थानची मालकी रामदास स्वामी संस्थानकडे होती. परंतु स्वामी घराण्याने समर्थ सेवा मंडळाला समर्थ समाधीची पूजा करण्याची आणि गडावर बांधकाम करून भक्तांची व्यवस्था करण्याची परवानगी दिली. त्यानुसार १९५१ सालापासून गडावर समर्थ सेवा मंडळाचा कारभार सुरू झाला. सेवा मंडळाचे सगळे सदस्य श्रीधर स्वामींचे अनुग्रहित होते. त्यांनी भरपूर देणग्या देऊन सज्जनगडाचा जिर्णोद्धार घडवला. सज्जनगडचा कायापालट झाला. या सर्व घडामोडींमध्ये श्रीधर स्वामींच्या शिष्यांचा फार मोठा सहभाग होता. त्यामुळे सज्जनगडच्या पुनरुत्थानाचे सगळे श्रेय श्रीधर स्वामींना द्यावे लागेल. स्वामींच्या शिष्यांनी आपला पैशाचा ओघ गडाच्या दिशेने वाढता ठेवला. त्यामुळे गडावर यात्रेकरूंसाठी भरपूर खोल्या निर्माण झाल्या. स्वामींची शिष्यमंडळी नियमितपणे भिक्षा मागत. त्यामुळे यात्रेकरूंची भोजनाची व्यवस्था सुकर झाली. अशा प्रकारे सज्जनगडच्या पुनरुत्थानात श्रीधर स्वामींनी मोठे योगदान दिले.

चाफळ आणि शिवथरचा जिर्णोद्धार

चाफळ आणि सज्जनगड ही दोन्ही देवस्थानं जुळ्या भावंडांसारखी आहेत. अलीकडे प्रसिद्ध उद्योगपती अरविंदभाई मफतलाल यांनी चाफळच्या

राममंदिराचा जिर्णोद्धार करून मंदिराचा चेहरामोहराच बदलला. तथापि चाफळच्या जिर्णोद्धाराची प्रक्रिया श्रीधरस्वामींपासूनच सुरू झाली. चाफळ आणि सज्जनगड या दोन्ही ठिकाणच्या कार्याला जो पैशाचा ओघ होता तो सर्व श्रीधर स्वामींच्या शिष्यांचाच होता. शिवथरघळ कै. नानासाहेब देवांनी शोधून काढली. परंतु या घळीमध्ये काहीही नव्हते. श्रीधर स्वामींच्या अविश्रांत परिश्रमामुळे शिवथरघळीचा जिर्णोद्धार झाला. घळीमध्ये समर्थ रामदास आणि कल्याणस्वामी यांच्या मूर्ती येऊन बसल्या. सुंदरमठ सेवा समितीची स्थापना झाली. घळीच्या जिर्णोद्धारात देखील श्रीधरस्वामींचा मोठा सहभाग होता. समर्थांची तपोभूमी टाकळी याचा देखील जिर्णोद्धार श्रीधरस्वामींना करायचा होता. परंतु टाकळी मठाचा वाद कोर्टात चालू असल्यामुळे त्यांना तिथे काही करता आले नाही. एकंदरीत २० व्या शतकातील समर्थ संप्रदायाच्या पुनरुत्थानाचे फार मोठे श्रेय श्रीधर स्वामींना द्यावे लागेल.

श्री. सुनील चिंचोलकर
अजिंक्य नगर, हिंगणे खुर्द, पुणे ५१.

प. प. भगवान श्रीधरस्वामी महाराज रचित काव्य

तू चाल पुढे चिद् रवि तूं बिचकु नको रे ।
हें वृत्तिमय तरंग दृश्य मृगजळ सारे ॥१॥

चिद्दधि तूं तुजमाजी घोष होतसे ।
चिदहं मग त्यामधि हे दृश्य दिसतसे ॥२॥

आनंदचंद्र तूंचि सख्या तव प्रकाश हा ।
विश्व म्हणुनी जीव म्हणुनी भासतो पहा ॥३॥

फुलो फळो विश्ववृक्ष गोड जो दिसे ।
चिद्रूपे त्वत्सत्ता हेतु या असे ॥४॥

सच्चिन्मय विश्वदेही तूंचि एकला ।
सच्चिद्घन विश्वात्मा शोभशी मला ॥५॥

श्रीधरस्वामींचा अद्भुत जीवन प्रवास

प्रा. डॉ. अशोक कामत

एम.ए.पीएच.डी. (मराठी). पीएच.डी. (हिंदी) १९८५ पासून प्रमुख नामदेव अध्यासन, संत अध्ययन व संशोधन केंद्र, पुणे विद्यापीठ, मराठी संत साहित्याचे अध्ययन, अध्यापन, अनुबंध, लेखन, संशोधन व शोधकार्यासाठी मार्गदर्शन. सामाजिक प्रबोधन व व्याख्याने. एम.फिल, पीएच.डी पदवीसाठी मार्गदर्शन. ३० प्रबंध पूर्ण. ७५ संशोधन प्रकल्प अभ्यासकांकडून करवून घेतले. अगणित पुरस्कार प्राप्त. प्रतिष्ठेचा वर्ध्याचा महात्मा गांधी पुरस्कार प्राप्त.

श्रीधरस्वामींची मातृभूमी चिंचोळी देगलूर. ***'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा ज्याचा तिही लोकीं झेंडा ॥'*** ही संतोक्ती धुंडा महाराज आणि गुंडामहाराज देगलूरकरांना लागू पडते. श्रीधरस्वामींनाही ती उचीत ठरावी. ज्या कुळात ब्रह्मनिष्ठ सत्पुरुषाचा जन्म होतो, त्या कुळातील अनेक पिढ्यांचा उद्धार होतो, असे शास्त्रवचनही आहे.

पत्की कुटुंबात श्रीदत्तात्रेय अवधूतांची भक्ती होती. श्रीदत्त कृपेनेच श्रीधराचा जन्म झाला, अशी आईवडिलांची श्रद्धा. संन्यास ग्रहणानंतर सहा वर्षांनी स्वामी एकदा देगलूरला आले. सारे जुने गणगोत, वास्तू एकदा पाहिली. आनंदाने साऱ्यांचा कायमचा निरोप घेतला.

स्वामींचा कारणपरत्वे प्रवास पुष्कळ झाला. पण कुठेही ते गुंतून राहिले नाहीत. त्यांचे सारे जीवन, साधना, स्वाध्याय, मननचिंतन, लेखन, मार्गदर्शन आणि प्रबोधन यातच गेले. अधिकाधिक वेळ त्यांनी निसर्गसान्निध्यात आणि एकांतात व्यतीत केला.

श्रीधरस्वामींचे एक उत्तम जीवनचरित्र समर्थ सेवा मंडळाचे अध्वर्यु आणि संप्रदायाचे निस्सीम उपासक श्री मारुतीबुवा रामदासी यांनी लिहिले आहे. आरंभीच त्यांनी यथार्थपणे म्हटले आहे... 'सत् पुरुषांच्या जीवनचरित्राचा अभ्यास करीत असताना त्यांच्या जीवनातील अनेक उत्कट पैलूंच्या स्पर्शाने मनाचे समाधान होत असते ।' मनाला क्षणएक सत्संग घडला तरी आपले जीवन सफल झाल्याचे समाधान मिळते ।

श्रीधरस्वामी १९०८ च्या दत्तजयंती दिवशी जन्मले. त्यांचे निर्वाण १९७३ ला झाले. बालपणीच मातृपितृ छत्र हरवले. स्वजनांचाही वियोगच वाट्याला आला. शिक्षणासाठी अनेक गावी आश्रयाने राहावे लागले. उच्चशिक्षणाच्या काळातच त्यांना परमार्थाची ओढ वाटली. ते १९२७ साली सज्जनगडावर पोहोचले. 'तपानेच जीवनात मोक्षप्राप्ती होते', हे मनी धरून त्यांनी अखंड समाधी-सेवा सुरू केली. एक स्वयंसेवक म्हणून पडतील ती सारी कामे अबोलपणे पण प्रसन्नपणाने करीत, ते 'स्वरूपी दृढ बुद्धी' करीत निरंतर आत्मानुसंधानात रमले. त्याच वेळी त्यांनी लिहून ठेवले होते, 'मी आमरण अस्खलित ब्रह्मचर्य पाळीन. द्रव्याला शिवणार नाही. न मागताही कोणी आग्रहाने काही दिले तर त्याचा उपयोग परोपकरासाठीच करीन. मठपती होऊन कोठेही राहणार नाही. गरीबाला शक्य होण्याइतक्या साध्या गरजा ठेवीन. स्त्रीपुरुषांना समदृष्टीने बोध करीन. अखिल स्त्री समाजाला मातेसमान मानीन. देह निर्वाहाच्या गरजा शक्य तितक्या कमी करून होईल तितक्या लोककल्याणाकरिता तनमनाने झटेन.' या वेळी ते अवघे वीस वर्षांचे होते. पुढे आयुष्यभर ते भगवंतावर भार घालून धर्माची अवनती दूर करण्याचा आणि जगाला सुखी करण्याचा प्रयत्न करीत राहिले.

एके दिवशी त्यांना समर्थांनी दक्षिणेकडे जाण्याची आज्ञा दिली. आणि ते गोकर्ण महाबळेश्वर परिसरात आले. शिगेहल्लीला योगी शिवानंदांशी त्यांचे मैत्र जुळले. वेदान्त, सिद्धांत, धादान्त अशी चौफेर चर्चा होत सुखसंवाद साध्य झाला. 'मिळता प्रत्ययाचे संत एकांतापरीस एकांत' असा आनंद मिळून 'सावधित चर्चा' घडत गेली. १९४२ पासून पूर्णतः विरक्त होऊन स्वामी ग्रंथलेखनाकडे वळले. लहानमोठे चाळीस ग्रंथ त्यांनी संस्कृत, मराठी, कन्नड आणि हिंदीमधून लिहिले. 'आर्यसंस्कृती' हा त्यांचा महाग्रंथ सनातन वैदिक धर्मावरील एक उत्तम विवेचक भाष्य ठरला.

सेवा, सत्संग, व्यासंग, अध्ययन-मनन-ग्रंथलेखन असा विशुद्ध ज्ञानमार्गी प्रवास केल्यानंतर स्वामी बारा वर्षे आसेतुहिमाचल परिभ्रमण करून आले आणि मग जनजागरण करीत राहिले. त्यांनी सारा देश पाहिला. अनुभवला. जे स्वाध्यायाने, तपाने त्यांनी प्राप्त केले ते भरभरून देशवासियांना देऊन टाकले. त्यांना फार मोठा शिष्य वर्ग मिळाला. त्यांनी कित्येकांचा उद्धारही केला पण ते चौऱ्या ढाळून घेत बसले नाहीत. १९६० ते १९७३ असा तेरा वर्षांचा एकांतवास त्यांनी स्वीकारला. यापैकी सज्जनगडावर तीन वर्षे ते होते. हिमालयात बद्रीनारायणला दोन वर्षे राहिले. नर्मदेकाठी होशंगाबादला वर्षभर होते. अखेरीची सात वर्षे आपल्या वरदपूर आश्रमातच त्यांनी काढली. नित्यमुक्त अवस्थेत ते वावरले. जीवनमुक्त अवस्थेचा अनुपम आनंद मिळवून एके दिवशी सहजपणे परलोकवासी झाले.

त्यांच्या अखेरच्या क्षणांची शिष्यांनी ठेवलेली नोंद अशी आहे. नेहमीप्रमाणे स्वामीजी पहाटे पाचला उठले. सकाळचे नित्याचे कार्यक्रम उरकून सिद्धासन घालून ध्यानाला बसले. आठ वाजता नित्य प्रथेप्रमाणे ओसरीवर येऊन बसले. शिष्यांनी धारोष्ण दुधाचा आग्रह केला. त्यांचे मन राखावे, म्हणून थोडे दूध घेऊन ते पुन्हा आसनस्थ झाले. समोर अनेक शिष्यमंडळी मननचिंतनाला बसली होती. स्वामींची आवडती गाय रानात चरायला सोडली होती. ती अचानक परतली. आश्रमाभोवती फिरू लागली. स्वामीजींनी किंचित् डोळे उघडून ओंकाराचा तीनदा उच्चार केला आणि प्रसन्नपणे आसनस्थ स्थितीत बसले. ईश्वराशी एकरूप होऊन गेले.

मागे राहिल्या आहेत त्या त्यांच्या सेवेच्या स्मृती, त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ आणि मोठा शिष्यपरिवार !

प्रा. डॉ. अशोक कामत
शिवश्री, सहकारनगर नं. २, पर्वती, पुणे ४११००९.

॥ साधे अंती मुक्ती रामपाठे ॥

सौ. प्रभा करंदीकर

रेल्वे खात्यात ३१ वर्षे नोकरी. स्वेच्छा निवृत्ती. दासबोध अभ्यास, समर्थ विद्यापीठ शिवथरघळ उपासक पदवी परीक्षा उत्तीर्ण. मानिनी मासिकातून आध्यात्मिक व सामाजिक लिखाण.

या नरदेहाची सार्थकता जन्ममरणाच्या दुष्ट चक्रातून स्वतःची सुटका करून घेण्यात आहे. पण मनुष्य या प्रपंचातील लोभस गोष्टींमध्ये इतका काही रमून जातो की आपल्याला एक दिवस हे सर्व इथेच सोडून जायचे आहे हे विसरूनच जातो. अंतकाळी मात्र त्याला पश्चात्ताप होतो पण त्याचा तेव्हा उपयोग नसतो. म्हणूनच सर्व संतांनी आपल्या हरिपाठाद्वारे सर्वसामान्य माणसाला कर्तव्यकर्मे करा, सत्कर्मे करा आणि ती करीत असताना सतत त्या भगवंताचे स्मरण ठेवा हे अत्यंत तळमळपूर्वक सांगितले आहे.

आज आपण असाच रामपाठ अभ्यासणार आहोत. श्रीमत् प. प. भगवान श्रीधर स्वामी महाराजांसारख्या अधिकारी, साक्षात्कारी व्यक्तीची ही सामान्य माणसाला देणगीच आहे. ***'बुडती हे जन देखवेना डोळा म्हणोनि कळवळा येतसे'*** या संत तुकाराममहाराजांच्या उक्तीप्रमाणेच भगवान श्रीधरस्वामींनीही हा रामपाठ त्याच दयाळू वृत्तीने मुमुक्षूंच्या हाती दिला आहे. ते म्हणतात,

> ***'राम मुखे म्हणा । राम मुखे म्हणा ।***
>
> ***तुम्हा रामराणा सोडवील ॥'***

संतांचे बोल हे नेहमी स्वप्रचीतीचे असतात म्हणून तर ते शब्द नव्हे मंत्रच असतात. महाराजांनी या रामपाठात नवविधा भक्तीचाही उल्लेख केला आहे. ज्ञानमार्ग सर्वसामान्यांना पेलवेलच असे सांगता येत नाही. पण भक्तिमार्ग मात्र सर्वांसाठी सहजसाध्य असल्याने तो लहान-थोर, गरीब-श्रीमंत, उच्च-नीच, सुशिक्षित-अशिक्षित सर्वांसाठी ईश्वरप्राप्ती करून देणारा आहे.

भगवान श्रीधरस्वामीमहाराज म्हणतात,

जीवनाची क्षणभंगुरता

जो जन्मला त्याला मृत्यू निश्चितच आहे. 'उपजे ते नासे' हा येथील नियमच आहे. मृत्यू कोणाला, कसा, केव्हा येईल हे सांगता येत नाही. तसेच -

> ***प्राणि येथे येतां अंतकाळ जीता ।***
>
> ***कोण तथा त्राता त्रिभुवनी ॥ (अ.३)***

चितेवर देह ठेवला की, कोण येते बरोबर ? कोणीही नाही. मनुष्य जसा काही न घेता या जगात आला तर तसा तो काहीही न घेता येथून जातो. मग बरोबर काय बरे येते ? तर वासना ! या देहाचा त्याग करताना लिंगदेह (सूक्ष्म देह) सूक्ष्मरूपात वासना बरोबर घेऊन जातो आणि ***'जन्म येणे लागे वासनेच्या संगे'*** हे सर्वश्रुतच आहे. म्हणून वासना निर्मूळ झाल्या आणि वृत्ति निर्वृत्ती झाल्या तरच पुन्हा पुन्हा जन्ममृत्यूच्या या यातनांमधून जीव मुक्त होईल. स्वामीजी म्हणतात,

'देही या आयुषी दो दिस वसती' *(अ. ७)*

अर्थातच काळचक्राच्या तुलनेत आपले जीवन अत्यंत मर्यादित आहे. मग हे जाणून मिळालेल्या या जीवनाचे सार्थक करून घेतले नाही तर आपल्यासारखे दुर्दैवी आपणच असे म्हणावे लागेल. गर्भात असताना सोऽहं म्हणणारा जीव तेथून बाहेर पडल्यावर मात्र सर्व विसरून कोऽहं म्हणायला लागतो. अणि पुढे पुढे तर तेही विसरतो. आचार्यदेखील म्हणतात की, ***'कस्त्वं - कुतः आयातः'*** हा विचार कर. आपल्या आजूबाजूला अनेक मृत्यू होताना आपण पाहातो पण तेव्हा येते ते 'स्मशानवैराग्य'- अल्प वेळातच परत आपल्या स्वतःमध्ये आपण मग्न. म्हणून स्वामीजी म्हणतात,

> ***आपणासी वैर कदा करू नये । (अ. ७)***

दृश्य विश्व खरे मानून त्या अज्ञानात ईश्वराला विसरणे म्हणजे आपणच आपला शत्रू होण्यासारखे आहे. गेला क्षण परत येत नाही हे लक्षात घेऊन शाश्वताच्या शोधाला लागा तो शोध घेण्यासाठी तुम्हाला यज्ञयाग, व्रत, यात्रा, नेमधर्म या मार्गानेच जायला हवे असे मुळीच नाही. तुम्ही फक्त त्या रामरायाचे नाव घ्या.

> ***'जन्मोजन्मी आम्ही विषय भोगिले ।***
>
> ***जन्मासी लागलें येणें पुन्हा ॥' (अ. ८)***

आतापर्यंत जन्मोजन्मी आपले अनेक देह झाले. त्या देहाबरोबर जन्मोजन्मीचे बायका-मुले-नातेवाईक-मित्र हेही झाले. तरीही आम्ही तृप्त झालो नाही आणि परत जन्माला आलोच. या सर्व यातनांमधून तुम्हाला सोडवण्याचे सामर्थ्य त्या श्रीरामाजवळच आहे म्हणून आता तरी त्याचे अखंड नामस्मरण करा. नाम आचरणातही दिसावे लागते. ते आचरण कसे असावे त्याविषयी स्वामीजी म्हणतात –

> ***आचरण – वर्णाश्रमाचारी असावी स्वक्रिया ।***
>
> ***संतांचिया ठाया भक्तिभाव ॥***
>
> ***परस्त्री-कांचनीं असावी विरक्ति ।***
>
> ***धर्मन्यायनीति काळ न्यावा ॥***
>
> ***लागों नये कदा मना - मागे मागे ।***
>
> ***कल्पनेच्या त्यागें समाधान ॥ (अ. १७)***
>
> ***धर्मन्यायनीति काळ न्यावा ॥***
>
> ***लागों नये कदा मना - मागे मागे ।***
>
> ***कल्पनेच्या त्यागें समाधान ॥ (अ. १७)***

संतांचा सहवास महद् भाग्याने लाभतो. म्हणून संतांच्या सहवासात राहण्याचा प्रयत्न करा. त्यांचे बोल श्रवण करा. संतांमुळे आपले आचरण

मुक्त होते. आपले आचरण चातुर्वर्ण्य व चतुर्थाश्रम यांना अनुसरून असावे. समाजाच्या कल्याणासाठी आर्य संस्कृतीने काही नियम घालून दिलेले आहेत ते पाळावे. परस्त्री व परधन याविषयी संपूर्ण अनासक्ति असली पाहिजे. आपली वागणूक नीति-न्याय-धर्म यांना धरून असावी. आपल्या कुवतीनुसार दान, धर्म, दीन-दुबळ्यांची सेवा करावी. ही ईश्वरसेवाच होय.

आपले मन फार चंचल असते. ते क्षणाक्षणाला उलटसुलट कल्पना करीत असते. त्या बऱ्यावाईट दोन्ही असू शकतात. म्हणून कल्पनेचा त्याग करावा. संतांच्या उपदेशानुसार वागावे.

विश्वपूर्ण भाग घटक मी त्याचा ।
असावा मनींचा भाव ऐसा ॥ (अ. १८)

अभंगाच्या या दोन्ही ओळी केवढा मोठा आशय सांगून जातात. त्या परब्रह्माने हे विश्व निर्माण केले. त्याचीच सत्ता येथे कणाकणात भरून राहिलेली दिसते. त्याच्या या विश्वाचा मीदेखील एक छोटासा घटक आहे, असा भाव आपल्या अंतःकरणात असला पाहिजे. अत्यंत शिस्तबद्ध रीतीने हे विश्व नियमानुसार चालते. विश्व चालवण्याच्या विश्वकर्त्याच्या या कामातील माझा भाग मी उचलला पाहिजे. माझ्या वाट्याला आलेली भूमिका मी योग्य रीतीने निभावली पाहिजे, असा विवेक ठेवावा.

आपल्याला आपले ध्येय साध्य होण्यासाठी ज्या परमार्थमार्गाने जायचे आहे त्यासाठी प्रथम सगुणाची भक्ति करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे कारण सगुणाच्या चिंतनातूनच आपण निर्गुण, निराकार परब्रह्मापर्यंत पोचू शकणार आहोत.

नवविधा भक्ति (अ. २० ते २५)

भक्तिच्या एक-दोन व्याख्या इथे आपण पाहू या. 'विवेकचूडामणी'मध्ये आचार्यांनी केलेली भक्तिची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।
स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥

मोक्षसाधनात भक्ति हेच श्रेष्ठ साधन आहे व स्वस्वरूपानुसंधान म्हणजेच भक्ति होय. नारदभक्ति सूत्र १९ वे -

नारदस्तु तदर्पिताखिलाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलतेति ॥

सर्व कर्मे भगवदर्पण करणे, त्याचे अखंड स्मरण असणे, क्षणभरसुद्धा त्याचे विस्मरण झाले तर परम व्याकुळ होणे म्हणजे भक्ति.

अशा अनेक व्याख्या असल्या तरी भक्तिबरोबर भाव म्हणजे प्रेम असणे फार महत्त्वाचे आहे. भक्तश्रेष्ठ प्रल्हादाने भक्तिचे ९ प्रकार सांगितले आहेत.

स्वामीजी म्हणतात,

नवविधा भक्ति गुंतविले मन ।
होते समाधान संसारी या ॥

श्रवण भक्ति म्हणजे हरिकथा, पुराण ऐकणें, सगुण रूपाचे गुण गायन ऐकणे याने एकाग्रतेचा लाभ होतो. कीर्तन भक्तिमध्ये ऐकलेले व वाचलेले भगवंताविषयीचे ज्ञान लोकांना सांगणे. भगवंताचे गुण गाणे. **नामस्मरण** - भगवंताचे अखंड नामस्मरण करावे. **पादसेवन** - सद्गुरुंची सेवा करावी कारण ते आपल्याला भगवंताजवळ नेऊ शकतात. त्यांचे दर्शन घडवू शकतात.

अर्चन – पूजा. आत्मानंदासाठी सगुण रूपाची पूजा.

वंदन – अनन्यतेने ईश्वराला नमस्कार करणे. स्वतःच्या उद्धारासाठी नमस्कार करून त्याची विनवणी करणे.

दास्य – देवाला मालक मानून स्वतः दास बनून सेवा करणे.

सख्य – ईश्वराला सखा मानून मनातील गोष्टी त्याच्यापाशी उघड करणे.

आत्मनिवेदन – प्रत्येक भक्तिचे पर्यवसान अखेर आत्मनिवेदन.

भक्तीतच होते आत्मनिवेदन म्हणजे संपूर्णपणे ईश्वराला शरण जाणे. भक्तीची ही उच्चतम अवस्था कशी प्राप्त करून घ्यावी याचेही मार्गदर्शन स्वामीजी आपल्याला येथे करतात. माणसाने काही दिवस तरी एकांतवास व मौन यांचा अभ्यास करावा. आत्मानात्मविवेकाने 'मी' कोण हे शोधावे. समर्थ म्हणतात, *'तू समर्थाचे लेकरू । अभिमाने घेतला संसारु'* (आत्माराम) याचा विचार व्हावा. या देहाचा वृथा अभिमान धरून तू येथे चुकीच्या जागी आला आहेस. अभिमान तरी कसला धरतोस ? पंचमहाभूते आणि त्रिगुण यांनी बनलेल्या या जड देहातील कोणत्या भूताचा अभिमान धरतोस ? यातील एकही शाश्वत नाही. देहाच्या अवस्था बदलत असल्या तरी त्यातील 'मी' मात्र कधीही बदलत नाही. ईश्वराला संपूर्णपणे शरण जाऊनच हा 'मी' ओळखता येतो. ते ओळखताच सर्व तत्त्वे निरास होतात. अहंकार, देहबुद्धि सर्व गळून जाते. दृश्य कसे मिथ्या आहे भास आहे हे लक्षात येते.

केवल अदृश्य साक्षी ज्ञानरूप ।
त्यात दृश्य रूप तुज भासे ॥ (अ. २४)

हा भास म्हणजे अज्ञान. पण स्थूल, सूक्ष्म, कारण या तिन्ही देहापलीकडे असलेला तो साक्षी ज्ञानरूप आहे. रामनामाच्या अखंड स्मरणाने अज्ञान नष्ट होऊन जाते व आपली स्थिती अशी होते – (अ. २५)

निवृत्ती उन्मनी निःशब्द विज्ञान ।
ऐसे समाधान अनिर्वाच्य ।
तसेच नवमी ही भक्ति स्वरुपी आसक्ति ।
येणे लाभे मुक्ति स्वयंब्रह्म ॥

आत्मनिवेदन भक्ति साधली की, 'अहं ब्रह्मास्मि, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म आणि प्रज्ञानं ब्रह्म' या वेदांनी प्रतिपादलेल्या महावाक्यांचे रहस्य अंतःकरणात स्पष्टपणे उलगडते. मीपणाची आसक्ति संपूर्णपणे नष्ट होऊन स्वस्वरूपाची आसक्ति पराकोटीला पोचते.

ही भक्ति आपल्या संतांना साधली म्हणून संतांच्या वाणीला परतत्त्वाचा स्पर्श असतो. त्यांचे बोल म्हणूनच मंत्रासारखे सामर्थ्यवान असतात.

नामाचा महिमा

'येणे पूर्णकाम प्राणी पावे' असे स्वामीजी म्हणतात. स्थळ, काळ, वेळ, साधनसामुग्री असे कोणतेही बंधन नसलेले हे भक्तीचे सहजसोपे साधन आहे. रामनामाने विवेक वैराग्य अंगी बाणले की ऐहिक इच्छा वासनांचे मिथ्यत्व जाणून मनुष्य त्यातून मुक्त होतो. आपले वेद, शास्त्रे, पुराणे या सर्वांनी रामनामाचा महिमा गायिला आहे. 'रामनामे आत्मा जीव-शिव सम' - रामनामामुळे जीव-शिव ऐक्य साधते व जन्माचे सार्थक होते. स्वतः भगवान शंकरही रामनाम घेतात व आत्मानंदी मग्न राहतात.

या रामाच्या नामामुळे वानरे तरून गेली, अहिल्या शिळा झाली होती. तिचा तसेच शबरीचाही उद्धार झाला. ज्या रामनामामुळे दगडही समुद्रात

तरंगले ते रामनाम घ्यायला आपणही ताबडतोब सुरुवात करूया. कारण गेलेला क्षण परत येणार नाही. वेळ वाया जाता कामा नये. तो रामच आमचा खरा रक्षणकर्ता आहे, तेव्हा त्याचे ताबडतोब नाम घेऊ या.

एक राम तव्हा पावेल निर्वाणी ।
अन्य आम्हा कोणी रक्षिता न ॥ अ. ४.

मृगजळामागे अगदी ऊर फुटेतोंवर हरीण धावत राहते. त्याला जलाची प्राप्ती कधीच होत नाही कारण तेथे जल नसून फक्त जलाचा भास असतो ना ! तशीच अवस्था या संसारी जीवाची असते. तो भासामागेच सुख शोधत धावत असतो. नामानेच या भासातून बाहेर पडून सत्याकडे नेणारा मार्ग सापडतो.

नाम घेण्याची घाई का ?

ईश्वराने ८४ लक्ष योनींची सृष्टी निर्माण केली. त्यात आपल्याला मानव योनी प्राप्त झाली हे आपल्या सुकृताचेच फळ आहे. कारण या योनीत बुद्धि, विवेक, वाणी यांचे सामर्थ्य आपल्याला मिळाले आहे.

कोणी जर म्हटले की - (अ. १०)

वंधेचिया सुता करितां मित्रता ।
पावेल आकांता म्हणोनिया ॥

तर ते किती हास्यास्पद होईल. कारण वंध्येचा पुत्र कुठला आणि दोस्ती कुठली ? आपल्या भोवतीचे दृश्य हा भास आहे. येथे सत्य शाश्वत काहीही नाही. श्रीरामाचे अखंड नामस्मरणच आपल्याला यातून बाहेर पडायला सहाय्यभूत होणार आहे. पण *'बहुत सुकृताचि जोडी । जेणें विठ्ठली आवडी'* असे संत ज्ञानेश्वर म्हणतात. पुण्य गाठीशी असेल तर नाम तोंडात येईल. सतत नाम घेतले म्हणजे नुसते भगवंताचे स्मरण राहते असे होत नाही, तर त्याचबरोबर त्याच्या सत्तेचेही स्मरण होते. अहंकार नष्ट होतो. 'मी' नाही तर ठायी ठायी 'तूंच' आहेस हा मनाचा निश्चय होतो आणि दृश्याविषयीचे अज्ञान नष्ट होते. मग नाम ही वृत्तीच होते. मनाला स्थैर्य व सहजता येते. दुसऱ्याच्या दुःखाने ज्यावेळी नेत्री अश्रू येतात तेव्हा थोडावेळ जसा 'मी' विसरला जातो तसाच अखंडनामस्मरणाने 'मी' उरत नाही. यासाठी स्वतःला विसरून नाम घ्यावे लागते. आत्मोद्धाराची तळमळ रामनामानेच शांत होते. ईश्वरस्वरूपाचे ते चिंतन आहे. मुखाने राम व चिंतनात संसार असेल तर नाम वाया जाईल.

आत्मसाक्षात्कार ही दाखवण्याची गोष्ट नसून ती अनुभवायची गोष्ट आहे. त्याचा अधिकार नामस्मरणाच्या मार्गाने आपल्याला प्राप्त होतो. त्या रामरायाची कृपा प्राप्त होते. समर्थांनी तर ग्वाही दिली आहे की -

मनी धरावे ते होते । विघ्न अवघेंची नासून जाते ।
कृपा केलिया रघुनाथे । प्रचीत येते (दासबोध)

संत कबीर म्हणतात,

राम राम तो सब कहे । ठक, ठाकुर और चोर ।
जिस नामसे ध्रुव प्रल्हाद तरे । वह नाम कुछ और ।

फलश्रुती (अ. २९)

संतांची कृपा म्हणजे संरक्षक कवच असते. अत्यंत कठोर तपश्चर्येने स्वामीजींना समर्थ रामदासांच्या कृपेचे कवच लाभले होते. ते जणू त्यांनी या अभंगाच्या रूपाने आपणा सर्वांच्या अंगावर घातले आहे. जे जे कोणी स्वहितासाठी (स्वतःच्या मुक्तीसाठी) तळमळत असेल त्याला त्याच्या इच्छेप्रमाणे फळ या रामपाठामुळे मिळेल. स्वामीजींनी स्पष्टपणे म्हटले आहे की –

भक्ति, मुक्ति, युक्ति, साधन विरक्ती ।
तावे अंती मुक्ती रामपाठे ॥

या रामपाठामुळे असाध्य ते साध्य होईल कारण त्या सर्वव्यापी, सर्वसाक्षी, सर्वसत्ताधीश श्रीरामाची कृपा झाली तर काय बरे अशक्य आहे ? काहीही नाही म्हणून अखंड रामनामाचे स्मरण करा.

देह सुदृढ आहे, विचारशक्ति शाबूत आहे, तोपावेतोच आत्मोद्धारार्थ झटणे हे मानवाचे कर्तव्य होय. अर्थातच Better late than never या म्हणीप्रमाणे आयुष्यात कोणत्याही क्षणी आत्मोद्धाराचा प्रयत्न सुरू करायला हरकत नाही. कारण या जन्मी केलेली सुरुवात पुढील जन्मी निश्चित उपयोगास येणार आहे.

॥ श्रीराम ॥

सौ. प्रभा करंदीकर
पाटील पर्ल 'बी', गोविंद नगर, प्रकाश पेट्रोलपंपामागे,
मुंबई नाका, नाशिक ४२२००९. फोन : (०२५३) २५०७६९८

श्रीराम

मनाच्या उंबऱ्याला ध्यानाचा गाभारा
श्रद्धेच्या देव्हाऱ्यात माझ्या हृदय मंदिरात
स्वामी श्रीधर विराजले
त्यांची पूजा गुणांची आरती तेजांची
घंटानाद भक्तीचा प्रसाद समाधानांचा
कौतुके केली आरास
नाम निरंतर असे अधरा
भवसागर जाईन पैलतीरा
निर्गुणाचे हे रूप सगुण
समर्थांचे हे पूर्ण अधिष्ठान
अध्यात्मांचे हे कृतार्थ जीवन
जनकल्याणास्तव केले समर्पण
कृपेवीण रीता मनाचा कोपरा
दर्शन देऊन मज स्विकारा
तुम्हा विण नच दुजा आसरा
करी प्रार्थना मज उद्धारा
वरदहळ्ळीहून या हो गडावर
वाट पाहती भक्तजन व्याकूळ
तव चरणांवरी आमुचे मस्तक
पावन होण्या सकळही उत्सुक
नमामी स्वामी जय जय स्वामी

देशपांडे एस. बी.
ए-१, पुष्पहास सोसायटी, पुणे ४११०३७. फोन : २४२२८३३६

मनुष्य जन्माचा मोक्षासाठी उपयोग

श्री. ग. वि. जोगळेकर

डी.सी.ई., विश्वस्त ॐकार न्यास. महाराष्ट्र शासनाच्या पाटबंधारे विभागातून उपविभागीय अधिकारी म्हणून सेवानिवृत्त. पत्रद्वारा दासबोध अभ्यासक्रम पूर्ण. तीन वर्षे समीक्षक. दासबोधाचा सखोल अभ्यास ३॥ वर्षात पूर्ण. संचालक दा. स. अ. नी विनंती केल्यावरून अभ्यास पूर्ण होण्याआधीपासून समीक्षक.

परमपूज्य भगवान श्रीधरस्वामीमहाराजांनी संन्यास घेतल्यानंतर धर्मप्रसाराकरिता भारतभ्रमण केलेल्या बारा वर्षाच्या कालखंडात ठिकठिकाणी विविध विषयांवर प्रवचने दिली होती. महाराजांच्या बरोबर त्या त्या प्रसंगी उपस्थित असणाऱ्या शिष्यांनी ती सर्वही लिहून घेतली आहेत. डॉ. केशवराव मुळे यांनी या सर्व प्रवचनांचा संग्रह केला. श्रीमत् ब्रह्मचैतन्य गोंदवलेकर महाराजांच्या प्रवचनाचा जसा तारीखवार संग्रह आहे त्याप्रमाणेच भगवान श्रीधरस्वामी महाराजांच्या प्रवचनांचा, तिथीवार संग्रह त्यांच्याच प्रेरणेने प्रसिद्ध केला. त्यापैकी काही प्रवचनांचा विचार येथे केला आहे.

या प्रवचनांमधून भगवान श्रीधरस्वामींनी असा उपदेश केला आहे की, दुर्लभ असा मनुष्यदेह लाभला तर त्याचा पुरेपूर फायदा घेतला पाहिजे. या जन्मापूर्वीच्या अनेक जन्मांत घडलेल्या अनेक प्रकारच्या कर्मांची शिधासामुग्री घेऊनच हा जन्म लाभला आहे. त्याच्या आधारावरच या जन्माचे आयुष्य अवलंबून आहे. ही सर्व शिधासामुग्री सद्गुरुंचा सत्शिष्य बनून संपवायची आहे. आयुष्यभर अकर्म करून या शिध्यात भर टाकायची नाही. शिधा संपणे व आयुष्याची अखेर या गोष्टी एकदम साधल्या तर जन्ममरणाचा फेरा चुकविता येईल. आयुष्याची अखेर सुखाने होईल.

मनुष्य योनी ही चौऱ्याऐंशी लक्ष योनींपैकी चार लक्ष योनींमध्ये विभागली आहे. ऐंशीलक्ष योनींपैकी कोणत्याही योनीत जर चांगली कर्मे किंवा पुण्य, वाईट कर्मे किंवा पाप ही समसमान होतात तेव्हा मनुष्ययोनी प्राप्त होते असे समर्थ म्हणतात. इतर योनींत असताना कर्म कसे करावे ही बुद्धी नसते. केवळ संचितापैकी काही बरी-वाईट कर्मे भोगायला योग्य होतात. त्याची फळे भोगून ती कर्मे कमी होतात. वर म्हटल्याप्रमाणे बरी-वाईट कर्मे समसमान की त्यांची फळे भोगण्यास मनुष्ययोनी प्राप्त होते व त्यास अनुरूप असा स्थूलदेह प्राप्त होतो व तो देह संचितापैकी काही कर्मांची बरी-वाईट फळे भोगतो. कुटुंबातील घटक आई-बाप, पती-पत्नी, मुले हे पूर्वजन्मी एकत्र नसतात. हे वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या कुटुंबात असतात किंवा एकाच ठिकाणी, एकाच कुटुंबातही असतात. या जन्मानंतर त्यांचे भवितव्य काय असते हे ही अज्ञात असते. पण या जन्मात या सर्व घटकांना त्यांच्या संचितात घडलेल्या व आता भोगण्यास तयार झालेल्या फळांचे परिणाम भोगावे लागतात व त्यासाठी अनुकूल असे हे कुटुंब असते. त्यामळेच एकाच कुटुंबाची परिस्थिती सारखीच असली तरी प्रत्येकाचे भोग वेगवेगळे असल्यामुळे प्रत्येकाचे भवितव्य सारखेच नसते. प्रत्येक घटकाने त्याच्या वाट्याला आलेले विहीत कर्तव्य प्रामाणिकपणे पार पाडले तर हे कुटुंब आदर्श ठरते, असे व्यवहारात दिसते. परंतु प्रत्येकजण स्वार्थापोटी एकमेकांवर माया किंवा प्रेम करतो. लहान मुलांचे संगोपन तो स्वतःच्या पायावर उभेराहीपर्यंत आई-वडील करतात पण ते मूल म्हाताऱ्या आई-वडील वडिलांना आधार देईलच असा भरवसा नसतो. आई-वडिलांनी विहीत कर्तव्य निरपेक्ष किंवा निष्काम भावनेने केलेले असेल तर त्यांना म्हातारपणीसुद्धा आनंदी राहता येते. पूर्वजन्मीच्या कर्मांची फळे भोगून संपविता येतात. जर ते आनंदी राहिले नाहीत तर त्यांच्या वासना शिल्लक राहून नवीन फळे भोगण्यासाठी तयार होतात.

मनुष्यजन्मात आल्यानंतर त्याचा चांगला फायदा करून घेता येणे शक्य आहे. योग्य सद्गुरू भेटले व सद्गुरुंनी शिष्यास आपले म्हटले तर मनुष्य जन्माचे सार्थक होते. मनुष्य जन्माला एकटा येतो व एकटाच जातो. घर-दार, धन-कनक, पत्नी-मुले, बांधव यांपैकी कोणीही आपल्याबरोबर येत नाही. आपल्या हातून घडणारी बरी-वाईट कर्मे हीच आपला भावी मार्ग ठरवतात. त्यासाठी कुटुंबातील घटकांची काहीही साथ मिळत नाही. त्यामुळे त्यांच्याविषयी असणारी आसक्ती, प्रेम आपले विहीत कर्तव्य पारपडेपर्यंत असावी त्यात गुंतू नये. विहीत कर्तव्ये साक्षी भावाने किंवा विरक्त भावनेने करावित म्हणजे ती कर्मे केल्यानंतर त्याचे फळ भोगावे लागत नाही. परमेश्वर ही कर्मे या देहाचे माध्यमातून करवित आहे याची सदैव जाणीव ठेवली म्हणजे देहबुद्धी आपोआप कमी होते. कुटुंबातील घटकांमध्ये परमेश्वर पहावा. आसक्ती वा प्रेम त्या घटकांतील परमेश्वरावर करावे. ही बुद्धी केवळ पूर्व सुकृतामुळेच होते. पूर्व सुकृतामुळे सद्गुरू भेटतात व त्यांच्या योग्य मार्गदर्शनामुळे हे साध्य होते. प्रपंचातील प्रत्येक घटना ही परमेश्वराचीच इच्छा मानली तर त्या घटनेमुळे होणाऱ्या सुखदुःखाचा परिणाम होत नाही. किंबहुना सुख-दुःख परमेश्वरच देत आहे अशी भावना होते. मनुष्य विरक्त बनतो. विरक्त याचा अर्थ प्रपंच सोडणे असा नाही तर साक्षीभावाने प्रपंच करणे. प्रपंच व परमार्थ एकाच वेळी होतो. साहजिकच तापत्रयातून मुक्त होणे शक्य होते, असे महाराज म्हणतात.

मनावर ताबा मिळविणे अतिशय कठीण काम आहे. मन सदैव बहिर्मुख असते. सद्गुरु कृपेने ते अंतर्मुख होऊ शकते. महाराज म्हणतात परोपकार, परमात्म सेवा, सदाचार या साधनांमुळे मन सन्मार्गप्रवृत्त करावे म्हणजे ते अंतर्मुख होईल व शाश्वत सुख मिळेल. मनुष्याचे मन

घडविण्यासाठी पूर्व जन्मींची कर्मे, या जन्मातील कुटुंब परिस्थिती, देश व काळ कारणीभूत आहेत. पूर्व जन्मीची कर्माची फळे भोगण्यास योग्य असा देश, काळ व कुटुंब पाहूनच सूक्ष्मदेह योग्य अशा स्थूलदेहात प्रवेश करतो. प्रयत्नानंतर (किंवा उपजतच) सत्कर्माचरण करावे अशी बुद्धी होते, अशी अभिरुची उत्पन्न होते. कर्म होण्यासाठी श्रद्धा लागते जर श्रद्धा नसेल; तर केलेल्या कर्माचे अपेक्षित फळ मिळतेच असे नाही. म्हणून अपेक्षित उत्तम फळ मिळण्यासाठी श्रद्धा महत्त्वाची आहे. विरक्त भावनेने कर्म केले व हे परमेश्वरच करवित आहे अशी ठाम श्रद्धा ठेवली तर सुखप्राप्ती होते असे महाराज म्हणतात.

या लोकांत जन्माला आल्यानंतर मृत्यू हा ठरलेलाच असतो. कुणीही, कितीही लहान अगर मोठा असला तरी एकच न्याय असतो. प्रत्येक व्यक्ति जन्माला आलेल्या दिवसापासून मृत्यूकडे वेगाने धाव घेत असते. प्रत्येक व्यक्तीचे श्वास ठरलेले असतात. त्यामुळे मृत्यू हा ठराविक श्वास झाले की येतोच येतो. अमुक रोगाने किंवा कारणाने मृत्यू आला असे नसते. मृत्यूचा क्षण आला की, कोणीही वाचवू शकत नाही. त्यामुळे मनुष्यदेह प्राप्त झाला की, या आयुष्यात किती कर्माची फळे भोगायची हे ही ठरलेले असते. फळे चांगली अगर वाईट असोत ती भोगूनच मोकळे व्हायचे असते. अकर्मेकरून नवीन फळे निर्माण करायची नसतात. आपल्या जीवनात योग्य कर्मे किंवा विहीत कर्मे साक्षीभावाने किंवा अलिप्त राहून केली की, मरणसुद्धा सुखदायक वाटते. फळ पिकल्यानंतर आपोआप झाडावरून खाली गळून पडते त्याप्रमाणे या देहाचा शेवटचा श्वास आला की, देह पडतो. मनुष्य देह दुर्लभ असतो. त्याचा फायदा घेऊन जर अकर्मे केली तर आपल्या खात्यावर देणे सदराखाली कमीत कमी किंवा शून्य कर्मे शिल्लक ठेवणे शक्य असते. कर्मे चांगली केली तरी ती अकर्मे नसल्यामुळे त्याची चांगली फळेसुद्धा भोगावीच लागतात व पुनः जन्म घ्यावा लागतो. म्हणून कोणत्याही व्यक्तीला मृत्यू आला म्हणून नातेवाईकांनी का रडावे ? जन्मापूर्वी आणि मृत्यूनंतर हे सर्व नातेवाईक व मरणारी व्यक्ति सहसा एकत्र नसतात. फक्त जन्म आणि मृत्यू यामधील कालावधीपुरते हे सर्व एकत्र येतात. एखाद्या आगगाडीतून प्रवास करणारे प्रवासी काही वेळा पुरते एकत्र येतात त्याप्रमाणेच हे सर्व नातेवाईक एकत्र येतात. त्यामुळे आयुष्यात अकर्मे करणारी व्यक्ति हे जीवन साक्षीभावाने जगत असते. त्यामुळे त्या व्यक्तिला येणारा मृत्यू दुःख देत नाही. उलट वाईट कर्मे करणाऱ्या व्यक्तीला मृत्यूची कल्पनाच करवत नाही. देह सोडताना कष्ट वाटतात, दुःख वाटते.

जगरहाटी अशी असते की आनंदी व सुखी जीवन सर्वांनाच हवेहवेसे वाटते. दुःख नकोसे वाटते. पण हे जीवन कसे असावे हे आपआपल्या प्रारब्धावर अवलंबून असते. या आयुष्याच्या कालावधीत जर संचितातील चांगली फळे भोगायची असतील तर आनंदी जीवन व वाईट फळे भोगायची असतील तर दुःखी जीवन वाट्याला येते. हा विचार करणाऱ्या व्यक्ति सुख-दुःखाची चिंता करत नाहीत कारण या घटना परमेश्वरच घडवत असतो अशी त्याची ठाम श्रद्धा असते व त्यांना मृत्यूरूपीचे सुख मिळते. काही लोक आयुष्यात घडणाऱ्या दुःखद् प्रसंगांनी वैतागून मृत्यूची वाट पाहतात पण फक्त वाटच ! कारण देह त्याग करताना त्या नेमक्या क्षणी त्यांना अपार दुःख होते. म्हणून आत्महत्या करताना सुख वाटत नाही पण देशासाठी बलिदान करणाऱ्यांना त्याक्षणी आनंदच वाटला. महाराज म्हणतात, प्रपंचदुःख सहन न होणारे लोक मरणाची इच्छा करणारे असतात ते मरण सुखद नसते ते दुर्मरण होय. अकर्मे केली तर सुख-दुःखाकडे समदृष्टीने पाहता येते. परंतु आपल्या नशीबी दुःखच आहे अशी समजूत करून घेऊन सजीवपणी शवरूपी होऊ नये असे महाराज म्हणतात. परमात्म्याच्या ठिकाणी मन गुंतवावे व अकर्मे करावीत यासारखी दुःख शमनासाठी दुसरी औषधी नाही.

वरील विषय महाराजांनी थोड्या वेगळ्या दृष्टिकोनातून मांडला आहे. प्रत्येक व्यक्ति कर्मे करीत असते. कोणालाही कर्म चुकले नाही असे भगवंतानी गीतेत सांगितले आहे. अध्याय तीन मधील एकोणिसाव्या श्लोकात भगवंत म्हणतात, आसक्ती सोडून कर्म करणाऱ्या पुरुषाला मोक्ष प्राप्त होतो. पण वाईट कर्म पाप कर्म तर कटु फळ म्हणजे दुःख भोगावे लागते. आसक्ती न सोडता जरी चांगले कर्म केले तरी चांगले फळ भोगण्यासाठीसुद्धा जन्म घ्यावा लागतो. महाराज म्हणतात, पाप कर्मे अगर वाईट कर्मे करू नयेत असे किती जण जाणतात ? सांप्रत स्थितीत जगामध्ये अभक्षभक्षण, अपेय पान, अनाचार, अगम्यगमन, परस्वाहापार, कष्ट न करता द्रव्य मिळवणे, कमी काम करून जास्त मजुरी मागणे किंवा योग्य मजुरी न देणे, व्यापाऱ्यांची खोटी किंमत लावण्याची वृत्ती, माप कमी देण्याची वृत्ती, उधारी बुडविण्याची वृत्ती, जबर व्याज लावण्याची सावकारांची वृत्ती, ऋणकोने आपली मालमत्ता दुसऱ्याचे नावे करून सावकाराला बुडविण्याची वृत्ती अशी उदाहरणे आढळतात. अशी पापकर्मे करणारी माणसे या कर्माची कटु फळे भोगावी लागली तर देवास साकडं घालतात, संतांकडे आशिर्वाद, प्रसाद तीर्थ, मंत्राक्षता मागतात व हे करतानासुद्धा त्यांचे मन शुद्ध असतेच असे नाही. महाराज म्हणतात, मागील सर्व विसरून पुढे तरी पुण्यमार्गाकडे वळावे असे त्यांना वाटते काय ? अशा माणसांनी मनातच विचार करून योग्य ती गोष्ट ठरविली पाहिजे अशी महाराजांची अपेक्षा आहे.

पूर्वीच्या अनेक जन्मात केलेल्या पापकर्माची फळे या जन्मात भोगण्यासाठी तयार झाली असतात म्हणून बालविधवा होणे, निपुत्रिक राहणे, रोगपीडित होणे अशी फळे भोगावी लागतात. महाराज म्हणतात, ***'पूर्वजन्मकृतं पापम् व्याधिरूपेण पीड्यते'*** पूर्वजन्मकृत कर्मास अनुसरून या जन्मी जन्म मिळतो. या जन्मातील घडलेल्या, घडणाऱ्या कर्माच्या सामर्थ्याने पुढील मार्ग सुगम करून घेतला पाहिजे. मरण ही आयुष्यातील शेवटची पायरी आहे, ही कोणी चुकवू शकत नाही. मग त्याच्या अलिकडील पायऱ्यांमध्ये स्वकष्टाने मिळविलेल्या संपत्तीतून दान, धर्मकर्माचरण यासाठी काही भागाचा त्याग का करू नये ? असे महाराज विचारतात. प्रपंचामध्ये असूनही हळूहळू सर्वस्वाचा त्याग करण्यासाठी सिद्ध होऊन आपल्या भावी मार्गासाठी शिधारूपी अल्प स्वरूप त्याग करणे हितकर नव्हे काय ?

या मृत्यूलोकात मृत्यू हा येतोच म्हणून तर तो मृत्यूलोक ! स्वकष्टाने जरी धन मिळविले तरीसुद्धा त्यातील काही भाग तरी सत्पात्री दान करण्यासाठी बाजूला काढावा. दान करीत राहावे ते कधीही वाया जात नाही. श्रीसमर्थ रामदास दररोज भिक्षा मागून निर्वाह करीत. ते करतानासुद्धा भिक्षेचे तीन भाग करून एक भाग जलचर प्राणी, एक भाग गाईसाठी, एक भाग स्वतः व मारुतीराय मिळून खात असत.

सध्याच्या परिस्थितीतही स्वतःच्या भवितव्याची उचित तरतूद करून दान करणे अवघड नाही. अनेक कुटुंब प्रमुख सात पिढ्या पुरेल एवढं धन कमवायची आकांक्षा ठेवतात. परंतु स्वतःच्या आत्मोद्धारासाठी कोणीही उपयोगी पडत नाही हे लक्षात न घेता दुःख करीत मरण पावतात. ते कधीही समाधानी नसतात. मरणसमयी पैसा येथेच राहतो फक्त केलेले सदाचरण, केलेला त्याग, केलेले दान याचीच फळे भोगायला मिळतात. ही कर्मे जर अकर्मे असतील तर संचितात भर न पडता लवकर मोक्षप्राप्ती होते

परमपूज्य भगवान श्रीधरस्वामींच्या वरील उपदेशावरून असे दिसेल की, प्रत्येक व्यक्तीला यापूर्वीच्या अनेक जन्मातील कर्मानुसार हा जन्म लाभला आहे. त्याची चांगली अगर वाईट कर्मे भोगणे प्राप्तच आहे. महान संतांना (उदा. ज्ञानेश्वर माऊली,. तुकाराममहाराज, गोंदवलेकर महाराज) सुद्धा त्यांच्या आयुष्यात अनेक दुःखकारक घटनांना सामोरे जावे लागले आहे. प्रारब्धामुळे हे भोगावे लागत आहे याची त्यांना जाणीव होती म्हणून ते आनंदाने सामोरे गेले. आयुष्यभर अथक प्रयत्न केले, अकर्मे केली तर सद्गुरूंच्या कृपाप्रसादाने मोक्ष मिळविणे शक्य आहे. आपण सद्गुरूंचे सत्शिष्य झालो तर सद्गुरू केवळ याच जन्माची नव्हे तर दुर्दैवाने पुढे येणाऱ्या जन्मांचीसुद्धा काळजी वाहतात. या जन्मीच किंवा नंतर येणाऱ्या जन्मात का होईना जन्ममरण फेरा चुकवतातच.

श्री. गजानन विष्णु जोगळेकर
'श्रीपाद', २१/११, प्रेमनगर सोसायटी, पुणे ४११०३७.

बहरला मळा संतांचा

बहरला मळा संतांचा । सौगंध भक्तिपुष्पांचा ॥
तो बघा सावतामाळी । शोभतसे बुक्का भाळी ॥
चोरवाही संगे येई । वाहुनी गुरे तो नेई ॥
ये धावत सेना आधी । घेऊनीया दर्पण हाती ॥
नरहरी घेऊनी हार । करी देवाचा श्रृंगार ॥
चिटुकली भक्त मुक्ताई । सोपाना हाती घेई ॥
निवृत्तिदास ज्ञानेश । सांगतसे गीतार्थास ॥
थापटे घेऊनी गोरा । आणि तो कुंभ आकारा ॥
पुरविता हट्ट नाम्याचा । द्रवतसे विठू पंढरीचा ॥
चोखला रंगला नामी । विसरले चित्त ते कामी ॥
घेऊनीया पादत्राणा । रोहिदास वंदी चरणा ॥
उभी जनी किर्तनासाठी । संतांची होई दाटी ॥
नृत्य करी मीराबाई । आळवुनी हरीला गाई ॥
तुलसीदास भक्त तो साचा । रामास वाहिली वाचा ॥
चैतन्यप्रभु महाभक्त । तल्लीन कृष्णप्रेमात ॥
सुरदास करितसे भजन । चिंतनी हरीचे ध्यान ॥
ये कबीर घेऊन शेला । पांघरण्या तुज गोपाळा ॥
हरिकथा वदे एकनाथ । रामदास करितो बोध ॥
भजनात निरंतर तुक्या । सांडुनिया सारी माया ॥
शारदा रामकृष्णांची । जोडी ही अलौकिक साची ॥
श्री गजाननासह साई । भक्तांना आशिश देई ॥
गोंदवलेकर श्री संत । दंग जे नादब्रह्मात ॥
गुरूदेव रानडे ज्ञानी । परिस्वये रंगले नामी ॥
श्रीसमर्थ सेवे लागी । अवतरले श्रीधर स्वामी ॥
तोडुनी माय पाशास । अंतरी अवस्था मौनी ॥
किती भक्त तुझे सांगावे । जीव ओवाळून टाकावे ॥
वंदुनिया पदकमळांना । शरण ही 'प्रभा' संतांना ॥

सौ. प्रभा टेंभेकर
२१६, हनुमान नगर, नागपूर.

भगवान श्रीधर स्वामींची 'सहस्त्रायुषी' शत पत्रे

संकलन : श्री. अरविंद बा. बीडकर

मेकॅनिकल ड्राफ्टस्मन. केंद्रिय नागरी संरक्षण खात्यातून मुख्य ड्राफ्टस्मन म्हणून सेवानिवृत्त. प. पू. नानामहाराज तराणेकर (इंदूर) त्रिपदी परिवार, पुणे शाखा सदस्य व प्रतिनिधी. शांतिपुरुष, आदिमाता, श्री अक्कलकोट, स्वामी समर्थ, भूषणराज, सा. विवेक, भालचंद्र, रोहिणी इत्यादींमध्ये लेखन.

परमहंस परिव्राजकाचार्य भगवान श्रीधरस्वामी महाराज यांनी वेळोवेळी आपल्या शिष्यांना, भक्तांना व हितचिंतकांना पाठविलेली शंभर पत्रे आहेत. त्या पत्रांचा संग्रह 'शत पत्रे' नावाने प्रकाशित आहे. 'अधिकार तैसा दावियेला मार्ग' हे सूत्र लक्षात घेऊन स्वामीजींनी त्यांच्या पत्रद्वारे अध्यात्माचा अभ्यास, धर्माभिमान व देशप्रेम, मौनाची गोडी, योगाभ्यासाचे अध्ययन, मोक्षासाठी साधना, वैराग्याचे वैभव, परमार्थाचे पावित्र्य, ज्ञानाचा प्रकाश इत्यादींबाबत मार्गदर्शनासह महत्त्व पटवून दिले.

साधनेचे फळ कसे मिळेल व कसे ओळखावे ह्यावर स्वामीजींनी प्रबोधनात्मक विचार सांगितलेले आहेत. तसेच सज्जन गडावरील मठ व इतर मंदिरे यांच्या व्यवस्थानांबाबतचे व्यावहारिक सल्ले व मार्गदर्शनही आहे. रोजची दिनचर्या व श्रीराम जन्मोत्सव, प्रतिपदेपासून नवमीपर्यंत कसा करावा यासाठी कार्यक्रमाचे आखीव स्वरूप नियोजनासह दिलेले आहे. प्रापंचिकांना व्यवहारातील अडचणी व त्यावर मात करून मोक्षांच्या वाटेने कसे जावयाचे हे समजावून सांगण्यासाठीही हा पत्र प्रपंच स्वामीजींनी केलेला आहे.

मूळ पत्रव्यवहार मराठी, कानडी, हिंदी व संस्कृत भाषेत आहे. आवश्यकतेनुसार इंग्रजीतही विचार प्रदर्शित केलेले आहेत. पत्रव्यवहारावरून 'प्रचंड पांडित्य' जरी 'प्रकट' होत असले तरी त्यातील भाव, 'आंतरिक तळमळ ही फक्त सर्वांना अध्यात्मिक दृष्ट्या सुदृढ करून स्वतःच्या पायावर उभे करावयाचे' हीच आहे. विचार ठसविण्यासाठी दासबोधातील सहजतेने दिलेले अचूक आणि प्रसंगानुसार अर्थ बोधप्रद समास, ओव्या, संस्कृत सुभाषिते, वेद, उपनिषदे, श्रुति इ. मधील संदर्भ देऊन कारणपरत्वे समजावून दिलेले आहेत. आत्यंतिक जिव्हाळा, आपलेपणा व प्रेमाच्या ओलाव्याने पत्रद्वारे केलेले मार्गदर्शन वाचत असताना अंतःमनाचा ठाव घेणारी ही शतपत्रे असल्याचे सहजच लक्षात येते. 'वात्सल्य' ह्या एका शब्दातील मुग्ध सौंदर्य, यातील प्रत्येक पत्रात अबोलपणे बोलके झाले आहे.

पत्रातील अर्थपूर्ण, वाक्य न् वाक्य, मौलिक असताना उदाहरणादाखल स्वामीजींनी दिलेली माहिती - स्थान महात्म्य, ग्रंथ महात्म्य, राष्ट्र / धर्म प्रेम, स्थळवर्णन, व्यवहार, योगाभ्यास, मोक्षासाठी साधना, प्रापंचिकांना आशिर्वाद इ. देताना माझी अवस्था लहान मुलासारखी झाली आहे. माझ्या अज्ञानी, तोकड्या मुठीत जे 'मावले' तेच पुढे देत असलो तरी विचार धनाचे भांडार निवडून बाजूला काढणे अवघड आहे. या पत्रांतील मूळ भाव 'माझे व तुमचेही गुरु श्रीसमर्थ रामदास स्वामी आहेत. मी फक्त माध्यम आहे.' सांगणारे आहेत. ते श्रीस्वामीजी.

सज्जनगडाचे 'स्थान महात्म' सांगताना ते लिहितात, 'श्री समर्थ नाव ऐकल्याबरोबर डोळ्यांपुढे त्यांची मूर्ती उभी राहते. धर्मोद्धारक आणि देशोद्धारक प्रचंड शक्तीचा साक्षात्कार होतो. श्री समर्थांनी दाखविलेल्या दिशेनेच जावयास हवे. त्यांच्या उपदेशाप्रमाणे जो चालेल, त्यांची आज्ञा पाळेल तोच त्यांचा अनुयायी आणि सांप्रदायी. 'श्री समर्थांची चैतन्यमय मूर्ती असलेली जागा म्हणजे 'सज्जनगड'. दुर्जनांना आपले दर्शन देऊन सज्जन करीत असलेली जागा म्हणजे सज्जनगड. श्री समर्थांचे दिव्य तेज, प्रकाशमान असलेली तपःशक्ती गडावर जागृत आहे. दैवी सामर्थ्याचे पावन स्थळ. परमार्थाचे अधिष्ठान. भक्तीच्या फलश्रुतीची जागा. धार्मिकांचे धर्मक्षेत्र, पुण्यवंताची पुण्यभूमी. संत महात्म्यांचे माहेरघर. दोष नष्ट होणारी जागा. पतित पावन येथेच होतात. आर्तांचे दुःख नष्ट होते. आपद्ग्रस्तांचे संकट टळते. बाधा नाहीशी होते. रोगी निरोगी बनतात. दरिद्री श्रीमंत होतात.(१) हे वर्णन वाचून 'ओढ घेणारे' सज्जनगडाचे स्थान सहजतेने मनात ठसविले आहे.

शतपत्रांत जास्तीत जास्त संदर्भ दासबोधातील आहेत. या दासबोधाची महती सहजगत्या एका पत्रात दिलेली आहे. ती पुढील प्रमाणे, श्री समर्थांनी 'दासबोध' म्हणजे एक 'कल्पतरू'. भक्तांच्या इच्छा पूर्ण होण्यास, आपल्या अवतार समाप्तीनंतर आपलेच रूप म्हणून सांगून, आपल्या समर्थ नावाची उज्वल कीर्ती कायम राखण्याकरिता, आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशी आपल्या पाठीमागे ठेवला आहे. *'यो यदिच्छति तस्य तत् । यं यं काममभीप्से तं तमनेन साधयेत् ।' 'सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निरभिमान ।' 'ग्रंथाचे करावें स्तवन । तरी स्तवनाचे काय प्रयोजन । येथे प्रत्ययास कारण । प्रत्यये पहावा ॥'* (८१)

'माझे गुरूच सर्वश्रेष्ठ. मी फक्त त्यांचा संदेशवाहक. त्यांचे जे विचार त्याचप्रमाणे माझे आचरण. सर्वत्र त्यांचीच दृष्टी.' बाकी सर्व पत्रांत 'श्रीधर' लिहून जी जवळीक दाखविली त्यातच त्यांचे मोठेपण आहे. एकाने 'आपल्या पत्राचे उत्तर आल्यास पत्रदर्शन तरी होईल.' लिहिले. त्यास उत्तर.

'तुम्ही आम्ही अखंड असो एके स्थळीं । काया भूप जळी बुडोनये ।
ततेच देह परमार्थी लाविले । तरीच याचे सार्थक झाले ।
नाहीं तरी हे व्यर्थचि गेले । नाना आघाते मृत्युपंथे ॥ (८३)
तुम्हासि संसार असे काही । आम्हासि तुम्हाविण नाहीं ॥
घार फिरत आकाशी । तिचे लक्ष पिलापाशीं ।
जननि जनक माया लेकरु काय जाणे ।

भक्तांमताची वाहे चिंता । जो एक सद्गुरु दाता ॥
जैसे बालक वाढवी माता । नाना प्रयत्नें करुनि
'तथास्तिच भक्तिरस्तु ॥८२॥'

ह्या शतपत्रावरून लक्षात येणाऱ्या ह्या विचारांमुळे, तसेच केवळ दोनच पत्रांत 'श्रीधर स्वामी' असा केलेला उल्लेख.

स्वामीजींची जगतोद्धारक भावना, धर्म व राष्ट्रप्रेमही शतपत्रांत दिसून येते. 'एका परदेशी जाणाऱ्यांस मार्गदर्शन करताना, ते पत्रांत लिहितात, 'आपल्या आचार, विचार आणि उच्चाराने आर्यसंस्कृतीचे महत्त्व पाश्चात्यांना आपोआप पटेल असे वागणे प्रत्येक हिंदूंचे आद्य कर्तव्य आहे. *शीलं परं भूषणम् ।* शीलच जीवनाचे भूषण आहे. वैदिक धर्म नीति शिकवतो. उत्कृष्ट जीवन चालवून परोपकारी व्हावे आणि ज्ञान वैराग्य संपन्न होऊन मोक्ष मिळवावा असे वैदिक धर्माचे सांगणे आहे. निरतिशय आनंदरूप परमात्मस्वरूपात बिंदू जसा सिंधूमध्ये एकरूप होतो तसे ऐक्य पावणे म्हणजेच मोक्ष.(८४)

धर्माच्या उन्नतिला आणि राष्ट्राच्या सामर्थ्याला जे जे आवश्यक आहे असे कार्य तुम्ही करावे.(१)

भ्रमंतिच्या काळात लागलेल्या काही मोजक्या तीर्थक्षेत्रांची, त्या त्या ठिकाणांवरून पत्र पाठविले असल्याने, विशेष प्रसिद्ध नसलेल्या स्थानांची सहजतेने थोडक्यात माहिती काही पत्रांमध्ये दिली आहे. उदा. उदासी पंथाचा आद्य प्रवर्तक व गोरक्षनाथांचे अवतार असलेले संत नानकांचे ज्येष्ठ पुत्र. स्वामीजींच्या मौन आणि अज्ञातवासाच्या काळातील हिमालयातील कोणत्या तरी ठिकाणी असलेले एका मोठ्या आश्रमातील श्रीचंदाचे देऊळ हिमालयात नानक व गोरक्षनाथांची झालेली भेट व त्याचे प्रतिक म्हणून नाथांनी घेतलेला नानकांकडे जन्म, जन्मताच डाव्या कानात नाथपंथी कुंडल होते. श्रीचंदाची आणि समर्थ रामदासस्वामींची काश्मीरमध्ये गाठ पडली होती. येथे येणे एक दिव्यच आहे. फारच कठीण मार्ग आहे.(३) कर्नाटकातील मंगळूर (कदरें) गावी नवसिद्धांनी स्थापन केलेल्या मंजनाथेश्वराची उद्बोधक माहिती.(४) अघोरी योगी आणि नाथपंथी लोकांच्या साऱ्या सिद्धया आपल्या कमंडलूत भरून त्याचे पाणी श्रीदत्तप्रभूंनी केले आणि लोकछळ थांबविला. त्या गिरनारवरील कमंडलू कुंड तीर्थस्थानाची माहिती.(७) चार धामबाबत थोडक्यात माहिती.(१२) ऋषिमुनींना पूर्वकाळापासून हिमालयाकडील प्रांत म्हणजे निरंकुश आत्मशांती म्हणून देणारा प्रसिद्ध आहे.(६७) नंदप्रयाग हृषिकेश, स्वर्गाश्रम की ज्याचे वर्णन हे एक साधकाला व सिद्धालाही एकांतात विश्रांती घेण्यास अनुकूल अति सुंदर स्थळ आहे. एकांताला वन. चित्ताला शांती देणारी सुरम्य झाडी. संथ गंगेचा प्रवाह. त्यामुळे स्थान चित्ताकर्षक आणि पवित्र भावना जागृत करणारे आहे. या पत्रांतच पंचबद्री यात्रेचीही माहिती आहे.(७०)

शारीरिक बळ संपादनाबद्दल आग्रही असलेल्या स्वामीजींनी अनेक बारकाव्यांसह काही पत्रांत मार्गदर्शन केले आहे. त्यांत व्यायाम, आहार तो जास्त घेतल्यास वा कमी घेतल्यास होणारे दुष्परिणाम इ. बाबत सर्वतोपरी काळजी घेणारी त्यात माहिती आहे. उदा. उषःपान करीत जा. अन्नापेक्षा पाण्याने पोट भरून काढावे म्हणजे अपचन होत नाही. जेवल्यानंतर हुशारी, तरतरी वाटेल एवढाच आहार घ्यावा. तो आरोग्यास हितकारक. रोज नमस्कार घालावेत. व्यायाम नसेल तर शरीर लौकरच खिळखिळे होते. जोम रहात नाही (३५) रोज झोपून उठल्यावर शीर्षासन करावे. वाढवत वाढवत पंधरा मिनिटांपर्यंत न्यावे. रात्री झोपेपूर्वी दहा मिनिटे अगोदरही शीर्षासन करावे. त्याने भूक वाढते. आसने करावीत, त्याने रोग जातात. 'भस्त्रिका' सारखा सोपा प्राणायाम करावा. नौली, मयुरासनाने सर्व पोटांचे विकार जातात.

मोक्षासाठी साधना आणि जप व योगाभ्यासावर जास्त विचार अनेक पत्रांत प्रकर्षाने जाणवतात. गुरुभक्तीने प्राप्त होणारे फळ म्हणजे आत्मसाक्षात्कार. आनंद स्वरूपाची अभिलाषा हेच भक्ति ज्ञान – वैराग्य होय. ह्यालाच ध्यानयोग म्हणतात. बहिरंग उपासनेपेक्षा ध्यानाची समाधीची अंतरंग सेवा महत्त्वाची. एका पत्रामध्ये साधकाचे थोडक्यात लक्षण सांगितले आहे. ते असे. जो अभ्यासाशिवाय, अंतर्मुखते विरहित आत्मानुसंधान सोडून एक क्षणभरही रहात नाही. बहिर्मुख राहण्याचा ज्याला अतिशय कंटाळा आहे तो साधक. त्याचप्रमाणे 'साधकाने कोणावरही फार प्रेम करू नये वा द्वेष करू नये, कारण प्रेमाने वा द्वेषाने तीच मूर्ती डोळ्यांपुढे उभी राहून धारणा कमी होते.' हे ही सांगितले आहे.

सर्व सामान्य प्रापंचिकांना समजावून सांगताना 'ते' म्हणतात, आईला आपल्या मुलावर प्रेम कसे करावयाचे हे शिकवावे लागत नाही. त्याचप्रमाणे सद्गुरु सर्व भक्तांचे, संपूर्ण जीवनाचे इहलोक व परलोकातील संपूर्ण ओझे आपल्यावर घेऊन प्रतिक्षणी आपल्या भक्तांची रक्षा करत असतात. ते जवळ असोत वा दूर. परंतु कडेवरील भक्ताला खाली ठेवीत नाहीतच. सर्वत्र व्यापकपणे आपल्या तपोमय महान शक्तीद्वारे भक्तांचे रक्षण करीत असतात.

प्राणायामही एक प्रकारचा व्यायाम आहे, असे सांगून एका पत्रांत प्राणायामाचे विस्तृत वर्णन केले आहे. दिवसांतून चार वेळा प्राणायामाचा अभ्यास आहे. प्राणायाम ८० पर्यंत वाढविण्यास योग चूडामणी उपनिषद ४१ मध्ये सांगितले आहे. घाम येणारा अधम प्राणायाम. त्याच्या दुप्पट मध्यम प्राणायाम की ज्याने कंप होतो. तिप्पटाने ब्रह्मस्थानाची प्राप्ति होते. अधिक अभ्यासाने योगी बेडकाप्रमाणे उडत जातो. त्याच्याहून अधिक अभ्यासाने जमीन सोडून अधांतरी पद्मासनस्थ योगी राहू शकतो. ही प्राणायाम सिद्धी होय.(४१) प्राणायामाची ज्याला सवय नाही त्याने आधी दोन्ही नाकपुड्यांनी हळूच श्वास घेऊन हळूच तसेच सोडण्याचा काही दिवस अभ्यास करावा.(४१) श्वास घेताना 'सो' आणि सोडताना 'अहं'. श्वास घेताना सावकाश घेणे व सोडताना दुप्पट वायू सोडणे म्हणजे सोऽहं साधना.(३०)

गाडीच्या चाकाप्रमाणे नवरा-बायको एका मताची असतील तर संसार गोड करून परमार्थ साधता येतो.(४७) वाढत्या उपाधींनी न खचता चढती अध्यात्मिक उन्नती करावी. दैवी संपत्तीचे तेज वाढावे. मन आत्मरंगात रंगावे. प्रत्येकाचे जीवन परहिताकरिता आहे हे जाणून कोणतीही संकुचित भावना मनात असू नये.(८)

प्रापंचिकांना दिलासा देताना ते म्हणतात, 'उणीव, अडचण, दुःख, शोक, काळजी ह्यांनी संसार भरलेला असतो. तो सुखाकरिता नाही. सुख-दुःखाने संसाराची वासना जावी. वैराग्य अंगी बाणावे. संसार सुखाला मन विटावे. एवढ्यासाठीच संसार आहे. संसाराचे आघात सोसल्याशिवाय वासना नष्ट होत नाहीत. म्हणूनच परमेश्वराने हे ठरविले आहे.(५०) वासनेत गुंतलेला संसार आणि त्यामुळे भोगावे लागलेले भोग घालविणारा, परमार्थाची वाट दाखविणारा फक्त एक सद्गुरूच ! हे अकरा स्वरचित

अभंगांनी पटवून दिले आहे. (५६) गुरु भक्तीने प्राप्त होणारे फळ म्हणजे आत्मसाक्षात्कार.(७७) नित्यनेमाच्या जपाध्ययन, पारायणाने साधकाची भूमिका वाढत जाते. शाश्वत वस्तूच्या शोधार्थ निघालेल्या जीवाला स्वरूपाची ओळख पटून आनंदघन स्वरूपाच्या अनुभवात तो विरून असावा. या उद्देशाने श्रीगुरू शिष्यावर अनुग्रह करतात.(७६) श्रीगुरू सर्वत्र व्याप्त आहेत. बसल्या बसल्या तुम्ही तुमच्या घरात ज्या गोष्टी बोलाल त्या सर्व त्याला विदित होतील. तुमच्या अनन्य भक्तीमुळे तुमची प्रार्थना ऐकून तिथल्या तिथे तुमचे सर्व अनिष्ट दूर करून तो तुम्हाला नित्य सुखरूपी बनवेल.(६०) अशा श्री गुरुनमनासाठी 'नमः शान्ताय' मंत्र जपाने सद्गुरू कृपा होईल. मनाला शांती मिळेल. अनिष्ट जाईल. परमेश्वर कृपेने सर्व अनुकूल होईल. अध्यात्म निष्ठा वाढेल. समाधान होऊन भीती वाटणे जाईल.(५१)

मोक्ष आणि मुक्तिबाबत इंग्रजीत सर्वांना सहज समजतील असे मांडलेले विचार पुढील प्रमाणे - Moksh & Mukti those two words are equivalent words. The very same sense lies in these two words. Mukti or Moksha means only the salvation. The identification of supreme Bills and nothing else.(41)

'एकोप्यात शांति, समाधान, सुख असते. एकोप्यात वागणे म्हणजे एकात्म तत्त्वाचा अभ्यास. माझ्यामुळे तुमची व तुमच्यामुळे माझी सारी इहपर कर्तव्ये सार्वत्रिक पूर्णतेने सफल होवोत. पवित्र आचरण आणि गोड स्वभाव हा मानवी जीवनाचा अचूक कस आहे. लोकांनी आपल्याशी ज्या प्रमाणे व्यवहार करावा अशी आपली इच्छा असते ती प्रमाणेच आपणही न्यायनीतीने दुसऱ्याशी व्यवहार ठेवावा. असा व्यवहार ठेवणाराच खरा मनुष्य. न्याय, नीती, सौजन्य, परोपकार, सहृदयता, सत्य, आचारविचार, उन्नत अशी पारमार्थिक दृष्टी आणि सर्वोत्म भाव इ. सद्गुण देण्याविषयी व गुरुभक्तिविषयी उत्पन्न व्हावेत. कुलधर्म, कुलाचार पाळणे, देवदेवता, आईवडिलांना आपल्या सेवेने संतुष्ट ठेवून त्यांच्या आशिर्वादास पात्र होणे म्हणजे सर्वोत्कृष्ट जीवनाची प्राप्ती होते. श्री सद्गुरु उपासना व वडील माणसांच्या आशिर्वादाने सर्वांचे जीवन धन्य होवो व ते इतरांना आदर्श होवो. हेच माझे हार्दिक आशिर्वाद.'

शब्द आणि ज्ञान यांत पारंगत असलेल्या स्वामीजींनी लिहिलेल्या प्रत्येक शब्दाला ज्ञानाचा आधार देणारी ही पत्रे मुक्ती मिळवून देऊ शकतील. प्रत्येक शिष्यामध्ये सद्गुण निर्मितीसाठी असलेल्या गुणांमध्ये वाढ होऊ शकेल, त्याची सर्वोतोपरी प्रगती होईल. मार्गदर्शन, आशिर्वादात्मक तसेच शंकानिरसन करणारी ही शतपत्रे पिढ्यान् पिढ्या ज्याच्या-त्याच्या विचाराशी एकरूप होऊन चिरकाल 'पाथेय' म्हणून राहणार. 'पाथेय' म्हणजे शिदोरी. ही शिदोरी प्रापंचिक, पारमार्थिक, साधक, उपासक, योगी अशा सर्वांच्याच झोळीत पडणार. 'विचारामृताच्या धारा' म्हणूनच 'सहस्त्रायुषी' शतपत्रांच्या रूपाने राहणार.

आपण साधक - अपरिपक्व, स्वामीजी - गुरू पूर्ण ज्ञानी. परंतु पत्रातील भाव, दोघेही (साधक व स्वामीजी) बरोबरीचे दाखवतात. ह्या पुस्तकातील पत्रांचा संग्रह वाचताना लक्षात येते ते एका अर्थाने गुरुपेक्षा गुरुतत्त्व अंगिकारलेले शिष्यच मोठे. पत्ररूपाने, गुरूंकडून मिळालेले मार्गदर्शन, ही स्वतःची खाजगी वैचारिक मालमत्ता असलेली पत्रे, अभिमान वा अहंकाराची भावना न ठेवता श्रीधर स्वामींच्या विचारांची शिदोरी सर्वांच्या झोळीत टाकण्यासाठी 'श्रीधर कुटी ट्रस्ट, सज्जनगड, सातारा' ह्यांचेकडे देऊन प्रत्येकाने मनाचा मोठेपणा तर दाखविला आहेच. वर चिंतन करणाऱ्या साधकांना उपकृत करून ठेवले आहे.

माझ्या या लेखाला प्रेरणा आहे माझ्या सद्गुरुंची, प. पू. नाना महाराज तराणेकर (इंदूर) यांची. लौकिकात या दोन्ही संतांच्या, इंदूरमध्ये १३ जून १९५७, ४ एप्रिल १९५९ आणि १३ डिसेंबर १९६७ रोजी भेटी झाल्या होत्या. 'संत आणि सद्गुरू यांच्या प्रत्येक शब्दाला व कृतिला अर्थ असतो. त्यांनी लिहिलेले वाचावे, म्हणजे त्यातून रोज नवीन अर्थ कळतो.' ह्या माझ्या सद्गुरुंच्या उक्तीची प्रचिती म्हणजेच 'प. प. भगवान श्रीधर स्वामी महाराज लिखित (सहस्त्रायुषी) शत पत्रे'.

॥ श्री श्रीधरायनमः ॥

अरविंद बा. बीडकर
४, जयति - संगमनगर,
पद्मावती, पुणे ४११०३७. दूरध्वनी - ०२०-२४२११२०७

श्री दत्त प्रसन्न

चाल – मागे उभा मंगेश, पुढे उभा मंगेश ।
नमः शांताय दिव्याय, सत्यधर्मस्वरुपिणे ॥
स्वानंदामृत तृप्ताय, श्रीधराय नमो नमः ॥

मागे उभा श्रीधर, पुढे उभा श्रीधर,
माझ्याकडे स्वामी माझा पाहतो आहे ॥ (ध्रु.)

पहा किती शांत मूर्ति, मंद हास्य ओठांवरती ।
हात आशिर्वाद देती ।
हृदय उचंबळुनि येई, मन तृप्त राहे ।
माझ्याकडे स्वामी माझा... (१)

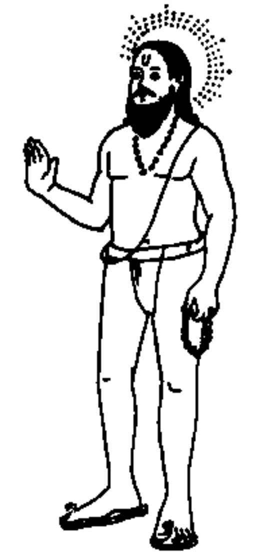
सरे शाप नागोबाचा, अंश असे हा दत्ताचा ।
शिष्य श्री समर्थांचा ।
वरदपूर ग्रामी जाऊनी, समाधिस्थ राहे ।
माझ्याकडे स्वामी माझा....(२)

उपासना कोणी करिती, प्रदक्षिणे सेवा घडवी ।
प्रवचनांचे वाचन करीती ।
माझे मन स्वामीराया, तुझ्या चरणी राहे ।
माझ्याकडे स्वामी माझा... (३)

मागे उभा श्रीधर, पुढे उभा श्रीधर !

डॉ. शकुंतला गिजरे
बेळगांव (कर्नाटक)

श्री समर्थांच्या समर्थ लीला अर्थात मधुर वाणी !

सौ. विजया प्रभुणे

बी.ए.बी.एड्. दैनिक प्रभात १९८९ ते २००१ पर्यंत अनेक संतांवर लेखमाला (लेखसंख्या) सुमारे ७८०. अनेक कौटुंबिक मासिकांतून लेखन. अनेक बक्षीसपात्र कथाही प्रसिद्ध ! ओंकार ट्रस्टच्या कल्याणी मासिकात सात वर्षे सातत्याने लेखन. अहमदनगरच्या 'दिनांक कॅलेंडर' मध्ये ७ वर्षे लेख प्रसिद्ध. अनेक निबंध वैचारिक लेख प्रसिद्ध. अनेक ठिकाणी प्रवचने. दैनिक समाचार पत्र (चिंचवड) संत विशेषांकातून लेखन. श्री ॐ ब्रह्मांडनायक स्वामी समर्थ (त्रैमासिक) उस्मानाबाद.

'जय जय रघुवीर समर्थ' अशी ललकारी कोठूनही आजही आपल्या कानांवर आली तरी आपल्या मनी मानी चैतन्य, धैर्य, आनंद आणि मनोबल भरून उरते आणि या दिव्य घोषाच्या मागोमाग विपूल जटाभार, भरघोस दाढी, कपाळावर आवाळू - डोळ्यातील रामनाम भक्तीचे अपूर्व तेज अशी समर्थ रामदास स्वामींची चैतन्यमयी मूर्ती डोळ्यांसमोर साकारते.

'शुभमंगल सावधान'ची आपल्याच लग्नातील ललकारी ऐकून खऱ्या अर्थाने सावध होणारा कोठल्याच प्रकारच्या ममतेच्या बेडीत न अडकणारा हा मानव सामान्य असेल काय ? नाही नाही तो एक महामानव होता. धर्मकारण, राजकारण, समाजकारण, जनहीत, राष्ट्रहित साधणारी ती अष्टावधानी अलौकिक दिव्य विभूती होती. या वैकुंठवासी शुद्ध-बुद्ध मुक्त आत्म्यास स्वतःसाठी काहीच करावयाचे नव्हते, तर कल्याणकरी रामराया म्हणून रामरायाची करुणा भाकण्यासाठी ते भूतलावर अवतारित झाले. तळमळ तळमळ होतची आहे म्हणून समाजकल्याणासाठी झटणारे ते परार्थ घटक सत्पुरुषच नव्हे एक उत्तम पुरुषही होते. अशा या उपमारहित श्रेष्ठ पुरुषाला अन्वर्थक अशी 'समर्थ' पदवी मिळाली आणि ती फक्त त्यांनाच लावली जावे. समर्थांचे हे सामर्थ्य प. पू. श्रीरामभक्त श्रीधरस्वामी यांनी ओळखले आणि आपली मधुर वाणी शब्दबद्ध करून रामदासनवमीच्या पुण्यपावन दिनी हजारो श्रोत्यांच्या हवाली एकादश पाकळ्यांचे हे सुविचाररूपी कमळ भावभक्ती असलेल्या सश्रद्ध श्रोत्यांच्या हवाली केले. त्यांनी उच्चारलेल्या प्रत्येक शब्दाशब्दातून मकरंद ठिबकतोय. त्यांच्या अमृतमय वाणीतून जणू अमृत पाझरले आहे आणि श्रोत्यांच्या मनात रामभक्तीचा परिपोष करीत आहे, असा प्रत्यय खास येतो.

आपल्या प्रथम प्रवचनात गुरूमहिमा इतक्या अचूक समर्पक अत्यंत थोडक्या शब्दात वर्णन करताना ते म्हणतात, *'गीरणात् गुरु; इति उच्यते सद्गुरु'* सद्गुरू स्वरूप अगाध, अपार. त्याची श्रेष्ठता शब्दातीत आहे. श्रुतीसुद्धा नेति नेति असे ज्याचे वर्णन करते.

आकाशाची सर्वव्यापकता, सागराची खोली, पर्वताची उंची या कोणाचीही उपमा सद्गुरूला लागू पडत नाही कारण त्याहीपेक्षा गुरूतत्त्व गहन श्रेष्ठ आहे. आत्मा-विराट, हिरण्य गर्भ याहीपेक्षा गुरूतत्त्व श्रेष्ठ आहे. सद्गुरू आनंद स्वरूप, अमर अनादी अव्यय, अक्षय आहे. सदासर्वदा सद्गुरू स्वरूप अविनाशी - तयासी उपमा काय द्यावी असे श्रीधरस्वामी म्हणतात. *'न तु तत् द्वितीयं अस्ति परात्परं न अपरं अस्ति किंचित् !'* ध्येय ध्याता ध्यान त्रिपुटी वेगळा तो आहे. दुःखशोकविरहीत पूर्ण स्वानंदमय सद्गुरू – सद्गुरूकृपा म्हणजेच मोक्ष असे समीकरण ते मांडतात. जरी सुखालागी करीसी तळमळ तर मग हे मानवा - धरावे पाय आधी आधी सद्गुरूंचे ।

अहंकार हा माणसाचा सर्वात मोठा शत्रू. आत्मा देहात प्रवेश करतो तेव्हा हा बलाढ्य शत्रू माणसाच्या मनात घुसतो. त्याला पराजित करण्यास अनन्यशरणागत होऊन सद्गुरूंच्या चरणी अहं त्यागावा हा सुंदर उपाय. स्वामी सांगतात, सत्य सुंदर मंगलाची म्हणजेच रामनाम स्मरण भक्तीची ज्योत हृदयीच्या दिवलीत सतत तेवत ठेवून आपण नित्य आराधना करू या, असे ते म्हणतात. या विचारांचे सौंदर्य मनाला शांत करते, समाधानी तृप्त बनवते. काया रोमांचित होते तर मन पुलकित होते.

नारायण, ब्रह्मा, वसिष्ठ, शक्ति, पाराशर या देवदेवतांची श्रद्धा व भक्तीने उपासना करावीच. कारण देवदेवता गुरूस्वरूपच आहेत. ब्रह्मा, विष्णू, महेश, रुद्र इंद्र, सूर्य, गणेश त्या त्या देवतानुसार निर्माण शैव, वैष्णव, गाणपत्य, शाक्त हे पंथ ध्येय एकच. याच्या माध्यमातून का होईना गु = अज्ञानरूपी अंधकार रू म्हणजे विनाशक असणाऱ्या गुरूला सर्वार्थाने शरण जा – मग ज्ञानदीप लावूनी ज्योति तिमिरनाशे करणारा गुरू अंतः करणाच्या गाभाऱ्यात प्रकटेल, बोध होईल. तत् त्वं असि आणि या अविनाशी, आनंदमयी समाधीमध्ये देहात्मभाव विरघळून जाईल. मी-तू पणाची बोळवण होईल. परिसाच्या संगे लोह सुवर्णमयी होईल. सद्गुरूच्या संगे शिष्यही सद्गुरू पदाला पोहोचेल.

रघुनाथ भजने ज्ञान झाले ही अवस्था प्राप्त होण्यास अनन्यचित्त होऊन अनन्य भक्तीची आवश्यकता आहे. आपली भक्ती मी करतो. देव देव पण ईश्वरा तू मला काहीतरी देत असलास तर. मग गुरूकृपा लाभेलच कशी ? नाम स्मरे निरंतर – ते जाणावे पुण्य शरीर. परिमळाची धाव भ्रमर ओढी तैसी तुझी गोडी लागो मज – हेच सार स्वामींच्या विवेचनात आहे. त्यांचे हे भक्तिरस परिप्लुत विचार म्हणजे अमृत वर्षाव करणारे हजार धारांचे कारंजेच आहे, असे वाटते.

आश्चर्य म्हणजे रामावतारी जी जी विशेष पात्रे व्यक्ती होत्या त्या रामदासकाली अवतरित झाल्या असे श्रीधर स्वामी सांगतात. अंजनेय म्हणजेच श्रीरामदास, स्वयंप्रभा = वेण्णा - भरत म्हणजे कल्याण स्वामी अव + तृ – अवतार - समाज कल्याणासाठी असतात - परदोषान्वेषण करण्यापेक्षा माझे मज येती कळो अवगुण या संत तुकारामाच्या अभंगाचे मनन करणे आवश्यक आहे. असे स्वामी सांगतात. तलावात मासे पकडणारा कोळी - याच दिशेला राजा येतो आहे हे पहाताच साधू वेष धारण करतो. शिक्षा होवू नये म्हणून ! या साधूला स्वतः राजा वंदन करतो. नुसत्या

वेषाने एवढा मान मग खरा साधू बनल्यास सर्वांचेच कल्याण होईल, हे त्या अडाणी कोळ्यालाही कळते पण प्रपंचात गुंग असलेल्या माणसाला कशाचेच भान रहात नाही. कौडीकाची चाड मोठी परमार्थासी आडकाठी. कर्म फिरवी माझे गरगरा म्हणून ब्रह्मानंद देणार, परमसुखद केवळ ज्ञानमूर्ती द्वंद्वातीत त्रिगुणरहित सद्गुरूला शरण जा हे श्रीधरस्वामी या प्रवचनातून सातत्याने सांगत आहेत.

रामभक्ती, गुरुभक्ती याचे महात्म्य सांगताना तत्कालीन राजकीय परिस्थितीकडे श्री समर्थांचे मुळीच दुर्लक्ष झाले नाही. कारण प्रत्यक्ष रामरायाचा त्यांना आदेश होता उपासना, तीर्थाटने, प्रवचने आता थांबव. म्लेंच्छांच्या छळापासून सामान्यजनांना वाचव म्हणून राजा शिवाजीला हाताशी धरून आनंदवन भुवन निर्माण करण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. म्हणून राष्ट्रीय संत म्हणूनही त्यांची ओळख महाराष्ट्राला झाली. शिवाजीला प्रेरणा देवून कार्य करविले.

सतीबाईचा पती छत्रपतीच्या आरोपाने बादशहाच्या कैदेत असता 'मी त्यांना सोडवितो, तू अखंड रामनाम घेशील काय ?' सतीबाईने तसे वचन दिल्यावर तिच्या पतीची सुटका. या प्रसंगाने जनी मनी या भजन भिनावे हेच माझे कार्य - हा श्रीसमर्थांचा पैलू श्रीधरस्वामी किती सहजपणे दाखवितात. आपल्या मातेला - अंधत्व दूर करून दृष्टिदान आणि सूर्याजीपंत व राणूबाई यांना प्रत्यक्ष रामदर्शन घडवले – समर्थांचे सामर्थ्य किती अलौकिक होते हे श्रीधर स्वामी सांगत आहेत.

समर्थांचे सर्वच अचाट अफाट, अलौकीक तर्काच्या पलीकडील सामर्थ्य दाखविण्याचा प्रयत्न श्रीधर स्वामी करतात. आईने धान्य पाहिजे म्हणताच धान्याने संपूर्ण कोठारे भरून टाकली. सर्वच बाजूंनी हे व्यक्तिमत्त्व अलौकीक होते कारण हे होते, 'वैकुंठाचे कोनी तै प्रवेशिले अयोध्या भुवनी तै भूत' अर्थात् प्रत्यक्ष ब्रह्मस्वरूप रामराय त्यांना प्रसन्न होते. त्यांनी स्वार्थासाठी काहीच केले नाही कारण ते मोक्षश्रीयेचे अधिकारी होते. परोपकाराय संतां विभूतयः हे त्यांनी सिद्ध केले. क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे – *सामर्थ्य आहे चळवळीचे । जो जो करील तयाचे* परंतु तेथे भगवंताचे अधिष्ठान पाहिजे हे समर्थ चरित्रावरून श्रीधर स्वामी वाचकांच्या मनावर ठसवीत आहेत.

सती जाणाऱ्या दशपुत्रे बाईना अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव – हा आशिर्वाद त्यांच्या पतीला जिवंत करून खरा केला. रुद्रावतारी लंकेतील जास्वंदीची फुले पांढरीच होती, हे सत्य पटवले. मुसलराम शिष्याचे मुसळ म्लेंछांना काही केल्या हालेचना - धर्मान्तराचे त्याचे संकट आपोआप टळले. कारण तो अनन्य शरणागत समर्थ सद्गुरूंचा शिष्य होता. अशा अनेक मनोरंजक पण भक्ती अनन्य शरणागतीचे महत्त्व सांगणाऱ्या अनेक कथा स्वामींनी सांगून जणू इंद्रधनुष्यात सप्तरंग खुलवावे तशी प्रवचने रंजक झालेली आहेत.

मनोजय, ज्ञानप्राप्ती, वैराग्य हे सामान्यांना आवश्यक आहे. म्हणून धर्मप्रचारासाठी ११०० ठिकाणी मठस्थापना करून मठाधिपती नेमले. आत्मनिष्ठा, तत्त्वदृष्टी आणि साधना ह्या तीन गोष्टी मानवी जीवनात आवश्यक आहेत.

गोपाळदास नावाच्या साधूने समर्थांवर नागपाश टाकला याचा परिणाम त्यांच्यावर झालाच नाही. रामदासांच्या सामर्थ्याने त्या नागपाशाने तै गोपाळदास बद्ध झाले आणि प्राणदान मागू लागले. गरीब ब्राह्मणांना थंडगार पाण्यात पाऊस पाडण्यासाठी उघड्या अंगाने उभे करणाऱ्या सुलतानाला अद्दल घडवली. मला रामदर्शन घडवलेच पाहिजे म्हणणाऱ्या मुसलमान बादशहाला बुरूजावरच्या टोपणाच्या खिडकीतून 'खाली ये मग मी रामदर्शन घडवतो', असे म्हणणारा हा रामाचा दास अलौकीक नव्हता काय ? खडकाच्या आत बेडकी व पाणी दाखवून

आम्ही काय कुणाचे खातो रे । तो राम आम्हाला देतो रे ॥

हे जनमानसावर ठसवले. साऱ्याचे सार एकच !

चंचल हे मन रामपायी लावा । तेथे तो विसावा होईल जीवा

सेविला देवांचा देव । तेथे मी सर्व जाहलो

असे आत्मविश्वासाने सांगणाऱ्या समर्थांच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे पदर अन् पदर श्रीधर स्वामींनी उकलून दाखवले. या प्रवचनांच्या वाचनाने मन आनंद सागरात डुंबू लागते. आनंदाचे डोही आनंद तरंग मनात उठतात आणि मनात आपोआप प्रार्थना ऐकू येऊ लागते.

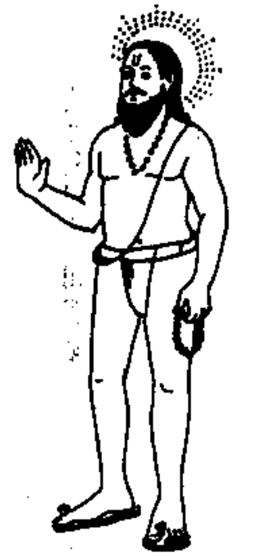
वंद मना घे अखंड सद्गुरू समर्थ चरणांचा ।

याविण दुस्तर सागर तरण्या मार्ग नसे साचा ।

सौ. विजया प्रभुणे
१९ ब, श्रीमान परिसर, गजानन महाराज मंदिराजवळ,
कर्वेनगर, पुणे ४११०५२.
फोन : २५४५७४६४

❀ ❀ ❀

सप्ताध्यायी - 'एक भावावलोकन'

श्रीमती मीनाताई भावे

एम.ए.एम.फिल (भूगोल). ३३ वर्षे एस. पी. कॉलेजमध्ये निवृत्त लेक्चरर. 'सज्जनगड' आणि 'रघुवीर समर्थ' मासिकात लिखाण.

सप्ताध्यायी हा एक छोटेखानी ग्रंथ. श्री. प. प. भगवान् श्रीधर स्वामीकृत ग्रंथ. साधकांच्या प्रश्नांच्या उत्तरांतून साकारलेला असला तरी वाचत गेले तर ***'सद्गुरु कृपा हेचि किली । जेणें बुद्धी प्रकाशली । द्वैत कपाटें उघडली । एक सरां ॥वा.॥'*** याची साक्ष देईल. इथे....

'द्वैत कपाटें' केवळ सात अध्यायांत (ओवी २४६) श्रीस्वामींनी उघडून दिली आहेत, असाच अनुभव सामान्य साधकालाही वाचता वाचता प्राप्त होईल असे वाटते. हा सात अध्यायांचा सर स्वामींनी आपल्यासाठी मांडला. तो पाहताना श्रीस्वामींचे निरामय पारदर्शी दर्शनच घडते.

प्रथम अध्यायात प्रथम ओवीत श्रीस्वामी व्यापक सद्गुरुला 'अनन्य शरणागती' हीच खरी वंदना करून सोऽहं भावनेने नमन करतात. हे नमन न मन असावे त्यांत मी करतो हा भाव नसावा असे स्पष्टपणे सुचवितात. इथपासूनच ग्रंथाअखेर वाचक ऐक्यभावात डुबक्या मारू लागतो. श्रीस्वामी म्हणतात, ***'ऐक्य भावनेचा उमस । नमनाचा हा वृत्तीलेशी । महोदधीं तरंग विकास । जयापरी ॥१/६॥ नमनें कल्पिजेल द्वैत । तरी तें निखळ अद्वैत । गुरुकृपा ही ऐशी विकसित । आमोद पसरी ॥७॥'*** या आमोदातच पुढे श्रीस्वामी अगदी सोपी उदाहरणे देऊन श्रीगुरू म्हणजे शुद्ध सोनेच जणू निर्भेळ ब्रह्मच 'सद्गुरू' रूपाने जगात प्रगटले हे सांगतात. त्या सद्गुरुंचे खास वैशिष्ट्य सांगताना म्हणतात, ***'सामर्थ्य जयाचें अघटित । न मोडतां अर्धें अद्वैत । शिष्याकरवी प्रबोधवीत । सर्व जगा ॥१/२०॥'*** इथे स्वामीजी 'श्रीसमर्थरूप गुरुंमुळेच हे माझ्याकडून सांगवून घेत आहेत.' असे आपले दिव्य शिष्यत्व प्रकट करतात आणि द्वितीय अध्याय उघडतो तो ***'गुरुशिष्याएकचि पद । तेथें नाहीं भेदाभेद । परि या देहाचा संबंध । तोडिला पाहिजे ॥'*** ह्या समर्थोक्तिरूप सिद्धांताने.

द्वितीयोध्यायात श्रीसद्गुरु त्यांच्या शिष्यांचे देहभाव तोडण्याचे काम, तेच शिष्याकडून करवून घेतात हे कसे ? त्या शिष्याला कसे अभूतपूर्व श्रवण घडवितात. हे सांगताना वेदशास्त्र, पुराणे, उपनिषदे, वेदांताचा हेतू ***'निर्विषय सुखाकारणें । दाखवोनि भिन्नत्वें लेणें । एकत्वी ऐक्यचि करणें । हें काम वेदांचें ॥२/६॥'*** असे सांगून, ***'हा गर्भहेतु वेदींचा । विषयमूळ न उमजे ताचा गुरुकृपें या अर्थाचा । बोध होये ॥२/१७॥'*** म्हणून सद्गुरुकृपेचे अनन्यसाधारण महत्त्व प्रगट करतात. आणि पुढील ओव्यांत शिष्याला अत्यंत हळुवारपणे महावाक्याचा उपदेश करतात. याच अध्यायांच्या आधी मोठ्या खुबीने श्रीसमर्थ गुरुमाऊलींकडून आपणास महावाक्याचा उपदेश झाला, हे सांगून जातात. असे ***'तेचीच हें मजपर्यंत आलें । मजपासाव तुम्हां लाभलें तैसेंचि हें पुढें चालें । अखंडित ॥१/२३॥'*** आणि द्वितीयोध्यायी शेवटी शेवटी म्हणतात, ***'जाणोनी श्रीगुरु निजमूळ । सोडविती भिन्नत्वें खूळ । सांगती 'मी ब्रह्म' जैसे 'केवळ' । तैसें तूंहि ॥'*** आणि तिसरा अध्याय उघडतो तो शिष्याने उपदेश कसा बोधरूप करावा हे सांगण्यासाठीच. त्यात म्हणतात, ***'झालें श्रुतीचें प्रमाण । आतां युक्तीचें साधन । वाक्याचा समाधान । पाहूं कांहीं ॥३/६॥'*** पुढे हा अध्याय वाचताना आठवण होते ती ह्या समर्थ ओवीची. ***'महावाक्याचा उपदेश भला । त्याचा जप नाहीं बोलिला । तेथिंचा विचारचि केला । पाहिजे साधकें ॥'*** कारण या अध्यायांत 'विचार' कसा करावयाचा ह्याचेसुद्धा स्पष्टीकरण श्री स्वामी सत्शिष्याला उलगडवितात आणि हा उलगडा होणे म्हणजेच 'गुरु शिष्या एकचि पद होणे' हा ऐक्य रसानंद चौथ्या अध्यायात अति गोड शब्दात ***'शिष्य श्रवणीं कवळ भरीं ।'*** असा देतात. ***'आपआपणासी भेटी । नव्हे आपणासी तुटी । ऐसी ही स्वरूपाची मिठी । अखंड पडे ॥४/६॥'*** असे अध्याय वाचता वाचता होवून जाते.

पाचव्या अध्यायात श्रीगुरूकृपेने सांगितलेले आत्मानुभूतीचे लक्षण, पुढे 'त्यांची कृपा' म्हणूनच, ती लाभलेली आत्मस्थिती ! केवळ गुरुकृपा ! अशी 'घनानंद' कशी होत राहते ते सांगतात. हा अध्याय वाचत असताना श्रीस्वामींचे अरसपानी दर्शन घडते. ***'तीं विवेकरतें ओतला । चिद्रूपचि आपणी समाला । सकळ नारी भरला । आत्मस्वर देवें ॥५/४॥ ज्ञानाचिया गोडे ही प्राप्ति । तयाची सदाची आत्मशांति । तयीं निरिखी आत्मस्थिती । चिदानंदरूप ॥५/६॥ चिदानंद महोदधि । सर्व नासोनि उपाधि । ज्ञानीं निर्बीज निरुपाधि । निर्विकल्प ॥५/८॥'*** ह्या अशा ओव्या वाचत असता असता आपण स्वस्थ होते. हे दुर्मिळ स्वास्थ्य टिकवायचे असेल तर रोज न चुकता या अध्यायातील देहाची नश्वरता मनावर बिंबवणाऱ्या ओव्या वाचाव्यात. कारण त्याशिवाय ह्या जीवनाचा पर्याय होणार नाही. हे होण्यासाठी श्रीस्वामी परखडपणे बजावतात की, ***'शहाण्याने स्वहित करावें । लटका आभास ओळखावें । गुरुमुखें स्वरूप ध्यावयावें । ज्ञानमात्र ॥५/४२। महावाक्याचें अंतर । तूंचि ब्रह्म निरंतर । या वचनाचा विसर । पडोंचि नये ॥५/४७॥'***. कारण ***'धर्मामाजीं मुख्य धर्म । स्वरूपीं राहणें हा स्वधर्म । ऐसें सांगितले वर्म । सद्गुरुरायें ॥५/४८॥'*** असे म्हणून परत आपल्या सद्गुरुच्या कृपेकडे बोट दाखवून अलिप्त राहतात आणि अध्यायाच्या शेवटी ***'उपासना म्हणिजे ज्ञान । ज्ञानें पाविजें निरंजन । ज्ञानियाचें समाधान । येणें रिती ॥५/४९॥'*** म्हणत त्यांचेच शुद्धाचरण चरित्र पुन्हा एकदा आपल्यापुढे, वाचकांपुढे झळकते आणि सहाव्या अध्यायात स्वामींच्या शब्दात श्रीस्वामीच सोलीव सुखाची मूस होवून दिसू लागतात. ***'मुमुक्षु वदन पूर्ण चंद्रा । पाहोनि भरतें बोधसमुद्रा । पीयुष वचनें शिष्यमुद्रा । आनंदे भरी ॥'*** पहा.... खरोखरी अनुग्रहच प्राप्त होतो ह्या ओव्या वाचताना ! आणि ह्या सहाव्या अध्यायाच्या शेवटी

शेवटी आपली खात्रीच स्वामीजी करून देतात. *'जें जें पाहोनि सांडिलें । आपणचि तें निवारिलें । सकळ जातां जें उरलें । तेंचि आपण ॥६/२६॥ सर्व निवारितां जें उरें । तेथें द्वैत कैचें उरें । 'अद्वितीय' आपण विचारें । आत्मयाम ॥६/२७॥ अखिल जीवेश विश्व । विलसूनि पूर्ण निःसीम । उरें शेवटीं केवल्य धाम । निवारलेंचि ॥६/२२॥* आपलें वाचतांनी 'हृदय' आनंदाश्रूंनी स्वामी चरणी ठेंजी घालूं लागते तोच *'गुरुकृपेचें हें वैभव । येथें मतेंचि निःशब्द । अद्वितीय आपण स्वयमेव । निरानंद ब्रह्म ॥६/२६॥ शीघ्र साक्षात्कारेंचि येथें । निवांत निर्विकल्प उरलें । मग ते तें तारेचि येतें । वस्तुमात्रची ॥६/३७॥ दुर्मिळ साक्षित्वें हें सिद्धिलें । परी तें सकळाते लाभलें ॥ भवीरवाच्या प्रयत्नें झालें । जयप्राप्ती ॥६/३८॥'*

असे शिष्याच्या विचारणेलाच महत्त्वाचे निमित्त म्हणून महात्म्य देतात पण... *'सद्गुरु वचन निर्धार । केलोनि केला विस्तार । काय करोनि विचार । कृतार्थ होई ॥६/३९॥'* असे सांगून भावकल्लोळातून वाचकाला अलगद बाहेर काढतात व काय करत राहावे हे सांगण्यास विसरत नाहीत. मग आपण चांगले जागे होवून सातव्या अध्यायात प्रवेशतो. ह्यात श्रीसद्गुरु खरा कोणता ? तो पाहून मग त्याला शरण जावे. एक वेळची ती आपली भावनिक खळबळ होता कामा नये. हे स्वामी अगदी मोकळ्या मनाने मांडतात. गुरुप्रचितीने आपल्याला मिळालेला 'सद्गुरुच' आहे हे अनुभव परीक्षणाने कसे ठरवावे ते सांगतात. पहा *'तारतम्य बुद्धें निवडणें । साधनत्रयें परीक्षणें । निज बुद्धीच्या भरीं भरणें । बुडवी सद्गुरु ॥७/१०॥ सातिशय बुद्धें शांति । विवेक ज्ञानें भ्रांति । जो मेळवी अनंतीं । तो सद्गुरु ॥७/१२॥ जेणें इंद्रियादि तुच्छ वाटें । नासा लाघवी माया आटे । सकळ दृश्य हें ओहटें । तो सद्गुरु ॥७/१३॥ मायानदी ओस पाडिली । कामादिकांची होळी केली । ज्यानें आत्मसुखाची गुढी उभविली । तो सद्गुरु ॥७/२४॥'*

स्वामीजी पुढे स्वतःचेच उदाहरण आपल्यापुढे किती सहजतेने मांडतात. *'ऐसा माझा सद्गुरु । जो समर्थपणें उदारु । ज्या कृपें पैलपारु । पावले अनेक ॥७/२७॥'* असे श्रींचे निरलस नितळ अंतःकरण पुढच्या ओव्यांत हृदयसंगम होते वाचकाला ! पहा *'बुडवूनि सर्वांहि अनर्था । लावोनि मजला परमार्था । मेळविले ब्रह्मींच्या स्वार्था । मजला दयाघनें ॥७/२८॥ मायेचा फेरा चुकवी । निजरूपें ब्रह्मीं मेळवी । तेथें ज्या समर्थ पदवी । नमी त्यासी ॥७/२९॥ भानरहित निर्विकल्प । तेचि आपले स्वरूप । ज्ञानमार्गीं न आरोप । कल्पनादि ॥७/४०॥ आपणचि जैं स्वभाव उरे । तैं अन्यथा विचार विरे । मग निर्विकल्पता स्थिरे । सहजच ॥७/४१॥'*

ह्या ओवीबरोबरच सप्ताध्यायाने आपला कधीच ठाव घेतलेला आहे असा अनुभव साधकाला येईलच येईल !

हा ग्रंथ वाचून झाल्यावर मनात आलं की, श्रीसमर्थ रामदासस्वामी जसे म्हणून गेले की, *'आत्माराम दासबोध । माझें स्वरूप स्वतः सिद्ध ।'* तसे ही सप्ताध्यायी म्हणजे 'श्रीधर स्वामींच्या दर्शने स्पर्शने पुण्य जोडे ।' अशी होवून राहिली आहे, असे मनी वाटते !

ही साठाउत्तरीची स्वानंद कहाणी । आपणा सर्वांस पांचाउत्तरीं सुफळ संपूर्ण ठरो । हेच श्रीचरणी प्रार्थना करू । जय जय रघुवीर समर्थ ॥

श्रीमती मीनाताई भावे

८७, श्रीधर प्रसाद, मित्रमंडळ कॉलनी, पुणे ४११००९.

पंचीकरण

श्री. द. ल. वाघ

इंटर. ३५ वर्ष निरनिराळ्या बँकातून नोकरी (निवृत्त). 'दृष्टिक्षेपात दासबोध' लिखाण.

'पंचीकरण' ही एक विश्वनिर्मितीची प्रक्रिया आहे. प. प. भगवान श्रीधर स्वामीजी इ. स. १९३५ साली सज्जनगडावर असताना स्वात्मसुखाय व साधकांच्या उद्धारासाठी 'पंचीकरण' या विषयावर काव्यरूप १७२ अभंगाची रचना केली. पंचीकरण तत्त्व हा परमार्थातील अत्यंत महत्त्वाचा तत्त्वविषय स्वामीजींनी अत्यंत सुलभ व सोप्या भाषेत साधकांना समजेल असा मांडला आहे.

'पंचीकरण' ही वेदान्त दर्शनातली सृष्टि उत्पादनाची सिद्ध व प्रसिद्ध प्रक्रिया आहे. पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ही पंचमहाभूते सर्वांना परिचित आहेत. पंचतत्त्वे व पंचतन्मात्रा ही सृष्टीची घटक द्रव्ये होत. त्यांच्या अनेकविध मिश्रणामुळे सृष्टीला नानात्व आले.

निवृत्तकरणाची व पंचीकरणाची बीजे ऋग्वेद संहितेत आढळतात. पण उपनिषद् काळात ही विचारप्रणाली परिणत झालेली आहे. श्वेताश्वतर उपनिषदांत प्रकृतिचा व त्रिगुणांचा उल्लेख आहे. तैत्तिरीय उपनिषदांत सृष्टीचा उत्पत्तिक्रम सांगितला आहे. तो असा -

'तस्मात वा एतस्मात आत्मन आकाशः संभूतः ।
आकाशात वायुः वायोः अग्निः अग्ने आपः ।
अद्भ्यः पृथ्वी पृथिव्याः औषधयः ।
औषधिभ्यः अन्नम् । अन्नात पुरुषः ॥'

या मंत्रात पंचमहाभूतांचा स्पष्ट निर्देश आहे. पंचीकरण सिद्धांताची मूळ भूमिका या मंत्रात प्रथम प्रकट झाली. आद्य कवी मुकुंदराज यांनी बाराव्या शतकात 'परमामृतं' हे मराठीत १४ अध्यायांचे छोटे पण उद्बोधक असे काव्य प्रकरण लिहून पंचाकरणांची ओळख महाराष्ट्र सारस्वताला करून दिली. विद्यारण्य स्वामींनी 'सुबोध पंचदशी हा संस्कृत टीका ग्रंथ लिहून या विषयाची व्याप्ती उघड करून दाखविली व याचाच अनुवाद पुण्यातील त्या वेळचे विद्वान शास्त्री बापट गुरुजी यांनी १९२८/२९ साली करून तो सर्वांना उपलब्ध करून दिला.

श्री समर्थ रामदासस्वामींनी दासबोधाच्या ८ व्या दशकात पंचिकरणाची सविस्तर मांडणी करून शिवाय पुढील दशकांच्या अनेक समासात त्याचे विवरण केले आहे.

स्थुल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण हे चार देह, अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय हे पंचकोश, त्वचा, रक्त, मांस, मेद, मज्जा व अस्थि हे षट्कोश, सत्त्व, रज, तम हे त्रिगुण, जाग्रत स्वप्न, सुषुप्ति या अवस्था, शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा सत्वापत्ति, अ-संसंक्ति, पदार्थ-अभाविनी व तुर्यगा या ज्ञानाच्या सप्त भूमिका, प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान हे पंचवायु, पंच महाभूते व पंच तन्मात्रा या सर्व अधिकरणाचा सूक्ष्म विचार या 'अ-भंग' ग्रंथात प. प. स्वामीजींनी यथोचित व यथावकाश केला आहे. विशेष म्हणजे त्या सर्व तत्त्वांचे परस्पर संबंध सुबोध रीतीने विशद केलेले आहेत. श्रीसमर्थांनी दासबोधात हे स्पष्टपणे नमूद केलेले आहे

'सकळ परमार्थास मूळ । पंचीकरण केवळ ।
तेचि करावे प्रांजळ । पुनः पुन्हा ॥११।४।१०

तर पंचीकरणाचे महत्त्व सांगताना ते म्हणतात

'प्रपंची पाहिजे सुवर्ण । परमार्थी पंचीकर्ण ।
महावाक्याचे विवरण । करितां सुटे ॥११।३।२१

पंचीकरण प्रक्रिया समजणे अध्यात्म शास्त्रात अत्यंत आवश्यक आहे. मोक्ष हे सर्व दर्शनाचे अंतिम ध्येय आहे. *'सा विद्या या विमुक्तये ।'* जी विमुक्ति देऊ शकते तीच विद्या हेच आद्य शंकराचार्यांचे वचन प्रसिद्धच आहे. पंचीकरणाची ही प्रक्रिया समजल्यावर आत्मतत्त्व कसे स्वयंभू, स्वयंप्रकाश व स्वयंमुक्त आहे हे सहज उलगडते. 'ज्ञानान्मोक्षः' मोक्ष हा ज्ञानानेच मिळणार आहे. या ठिकाणी ज्ञान म्हणजे विवेक. समर्थांनी हा विवेक करण्यासाठी सर्व दासबोधात नमूद केलेले आहे. समर्थ सांगतात -

'एके ज्ञानाचे लक्षण । ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान ।
पाहावे आपणांस आपण । या नांव ज्ञान ॥५।६।१'
'घेवये तेचि घ्यावे । घेव नये तेचि सांडावे ।
ऐंच नीच ओळखावे । त्या नांव ज्ञान ॥'

वृत्ती ज्ञानाचा विषय. बाहेरचे व आतीलही विश्व आहे. आत्मज्ञानाचा विषय आत्मतत्त्व होय. आत्मतत्त्व हे पाशविरहित असल्याने एकदा पंचीकरण सिद्धांत समजल्यावर सर्व पाश आपोआप सुटतात व आत्म तत्त्व स्वयंप्रकाशाने चमकू लागते.

प. प. स्वामीजींच्या या 'पंचीकरण' ग्रंथाचे हेच प्रयोजन आहे. पंचीकरणाचे आकलन हे आत्मबोधाचे केवळ साधन नसून, प्रत्यक्ष आत्मबोधच आहे. हे कळणे म्हणजे रज्जूरूप अधिष्ठानाचा साक्षात्कार होणे व सर्प-भ्रम दूर होणे होय.

पंचीकरण सिद्धांतामध्ये विवेकाचा वरील प्रकार प्रामुख्याने अभिप्रेत आहे. पंचीकृत पंचभुते हा भ्रम आहे हे कळताक्षणीच अधिष्ठान साक्षात्कार होतो. तेथे दुसरा क्षण लागत नाही. पंचीकरणाचे यथार्थ ज्ञान हेच, आत्मज्ञान व हाच विवेक. पंचीकरण, विवेक व आत्मज्ञान हेच त्रिदल

स्वात्मनिरूपण - प. पू. श्रीधर स्वामी

सौ. मीनाक्षी भरड

देशभक्ती, भक्तीवंदना, अध्यात्मिक निसर्ग यावर काव्यलेखन. पुरस्कार – मराठवाडा विकास प्रतिष्ठान, ऋतुगंध, सावरकर, गदिमा अनेक पुरस्कार. साधना पथपर हिंदी काव्य. अखिल भारतीय बहुभाषिक कवियित्री संमेलन दिल्ली सन्माननीय सदस्य, आकाशवाणी पुणे केंद्र हिंदी काव्य वाचन.

नमो गणेश शारदा वारिष्यासी आपदा
लेखणीस या सदा वास करणी सर्वदा ॥

'स्वात्म निरूपण' या शब्दातच विषयाची लांबी, रूंदी, खोली, उंची थोडक्यात म्हणजे काय महानता दिसून येते. प. प. भगवान श्रीधर स्वामी म्हणजे अध्यात्मातील, अलीकडच्या काळातील अधिकारी व्यक्तीमत्त्व.

कोऽहं ? मी म्हणजे कोण, कुठून, कसा, कधी, केव्हा आलो हे जर मलाच माहिती नसेल तर माझ्या अस्तित्वाला अर्थच काय ? मी कोण ? हे जेव्हा मला कळेल तेव्हा मी ते इतरांना सांगू शकेन. त्यावर प्रत्येकजण 'मी कोण ?' याबद्दल विचार करून आत्मोन्नत्ती साधू शकतील. त्यांना विचार प्रवृत्त करण्यासाठी आधी मला स्वतःची ओळख करून घेणे क्रमप्राप्त आहे. हे स्पष्ट करताना स्वामीजी म्हणतात,

आहे मी भासतो मी प्रिय परि
जगती नाल्प की भासमान
आहे तो कोण मी हा जगती
विवरिला नाढळे भासमान
आहे जे भासते जे सकल अनुभवी
मीचि मद्भिन्न नोहे
जी मी सर्वांदि अंती अनुभवे
कोण तो शोधणे हे

मी म्हणजे केवळ शरीर नसून त्यात वसणारा आत्मा होय. आत्म्याविना शरीर म्हणजे केवळ कलेवर त्या आत्म्याचा बोध करून घेण्यासाठी त्याच्याशी संवाद साधणे आवश्यक आहे. तेव्हा आपणच आपल्याशी केलेला संवाद म्हणजे निज बोध किंवा स्वात्मनिरूपण.

आत्मा म्हणजे प्राण. हा कुठून येतो ? कोण धाडतो ? कुठे जातो ? कोण नेतो ? कसा येतो नि कसा जातो ? असे एक ना अनेक विचार जाणून घेण्यासाठी आपणच आपल्याला प्रश्न विचारून त्याची उत्तरे शोधणारे भगवान श्रीधर स्वामी म्हणजे रत्न चिंतामणी होय.

मराठवाड्यातील देगलूर (जि. नांदेड) येथील पत्की घराण्यात सन १९०८ साली स्वामीजींचा जन्म झाला. बालपणीच माता-पित्याचे छत्र हरपले. शिक्षणासाठी गुलबर्गा, हैद्राबाद, पुणे अशी भटकंती झाली. वयाच्या १९ व्या वर्षी सज्जनगडी येऊन राहिले. तिथे त्यांना समर्थांचा साक्षात्कार झाला आणि समर्थांच्या आज्ञेवरून त्यांच्या अवतार कार्याला प्रारंभ झाला. भारताच्या अनेक तीर्थक्षेत्रांचे दर्शन घेताना भारतभ्रमण व यात प. पू. शंकराचार्य, यति, साधूपुरुष, संत, योगीजन, विद्वान यांच्याशी चर्चा नि विचार मंथन झाले. यांचा परिपाक म्हणजे त्यांची मौल्यवान ग्रंथसंपदा. मराठी, कन्नड, हिंदी अशा विविध भाषांतून त्यांचे विचार अक्षररूप झाले. शेवटी कर्नाटकातील वरदपूर येथे सन १९७३ मध्ये त्यांची अवतार समाप्ती झाली. त्यांच्या अनेक मौलीक विचारांपैकी 'स्वात्म निरूपणाच्या' उहापोहाचा हा यथाशक्ती प्रयत्न.

अस्ति म्हणजे आहेपण, असणे. भाती म्हणजे भासमान आणि प्रिय म्हणजे आनंद सुंदर, तर ब्रह्मस्वरूप म्हणजे अस्ति-भाती-प्रिय अशा तीन स्वरूपात अनुभवास येते. आत्मा हा अनादी, अव्यक्त, अचिंत्य अविकारी, नित्यसिद्ध उपाधीरहित आणि अत्यंत शुद्ध असा आहे. आत्म्याला आदि नाही तसा अंतही नाही. तो दृष्टीला दिसत नाही. मनाला प्राप्त करून घेता येत नाही. राग, लोभ, माया, मोह, काम, क्रोध अशा षड्विकारांनी तो लिप्त होऊ शकत नाही. कोणत्याही आधीव्याधी विरहित सदैव शाश्वत आणि परम शुद्ध असा आत्मा ज्या शरीरात वास करतो ते शरीर म्हणजे मंदिरासमानच आहे. आत्मा हा अविनाशी अनंत आहे.

जगातील प्रत्येक वस्तू ही भासमान आहे. विनाशी आहे. अशाश्वत आहे. मन आणि बुद्धी या दोन्ही वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. मन हे चंचल प्रवृत्तीचे असते तर बुद्धीची प्रवृत्ती सारासार विचार करण्याची असते. बुद्धी स्थिर असते. मात्र ती विचलीत झाल्यास मन दोलायमान होते. हेलकावे खाते. परंतु मनाने दूरवर भरारी घेतली तरीही बुद्धी मात्र अविचलपणे त्यावर विचार करून त्यानुसार कृती करून घेते. याचा प्रत्यय स्वामींच्या पुढील श्लोकावरून येतो.

अविद्या न माया प्रमाज्ञान कांही
असे या निजी मी मला अन्य नाही
दुजे ज्या न तो मी दिसे अन्य भावे
भ्रमे हे परि मी असे स्व स्वभावे

शाश्वत आणि अशाश्वत या दोहोंतील फरक जाणता येणे म्हणजे ज्ञान. उत्पत्ती, स्थिती आणि लय हा जगाचा नियम आहे. उत्पन्न होणारी प्रत्येक वस्तू ही नाश पावणार हा सिद्धान्तच असल्यामुळे त्या वस्तूपासून मिळणारा आनंद हा तात्पुरताच असतो. त्यालाच प्रेय असे म्हणतात. प्रेय सुख हे अल्पकाळ टिकणारे म्हणजे क्षणीक असते. तर श्रेय सुख हे चिरकाळ टिकणारे समाधान देणारे असे असते. विवेक आणि वैराग्य या दोन गोष्टींना जीवनात फार महत्त्व आहे. या दोहोंच्या संगतीनेच मन ताब्यात ठेवता येते आणि मन जर का जिंकता आले तर अखंड आत्मानंदाचा अनुभव घेता येऊ शकतो. त्यासाठी सातत्य, अभ्यास आणि सद्‌गुरू कृपा हे आवश्यक आहेत. मानवी जीवन कृतार्थ होण्यासाठी या सर्व गोष्टी गरजेच्या आहेत. म्हणून स्वामी म्हणतात –

मेवामेव प्रयासस्वी या पुर्वी मीनि ततत:

न किंचित भावनाकारम् ब्रह्म ते की स्वभावत: ॥

देहेंद्रियात ज्या अल्प सुखाचा अनुभव येतो आणि ते अनेकानेक विषयसुख भोगतात त्यास जीवनाची इतिकर्तव्यता म्हणता येणार नाही. देहात असणाऱ्या ज्ञानेंद्रियांना विषयातून जो सुखाचा भास होतो तो सुखानंद म्हणजे सत्य असे मुळीच नाही. देहात असलेली जाणीव सर्वांग परिपूर्ण व्यापून असल्याने त्यात असणारे मन हे त्या सुखाच्याच मागे धावत असते. तो मनाचा स्वभावच असतो. परंतु श्रेष्ठ सुखाच्या प्राप्तीकरिता चित्ताचा निरोध आणि बुद्धीचा निश्चय करून अखंड आत्मानंदात रममाण असणाऱ्यात निःसंग सुखाला शाश्वत सुख असे म्हणतात. 'त्यागात शांति निरंतरम्' या गीतेच्या सूत्रानुसार सुखोपभोगाचा त्याग, त्यागात शांती, शांतीतून समाधान अन् समाधान म्हणजे मनाची एकाग्रता होऊन मन आणि शुद्धबुद्धी आत्मसुखाचे ठिकाणी आत्मानंदात नित्य स्थिर रहाणे होय. चिरंतन सुखाला खरे सुख म्हणतात. ते सुख प्रेयाने मिळत नसून श्रेयानेच मिळते. अहंकाररूपी अज्ञानपट विवेकाने तोडून आत्मठेवा, आत्मसुख अनुभवता येते. नुसत्या शब्द पांडित्याने आत्मलाभ होत नसून प्रत्यक्ष स्वानुभूतीच स्वतःच्या आणि इतरांच्या मोक्षासाठी आवश्यक आहे.

'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' हे श्रुतिवचन अगदी यथार्थ होय. मानवाच्या चित्तातील विकार आणि मनातील अस्वस्थता दूर करण्यासाठी ईश्वरनिर्मित सृष्टीचा फार मोठा वाटा आहे. निसर्गाच्या सान्निध्यात सद्गुरूंचे तत्त्वज्ञान आणि आपल्या व त्यांच्याही जीवनकार्याचा परिचय नक्कीच होतो. असे की स्वामींचा हा श्लोक सांगतो –

स्मृतितत्त्वज्ञान तेचि पालन येनेचि प्राणी मात्रांचे

अभिमानी हिन्दू यथा पालन जो करित सर्व जनतांचे

श्री समर्थ रामदासांनी सज्जनगडावर स्थापन केलेल्या पंचधातूच्या श्रीराममूर्ती तंजावर येथील आंधळ्या कारागिराने करून दिलेल्या आहेत. जसे की, जैसी ज्या भावना होये, दृढभावे तया तसे, ब्रह्मभावे पूर्णता ये निजनिष्ठेच तो वसे. कलाकौशल्याचा केवढा हा चमत्कार त्या कारागिराचे डोळे भौतिक, लाक्षणीक, शारीरिक अर्थाने जरी आंधळे असले तरी आंतरिक, आध्यात्मिक अर्थाने तो परमेश्वरास पाहू शकत होता. केवढी ही निष्ठा. षड्विकारांवर विजय संपादन करून आत्मानुसंधानात जे रममाण होतात त्यांनाच असा आत्मानुभव येतो.

उपासनादी साधना करून आत्म साक्षात्कार झाला म्हणजे व्यापक दृष्टी प्राप्त होते.

वृत्ती विनम्र होता दृष्टी विशाल झाली

कमलात गुंजनाने मंजूळ साद आली

मनमंदिरी जयाच्या मूर्ती असेल त्याची

संसार सार चिंता त्यांना तया कशाची ?

सर्वांभूती परमेश्वर, सर्वांतरयामी आत्मतत्त्व तो म्हणजे मी आणि मी म्हणजे असा सर्वव्यापी अनुभव येतो. आत्मधारणा ही अंतरातूनच यावी लागते. पतितांना पावन करणाऱ्या भगवंताच्या स्वरूपाशी एकरूप झालेल्या स्वामींनी आपल्या स्वसामर्थ्याने तीर्थक्षेत्रांनादेखील पावित्र्य प्राप्त करून दिले.

एकदा स्वामी कर्नाटकातील एका तळ्याजवळील गुहेत ध्यानावस्थेत बसले असताना, 'तू बद्रिनारायणास जा.' असा आदेश प्राप्त झाला. तसे ते हिमालयात निघून गेले. हिमालयातील उत्तुंग शिखरे, गर्जना करीत धावणारी गंगामाई, देवप्रयागच्या नदीतील रंगीत मासे, हनुमानचट्टी येथील हनुमानाचे विशाल मंदिर, कुठे कुठे खडा चढ आणि लक्ष्मण झुल्यावरील मार्ग पायी चालणे म्हणजे आकाश गमनाचा अनुभव घेतल्याचे वाटले असे स्वामीजी म्हणत. गंगाकिनारी असणारे नारायणाचे चिरेबंदी मंदिर त्यातील बद्रिनाथाची नयन मनोहर मूर्ती आणि बद्री विशालाच्या समोर असणारा प्रताप हनुमान जो श्री समर्थ रामदास स्वामींनी स्थापन केलेला आहे अशा ठिकाणी प. प. श्रीधर स्वामींनी दोन संस्कृत काव्यरचना केल्या. त्या काव्यातील प्रत्येक श्लोकाच्या शेवटची ओळ *'त्रिलोकी गुरुं मौनी नारायणंतम्'* अशी सुंदर आहे तर दुसऱ्या श्लोकाची शेवटची ओळ *'नित्यं तं बदरीश्वरं गुरुवरं सच्चित्सुखानंदमयम् ।'* अशा पद्धतीने गुंफलेली आहेत. ही स्तोत्रे ज्या दिवशी श्रीनारायणाचरणी अर्पण केली त्याचदिवशी त्यांना बदरीकेदाराचे दर्शन झाले.

जैसी ज्या भावना होये

दृढ भावे तया तसे

ब्रह्म भावे पूर्णतया ये

निज निष्ठेच तो वसे

गिरनारचे दत्तस्थान हे अत्यंत जागृत देवस्थान म्हणून गणले जाते. महाराष्ट्रातील अनेक दत्तभक्तांना इथे दत्तदर्शन झाल्याचा पूर्वेतिहास आहे. त्याच दत्त पादुकांचे सान्निध्यात स्वामीजींनी आपला मुक्काम केला होता. देव-भक्तांचे हितगुज ऐक्य आणि आत्मदर्शन होऊन आंतरिक समाधान इथेच लाभले होते. इथेच बडोद्याच्या भास्कर जुम्नरकरास अनुग्रह दिला.

'बहुतयोग परि तुज लाभण्या

असत ज्ञान विमोह विचारण्या' श्रीधर स्वामी

श्रीक्षेत्र द्वारका येथे चंद्रमौलेश्वराचे मंदिर आणि तेथून जवळच शंकराचार्यांची गादी आहे. गादीवरील आचार्यांच्या आग्रहामुळे स्वामीजींचा मुक्काम एक महिना मठाचे परिसरात होता. तिथे रोज दुपारी सत्संग आणि आद्य शंकराचार्यांच्या स्तोत्रावर सुखसंवादही होत असे. अध्यात्म चर्चेतून गुह्यगुज, स्वानुभव सहज बाहेर येऊन सामान्य साधकांना उत्तम मार्गदर्शनही मिळत असे.

पाकिस्तानात १९४८ दरम्यान त्रस्त झालेले हीनदीन हिंदू नागरिक आश्रयासाठी भारताकडे धाव घेत होते हे पाहून स्वामीजींचे मन अत्यंत विकल झाले. कंठ सद्गदीत झाला. अंतःकरण गहिवरून आले. सत्याने वाटचाल करणाऱ्या हिंदूंवर अन्याय होत असताना 'ईश्वर झोपला आहे का ?' असे आवेशपर विचार मनात येऊन काकुळतीने ईश्वराला या स्तोत्रातून आवाहन केले –

हे रामसख्या तुज भक्त छळण का साजे

तव ब्रीद तोडरी 'राम दयार्णव' गाजे ॥

कुणी विश्व शक्तीचा साधू वा सन्यासी

अभिमान टाकुनी सोडवील आम्हासी ॥

हे दीन हिंदूजन आशा करिती रामा

आम्हाती तरी हे योग्य भक्ती तुज धामा ॥

अशा उत्स्फूर्त १६ श्लोकांतून रामरायास अवगाहन केले. ज्यातून देश आणि धर्माबद्दलची तळमळ प्रगट झाली आहे.

नामस्मरे निरंतर ते जाणावे पुण्य शरीर

महाबोधांचे गिरीवर रामनामे नासती

असा नामस्मरणाचा छंद लागला म्हणजे चित्तशुद्धी होते.

चित्त शुद्ध झाल्यानंतर संकल्प विकल्प सारे दूर होतात. मनाची एकाग्रता होते. समाधी अभ्यास साधता येतो. त्याद्वारे आत्मोद्धार करून घेणे सहज शक्य होते.

भोग हेच रोग असून संपत्ती हीच आपत्ती होय असे स्वामीजी नेहमी सांगत. आत्मस्वरूप हे एक आनंदरूप आहे. त्यालाच 'आत्मा' हे नामाभिधान आहे. युक्ती, स्मृति, आत्मप्रतिती या सर्वांच्या आदि अंती तो परमात्माच आहे याची प्रचिती येते.

अनुदिन निज ऐशा रूपी तू स्वस्थ राहे
तुज नच भवबाधा सत्य हे सांगताहे
सकल तुजवरी हे मायिकत्वे असत्य
निजी नच जरी माया केवि बाधेल सत्य

श्रीशैल पर्वतावर स्वामींनी 'शिवस्तोत्र' लिहिले. श्रीकुरवपूर येथे चातुर्मासात 'श्रीदत्त स्तव राज' या महाकाव्याची निर्मिती केली. हे संपूर्ण काव्य वेदांतपर असून ते १५७ श्लोकांचे आहे. श्रीदत्तगुरू, श्रीदत्तस्तुती हे सर्व मिळून 'दत्त करुणार्णव' हा ग्रंथ तयार झाला. अयोध्या मुक्कामी काळाराम मंदिरातील चातुर्मासात अत्यंत एकांत असल्यामुळे स्वामीजींनी 'श्रीराममंत्रराज स्तोत्रम्' हे २४ श्लोकांचे पुस्तक रचिले. त्याचे वैशिष्ट्य असे की प्रत्येक श्लोकाच्या चरणाचे प्रथमाक्षर घेऊन वाचले असता, 'श्रीराम जय राम जय जय राम' असा जप होतो.

श्रीक्षेत्र काशी येथील वास्तव्यात जे १८० श्लोकांचे महाकाव्य लिहिले ते 'श्री शिवशांत स्तोत्र तिलकम्' नावाचे आहे. तेव्हा काही हिंदी ग्रंथाची निर्मितीही केली.

मोक्षप्राप्तीचे ध्येय बाळगणाऱ्यांना वैराग्य बुद्धी अनुकूल असते. तीत स्वसामर्थ्य प्राप्त करून घेण्याचे प्रयत्न असतात. जीव लोक जन्ममृत्यूच्या अधीन आहेत. जन्म आणि मृत्यू दोन्हीही अटळच आहे. जन्माच्या अगोदर असलेल्या 'निराकार' असण्याला जन्मानंतर स्वरूप प्राप्त होते. आकार प्राप्त होतो. तो आकार म्हणजे चैतन्यमय आत्म्याचा अविष्कार. चैतन्य असेपर्यंतच त्या आकाराला अर्थ असतो. चैतन्य संपले की तो आकार म्हणजे एक कलेवर असते. तेव्हा आकारापेक्षा चैतन्याला, निराकाराला जाणून घेण्याचे प्रयत्न केले तर शाश्वत सुखाचा ठेवा सापडेल. या खजिन्याची लूट भराभर आणि भरभरून केली पाहिजे. न जाणे कोणत्या वेळी पहारेकरी येऊन उभा राहील आणि मग त्या क्षणी सर्व सोडून त्याच्याबरोबर जावे लागेल.

तू चैतन्य सदा स्वये असति की आनंदरूपी स्वता
तृप्ति हा परिपूर्ण नाल्पही तुजे कोठे तुला भिक्षा

असे हे स्वात्म निरूपण करून प. प. भ. श्रीधर स्वामी महाराजांनी आम्हाला सत्याचा साक्षात्कार घडवून तो पाहण्यासाठीची दिव्यदृष्टीही प्राप्त करून दिली आहे. त्या थोर विभूतिस माझे त्रिवार वंदन.

सौ. मीनाक्षी भरड

४०, मधुसंचय, वनश्री नगर, तळेगाव दाभाडे, पुणे ४१०५०७.

भक्तिसार

सौ. प्रभाताई करंदीकर

रेल्वे खात्यात ३१ वर्षे नोकरी. स्वेच्छा निवृत्ती. दासबोध अभ्यास, समर्थ विद्यापीठ शिवथरघळ उपासक पदवी परीक्षा उत्तीर्ण. मानिनी मासिकातून आध्यात्मिक व सामाजिक लिखाण.

मनुष्यजन्माचे सार्थक व्हावे, अंती दिव्यत्व प्राप्त व्हावे, मोक्ष मिळावा अर्थातच जन्म-मरणाच्या या दुष्ट चक्रांतून सुटका व्हावी व जीवन धन्य व्हावे यासाठी ज्या गोष्टी लागतात त्यांत अनन्य भक्ती हा सहजसाध्य व खात्रीचा मार्ग आहे, असे सर्व संतांनी वारंवार सांगितले आहे. श्री संत ज्ञानेश्वर माऊलींनी तर –

चहू पुरुषार्थांशिरी । भक्ति जैसी । (ज्ञा. अ. १२ ओ. २१९) असे म्हणून भक्तीला चारी पुरुषार्थाच्या वरचे श्रेष्ठ स्थान देऊन तिला 'पंचम पुरुषार्थ' म्हणून गौरविले आहे.

कर्म व ज्ञान यांनाही भक्तीची जोड लागते. श्रवण, चिंतन, अभ्यास, ज्ञान, ध्यान व अद्वैताची अनुभूती - अशी ज्ञानोत्तर भक्ती भक्ताला ईश्वराशी एकरूप करते.

भगवान श्रीधरस्वामी यांनी सज्जनगड येथे कठोर साधना करून आत्मसाक्षात्काराची प्राप्ती करून घेतली होती. अशा थोर महात्म्याने शुद्धचित्त होण्यासाठी केलेले परिश्रम, झालेली गुरुकृपा, त्यानुसार केलेली साधना, अशा मार्गाने जाऊन झालेला आत्मसाक्षात्कार व मोक्ष या स्वतः अनुभवलेल्या गोष्टी 'भक्तिसार' या त्यांच्या ग्रंथांतून आपल्यासारख्या सामान्य लोकांसाठी उघड करून दाखवल्या आहेत व भक्तीमार्गाचे रहस्य उलगडून दाखवले आहे. नवविधा भक्तीचे विवरण करताना त्यांनी त्यात राष्ट्रभक्ती, समाजभक्ती, मातृपितृ भक्ती यांचाही अंतर्भाव केला आहे.

स्वामीजींच्या या भक्तिसार ग्रंथात ३६४ अभंग आहेत. ह्या अभंगांची येथे चार भागांत विभागणी केली आहे. या अभंगाद्वारे त्यांनी आपल्याला केलेले मार्गदर्शन म्हणजे भक्तीचे रहस्य सोपे करून आपल्याला केलेला उपदेश म्हणायला हरकत नाही.

भक्ती म्हणजे अनन्यता. ईश्वराचे ठिकाणी अनन्य प्रेम म्हणजे भक्ती. भक्तीचे फळ म्हणजे मोक्षच असे सांगताना समर्थ म्हणतात,

'हेचि जाण भक्तिचे फळ । जेणे तुटे संसारमूळ ।
निःसंग आणि निर्मळ । आत्मा स्वये ॥' *(आत्मा. ४/२१)*

संसारमूळ म्हणजे वासना. भक्तीमुळे वासना नष्ट होऊन चित्त शुद्ध होते व निःसंग आणि निर्मळ, सत्य व शाश्वत अशा आत्मस्वरूपाचे दर्शन होते.

स्वामीजी म्हणतात –

(विभाग १) जीवन हे क्षणभंगुर आहे हे लक्षात घ्या. मृगजळामागे हरिण धावून धावून थकून जाते, तसेच मनुष्य सुखाच्या मागे धावून दमतो. मृगजळ हा शेवटी जसा एक भास आहे अगदी तसंच सुखाच्या मागे धावणं म्हणजे दागिने करण्यासाठी शिंपल्याची चांदी काढू या किंवा तहान लागली असता मृगजळ पिऊ या असे म्हणण्यासारखे व्यर्थ आहे. कारण –

'जीर्ण होता शक्ति सर्व अस्तेरिती । दुखाचे
सांगाती सर्वजण ।
होता पराधीन किंवा हीन दीन । सर्व ही
स्वजन त्यागिताती ।' *(अ. २४)*

म्हणून पूर्वपुण्याईने मिळालेला हा नरदेह संतांच्या सहवासात राहून शाश्वताचा शोध घेण्यासाठीच उपयोगात आणायला हवा.

'अज्ञानी ते बाल्य, विषयी यौवन, देह कष्टी दीन वृद्धाप्पी तो' *(अ. २०)*

असे आयुष्य पटकन् संपून जाईल आणि पुन्हा जन्म-मरण चालूच राहील. शाश्वत सुखाचा मार्ग माणसाला संतसहवासातच सापडतो. सत्संगतीदेखील पूर्व पुण्याईनेच लाभते. त्यासाठी आपले आचरण शुद्ध असावे लागते. वर्ण, आश्रम, धर्म, न्याय, स्नान, संध्या, पूजा इ. आचरणात असावे लागते. मग सत्संगतीत राहून गुरुकृपा झाली तर उद्धार व्हायला कितीसा वेळ लागणार ? मात्र हे सर्व मिळण्यासाठी अखंड नामस्मरण करा. शबरी, अहिल्या, वानरसेना इ. अनेक, एवढेच काय पण रामनामाने पाषाणही तरले.

'सर्व योगियांचा राजा तो वरिष्ठ । शिव एकनिष्ठ रामभक्त' *(अ. १ल)*

म्हणून जीवनाचे सार्थक होण्यासाठी 'राम मुखे म्हणा, राम मुखे म्हणा'

(विभाग २) ***'रज्जुसर्पापरी भगवद्रूपावरी । विश्व नानापरी भासतसे ।'*** *(१७)* विश्व आपल्याला नाना प्रकारे दिसत असते पण अपुऱ्या उजेडात दोरीवर जसा सर्पाचा भास होतो त्याचप्रमाणे आपल्याला मोहवणारे हे सुंदर विश्व म्हणजे त्या भगवद् रूपावरील होणारा आभासच आहे. स्वच्छ प्रकाश पडला की, दोरीचे खरे स्वरूप दिसते त्याचप्रमाणे ज्ञानाचा प्रकाश पडला की, अज्ञानाचे सावट नष्ट होते. शाश्वत स्वरूप स्पष्ट दिसते. अशा ज्ञान प्रकाशासाठी शाश्वताचा शोध घेणे आवश्यक असते. ज्ञानाद्वारे तो शोध घेणे कठीण आहे पण भक्तीद्वारा तो घेणे सोपे आहे. मात्र त्यासाठी आंतरिक तळमळ हवी. अशी अनन्यभक्ती फलद्रूप होते.

'वाणी - तन - मन राघवी अर्पण सर्वभावे' हे भक्तीचे लक्षण (अ.३९) अर्थातच 'मी' पणाचा पूर्ण त्याग । तेव्हाच ज्ञानचक्षू उघडतील. त्यासाठी विवेक हवा. जळावर लाटा किंवा तरंग उठतात, त्या येत-जात असतात. त्यांचे अस्तित्व तात्पुरते असते पण जळ मात्र तसेच असते. तो ईश्वर सर्वसत्ताधीश सर्वव्यापक आहे हे पटले की, कल्पनांना थारा रहात नाही. सर्व प्रयत्न थकतात तेव्हा ईश्वरचरणीच शरण जावे लागते. कारण असाध्य ते साध्य त्याची कृपाच करू शकते. विवेकानेच 'मी'ची सत्ता कशावरच नाही हे कळते आणि मग खोट्या अहंकाराचा त्याग व्हायला वेळ लागत नाही. त्या सर्व सत्ताधीशाच्या नामरूपाचे गुणगायन करण्याचे

व अखंड स्मरण करण्याचे जणू मग वेडच लागते. त्याचे अखंडस्मरण आणि त्याच्याविषयीचे आत्यंतिक प्रेम म्हणजेच भक्ती.

कोणत्याहि रीती मन भगवंती । जडविणे भक्ति तया नांव ॥ (अ. ५३)

येथे विधीभक्ती, रागात्मिका भक्ती व पराभक्ती अशा तीन प्रकारच्या भक्तीचे वर्णन केले आहे. अशी प्रीति भगवंताशी जुळून जो मुक्त झाला त्याला पुनरागमन नाही. या जीवाला ब्रह्मानंदाच्या डोहात आत्मसुखाच्या प्राप्तीत स्वतःचा विसर पडतो. सर्व काही त्या भगवंताचे आणि भगवंत सर्वांचा हा निश्चय होतो.

(विभाग ३) भगवंतावरील प्रेमामुळे अनेक गोष्टीतून माणसाला वाटणारे भय नाहीसे होते. भक्त म्हणूनच तर निर्भय असतो. जिज्ञासू भक्त तर वेद, शास्त्रे, पुराणे इ. ज्ञान जाणून घेऊ इच्छितोच पण त्याचबरोबर ***'आप्त इष्ट आणि समाज देशोत्कर्ष । असे मनीषा ज्या बहु'*** (६६) यासाठीही तो प्रयत्नशील असतो.

स्वतःसाठी ऐहिक ऐश्वर्य मिळावे, त्याचबरोबर देशाचा व समाजाचाही उत्कर्ष व्हावा यासाठी भगवंताला शरण जातो तो अर्थार्थी भक्त. याला रिद्धिसिद्धी हव्या असतात. हा श्रीराम म्हणजेच अनंतकोटीब्रह्मांडनायक प्रसन्न झाला तर अशक्य काहीच उरणार नाही. उपमन्यूला क्षीरसागर दिला तर धृवाला अढळ स्थान दिले. अशा या रामाची कृपा याला हवी असते.

(विभाग ४)

या विभागांतील अभंग वाचल्यावर असे वाटते की, जणू काही सर्वसंगपरित्याग केल्यानंतर स्वतः अनुभवलेली जननिंदा, केलेली कठोर साधना, गुरुकृपा, सज्जनगडावर केलेले अपार कष्ट व सेवा, सद्गुरूंचा हृदयात वसलेला अपार महिमा, उपासना कशी केली, शुद्ध ज्ञानप्राप्ती, साक्षात्कार कसा घडला या स्वानुभवांचेच हे वर्णन असावे. साधकांना मार्गदर्शनपर असाच हा भाग आहे. स्वामीजी म्हणतात –

'देवासाठीं जाव्या प्रियजना तुटी । प्राणहि शेवटी अर्पावा तो ।' असे समर्थांनी दासबोधात म्हटले आहे. समर्थांच्या या उपदेशानुसार एखादा तरुण साधक सर्वस्व त्याग करून एकांती राहतो, उपासना करतो, खूप कष्ट करतो त्यावेळी लोक त्याची नाना तऱ्हेने निंदा करतात. लोक म्हणतात –

या तरुण वयात संसार कसला सोडता ? नुसते ढोंग आहे झाले ! अहो तुमच्या समर्थांनीच म्हटलंय ना ! 'संसार करावा नेटका' पण यांना कष्ट नकोत. भीक मागणे सोपे वाटते. यांना चांगला चोप देऊन घालवले पाहिजे यांचे कसले ब्रह्मचर्य ! साधक जप करायला बसला की येऊन म्हणतात, मोठा शंकरच लागून गेलाय ! कसला जप व कसले ध्यान - एखादी भिल्लीण भेटेपर्यंतच हे सोंग ! नुसती लंगोटी लावून कोणी समर्थ होत नाही. गाढवाने सिंहाचे कातडे पांघरले तरी, तो हत्तीला मारू शकेल का ? ही पोरे साधूचा वेष घेऊन भिक्षेच्या निमित्ताने दिवसभर टेहेळणी करतात आणि मग रात्री चोऱ्या करतात.

साधक म्हणतो भिक्षेला गेले की, कोण, कुठला, जात काय, घरी कोण कोण आहे, पळून का आलास ? असल्या चौकशा करतात. भुकेने जीव व्याकुळ झालेला असतो पण यांची प्रश्नोत्तरे संपतच नाहीत. एवढे करून शेवटी सरळ सरळ भिक्षा मिळणार नाही असे सांगून घालवतात. वर म्हणतात, लबाड कुठला ! कसला ब्रह्मचारी ! कुठेतरी बिन्हाड केलेले असणार.

स्वामीजी म्हणतात की, अशा तऱ्हेचे बोलणे निःस्पृहाने मनावर घेऊ नये. समर्थांनी स्वतः सर्वसंगपरित्याग केला होता. त्यांनी म्हटले की, ***'मूर्खामाजी परम मूर्ख । संसारी मानी जो सुख'*** गृहस्थाश्रमाचे कौतूक करणारे हे लोक देवपितृऋण तर सोडाच पण साधे अतिथिऋण, समाजऋण, राष्ट्राचे ऋण काहीही फेडत नाहीत. यांना नरकात जावे लागेल हे या अज्ञानी लोकांना कळत नाही. हा सर्व विचार करून मन शांत ठेवावे.

हा सर्व अनुभव घेऊन साधक सरळ एकांत ठिकाणी जाऊन राहातो. डोईवर आकाश, निजायला भूमी, पुष्पांचा सुगंध घेऊन येणारा वारा, अमृतमय किरणांनी देहावरून हात फिरवणारा चंद्र, मग ईश्वरप्रेमाच्या सान्निध्याने मन प्रसन्न होऊन साधक शांत झोपून जातो. एक कौपिन मात्र अंगावर असल्याने त्याचा देह पावसात भिजतो, थंडीत गारठतो, उन्हाळ्यात तापून निघतो एवढा की, कातडी कृष्णवर्ण होते. त्याला मात्र श्रीरामावाचून दुसरे काहीही दिसत नाही. त्यामुळे - ***'असंख्य ते भक्त तुज रामराया । परी नाही मया स्वामी दुजा ।'*** अशी अत्यंत तळमळीने तो रामाची आळवणी करीत असतो. म्हणतो, अगदी गणिका काय किंवा पापी अजामिळ काय, तुझे नाव घेऊन उद्धरले. मलाही तू हीनदीन पापी काहीही समज पण माझा उद्धार कर.

लंका, रावण, राक्षस, सीता या रूपकांचा वेगळा अर्थही आपल्यासमोर येथे उघड केला आहे. त्रिगुण त्रिकुटी मायारूपी लंका (देह) वसली आहे. जीव देहरूपी बंदिवासात (सीतेसारखा) अडकला आहे. देहाहंकार हा जणू रावण (राक्षस) ज्याची दशेंद्रिये ही दहा तोंडे आहेत आणि ती त्याच्यावर ताबा ठेवतात. त्याचबरोबर कामक्रोधादि षड्रिपु त्याला छळत असतात.

या बंदिवासातून जीवाला मुक्ती हवी आहे. अर्थातच त्याला श्रीरामाची प्रार्थना करणे भाग आहे. आपले दुःख काय आहे हे सांगून साधक उद्धारार्थ रामरायाला आळवतो अगदी काकुळतीला येऊन प्रार्थना करतो,

आम्ही भरवसा कोणाचा धरावा । सांगे बा राघवा दयानिधे ।

हेही शक्य नसेल तर माझा वध करायला तरी ये. पापी जन व राक्षस जसे मारलेस तसेच रागाने का होईना पण मला मारायला आलास, तर तुझे दर्शन होईल व मुक्तीही मिळेल. कारण तुझ्या हातून मृत्यू म्हणजे मोक्षच. व्याध, धृव, गजेंद्र, विदूर, उग्रसेन, कुब्जा, सुदामा, गुहक इ. ना तुझ्यावरच्या प्रेमाने तारले हे आश्चर्य नव्हे पण रावण, कंस, शिशुपाल यांनी तुझा सतत द्वेष केला. त्यांनाही तू मुक्त केलेस. मग माझीच हाक तुला का ऐकू येत नाही ?

भगवंताने दर्शन द्यावे यासाठी साधकाची तळमळ असते. तो भक्ती करीतच असतो. भावयुक्त भक्तीनेच ईश्वर प्रसन्न होईल हे तो ओळखून असतो. महर्षि व्यासांनी अफाट साहित्य निर्मिती केली पण ईश्वराचे गुणगायन, स्तुती, लीलावर्णन करणारा भागवत ग्रंथ लिहिल्यावरच त्यांना मनःशांती मिळाली. भगवद् भक्तीचा असा महिमा देवर्षि नारद सांगतात.

यापुढे स्वामीजींनी नवविधा भक्ती विस्ताराने सांगितली आहे. मोक्षप्राप्तीसाठी यातला कोणताही मार्ग साधक अवलंबू शकतो.

श्रवणभक्ती

संसारातील दुःखांनी त्रस्त झालेला माणूस आधार शोधू लागतो. तो आधार त्याला संतसज्जनांच्या सहवासात दैवी चरित्रे, अध्यात्मिक ग्रंथ श्रवण केल्याने मिळतो. ज्ञान मिळते. आनंद मिळतो. पापांच्या राशी दग्ध करण्याचे सामर्थ्य श्रवणात आहे. संसार निर्मूळ कसा होईल ते कळते. पुरुषसूक्तात सांगितलेले विश्वरूप कळते. जीवाला इथे काडीमात्र सत्ता

नसून तो ईश्वरच सर्वसत्ताधीश आहे याची खात्री पटते व अहंकार नष्ट होतो. परिक्षीत राजा भागवत श्रवणाने, मननाने व चिंतनाने मुक्त झाला. धुंधुःकारीसारखा पिशाच्चयोनी प्राप्त झालेला जीव श्रवणाने मननाने व चिंतनाने मुक्त झाला.

कीर्तनभक्ती

प्रेमछंदे तया कीर्तन करिता । नाचे भक्ता देहाविक ।

श्रवणाने खात्री होते की जड वस्तूचे प्रेम कधीही सुखदायक होत नाही. श्रवणाने धन्य झालेला मनुष्य मग आपण श्रवण केलेले दुसऱ्यांना सांगतो. अत्यंत प्रेमाने श्रीरामाची स्तुतीस्तोत्रे गातो. 'रामाचे वर्तन तेचि धर्मशास्त्र' असे रामाचे चरित्र आदर्श आहे. एक पत्नी, एक वाणी, एक बाणी, त्यागी असा श्रीराम शिष्य म्हणून पुत्र, पति, बंधू म्हणून, मातृपितृभक्त म्हणून जसा आदर्श आहे तसाच तो समाज, देश, धर्मरक्षक, संस्कृतीनिरक्षक म्हणूनही आदर्श आहे. अग्निदिव्याला सामोरी जाणारी सीता ! तिची सहनशीलता तर पराकोटीची आहे. अशा राम-सीतेच्या चरित्र लीला जनसामान्यांपर्यंत कीर्तनाद्वारेच पोचवता येतात. कीर्तन भक्तीचा आदर्श म्हणजे देवर्षि नारद । भगवंतांनी स्वतः त्यांना सांगितले आहे की, ***'मद्भक्ताः यत्र गायन्ती । तत्र तिष्ठामि नारद ।'***

स्वामीजी म्हणतात - ***'पोटासाठी जरी बोलावे कीर्तन । रामकृपे जाण मुक्त होये ।'*** त्यासाठी उदाहरणेही दिली आहेत. पोटासाठी कस्तुरी विकली तरी तिचा सुगंध कमी होत नाही. अजाणता अमृत पोटात गेले तर प्राणी अमर होणारच. तसेच चुकून जरी अग्नीच्या जवळ गेले तरी उष्णता लागणारच.

आपले सर्व संत उत्तम कीर्तनकार होते.

नामस्मरण भक्ती

काष्ठाच्या घर्षणाने जसा अग्नी प्रकट होतो तसा अखंड नामस्मरणाने देव प्रगट होतो.

राम शब्दाचे विवरण एका अभंगात केले आहे -

रा	म	रामशब्द	राम शब्दाचा उच्चार
पुरुष	प्रकृति	पुरुष + प्रकृति	म्हणजे नामात पुरुष प्रकृति ऐक्य आहे.
तत्	त्वम्	असि	म्हणजे शिव व जीव ऐक्य दर्शवितो
अग्निबीज	मायाबीज	ऐक्य	म्हणजे मायादहन करणारे तेज

हृदयी रामाचे अखंड ध्यान व मुखी अखंड नाम म्हणजे नामस्मरण भक्ती. नामाला स्थळ, काळ, जात, पात, सोवळे ओवळे कशाचेही बंधन नाही.

नामाचे महत्त्व असे की, ज्या मायेने रामापासून तुम्हाला दूर ठेवले ती मायाच तुम्हाला त्याच्याकडे नेते. वाटेत परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी (चार वाचा) ही जणू चार महाद्वारेच आहेत व त्यांच्या पलीकडे ती रामाची मूर्ती आहे. वैखरीने घेतलेले नाम हळूहळू मध्यमा वाणीत उतरले (स्थूल) तिथून ते पश्यन्तीत (सूक्ष्म) उतरते व पश्यन्तीतून परेमध्ये (म्हणजे सूक्ष्मातिसूक्ष्म) जाते. वैखरीत शब्द, मध्यमात नाद, पश्यन्तीत तेज तर परेमध्ये केवळ निर्विकल्प आनंद अनुभवता येतो. आपल्या संतांनी सर्वसामान्यांसाठी सतत नामस्मरणाचा उपदेश केला आहे.

पादसेवनभक्ती

येथे देवाची तसेच सद्गुरूंची पादसेवनभक्ती अपेक्षित आहे. कितीतरी संतांनी स्वतःच्या देहाप्रमाणे देवाला सर्व उपचार केले आहेत. अगदी पहाटे भूपाळी, नंतर अभ्यंगस्नान, पूजा, नैवेद्य, दुपारी विश्रांती, संध्याकाळी पूजा, आरती, नैवेद्य आणि रात्री शेजारती अशी अखंड सेवा करणारे भक्त ईश्वराला प्रसन्न करून घेतात.

जसा देव तसा किंबहुना देवाहून श्रेष्ठ असा गुरुदेव - कारण देवापर्यंत जाण्याचा मार्ग तोच तर दाखवतो. आपल्या बुद्धीच्या पलीकडे असलेले परमार्थाचे वैभव तर सद्गुरूवाचून कळत नाही. जीव-शिव, पिंड-ब्रह्मांड ऐक्य गुरूच समजावून देतो. सद्गुरू मनाने कोमल, वाचेने रसाळ, अनुभवी, शास्त्रनिपुण, निःस्पृह असतो. दया, क्षमा, शांती हे तर त्याचे ब्रीदच असते. 'बोले तैसा चाले' असे त्याचे चोख वर्तन असते. त्याचे तपःतेज पाहून दर्शन घेणारे नम्र होतात. त्याच्याजवळ बसून बोलण्याने तणाव नाहीसे होऊन शांत वाटते. अशा ईश्वरासमान गुरूची सेवा करायला मिळणे हे परमभाग्याचे लक्षण होय. (हे सर्व समर्थांचेच वर्णन वाटते ना !)

गुरुगीतेत शंकरांनी पार्वतीला गुरूचे महात्म्य सांगितले ते मुळातूनच वाचायला हवे.

आपल्याला हे जमले नाही तर किमान आपण सर्वांनी शक्य तेव्हा सत्पात्र ब्राह्मण, वृद्ध, विद्वज्जन, मातापिता यांची सेवा करावी असे स्वामीजी सांगतात.

अर्चनभक्ती

हिलाच पूजासक्ती भक्ती असेही म्हणतात. सर्व देव रामरूपच आहेत. आपल्याला आवडले त्या देवाची पूजा करावी. अगदी यथासांग भक्तीभावाने पूजा करावी. पहाटे भूपाळी, नंतर स्नान, आरती, नैवेद्य, मग विश्रांती, सायंपूजा नैवेद्य इ. व रात्री शेजारती अशी यथासांग पूजा करावी. हे शक्य नसेल तर हृदयसिंहासनी इष्ट देवतेची मनाने स्थापना करून अगदी षोडशोपचारे वैभवपूर्ण अशी मानसपूजा करावी.

हे ही शक्य नसेल तर विश्वांत देवच भरून राहिला आहे याची जाणीव ठेवून जनताजनार्दनाची सेवा करावी. देश, समाज यांच्या हितासाठी तन, मन, धनाने झिजावे. यासाठी –

'अज्ञान निर्माल्य झाडोनी टाकावे । तोचि ऐसा भावे देवपूजा ।' असे येथे म्हटले आहे. कारण सर्वांचे अंतःकरण एकच आहे याची जाणीव अज्ञान दूर सारले की होते.

वंदनभक्ती

वरील कोणताही प्रकार साधकाला जेव्हा शक्य होत नाही तेव्हा असा भक्त अनुतापपूर्वक रामाला शरण जातो व त्याला वंदन करून म्हणतो, 'मी अज्ञानी आहे. मला जप, तप जमत नाही. तू पतितपावन म्हणून प्रसिद्ध आहेस म्हणून मी दीनवाणा तुला शरण आलो आहे.

'न मे भक्तः प्रणश्यति' (गी. अ. ९ श्लोक ३१)

हे तू स्वतःच सांगितले आहेस. संतांच्या मते ही परमपूजाच आहे.

ज्या नाही अन्य साधनाची शक्ती । वंदन ही भक्ती सुलभ त्या ।

कोणत्याही देवाला केलेले वंदन विष्णूला / श्रीरामाला पोचते. सूर्य व प्रकाश जसा एकरूपच असतो किंवा सागराला मिळालेली नदी सागराशी

एकरूप होते तसाच वंदनभक्ती करणारा ईश्वराशी एकरूप होतो. शिव, विष्णू, सूर्य, मारुती, गणपती, कार्तिक, दत्त, विठ्ठल, भैरव असे असंख्य देव असले तरी आपल्या इष्टदेवतेचेच हे वेगवेगळे आकार मात्र आहेत. हा मनाशी निश्चय करून वंदनभक्ती आचरावी.

दास्यभक्ती

कोणतीही भक्ती केली तरी अहंकाराचा त्याग प्रथम व्हावा लागतो. स्वतःला विसरून म्हणजेच देहबुद्धी सोडून द्यावी लागते. दास्यभक्तीत हे लवकर साध्य होते. ज्या ईश्वराचे उत्पत्ती, स्थिती, लय या सर्वांवर नियंत्रण आहे त्याच्या दास्याने जीवनाचे सार्थक होते. दास्यभक्ति सगुणभावनेने साध्य होते. ध्यानालाही सुलभ होते. हीच सगुण स्वरूपाची दास्यभक्ती निर्गुण निराकारापर्यंत घेऊन जाते. दास्यभक्तीने हनुमंत चिरंजीव झाले पण त्यांच्यासारखे प्रत्यक्ष प्रभू रामचंद्राचे दास्य करण्याइतके भाग्य दुसऱ्या कोणाचे ? म्हणून आपण देऊळ (किंवा देवघर) झाडून स्वच्छ करणे, सडासंमार्जन, रंगावली त्यानंतर भूपाळी, काकड आरती, पूजा, आरती, नैवेद्य इ. त्रिकाल साधना करावी. ज्ञानेश्वरी, नाथभागवत अशा ग्रंथांचा अभ्यास करून त्यांना दीप लावून आरती करावी. यातील शक्य तितके आचरणात आणावे व देवासाठी चंदनासारखी काया झिजवावी.

सख्यभक्ती

भगवंत व भक्त यांचा संबंध देह व प्राण यांच्यासारखा आहे. प्राणाविना देह राहात नाही तसा देवाशिवाय भक्त राहू शकत नाही. पाण्याशी सख्य असले तरच मासा जिवंत राहील. कमळ जसे चंद्राच्या दर्शनाने फुलते तसा भक्त देवाच्या दर्शनाने हरखून जातो. रामाला आपला सखा समजून त्याला आपले सुखदुःख, हितगूज सांगणे ही सख्यभक्ती. भूत, वर्तमान तसेच भविष्यात काय व्हायला हवे आहे हे भक्त ईश्वराजवळ विनंती करून सांगतो.

एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे समान गुणधर्मीच सख्य शक्य असते. म्हणून प्रथम देवाला प्रिय असे गुण अंगी बाणवायला हवेत. तरच आपले सख्य देव स्वीकारील. अर्जुन हा सख्यभक्तीचा आदर्श होता. कारण तो दैवी गुणांनी अलंकृत होता म्हणूनच त्याचे सारथ्य स्वतः भगवंतांनी केले.

आत्मनिवेदन

भक्तीच्या कोणत्याही मार्गाचे पर्यवसन आत्मनिवेदन भक्तीतच होते. त्याची एकदा प्राप्ती झाली की मग पुनर्जन्म नाही, फक्त मोक्षच म्हणजे परमेश्वराशी ऐक्य साधून देणारी ही आत्मनिवेदन भक्ती होय.

येथे काहीही शाश्वत, चिरंतन, अविकारी असे नाही. येथे क्षणोक्षणी बदल होत जाताना आपल्याला दिसतो. केवळ ब्रह्मस्वरूपच अनंत, अक्षय, शाश्वत सर्व सत्ताधीश आहे. अशा अव्यक्त पण सामर्थ्यशाली परमात्मस्वरूपाशी संपूर्ण आत्मसमर्पण म्हणजेच आत्मनिवेदन भक्ती. त्या सर्वस्वसमर्पणात 'मी', 'माझे' उरतच नाही. द्वैतभावच नाही. ते सत् चित् आनंदरूप, वाणी मन, बुद्धी यांच्या पलीकडचे आहे.

आत्मसमर्पण झाले की, अंतःचक्षू उघडले. वाणी, मन, बुद्धी स्तब्ध झाली व सर्व काही आनंदमय होऊन गेले. सर्वत्र तुझ्या रूपाशिवाय दुसरे काही नाहीच अशी स्थिती भक्ताची होते.

आपल्या सर्व संतांना ही भक्ती साधली म्हणूनच त्यांच्या तोंडून — **'आनंदाच्या डोही आनंद तरंग'** (संत तुकाराम) तर **'कांदा मुळा भाजी अवघी विठाबाई माझी'** (संत सावता माळी) असे उद्‌गार बाहेर पडले.

भगवान श्रीश्रीधर स्वामींनी आपल्याला भक्तीरहस्य सोपे करून सांगितले आहे. 'आधी केले मग सांगितले' अशी संतांची वृत्ती असते. स्वामीजींनी हे सर्व स्वानुभवानेच निवेदन केले आहे हे अभ्यासू साधकाच्या लगेच लक्षात येईल. अशा अनन्य भावाने भक्ती केल्यामुळेच त्या भक्तांसाठी परमेश्वर निर्गुणातून सगुणात येतो. त्याला दर्शन देतो. मातेप्रमाणे त्याची काळजी घेतो. म्हणतात ना,

'देव चोरूनिया नेई । अशी कोणाची पुण्याई ।'

कारण देव, देव्हारा देऊळ सोडून अशा भक्ताजवळ वास्तव्य करतो. आणि

नाही पुण्याची मोजणी । नाही पापाची टोचणी ।
जिथे गंगीयाचे पाणी । जिथे गंगीयाचे पाणी ।

असे त्या भक्ताचे जीवन धन्य होऊन जाते. म्हणून तर भक्त नेहमी आनंदसागरातच बुडालेले असतात. प्रसन्नता त्यांच्या चेहेऱ्यावर कायम विलसत असते. कारण त्यांना सर्व काही ईश्वरस्वरूपच दिसत असते.

देह पोतेऱ्यासमान समजून अतिशय कठोर साधना करून परमात्मप्राप्ती ज्यांनी करून घेतली अशा सद्‌गुरू भगवान श्रीश्रीधरस्वामी महाराज यांना कोटि कोटि प्रणाम —

ॐ नमः शान्ताय दिव्याय सत्यधर्मस्वरूपिणे ।
स्वानंदामृततृप्ताय श्रीधराय नमो नमः ॥

सौ. प्रभा करंदीकर
पाटील पर्ल 'बी', गोविंदनगर, मुंबई नाका, नाशिक ४२२००९.

मोक्षमार्ग

डॉ. सौ. सुनीता तांबे

एम.ए.एम.फिल., पीएच.डी. श्री एकनाथ महाराज पंचक - एक विवेचक अभ्यास. लेख व लघुकथा प्रकाशित. काही कथा बक्षीसपात्र.

'जन्म मरणापासुनि सुटला । या नाव जाणिजे मोक्ष झाला ।' असा मोक्षसंदेश देणारे, तसेच 'निरतिशयानंदप्राप्ती : मोक्षस्य लक्षणम्' अर्थात अनंत आनंदाची अविचल प्राप्ती म्हणजे तद्रुपता हेच मोक्षाचे लक्षण असल्याचे विश्वासाने सांगणारे, सज्जनगडच्या श्रीसमर्थ रामदासस्वामींचे शिष्य, भगवान श्रीमत् श्रीधरस्वामी (पूर्वाश्रमीचे श्रीधर नारायण पत्की) हे रामदासी संप्रदायातील एक सिद्ध पुरुष म्हणूनच ख्यातकीर्त आहेत. इ. स. १९०८ ते १९७३ हा त्यांचा जीवनकाल ! पिता नारायणराव व माता कमलाबाई यांच्या पोटी जन्मलेल्या श्रीधरस्वामींच्या जीवनचरित्रातही इतर संतांप्रमाणेच काही आख्यायिका आढळतात. श्रीदत्तात्रेयाच्या कृपाप्रसादाने श्रीदत्तजयंतीच्याच दिवशी गाणगापुरापासून जवळच असलेल्या, मराठवाड्यातील 'चिंचोळी' या गावी त्यांचा जन्म झाला. बालपणीच पितृछत्र हरपल्याने मातेनेच त्यांचे पालनपोषण केले. सात्त्विक संस्कारांनी त्यांना समृद्ध केले. देवीच्या साथीत सेवाशुश्रूषा करून त्यांना वाचविले.

॥ शैक्षणिक व आध्यात्मिक जडण घडण ॥

श्रीधरस्वामींना बालपणापासूनच शिक्षणाबरोबर खेळ व व्यायामाचीही आवड होती. सायंकाळी मठात जाऊन कथाकीर्तन व प्रवचनेही ते ऐकत असत. रामनामाने पुढील आयुष्यात त्यांनी आध्यात्मातही प्रगतीची अनेक शिखरे सर केली. हैद्राबाद-गुलबर्ग्यास प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होताच पुढील शिक्षणासाठी त्यांनी पुणे गाठले. मातोश्रींच्या निधनानंतर पुण्याच्या अनाथविद्यार्थीगृहात राहून त्यांनी माधुकरी मागून आपले शिक्षण सुरू ठेवले. संध्या, सूर्य नमस्कार, गायत्रीमंत्राचा जप, नामस्मरण, श्रीरामाची आराधना यात त्यांनी कधी खंड पडू दिला नाही. एकीकडे अभ्यास, खडतर साधना व त्याचबरोबर त्यांचे तत्त्वचिंतनही सुरू होते. धर्मोद्धाराच्या प्रबळ इच्छेने, तपश्चर्येसाठी ते पायीच सज्जनगडावर निघाले असताना वाटेत बनेश्वरच्या देवळात श्रीसमर्थ रामदासांच्या चित्रातून त्यांनी अनुग्रह घेतला. साधनेस्तव सज्जनगडावर पोहोचल्यानंतर ते माधुकरी मागूनच राहू लागले. त्यांचे सर्वांप्रती असलेले प्रेम-दया-क्षमा-करुणावृत्ती-कृपाळूपण-निस्पृहता आणि आत्मौपम्यबुद्धी त्यांच्या जीवन चरित्रातून ठायी ठायी प्रकटते. वेदोपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे, भगवद् गीता (प्राकृत व संस्कृत) आणि समर्थ रामदासस्वामींचे सर्व वाङ्मय त्यांनी मुखोद्गत केले; इतकेच नव्हे तर आचरणातही आणले. दासनवमीच्या एका उत्सव प्रसंगी श्रीसमर्थांनी त्यांना दर्शन देऊन दक्षिणेकडे जाऊन कार्य करण्याची आज्ञा केल्याने ते शिगेहळ्ळीस योगी शिवानंदांच्या मठात जाऊन योगाभ्यास करू लागले. शिकवूही लागले. कालांतराने तेथेच त्यांनी विधीवत् संन्यास घेतला. हिंदू धर्म प्रचारार्थ भारतभ्रमणही केले. हिंदु धर्मास हीन लेखणाऱ्या इंग्रजी शिक्षणाविषयी त्यांचे मन उद्विग्न होई. परिणामी श्रुतिस्मृति पुराणोक्त चातुर्वर्ण्याधिष्ठित हिंदु समाजाच्या उन्नतीसाठीच झटण्याचा त्यांनी निश्चय केला. आपले जीवन उद्दिष्ट त्यांनी पुढील शब्दात व्यक्तविले आहे. 'मी आमरण ब्रह्मचर्य पाळीन. द्रव्याला स्पर्शही करणार नाही. मला ते न मागता मिळालेच तर, त्याचा विनियोग परोपकारार्थ करीन. कधीही मठपती बनणार नाही. देहनिर्वाहच्या कमीत कमी गरजा राखीन. स्त्रीसमाजास मातेसमान लेखीन. तनमनधनाने लोककल्याणार्थ झटेन, शक्य त्या प्रयत्नांनी हिंदु धर्माची अवनती रोखीन. त्यासाठी मी माझा देह भगवंतार्पण करीन. जगन्नियंता असल्याने तो जगाचे निश्चितच संरक्षण करेल.' इ. स. १९६० ते ७२ अशी बारा वर्षे त्यांनी एकांतवासात राहून मौन तपश्चर्या केली. शेवटी वरदहळ्ळी येथे ते समाधिस्त झाले.

'भगवान' ही पदवी श्री समर्थ रामदासांनीच त्यांना दिलेली होती. श्रीसमर्थ भक्त व रामदासी मंडळी श्रीधरस्वामींना 'जिवंत दासबोध' म्हणून अत्यादराने गौरवीत. 'ज्ञानियांचे शिरोमणी', 'मूर्तिमान वेदान्तज्ञान' या शब्दात गौरवून त्यांची मुक्तकंठाने स्तुती करीत. धर्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धाराचा वसा घेऊन ते सतत कार्यरत असत. सिद्धी प्राप्त झाल्याने समाजातील सर्व स्तरातील लोकांची त्यांच्याकडे रीघ असे. संस्कृत, मराठी, कानडी व हिंदी भाषेतही त्यांनी विपुल लेखन केलेले आहे. त्यात 'आर्य संस्कृती' हा महत्त्वाचा ग्रंथ त्यांनी मराठीत रचिला असून श्रीरामपाठ, श्रीसमर्थपाठ, श्रीमारुती माहात्म्य, श्रीदत्त करुणार्णव (संस्कृत) आणि श्रीशिवशान्तस्तोत्रतिलकम् (संस्कृत) इत्यादी त्यांची रचना प्रकाशित झालेली असून अद्यापि हजारो पृष्ठांची रचना प्रकाशनाची वाट पहात आहे.

॥ मोक्षाचा संदेश ॥

श्रीधरस्वामींनी त्यांच्याकडे मार्गदर्शनार्थ येणाऱ्या अनेक आर्त तसेच निस्पृह साधकांना आणि सांसारिकांनाही त्यांच्या त्यांच्या भूमिकेस अनुकूल अशा चार मोलाच्या गोष्टी समजावून सांगितल्या आहेत. 'मोक्षाचा संदेश' या छोट्या ग्रंथाच्या स्वरूपातील त्या गोष्टी सर्वांनाच मार्गदर्शक ठरणाऱ्या आहेत. या ग्रंथात श्रीधरस्वामींनी साधकांना-परमार्थमार्गावरील वाटचालीत पाळावयाची पथ्येही परखडपणे सांगितली आहेत. हा मोक्ष संदेश देण्यास आपण का प्रवृत्त झालो याविषयी ते सांगतात 'समाजाची एकंदरीत झालेली बिकट स्थिती बघून आपल्या हृदयावर आघातच झाला आहे. श्रीसमर्थांना स्मरून, फोफावलेल्या निषिद्ध कामाला विवेकाच्या फोफाट्यात घालून जाळण्याचे सामर्थ्य येण्यासारख्या चार ओळी लिहून द्याव्यात असे

वाटते. एकांतात दोन वर्षे लिहिणे-वाचणे सर्व व्यवहार बंद ठेऊन केवळ आत्मचिंतनातच असावे असे मनात योजिले असले तरी, ***'घार हिंडते आकाशी । लक्ष तिचे पिलापाशी ।'*** अशासारखे होऊन; केलेला नियमही अंशतः पाळला जावा म्हणून 'मोक्षाचा पोवाडा' आणि 'मोक्षाचा हा संदेश' लेखणी हातात न घेता काडीने लिहून पाठवीत आहे. ***'अरे, हे पाहिलेच पहावे । विवरलेचि मागुति विवरावे । वाचिलेचि वाचावे । पुनः पुन्हा ।'*** (दा. ११.८.९) ***'आवृत्ती रसकृदुपदेशात् ।'*** या ब्रह्मसूत्रात म्हटल्याप्रमाणे अभ्यासावर, आनंदरूपावर आणि वैराग्यावर जास्ती भर देऊन त्यांचा निश्चय व्हावा, म्हणून पुनः पुन्हा निरनिराळ्या रीतीने तेच तेच अनेक वेळा लिहीत गेलो आहे. पुनरुक्ती न मानिता त्याचा उपयोग 'निश्चय' करून घेण्याकडे करावा. मनात आलेले बाहेर टाकले म्हणजे ते निवांत होते, म्हणून केवळ कळकळीने स्फुरलेले बोल मागेपुढे न बघता कागदावर उतरून पाठविले आहेत. ***'एथ सापडे एक । निश्चय ज्ञानाचा ॥'*** (मोक्षसंदेश : श्रीधरस्वामी)

॥ मोक्ष म्हणजे काय ? ॥

श्रीधरस्वामींनी साधकांना दिलेला 'मोक्षाचा संदेश' जाणून घेण्यापूर्वी मोक्ष म्हणजे काय हे पाहणे आवश्यक ठरते. समर्थ रामदास म्हणतात, 'प्राणी जन्ममृत्यूपासून सुटला म्हणजे त्यांस मोक्षप्राप्ती झाली. तत्त्वांच्या शोधात परमात्म वास्तूचा लाभ घडतो, जन्ममृत्यूरहीत निरंजन आत्म्याची ओळख घडते आणि 'तोच मी आहे' अशी निःसंदेह जाणीव होणे यासच 'मोक्ष' म्हणावे. ज्या क्षणाला साधकावर साधूचीही कृपा होते त्या क्षणालाच तो मुक्त होतो. सत्संग, नामस्मरण आणि सद्‌गुरू सेवा यांनी मोक्षपद प्राप्त होते. त्याचप्रमाणे स्वस्वरूपाचे ज्ञान व विचारांच्या योगेही प्राण्यास मोक्षप्राप्ती होते. देव व भक्त हे दोघे एकरूपच आहेत हा विवेक केल्यास आपण आत्माच आहोत आणि आत्म्याच्या ठिकाणी बंध वा मोक्ष दोन्हीही नाहीत याचे ज्ञान होते. 'आत्मा' हा जन्ममरण कल्पनेच्या पलीकडे आहे. (द. ८ : स. ८) स्वामी सांगतात 'आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार म्हणजेच मोक्ष !'

॥ आत्मा म्हणजे काय ? ॥

सुषुप्ती, जागृती व स्वप्न अशा जीवाच्या तीन अवस्था आपण अनुभवतो. या तीनही अवस्थात जो सदैव एकरूपाने उपस्थित असतो, तो 'आत्मा' होय. आत्म्यास अवस्था नाही. अवस्थाभेद जीवाचे ! 'आत्मा' हा नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त स्वभाव आहे. 'स्वप्नात अमुक पाहिले' असे जागृतीस जे स्मरण होते त्याचे कारण म्हणजे स्वप्न पाहणारा व जागृती अनुभवणारा 'साक्षी' एकच होय. तो भिन्न असता तर स्मरण तरी कुठले ? निरनिराळ्या अवस्थांना 'अवस्थापण' प्राप्त होण्यासाठी काहीतरी नित्य तत्त्व हवेच. ते नित्य तत्त्वच 'आत्मा' होय. 'जीव' हा ज्ञानविषय होऊ शकतो. विषय रूपाने असल्यानेच जीव सुखी झाला, दुःखी झाला असे प्रयोग होऊ शकतात. पण 'आत्मा' मात्र कधीच विषय होवू शकत नाही. शुद्ध अशा आत्म्याचे 'शरीर' हे एक नगरच असून त्यांस बाहेर जाणाऱ्या अकरा वाटा आहेत. मुख, दोन डोळे, दोन कान, दोन घ्राणेंद्रिये, नाभी, लिंग, उपस्थ आणि ब्रह्म रंध्र ! शरीर म्हणजेच 'विश्व' असा या नगराचा व्यापक अर्थ असून 'आत्मा' या सर्वांच्या अंतर्यामी आहे. अंतःकरण हे जीवाचे व जीव हे आत्म्याचे प्रतिबिंब आहे. अंतःकरणास प्रेरित करणारा तो आत्मा ! तेच शुद्ध अमृतमय ब्रह्म ! ब्रह्माधारे सर्वांना प्रेरणा लाभते. 'आत्मा' वा 'ब्रह्म' अविकारी, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, अविनाशी आहे. विश्वातील वस्तुमात्राचे आकार भिन्न असून त्यात 'ब्रह्म' गुप्त रूपात असते. आकार नाहीसा झाला की ब्रह्माचे दर्शन घडते. ***'अग्नी ऐसे आहाच । तेजा नामाचे आहे कवच । तें परौते केलिया साच । निजतेज तें मी ।'*** (ज्ञाने. ७:३६) मोक्षाच्या साधनाच्या दृष्टीने देहाला महत्त्व असते.

॥ सुखप्राप्तीचे दोन भिन्न मार्ग ॥

श्रीधरस्वामी सांगतात 'विश्व ही सुखाची प्रयोगशाळा आहे.' ***'यो वै भूमा तत्सुखं ।'*** (छांदोग्य ३. अ ७.२३:१) इथला प्रयत्न असतो तो सुखप्राप्तीसाठीच ।' ***'यःकश्चित सौख्यहेतो स्त्रिजगती यत् ते नैव दुःखस्य हेतोः'*** हा शंकराचार्यांचा सिद्धान्त ह्या लोकांपुरताच नसून तो ब्रह्मांडासही लागू पडतो. 'प्रवृत्ती' आणि 'निवृत्ती' असे सुखप्राप्तीचे दोन मार्ग ते सांगतात. सुखही दोन प्रकारचे असते. आत्मिक व वैषयिक ! पैकी समाधान, शांती, तृप्तीचा कधीही अनुभव न देणारे, देश काल वस्तुसापेक्ष, विवेकहीन व क्षणभंगूर असते ते वैषयिक सुख आणि तृप्ती, समाधान, शांती देणारे देशकाल वस्तुनिरपेक्ष व सदैव सुखदायक असते ते मोक्षसुख ! वैषयिक सुखास 'प्रेय' व 'आत्मिक' सुखास 'श्रेय' अशी औपनिषदिक नावे आहेत. ***'श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते ।'*** बुद्धिमान आपल्याला इष्ट असणारे 'श्रेय' निवडून घेतो आणि ***'प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ।'*** जो मंद बुद्धीचा असतो तो इंद्रिय-मनांची ओढ बघून तत्कालीन सुख देणारे 'प्रेय' इच्छून तेच निवडून घेतो. (कठ. उप. अ. १-२-२) मोक्षलाभ घडेपर्यंत साधकांना ज्या मार्गाने जावे लागते ते 'श्रेय' व 'प्रेय' मार्ग मात्र बंधनयुक्त असतात. पूर्वील अनुभविकांनी याबाबत काही पथ्ये पाळावयास सांगितली आहेत. 'प्रेय' मार्गाने जाणाऱ्या संसारी साधकांनी गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार, योगक्षेमाचा विचार, अतिथी, अभ्यागत तसेच अग्नीची सेवा, संतती-संपत्तीचा लाभ आणि प्रत्येक वर्णधर्माप्रमाणे विहीत कर्माचा आचार आवश्यक आहे. 'प्रेय' मार्ग अविद्यारूप, आत्मज्ञानावर आवरण घालणारा, अज्ञान वाढविणारा असतो तर 'श्रेयमार्ग' हा विद्यारूप असून आत्मज्ञानप्राप्ती करून देणारा असतो. 'तो प्रेयातून श्रेय घेतो' असे श्रीधरस्वामी सांगतात. (पृ. २-३)

श्रीधरस्वामींनी मोक्षाचा संदेश निस्पृह साधकांसाठीच विशेषत्वाने दिलेला असल्याने त्याच्यासंबंधीही थोडे जाणून घ्यायला हवे. स्वामींच्या दृष्टीने ज्याला बाह्य जगाचे पुरेसे ज्ञान आणि आंतरिक जगाची समजूत असल्याने ज्याची बुद्धी तीक्ष्ण असते, जो श्रुतिग्रंथांच्या बाजूने साधक वृत्तीने युक्तीवाद (मंडण) करू शकतो आणि त्याविरुद्ध त्या युक्तिवादाचे बाधक वृत्तीने खंडणही करू शकतो तो निस्पृह व आत्मविद्या प्राप्त करून घेण्यायोग्य साधक होय. अध्यात्म मार्गावर यशस्वी होण्यासाठी त्याच्याजवळ आत्मानात्म-विवेकबुद्धी आणि वैराग्य असेल तर त्यांस मोक्षप्राप्ती तात्काळ होवू शकते. ***'विवेकीनो विरक्तस्य शमादिगुणशालीनः । मुमुक्षोरेव हि ब्रह्मजिज्ञासा योग्यता मता ।'*** (विवेकचुडामणी १७) विवेक, अनासक्ती, शम, दम, तितिक्षादी गुण आणि तीव्र मोक्षेच्छा असते तोच केवळ परमोच्चतत्त्व जाणून घेण्यास योग्य समजला जातो. 'यच्चित्तस्तन्मयोभवति' या उपनिषद वाक्याप्रमाणे ***'जो ज्यांस ध्याईल । तो तद्रूपचि ।'*** असे समर्थ सांगतात. याच तत्त्वदृष्टीने ***'निश्चल परब्रह्म येक ।'*** निस्पृहांनी ओळखावे. ***'जो***

निश्चळास ध्याईल । तो निश्चळची होईल ।' ही निवृत्तीरूप मोक्षमार्गाची दिशा त्यांच्यासाठीच आहे. निस्पृहांना कसलीच उपाधी नसल्याने त्यांनी झोपून उठल्यापासून ते रात्री झोपेने घेरल्यापर्यंत अधोवृत्तीचा उद्‌गमच होऊ न देता निश्चळ चिन्मात्र आनंदाशी तादात्म्य राखण्याचा सतत अभ्यास चालू ठेवावा. अखंड ध्यानमग्न असावे. ***'अरे, जे जालेचि नाही । त्याचि वार्ता पुससी काई ।'*** (दा. ८-३-१) या वाक्याचा अर्थ उराशी बाळगून, अंतःस्थितीची बैठक ढळू न देता वागावे. लक्ष सतत परमार्थाकडे असावे. ***'तोडुनि द्वैताची उपाधी । अद्वैत वस्तु साधने साधी । लाधी ऐक्यतेची समाधी । या नाव साधक ।'*** (दा. ५.९.३०) अर्थात ***'सद्गुरुवीण ज्ञान काही । सर्वथा होणार नाही । अज्ञान प्राणी प्रवाही । वाहतचि गेले ।'*** (दा. ५.१.२१) श्रीधरस्वामी तेवढ्यासाठी सद्गुरू कसा असावा ते समर्थांच्याच शब्दात सांगतात. ***'जो कोणी ज्ञान बोधी । समूळ अविद्या छेदी । इंद्रिये दमन प्रतिपादी । तो सद्गुरु जाणावा ॥ जो ब्रह्मज्ञान उपदेशी । अज्ञान अंधारे निरसी । जीवात्मया परमात्मयासी । ऐक्य करी ॥'*** (दा. ५.९.२) ***'जेथे शुद्ध ब्रह्मज्ञान । आणि स्थूळ क्रियेचे साधन । तोचि सद्गुरु निधान । वाळवी मोक्ष ।'*** (दा. ५.२.२८) ***'मुख्य सद्गुरुचे लक्षण । आधी पाहिजे विमळ ज्ञान । निश्चयाचे समाधान । स्वरूपस्थिती ॥'*** (५.२.४५) ***ज्ञान वैराग्य आणि भजन । स्वधर्मकर्म आणि साधन । कथा निरुपण श्रवण मनन । नीती न्याय मर्यादा ॥*** (दा. ५.२.५२) ***तो परमात्मा केवळ । तयासि नाही मायाजाळ । अखंड हेतुचा विटाळ । जालाच नाही ॥'*** (दा. ९.३.२२) सद्गुरुंना सर्व प्रकारच्या साधकांविषयी सहानुभूती तसेच दयार्द्र व विशाल अंतःकरण हवे. साधकांनीही सद्गुरुंवर श्रद्धा व निष्ठा राखायला हवी. आत्मसाक्षात्स्थित झालेल्या सद्गुरुंची भक्तिभावाने सेवा करायला हवी.

॥ आत्मानंदाच्या धारणेचा अभ्यास ॥

भगवद् गीतेच्या सहाव्या अध्यायातील दहाव्या श्लोकापासून योगाभ्यासाच्या उपदेशास प्रारंभ होतो. त्यातील चोवीस ते अठ्ठावीस पर्यंतचे श्लोक श्रीधरस्वामींच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. ते म्हणतात 'त्या त्या कल्पनेने उत्पन्न होणाऱ्या सर्व कामनांना त्यांच्या वासना व आसक्तीसह त्यागून कशाचीही कल्पना मनात उठू न देता आनंद स्वरूपाच्या भानाने इंद्रिये अंतर्मुख करून आत्मनिश्चयतेने हळूहळू एक आनंदच केवळ राखीव वृत्तीशून्य व्हावे. एका आनंदाखेरीज कशाचेही चिंतन न व्हावे. निःस्फूर्तीक, निर्विकल्प, आनंदरूप अशा मनास कोणतीही स्फूर्ती, वृत्ती, कल्पना वा नामरूपात्मक भानाचे काय प्रयोजन ? त्यासाठीच विवेकाने, सर्वदूर धावणाऱ्या मनाला आवरून वृत्तीच उठू न देता पुनः पुन्हा निर्विकल्प, अनुभवरूप एक जाणीवरूप आनंदच राखणे महत्त्वाचे ! अशा प्रकारे जास्तीत जास्त काळ अभ्यासाने मन शांत झाले, रजोगुणी कामक्रोधादिक विकार नष्ट झाले म्हणजे त्या योग्यास अत्यंत पवित्र, अति निष्पाप, सर्वोत्कृष्ट, परब्रह्माचे निरवधी सुख प्राप्त होते. आनंदाविर्भाव होईपोवेतो अभ्यास पूर्ण झाला नसल्याने जाणून निस्पृह साधकाने अधिकाधिक काळ अभ्यास सुरूच ठेवावा. 'मी' असे एकदेशीय भान न स्फुरता आनंद स्वरूपात - ब्रह्माकारतेत सर्व मनोवृत्ती विरघळून गेल्या व एका आनंदाच्या संवेदनेखेरीज काहीच स्फुरले नाही म्हणजे उत्कट ध्यानाभासाने साधणारी ही 'संप्रज्ञात' समाधी होय आणि सविकल्पातील ती वेदनाही हळूहळू विरघळून नादशून्य, प्रमाशून्य, मनःशून्य अशी निर्विकल्प आनंदमात्र स्थिती राहिली की तीच 'असंप्रज्ञात' समाधी ! मोक्षाच्या या संदेशातून साक्षात् आत्मज्ञानाला अनुकूल असा आत्मानंदाच्या धारणेचा अभ्यासही गीतेतून दिला गेला असल्याचे श्रीधरस्वामी सांगून जातात.

॥ श्रीरामोपासना म्हणजे ब्रह्मोपासना ॥

'चिद्रूपम् ब्रह्म । जगदांतरी अनुसंधान । करे पाहणे हेचि ध्यान । ध्यान आणि ते ज्ञान । एकरूप ॥' (दा. २०-४-१२) ***'प्रगट रामाचे निशाण । आत्मा राम ज्ञानघन । विश्वंभर विद्यमान । भाग्ये कळे ॥'*** (दा. २०-४-१४) समर्थांनी सांगितलेली ही 'ब्रह्मोपासनाच' असे श्रीधरस्वामी म्हणतात. उपासनेच्या ठिकाणी ब्रह्मभाव ठेवून 'सोऽहम् भावेन पूजयेत्' ते आपले शुद्धरूपच म्हणून उपासना करावी असा तत्त्वप्रधन श्रुतिशास्त्रांचा मूळग्राही उपदेश असून ***'तत्त्वतत्परं ब्रह्म रामचंद्राश्चिदात्मकः । सो ऽ ह मो तद्रामभद्रपरं ज्योतीः सोऽहमोमित्यात्मानवाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्यात् ॥'*** (श्रीराम उप. ता. उ.) ज्ञानघन श्रीरामचंद्र जे एक अविनाशी 'परब्रह्म' आहेत तेच मी ओंकारलक्ष्य सर्वप्रकाशक श्रेष्ठ स्वयंज्योतिस्वरूप श्रीरामचंद्ररूप आहे. अशी ऐक्यरूप श्रीरामांची उपासना करविण्याविषयी श्रीरामोत्तरतापिनीत सांगितले आहे. ***'सदारामोऽहमस्मीति तत्त्वतः प्रवदन्ति ये । न ते संसारिणो नूनं राम एव न संशयः ॥'*** (श्रीराम उ. ता. उ) तात्त्विक सत्य ओळखून जे सदैव 'मी' ते परब्रह्मरूप श्रीराम आहे, असे म्हणतात ते खरोखरच निःसंशय श्रीरामच ! ते प्राणीमात्राचे शुद्धरूप परब्रह्मच ! श्रीरामपूर्वतापिनीतही महान योगी ज्या एका अविनाशी, अपर अशा आनंदघन, संविमात्र अशा आत्मरूपाच्या ठिकाणी अखंड रममाण झालेले असतात, तेच श्रीरामाचे यथार्थरूप असल्यामुळे 'श्रीराम प्रत्यक्ष परब्रह्मच आहे' असे दिलेले आहे. ***'राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः । राम एव तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्मतारक ।'*** असा एक मंत्रही असल्याचे स्वामी सांगतात. (श्रीरामरहस्य क. १-६) ***'गर्भजन्मजरामरणसंसार महद्भयात्संतारयतीति तस्मादुच्यते तारकमिती ।'*** (श्रीराम उ. ता. २) श्रीरामाला तारकब्रह्म म्हणून का म्हटले तर 'श्रीराम' हे गर्भ, जन्म, म्हातारपण, मरण इत्यादिकांनी युक्त असणाऱ्या संसाराच्या महत् भयापासून भक्तांना तारतात म्हणून त्यांना 'श्रीगुरू' अथवा 'तारकब्रह्म' असे म्हणतात. 'श्रीराम' या शब्दात हरिहरैक्य आहे म्हणून शैव तसेच वैष्णव या दोघांनीही 'श्रीराम' हे आपले उपास्य दैवतच आहेत असे समजावे म्हणून उपनिषद फोड करून असे सांगते ***'नारायणाष्टाक्षरे च शिवपञ्चाक्षरे तथा । सार्थ कार्णद्वयं रामो रमन्ते यत्र योगिनः ।'*** (रामरहस्य उपनिषद५-३) 'ॐ नमो नारायणः आणि ॐ नमः शिवाय' या दोन मंत्रातील साराधगर्भित असे महत्त्वाचे 'र' आणि 'म' हे दोन शब्द घेऊन 'राम' हा मंत्र सिद्ध झाला आहे. 'ओघो', 'रा', तत्पदार्थः स्यात् 'म' ***कारस्त्वं पदार्थवान् । तयोः संयोजनमसीत्यर्थ (मुनयः) तत्त्वविदो विदुः ॥'*** (रामरहस्य उ. ५-१३) 'राम' हा मंत्र सर्वांना, 'तें परब्रह्म तूं आहेस', 'तत्त्वमसि' म्हणून उपदेश करतो, हे या वचनाने सिद्ध केल्याचे स्वामी सांगतात. तसेच आद्य 'रा' तत्पदवाच्या परमेश्वर आणि नंतरचे 'म' हे त्वंपदवाच्या 'जीव' अशा या दोन नावांना कारणीभूत होणाऱ्या माया आणि अविद्या या दोन उपाधींतून काढून टाकल्यानंतर यांच्या ठिकाणी जे एक चिदानन्द परब्रह्म सर्वधिष्ठानरूप उरते, तेच तू आहेस असा अर्थ ज्या 'असि' पदाने होतो ते 'रा' आणि 'म' या दोन अक्षरांच्या एकदम उच्चाराने झालेल्या ऐक्यात आहे, असे हा मंत्र सांगतो.

'रा' हे स्वयंप्रकाश परब्रह्मरूप आहे आणि 'म' मायारूप आहे. प्रथम अग्निबीजरूप (रं) रा उच्चारिले जाऊन नंतर (म) 'म' चा उच्चार होत असल्यामुळे स्वयंप्रकाश, चिदग्निरूप परब्रह्मात, राम नावाचा उच्चार केल्याबरोबर 'म' काराने लक्षित होणारी 'माया' लुप्त होते. त्यामुळे हे नाम मायानाशक होय. या नामात प्रकृती - पुरुषांचे ऐक्य होऊन उच्चाराअंती प्रकटणाऱ्या मौनात निःशब्द परब्रह्माचा साक्षात्कार होतो. मायाबीज आणि ब्रह्मबीज या मंत्रात असल्यामुळे मोक्षाचीही प्राप्ती होते आणि इच्छिल्या वैभवाची ही प्राप्ती होते. याचसाठी हे नाम 'रामनाम' हा मंत्र भुक्तीमुक्ती देणारा, अभ्युदयानिः श्रेयसात्मक आहे. 'श्रीराम' हे आपल्या चरित्राने धर्ममार्गाची, नामस्मरणाने ज्ञानमार्गाची, ध्यानाने वैराग्याची आणि पूजनाने ऐश्वर्याची प्राप्ती करून देतात असा या मंत्राचा अर्थ श्रीधरस्वामींनी दिलेला आहे. त्यांच्या दृष्टीने मात्र साधकांसाठी ज्ञान, वैराग्य व मोक्षप्राप्तीच महत्त्वाची असल्याचे ते सांगतात. श्रीराम उपासनेची ओळख पटवून देणारा, जणू त्यासाठीच रचलेला समर्थ रामदासांचा एक श्लोकही स्वामी उद्‌धृत करतात. ***'रामदास्य आणि हे वाया जाईल । ऐसे न घडेल कदाकाळी ॥१॥ कदाकाळी राम दासा उपेक्षिना । राम उपासना ऐसी आहे ॥२॥ ऐसी आहे साद राघवाची भक्ती । विभक्तिची भक्ती जेथे नाही ॥३॥ जेथे नाही काही वाऊगे मायिक । राम उपासक दास म्हणे ॥४॥'***

'रामदास' हे नाव कोणास लाभते याविषयीही श्रीधरस्वामींनी समर्थांचे दोन श्लोक उद्‌धृत करून सांगितले आहे. यत्न साधून - प्रयत्नांनी, अर्थ जाणून व आपण दिलेल्या उपदेशानुसार आचरण राखीत, अभ्यास, श्रवण, मनन, निदिध्यासन केल्यास 'रामदास' या पदवीप्रत निस्पृह साधक पोहोचू शकतो असे ते सांगतात. त्यांच्या मते 'परमार्थात मेलेल्या माणसांचा जसा देहाशी काही संबंध नसतो तसा देह संबंध न बाळगिता मरून आत्मनिश्चयाचा नवा जन्म घेऊन आपल्या एका ज्ञानमात्र आनंदाहून दुसरे काहीच नाही हे जाणून साधकांनी स्वतःच समाधियोगाचे साधन करायचे असते. बाह्योपकरणांच्या अनुकूलतेने आजवर त्यांना परमार्थ साधला असे नसून केवळ त्यांच्या सत्त्वबळानेच तो साधल्याचे निक्षून सांगतात आणि समर्थांच्या ओव्याही उद्‌धृत करतात. ***'मागे ज्ञानी होऊनि गेले । तेंहि बहुत कष्ट केले । तरी मग विख्यात जाहले । भूमंडळी ॥'*** (दा. १२-७-१०) त्यांनाही अनंत अडचणींचे डोंगर पार करावे लागले. परंतु काही एका निश्चयानेच त्यांनी आरंभिलेली मोक्षाची खडतर वाट निर्धाराने पार केली. 'यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह' हे आत्मरूपाचे लक्षणच इथेही लागू पडते. असे श्रीधरस्वामी सांगतात.

॥ आस्तिक्यबुद्धी असणाऱ्यासच ब्रह्मपदप्राप्ती ॥

श्रद्धा म्हणजे आस्तिक्यबुद्धी ! आस्तिक्य बुद्धीखेरीज श्रद्धा निर्माण होऊ शकत नाही. श्रद्धा राखणाऱ्यांसाठी आत्मज्ञानमार्ग खुला असतो. म्हणूनच श्रीधरस्वामीही निस्पृहांना 'श्रद्धत्स्व ! श्रद्धा ठेव ! असे सांगतात. श्रुतीही सांगते, 'हृदयातील सर्व ग्रंथी ज्यावेळी सुटून जातात तेव्हाच मर्त्य अमरत्वास प्राप्त होतो' वासनाक्षय हे परमेश्वर प्राप्तीचे सर्वोत्तम साधन मानले जाते. इंद्रियांची बाह्य धाव थांबली की साधक अंतर्मुख होतो. त्याच्या वासना संपतात. परिणामी तो 'पुनरपि जननं, पुनरपि मरणम्' ह्या चक्रातून सुटतो. संसारवियोग घडला की आत्मतत्त्वाचा संयोग घडतो. श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेत 'संशयात्मा विनश्यति' असा भगवान श्रीकृष्णाचा अभिप्राय आहे. सद्‌गुरू शिष्याचा संशय नाहीसा करण्याचे कार्य करतात. संशयनिवृत्तीची जागा नंतर श्रद्धा घेते. या श्रद्धेमुळेच साधक ज्ञानमार्गावर त्वरेने वाटचाल करतो आणि अंतिम लक्ष्य जे आत्मज्ञानप्राप्ती (ब्रह्मपद) ते प्राप्त करतो. ***'यत् परम-ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत् । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव तत् ।'*** (के. उपः १६) अर्थात ते अतिसूक्ष्म, संविन्मात्र, आनंदरूप विश्वातील सर्व सुखाचे आश्रयस्थान असे सर्वात्मरूप ते तुला सोडून नाही. ते ब्रह्मच तू आहेस ! जगदानंद बनून निःशंक राहा. ***'तें परब्रह्म मीच !'*** ही जाणीव ठेव ! आणि स्वस्थ ऐस ! तुझ्या चिंतनाने पूर्वील अनुभवी साधकांची भीती नाहीशी होत जाईल.

॥ श्रुति आत्मदर्शनाचा मार्ग दर्शविते ॥

'ब्रह्म' किंवा 'आत्मतत्त्व' हे उत्पन्न झालेले नाही. सर्वार्थाने ते परिशुद्ध आहे. म्हणून सर्व धर्म-जीव मूलतः शांत, अनुत्पन्न, समाधी व निर्विशेष आहेत. ब्रह्म ज्याप्रमाणे शुद्ध, चैतन्यमय आहे त्याप्रमाणे जीवही शुद्ध चैतन्यमय आहेत. आत्मरूप आहेत. म्हणूनच शांत, सुखरूप, भेदशून्य आहेत. म्हणून ज्याला आत्मज्ञान झाले आहे त्याला कोणतीही धडपड करावी लागत नाही. भेदावस्था नाहीशी होणे म्हणजेच परमार्थ ! वेदांताने प्रतिपादित केलेल्या तत्त्वांचा मागोवा घेऊन, गुरुकृपेच्या प्रभावाने श्रद्धावानाला आत्मदर्शनाचा अनुभव प्राप्त होतो. श्रुति आत्मदर्शनाचा मार्ग दर्शविते. ज्यांस साक्षात्कार घडतो त्यांस 'सर्वज्ञ' म्हणतात. असा मनुष्य सर्वस्वाचा स्वामी बनतो. त्यामुळे काही मिळावे वा मिळवावे असे स्पंदपूर्व चित्त त्याच्याजवळ नसते. ***'तृप्ती जालिया जैसी । साधने सरती आपैसी । तैसे आत्मतुष्टी तैसी । कर्म नाही ॥'*** (ज्ञाने. ३-४) ***जवतरी अर्जुना तो बोध भेटेना । तंवचि यया साधना । भजावे लागे ॥*** (ज्ञा. ३:१४९) ज्याला सर्वत्र आत्मा आणि त्याचीच प्रचीती प्राप्त होते, त्याच्या ठायी मोहादिकांना स्थान नसते. असे ज्ञान ज्याला झाले, त्याला मोक्षप्राप्त झाला असे म्हटले जाते. 'आत्मा' ही वस्तू स्वयंप्रकाशी, स्वतंत्र व नित्य आहे. निर्लेप आहे. सर्वसाक्षी आहे. हेच ब्रह्म होय !

श्रीधरस्वामींनी निस्पृह साधकांबरोबरच सर्वसामान्यांसाठी भक्तीमार्ग विवेचिला आहे. दासबोधातून भक्तीचे जे नवविधा प्रकार सांगितले गेले आहेत त्याविषयीच त्यांनीही सांगितले आहे. ***'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं । अर्चनं वंदनं दास्य सख्यमात्मनिवेदनम् ।'*** (भागवत स्कंध ७:५:२३) अर्थात केवळ भक्तिमार्गच नव्हे तर कर्ममार्ग, उपासनामार्ग, ज्ञानमार्ग, गुरुभक्तीमार्ग, योगमार्ग व वैराग्य मार्गाविषयीचीही माहिती करून घेण्यास श्रीधरस्वामींनी सांगितले आहे. हरिकीर्तन व अद्वैत प्रतिपादन हे निरूपण असते. नामस्मरण भक्तीने अंतरिंद्रियनिग्रह होतो. सद्‌गुरूसेवा कायावाचामने केल्यास वृत्तीचा लय होतो. अर्चनभक्तीने सर्वभूती समदृष्टी येते. सर्वभूती नम्रता हे वंदन भक्तीचे मर्म ! सख्य भक्तीत देवाशी अतिशय सख्य करावे. प्रेमाने त्यांस बांधून ठेवावे. आणि आत्मनिवेदन म्हणजे देवासी वाहावे आपण ! नवविधाभक्तीतील 'आत्मनिवेदन भक्ती' महत्त्वाची आहे. श्रीधरस्वामींनी तिच्याविषयीही मोक्ष संदेशात विस्तृत विवेचन केलेले आहे. नवविधा भक्तीने सायुज्य मुक्तीचा लाभ घडतो. ***'जे कां भक्ति निवेदन । त्यांसीच म्हणावे समाधान ॥'*** ३२ (कुबडी ४) श्रवण कीर्तनदम, स्मरण-शम, पादसेवन - उपरम, अर्चन-वंदन तितिक्षा, दास्य-सख्य-श्रद्धा, आत्मनिवेदन - समाधान ! भक्तीचे नऊ प्रकार हेच भक्तीचे

स्वरूप.

एवंच, श्रीधरस्वामींच्या मोक्षसंदेशात प्राणी जन्ममरणापासून सुटला म्हणजे त्यांस मोक्ष लाभला. तत्त्वाचा शोध करून तत्त्वातील, जन्ममृत्युरहित निरंजन आत्मा ओळखणे व तोच मी आहे असे निःसंदेह जाणणे त्यांस 'मोक्ष मिळाला' असे म्हणतात. तीच परमात्म वस्तू आपण आहोत हा महावाक्याचा लक्ष्यार्थ आहे व 'तीच निरंजन वस्तू तूच आहेस' असा महावाक्याचा बोध संत-साधुजनही करतात. (दा. ८-८-६०) सारांशाने सांगायचे तर, देवाशी एकरूप होऊन अभिन्नपणे देव पाहावा. देहातीत होऊन वेगळा झाल्यास परब्रह्मप्राप्ती होते. 'जो जन्ममरणरहित स्वानंदघन दाट आनंदरूप असा सोऽहम् आत्मा तो तूच आहेस' हे संतवचन चित्तात दृढ धरावे. निरंतर अर्थात शाश्वत असे ब्रह्म तूच आहेस ! आत्मप्रचीती, शास्त्रप्रचीती व गुरुप्रचीती या तीन्हींचे ऐक्य घडले. 'मी' जीव हा भ्रम नाहीसा झाला. परमात्म वस्तू स्वानुभवास आली आणि त्यामुळे प्राणी उत्तम गतीस गेला. निर्विकल्पात कल्पना मुरून जाऊन शुद्ध जाणीव तेवढी उरते, तेच सूक्ष्म ब्रह्म होय ! तूच आत्मा होय ! इत्यादी अध्यात्म शास्त्रातील - ग्रंथातील विचार स्वानुभवातून श्रीधरस्वामींनी 'मोक्षाच्या संदेशातून' निस्पृह साधकांनाच नव्हे तर सर्वसामान्यांसाठीही उत्कृष्टपणे, स्पष्टतेने समजावून दिलेले आहेत.

डॉ. सौ. सुनीता तांबे
२, आसावरी, गणेशखिंड रोड, औंध गाव, पुणे ७.
दूरभाष : २५८८६८३३

रामा रघुनंदना, रामा रवीभूषणा ॥
धाव घेई झडकरी देवा देई दर्शना ॥धृ॥

भवसागरातूनी रामा । जावे वाटे मंगळधामा
शोधू कुठे तुझिया ग्रामा । दावि सदना ॥१॥ रामा

मोहपाश हा सुटेना । तोडी तोडी भवबंधना
पाव वेगी सीतारमणा । दावि चरणा ॥२॥ रामा

पुनित करी माझी काया । मार्ग दावी रामराया
दूर करी आपुली माया । पतित पावना ॥३॥

पतितपावन म्हणविसी रामा । का न येई तुजसी करुणा
अंत नको पाहू सदया । हे दयाघना ॥४॥

जवळी असूनी परी ना दिससी । वससि कुठे सांगे मजसी
ज्ञानदृष्टी देऊनी मजला । करवी साधना ॥५॥

सुंदर असे तुझे ध्यान । संत करिती अवलोकन
दावि मजसी तव त्या स्वरूपा । तोषवी मना ॥६॥

तुझ्या भक्तीची ही गोडी । लागे मला थोडी थोडी
उपजे आवडी हृदयी माझ्या । वसे भावना ॥७॥

मंदमती मी ना स्मरले । चित्त सदा बावरलेले
इंदिरा मी शरण पाया । देई दर्शना ॥८॥

रामा रघुनंदना । रामा रवीभूषणा
रामा मनमोहना । रामा मधुसूदना

श्रीमती इंदिरा वि. जोगळेकर
'श्रीपाद' २१/११, प्रेमनगर सहकारी गृहरचना संस्था मर्यादित,
पुणे ४११०३७. दूरध्वनी : २४२१०६०४

'स्मरण म्हणजे पुण्य. विस्मरण म्हणजे पाप.
अशा या पुण्य-पापाच्या संमिश्रणाने हा नरदेह येतो.
म्हणून या ठिकाणी स्मरण आणि विस्मरण,
दोन्हीही पण आहेत.
आमचे कर्तव्य स्मरण अधिक वाढविणे'

(श्रीमत् प. प. श्रीसद्गुरु भगवान श्रीधरस्वामीमहाराज प्रवचन 'गुरुतत्त्व' या पुस्तकातून)

प्रवचनातून ‘अमृतवाणी’ सांगणारे श्रीश्रीधरस्वामी महाराज

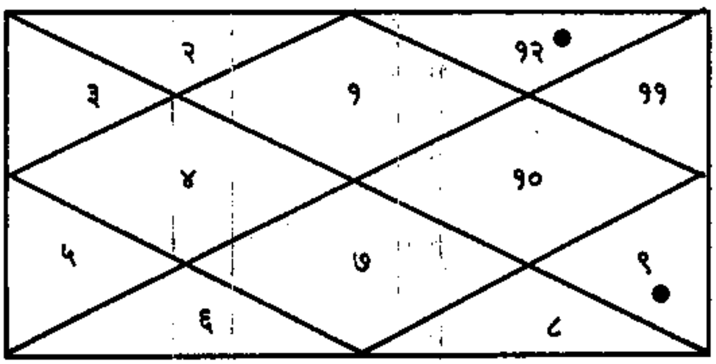

ज्योतिष भास्कर पंडित हिंगे

साहित्य विशारद (बी.ए.), रमंल विशारद होरा मार्तंड ज्योतिष महामोहोपाध्याय, शीघ्र कवी, महाराष्ट्रातील सर्व वृत्तपत्रे – साप्ताहिके, मासिके, विशेषांक यांमधून वाचक पत्रे, सामाजिक, अध्यात्मिक, ज्योतिष, कथा, कविता इत्यादी लेखन १९५७ पासून. नागरी संरक्षण दलात कामे करून शासनाची सिल्व्हर व ब्रॉन्झ अशी संग्राम मेडल प्राप्त. १५-२० विशेष स्मृति चिन्हे सत्कार प्राप्त.

मनुष्य ज्ञानावाचून जगू शकत नाही. ज्ञानाचेसुद्धा दोन प्रकार पडतात. एक विज्ञान आणि दुसरे आत्मज्ञान ! सारी संतमंडळी ही दुसऱ्या प्रकारचे ज्ञान संपादन करीत असतात. आता आत्मज्ञान म्हणजे तरी नक्की काय ? आत्मज्ञान म्हणजेच अध्यात्म. इंद्रियांना न दिसणाऱ्या आत्मस्वरूपाचे म्हणजेच ईश्वराचे ज्ञान करून देणे. ईश्वराच्या अनुभवामध्ये इंद्रियाचा संबंध असत नाही. तेथे माणसाचे मन ईश्वराहून वेगळे न राहता ईश्वराचा अनुभव घेते. ईश्वराहून वेगळे न राहणे म्हणजेच ईश्वर स्वरूप होणे होय. ही क्षमता फक्त मनुष्याच्या मनातच आढळते. मानवी जीवनाची परिपूर्ती ईश्वराच्या दर्शनातच प्रत्ययास येते; म्हणून ईश्वर दर्शन हे माणसाचे सर्वोत्तम ध्येय आहे. महाराष्ट्रातील सारी संत मंडळी याच ध्येयाने प्रेरित झालेली आहेत.

जन्म कुंडलीतील अध्यात्म योग

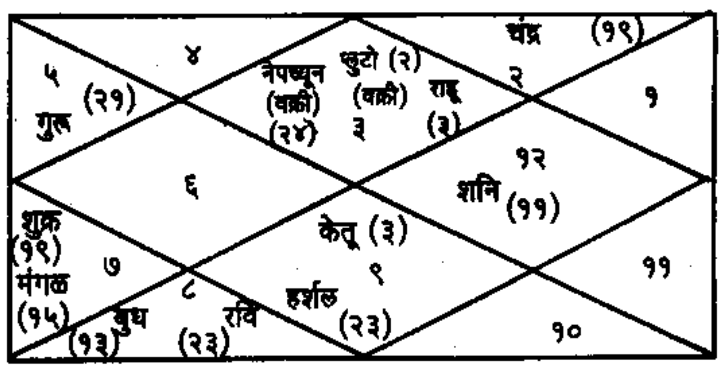

ध्येयाने प्रेरित झालेले असतील तरी देखील जन्मलग्न कुंडलीत अध्यात्मात गती मिळण्यासाठी योग असावे लागतात; की ज्यामुळे त्या त्या व्यक्तींचा ओढा अध्यात्म मार्गाकडे वळतो; आणि मग ही संत मंडळी तपसाधनेतच रमतात, प्रसंगी समाधिस्थ देखील होतात. खरे तर संतांच्या पत्रिकांचा अभ्यास म्हणजे गगनाला गवसणी घालण्यासारखे आहे. त्यातही पारमार्थिक विचार करावयाचा झाल्यास जन्म लग्न कुंडलीतील नववे आणि बारावे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे असते. कालपुरुषाची कुंडली पाहता खालील प्रमाणे नववे व बारावे स्थान येते. या स्थानाबरोबरच एकूण बारा राशींपैकी धनु व मीन राशीचा विचार हा अत्यंत महत्त्वाचा गणलाच जातो. याच बरोबर खालील ग्रहांची देखील आवश्यकता असते. गुरू, नेपच्यून तसेच शनि, केतू हे ग्रह देखील अत्यंत महत्त्वाचे असतात. तेव्हा त्यांचा विचार देखील जन्म लग्न कुंडलीत करणे अत्यंत महत्त्वाचे असते.

या शिवाय अध्यात्म योगाचे बाबतीत आणि संत मंडळींचे पत्रिकेत खाली दिलेले चार घटक तेवढेच महत्त्वाचे असतात, त्यांचा संबंध आत्मा, मन, बुद्धी यांच्याशी असतो.

जन्म कुंडलीतील ग्रहयोग महत्त्वाचे

रवि हा आत्माकारक, चंद्र हा मन व बुद्धिकारक ग्रह, बुध याच बरोबर लग्न बिंदूला देखील महत्त्व हे आहे. स्थितप्रज्ञ वृत्ती अंगी येण्यासाठी तूळ रास देखील महत्त्वाचे कार्य करते. परमार्थाकडे ओढा येण्यासाठी मात्र लग्न, लग्नाचा स्वामी ग्रह, रवि, चंद्र आणि बुधासारखे ग्रह देखील तुळ राशीत असावे लागतात आणि बारावे स्थान मोक्षाचे ते शुद्ध असण्यासाठी गुरूची आवश्यकता असतेच. या व्यतिरिक्त धर्ममार्ग, तत्त्वज्ञान, नित्य अशी साधना या करिता जन्म लग्न कुंडलीतील इतरही काही राशी, ग्रह आणि त्यांचे होणारे विविध शुभ योग यांचाही विचार महत्त्वाचा असतो. विविध विषयांवरील प्रवचनांनी ज्यांची ‘अमृतवाणी’ कर्णमधूर झाली आहे; त्यातही ‘धर्म म्हणजे काय ? ईश्वरी तत्त्व कोणते ? सुख दुःख मीमांसा- अध्यात्म शक्ती इत्यादी विविध परंतु अध्यात्म आणि मानवी जीवनाशी

निगडित असलेल्या विषयावरील प्रवचनांनी ज्यांचा ‘अमृतवाणी’ ग्रंथ संपन्न झालेला आहे असे प. पूज्य भगवान श्रीधरस्वामी महाराज, यांचा जन्म लग्न कुंडलीतील योग काय सांगतात तेच पाहू या !

श्री श्रीधर स्वामी, यांची जन्म लग्न कुंडली ॥

जन्म - ७-१२-१९०८ सायंकाळी ७।। वाजता. स्थळ - चिंचोली, शके १८३०, मार्गशीर्ष पौर्णिमा - सोमवार.

(टीप - कंसातील आकडे अंशाचे आहेत)

सोबतच्या कुंडलीत मिथून लग्न असून तेथेच राहू / नेपच्यून, प्लुटो

आहेत आणि राहूशिवाय दोन्ही ग्रह वक्री आहेत. याशिवाय कुंडलीत खालील महत्त्वाचे योगदेखील आहेत.

॥ श्री. प. प. भगवान श्रीधर स्वामींचे कुंडलीतील योग ॥

श्रीश्रीधरस्वामी महाराजांचे पत्रिकेत मिथून लग्नी नेपच्यून हा ग्रह वक्री असून तो पंचम स्थानातील तूळ राशीच्या शुक्राबरोबर नवपंचम (त्रिकोण) सारखा शुभ योग करीत आहे. ग्रह तूळेत असणे परमार्थाला पोषक असतात. या शिवाय मिथून या बुधाच्या राशीत हे ग्रह असल्याने विविध भाषांमध्ये त्यांनी ग्रंथरचना केलेली आहे. चतुर्थ अष्टम स्थानातील ग्रह हे १२ वे स्थानाला पूरक असतात. कारण काल पुरुषाचे कुंडलीत कर्क, वृश्चिक, मीन, राशी आणि चतुर्थ, अष्टम आणि व्यय (बारावे) ही तीन स्थाने मोक्ष प्राप्तीची समजली जातात. गुरू जर कुंडलीत कर्क, धनु, मीनेचा असेल तर मात्र तो धर्ममार्ग, तत्त्वज्ञान सहाय्य करणारा असतो आणि त्याचा नेपच्यून या ग्रहाशी होणारा शुभयोग अपरोक्ष अनुभूती ही नित्य उच्च कोटीची पहायला मिळते. तेव्हा स्वामींचे कुंडलीत गुरू-नेपच्यूनचा लाभ (शुभ) असा योग आहे. त्यामुळे त्यांना अपरोक्ष अनुभूति सदैवच प्राप्त झालेल्या होत्या. मेष / सिंह / धनु या धर्मत्रिकोण राशीपैकी सिंह राशीत गुरू आहे. वरील प्रमाणे योग जर कुंडलीत असतील तर कर्म, भक्ती, योग, ज्ञान यांपैकी एका मार्गाने प्रगती होते.

॥ सज्जनगडावरील स्वामींची समर्थ सेवा ॥

श्रीधर स्वामी यांनी सज्जनगडावर राहून कडक अशी तपश्चर्या केली आणि समर्थ सेवेला स्वतःला वाहून घेतले. संस्कृति, धर्म, वेद यांचा स्वामींना जाज्वल्य अभिमान होता. भाग्येश शनि दशमात कर्मस्थानी गुरूचे मीन राशीत बसलेला आहे. लग्नेश बुध, भाग्येश शनि यांचा कुंडलीत नवपंचम (शुभ) योग झालेला आहे. त्यामुळे त्याचा मात्र परमार्थासाठी उपयोग झालेला आहे. बारावे स्थानी चंद्र-वृषभ या उच्च राशीत असून, शुक्र तूळ राशीत पंचमात बसलेला आहे. शिवाय तेथेच मंगळ असून त्याच्या राशीत मात्र बुध असून रविचा गुरूबरोबर केंद्र योगही आहे. विवेक, नित्यसाधना आणि शुद्ध ज्ञान आणि योगाभ्यास या दृष्टीने ही स्थिती बोलकी आहे. गुरूचा हर्शलशी नवपंचम (शुभ योग) असून शुक्राचा देखील हर्शल बरोबर लाभ (शुभयोग) आहेच. वैराग्याचा कारक समजला जाणारा शनि ग्रहाचा केतूशी होणारा योग वैराग्याला पुष्टी देणारा आहे; चतुर्थेश बुध आणि अष्टमेश शनि यांचा नवपंचम (शुभयोग) आहे. चंद्र शुक्राचा भक्ती मार्गासाठी उपयोग होतो आणि बारावे स्थान मोक्षाचे. येथेच चंद्र-शुक्राच्या राशीत आहे. त्यामुळे भक्तीमार्गाला याची उत्तम जोड मिळालेली आहे. शनि चंद्राचा कर्म आणि व्यय स्थानातून होणारा लाभ योग, त्यांना वैराग्याकडे घेऊन गेला.

॥ श्रीश्रीधरस्वामींची मधूर प्रवचने ॥

श्रीसद्‌गुरू श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य भगवान श्रीधरस्वामी महाराजांनी आपल्या सच्छिष्यांना उद्देशूनच वेळोवेळी मार्गदर्शनात्मक अनेक प्रवचने केलेली आहेत. त्यांच्या त्या प्रवचनातून श्रुती, स्मृति व युक्तीचा आधार घेऊन सुषुप्तीतही आत्मा असतोच, चैतन्य संकल्प करते व तेच देव होय असे स्पष्ट केलेले आहे. भगवत आराधना कशी असते धर्म म्हणजे काय ? जीवनाचे रहस्य नक्की काय ? आहार शुद्धीने सत्त्वशुद्धी होऊन मोक्षास कसे पात्र होता येते ? आत्मज्ञान, आनंदतत्त्व, आनंदब्रह्म याची विशेष मीमांसा प्रवचनातून केलेली आहे. श्रीसमर्थ दासबोधाच्या तेराव्या दशकातील नवव्या समासाबाबत ते सांगतात की, केवळ बुद्धीजन्य ज्ञान व्यर्थ असून तसा निश्चयपूर्वक असा साक्षात्कार झाला पाहिजे, असे त्यांचेच आग्रहाचे प्रतिपादन आहे. यासाठी दासबोधातील दहा दशकातील आठव्या समासातील एकविसाव्या ओळीचा दृष्टान्त पुढे करतात.

॥ पापाची खंडणी झाली । जन्म यातना चुकली ।
ऐसी स्वये प्रचीत आली । म्हणिजे बरे — ॥ (दासबोध १०-८-२१)

॥ अध्यात्म साक्षात्कार दर्शन कसे ? ॥

श्रीधरस्वामींनी आपल्या 'अमृतवाणी' या विविध अशा प्रवचनांतून साधकांना अध्यात्म साक्षात्कार होण्यास योग्य असलेल्या साधनांचे, साध्याचे सांगोपांग दिग्दर्शन करून शेवटी स्पष्ट केलेले आहे, नव्हे मनाचे श्लोकाचेच उदाहरण साधकांपुढे ठेवले आहे ते पुढीलप्रमाणे —

॥ मना गुज रे तुज हे प्राप्त झाले । परी अंतरी पाहिजे यत्न केले ॥
सदा श्रवणे पाविजे निश्चयासी ।
धरी सज्जन संगती धन्य होसी — ॥ (म. श्लोक २०२)

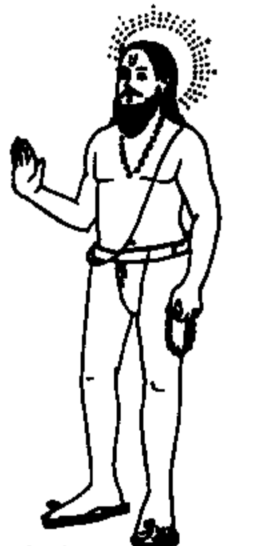
मनाच्या गुजगोष्टी करताना देखील त्या साध्य होण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत आणि विविध प्रकारचे ज्ञानाची श्रवणभक्ती अंगीकारून मनाचा निश्चय करायला हवा. हे सर्व करीत असताना सज्जनांची संगतदेखील धरायला हवी असे स्पष्टपणे साधकांना आपल्या विविध प्रवचनातून ते सदैव सांगत असत. कित्येक वेळा साधकांसमोर असंख्य चिंताच पुढे उभे राहतात. त्या करिता आपल्या मनाशी असे स्पष्टपणे खूणगांठ बांधून मनात ठेवायला हवे की, मी ईश्वराद्वारे बनविला गेलो आहे, म्हणूनच शांतता, आनंद जो ईश्वराचा स्वभाव आहे, तो माझ्या हृदयांत व माझ्या मनात पसरत आहे. ईश्वराने शांतता भंग करण्यासाठी काहीही बनविलेले नाही; माझ्या अशांततेचे कारण माझी चिंता ! तेव्हा माझी चिंता अगर अशांततेचे जे काही कारण आहे त्यासाठीच मला स्वतःला त्या महान ईश्वर शक्तीच्या स्वाधीन करायला हवे त्यामुळे चिंतामुक्त होण्यासाठी त्याचा उपयोग होईल.

प्रार्थना म्हणजे तरी नक्की काय ?

मनुष्य ईश्वराची प्रार्थना करतो म्हणजे नक्की काय ? याचा अर्थ काही गोष्टींची मागणी यासाठी मानवाला झुकावेच लागेल. प्रार्थनेत जर ईश्वराकडे ईश्वरच मागितला तर त्याचे सर्व तुमचे होईल. संसारिक गोष्टी किंवा सुखासाठी ईश्वराची प्रार्थना करीत असाल, मागणी करीत असाल तर हे अगदी अल्प आनंदाचे आहे. ईश्वराची इच्छा हीच माझी इच्छा, असे समजून अध्यात्म साक्षात्कारासाठी केलेले प्रयत्न मात्र निश्चितच फलदायी होतील. विविध संत, महात्मे आपल्या अमृतवाणीतून, प्रवचनांतून साधकांना अध्यात्म साक्षात्कार घडविण्याचे मार्गावर आणून ठेवतात, पण पुढील वाटचाल ज्याची त्यानेच करावयाची असते एवढे मात्र खरे !

पंडित हिंगे
(साहित्यिक, ज्योतिषी, पत्रकार)
ई/१३, अमरबाग सोसायटी, श्रीसद्‌गुरू स्वामी समर्थ, गाडीतळ,
हडपसर, पुणे ४११०२८. दूरभाष : (०२०) २६९९०४३५

श्रीधर स्वामी महाराजांचा 'दिव्य संदेश'

डॉ. माधव रा. पोतदार

मुंबई विद्यापीठाच्या पीएच.डी. चे मार्गदर्शक. ललित व वैचारिक लेखन. ७७ पुस्तके प्रकाशित. अमरशेख, अत्रे, र. वा. दिघे यांच्या साहित्यावर प्रबंध लेखन. उत्कृष्ट व धारदार वक्ते. हजारोंच्यावर व्याख्याने. शैक्षणिक क्षेत्रात ३५ वर्षे. महर्षि व्यास, रायगड मित्र, लोकसाहित्य इ. अनेक पुरस्कार. म. फुले साहित्य पुरस्काराने सन्मानित. हा पुरस्कार 'पदवार तळे एक मुक्तचिंतन' या ग्रंथाला महाराष्ट्र शासनातर्फे. २० हून अधिक प्रबंधांचे लेखन. साहित्यातील भीष्माचार्य म्हणून गौरव प्राप्त.

आर्यसंस्कृतीसारखा महान ग्रंथ लिहिणारे स्वामी, हे समर्थ रामदासांच्या वाङ्मयाचे, जीवनाचे, जीवन चिंतनाचे आणि दिव्यदृष्टीचे एक थोर उपासक होते. रामदासांनी श्रीरामामध्ये परमात्म्याचे रूप पाहिले, त्यातले दिव्य अनुभवले आणि ते मनाने पूर्णपणे त्याचेच दास झाले. त्या रामदासांचा 'दासबोध' हा स्वामींच्या वाटचालीतला एक महत्त्वाचा असा भाग ठरला. समर्थ रामदास हे थोर समाजसेवक होते, तसेच ते समाजचिंतकही होते. त्यामुळे त्यांचे सारे वाङ्मय स्वानुभूतीतून आणि सहानुभूतीतून निर्माण झालेले. कुटुंब, समाज व राष्ट्र या तिहींच्या भवितव्याचा विचार करून लोककल्याण हाच साहित्य निर्मितीचा हेतू त्यांनी पुढे ठेवला आणि आपल्या संपूर्ण साहित्याला परतत्त्वाचा स्पर्शच राहील असा आग्रह धरला. जीवनानुभूती घेताना त्यांच्या मनात जो जो व जस जसा ग्रह निर्माण झाला तस तशी त्यांची साहित्याची दिशा निश्चित झाली. ही होताना त्यांनी समाजाची दशा याच देही याच डोळा अनुभवली होती.

समर्थ रामदासांचे साहित्य म्हणजे स्वानुभूतीचा जिवंत असा झराच होता. इतर संतांनी अगदी समकालीन संतांनीही ज्या गोष्टींचा विचार केला नव्हता तो विचार करून त्यांनी आपले रामदासीपण वेगळे असे ठेवले आणि ते प्रत्ययालाही आणले. संस्कारीत मनातून घडलेले जीवन साक्षात्कार म्हणजे रामदासांचे साहित्य होते. वेद, गीता यांतील तत्त्वज्ञान आणि राष्ट्रविषयक एवं स्वतंत्र दृष्टी घेऊनच ते 'दासबोध' लिहीते झाले होते. समाजप्रेम, राष्ट्रप्रेम, जीवनप्रेम आणि धर्मप्रेम याने प्रेरित झालेल्या त्यांच्या मनात जी जी व जसजशी आंदोलने निर्माण झाली तसतशी ती त्यांनी मांडली आणि जीवनाला पुरून उरेल असाच दिव्य संदेश दिला. या संदेशाला समर्थपणे पुढे ठेवून श्रीधर स्वामींनी आपलाही दिव्य संदेश लोककल्याणासाठी, लोकभावना जागृतीसाठी, लोक उन्नतीसाठी दिला आहे. त्यामागे त्यांचे स्वतःचे असे आत्मिक बळ आहे. हे बळ अभ्यासाने, ध्यानाने आणि मनःपूर्तीने त्यांना साध्य झालेले आहे. माणूस फक्त वर्तमान काळ जाणतो. त्याला भूतकाळ नीटपणे समजत नाही, समजून घेण्याची त्याला आवश्यकताही वाटत नाही; तशी त्या 'अचपळ' मनात जाणीवही होत नाही. याचा परिणाम होतो तो त्याच्या भविष्यकालीन जीवनात आणि ते जीवन नेमके त्याला अंधारलेले दिसते. त्यामुळे तो पुढे जातो तो चाचपडत आणि चुकत चुकत. साहजिकच ही वाटचाल ठेचाळणारी, रक्तबंबाळ करणारी ठरते आणि माणूस निराशेने कालखंडून जातो. अशा माणसाला प्रकाशाची नेमकी वाट संत महात्मेच देत असतात. श्रीधर स्वामींनी आपल्या दिव्य संदेशातून नेमके तेच साध्य केलेले आहे. मानव हिताचा सर्वांगीण असा विचार करून त्यांनी वाट पुसत जाणाऱ्या नव्हे तर 'वाटचाल' करणाऱ्याला दिव्य प्रकाशाची साथ दिली आहे ती 'दिव्य संदेशा'तून.

परमात्मा म्हणजेच चैतन्यशक्ती ही सर्व विश्वात व्यापून राहिली आहे. तिच्या अस्तित्वाची पदोपदी जाणीव होते. किंबहुना ही चित्‌शक्तीच साऱ्या जीवनाचा, जगाचा महत्त्वाचा आधार आहे. तो परमात्मा हाच मुळी सर्वांचा चालविता धनी आहे. पण अहंकाराने पछाडलेले मन समष्टीचा विचार न करता केवळ व्यक्तिचा विचार करते तेव्हा अनर्थ माजतो. दिशाहीन जीवन बनते आणि नको ती दिशा लाभते. यासाठी 'मी'चा विचार संपवून आम्हीचा विचार करायला हवा. आणि त्यासाठीच प्रेरक शक्तीची गरज आहे. ह्या शक्तीचा विचार हाच परमात्म्याचा विचार. तो विचार सोडून जगणे म्हणजे दिशाहीन पतंग बनणे आणि शेवटी विनाशाकडे झेपावणे. म्हणूनच विनाशाच्या आहारी जाण्यापेक्षा परमात्म्याच्या परमेश्वराच्या आहारी जाणे महत्त्वाचे ही गोष्ट स्वामीजी दिव्य संदेशातून सांगतात. आपण दुःखी, कष्टी का ? कारण तो आनंदघन, नित्य मंगळ, चैतन्य किरण बद्ध परमात्मा आपण विसरलो म्हणून.

या पवित्र भूमीत ज्ञानसंपन्न ऋषी निर्माण झाले. ज्यांच्यात प्रकाश देण्याची शक्ती असते तेच ऋषी असतात. त्यांची तपश्चर्या ही स्वतःसाठी नसते. त्यांचे जगणे हेच मुळी दुसऱ्यासाठी होते. मिळालेले ज्ञान, परमात्म्यापासून मिळालेला प्रकाश दुसऱ्यापर्यंत पोचवण्याचे कार्य ऋषींनी केलेले आहे आणि ते कार्य श्रमामधून केले आहे. धर्म हा माणसाचा जीवनाधार असतो. तोच विसरला की सर्व काही संपते. ते संपू नये. सुखमय जीवन जगायला मिळावे, दुःखितांना आधार मिळावा नव्हे सर्व विश्वाचे कल्याण व्हावे यासाठी ऋषी मुनींनी धर्माचा आचार सांगितला आहे. त्यांच्यापुढे जीवनध्येय होते ते सर्वांना सुखी पाहण्याचे.

'सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयः
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखमाप्नुयात'

ही या ऋषीमुनींची प्रार्थना होती. ती त्यांनी आर्ततेने आळवली आहे. सर्वांचे कल्याण व्हावे, दुःखी कुणी असू नये हाच उदात्त जीवनदायी विचार प्रार्थनेतून मांडला आहे. तो मांडताना परमात्म्याचा विचार कुठेही दुर्लक्षिलेला नाही. कारण त्याच्याच शक्तीने हे सर्व काही मंगळ, पवित्र घडणार असते. म्हणून त्यात शरण जाणे, त्याची कृपा मिळवणे, त्याची करुणा भाकणे आवश्यक ठरते. स्वामींनी आपल्या दिव्यसंदेशातून आर्यांच्या श्रेष्ठ धर्माचे विवेचन करून त्याची महती पसटविली आहे. हा आर्यधर्म पृथ्वीतलावर एकच एक असा आहे की, तो अखिल विश्वाचा, प्राणिमात्राचा

विचार करतो व त्यांच्याच कल्याणाची चिंता वाहतो. हा सर्वार्थाने विश्वधर्म आहे. त्यात कुठलाही संकुचित विचार नाही. विशालता, उत्तुंगता, व्यापकता हीच त्याची ठळक अशी वैशिष्ट्ये आहेत. जगात असा आर्यधर्म कुठेही नाही. त्याचा परीघच मुळी व्यापक आहे. त्याचा 'व्यास' ही तितकाच मोठा आहे.

अशा या आर्यधर्माचे वेद हेच मूळ आहे. म्हणूनच त्या धर्माला वैदिक धर्म म्हटले जाते. तो शाश्वत सुखाची जाणीव देतो. अखिल मानवांच्या अभ्युदयाला व निःश्रेयसाला तो कारण होतो. विश्वोन्नती हीच त्याची महत्त्वाकांक्षा आणि कल्याण हे त्याचे जीवनध्येय.

—धर्म हा दुसऱ्या कोणाकडूनही उत्पन्न न होता तो विश्वोत्पत्तीला कारण असणाऱ्या परमात्म्याकडूनच निर्माण झाला असे स्वामींचे आग्रही प्रतिपादन आहे. परमात्म्याकडूनच त्याची निर्मिती झाल्यामुळे तो शाश्वत आहे. त्याचा नाश होणेही शक्य नाही. परमात्म्यानेच त्याची निर्मिती केल्यामुळे श्रुतिस्मृती या माझ्याच आज्ञा आहेत हे त्याचे सांगणे ओघानेच येते. त्याचे उल्लंघन करतो तो भक्त नाही. भक्ताचे महत्त्वाचे लक्षण आहे एकरूपता. जो परमात्म्यापासून विभक्त नाही तो भक्त. म्हणून या धर्मात - वैदिक धर्मात भक्ताला व त्याच्या भक्तीला महत्त्व आहे. समरस होणाऱ्या, समर्पित होणाऱ्या व एकरूपत्व पावणाऱ्या भक्तालाच तो परमात्मा आपली कृपा देतो.

असा हा परमात्मा तोच समजून घेण्याचा मार्ग आहे वेद ज्ञान. वेदांखेरीज दुसऱ्या कोणत्याच साधनाने त्याला समजून घेता येत नाही. वेद हेच त्याची निःश्वसिते आहेत. वेद हेच डोळे आहेत आणि त्याच डोळ्यांनी त्याला पाहता येते, अनुभवता येते.

भरत भूमीतील ऋषीमुनींना जो परमात्म्याचा साक्षात्कार झाला, त्याचे जे ज्ञान झाले ते सर्वच वेदरूप बनले. वेदातील ज्ञान हे ऋषीमुनींना म्हणजेच अमृतपुत्रांना लाभले. ते त्यांनी मनात एकवटून घेतले आणि लिखीत रूपात प्रकट केले. हे प्रकटीकरण त्यांच्या अंतःकरणातील परमात्म्याने त्यांना करायला लावले. हृदयस्थ परमेश्वराला साक्षी ठेवून दिव्य ज्ञानाचा जो साक्षात्कार झाला तोच वेदरूपाने ऋषि-मुनींनी ठेव म्हणून अखिल मानवजातीला दिला. हे वेद अक्षररूप बनले आणि वृत्तीप्रमाणे वृत्तबद्ध झाले. साहजिकच त्यांना साहित्याचा दर्जा प्राप्त झाला. ईश्वरी वाणीने हे साहित्य ऋषीमुनींच्या अंतरंगातून प्रकटले ते गुह्यच प्रकटून आले. नेमके ते सूक्त रूपाने. प्रत्येक सूक्ताच्या सुरुवातीस देवता, ऋषी आणि छंद यांचा उल्लेख आला त्याचे कारण ऋषीमुनींच्या हृदयाशी हृदयस्थ परमेश्वराशी त्याचा आलेला अतूट संबंध होय. अंतरंगात एकवटलेले ज्ञान - विश्व ज्ञान ऋषीमुनींच्या गाभाऱ्यात एकवटताच ते ॐकार रूपाने, हुंकार रूपाने प्रकटले आणि ते प्रकाशमान झाले. एवढ्याचसाठी की साऱ्या विश्वालाच त्याचा प्रकाश मिळावा. वेदशास्त्र तत्त्वज्ञ मग तो कोणत्याका आश्रमात असलेला असेना याच लोकी, याच देही ब्रह्मरूप होतो असे मनूचे वचनही आहे. म्हणजे ऋषीमुनी हे ब्रह्मरूप झाले होते व त्यांना परमात्म्यापासूनच ज्ञान प्राप्ती झाली होती. ते ज्ञान लोककल्याणासाठी, जीवनानंदाची प्राप्ती होण्यासाठी, मंगलमय घडण्यासाठीच निर्माण झाले. असे हे वेदज्ञान सर्वश्रेष्ठ असून अति प्राचीन आहे. त्यात जीवनाचे सारे सार एकवटले आहे; जीवनाचे रहस्य त्यातून प्रकटले आहे. असे हे शाश्वत ज्ञान फक्त याच भरतभूमीत वेदरूपांनी निर्माण झाले. ते ऋषीमुनींच्या माध्यमातून असे ज्ञान प्रथमच अवतरले आणि अखिल मानवजातीला उच्चतम असा ठेवा लाभला. त्यामुळे वेद विश्वाचाच आद्य धर्मग्रंथ ठरतो. अखिल विश्वाला जे उपदेश करू जाणतात तेच वेद. वेद हे अनंत आहेत. वेदांचे ज्ञान होण्यासाठी परमेश्वरालाच शरण जावे लागते. भारतीय ऋषीमुनी तसेच गेले आणि त्यांना शाश्वत ज्ञानाची प्राप्ती झाली. ही ज्ञानप्राप्ती अमरत्वाला नेणारीच ठरली आणि तीच अविनाशीही ठरली. अशी वेदमहती सांगून स्वामींनी महत्त्वपूर्ण विचार बिंबविण्यासाठी समर्थ रामदासांचा जागजागी आधार दिला आहे.

श्रेष्ठ वेदज्ञानाबरोबरच परमात्म्याची महतीही मुक्त कंठाने गायिली आहे. अखिल सृष्टीचा मालक परमात्मा आहे. त्याला कुणीही मालक नाही, त्याच्यावर कुणाचीही सत्ता चालत नाही. अशी ही अंतिम स्वरूपाची चैतन्यशक्ती आहे. परमात्म्याची सत्ताच मुळी अमर्याद आहे. ती सर्वांवर चालते. मन इंद्रियादि सर्व कारणांच्या अधिदेवतांवर अधिकार चालवणारा तो एकटाच आहे. तोच सर्व भूतांचा अधिपती आहे. तो जगाचा नेता, संरक्षक. तोच सर्वांचा बोलविता धनी. तोच अग्नी निर्माण करणारा, तोच सूर्यरूपाने प्रकाश देणारा, तोच पाऊस देणारा, तोच सृजनकर्ता, सर्व काही तोच. उत्पत्ति, स्थिती, लय या सर्व गोष्टी भूतलावर तोच निर्माण करतो. अशा या परमात्म्याच्या शक्तीला शरण जावे लागते. त्याच्यापुढे नेहमीच नम्र व्हावे लागते. त्यापेक्षा मोठी अशी कुठलीही शक्ती अस्तित्वात नाही. म्हणून कुणीही मी कर्ता म्हणू नये. यासंबंधात समर्थ रामदास स्वामींचाच श्रीधर स्वामींनी जो दाखला दिला आहे तो पुढील प्रमाणे -

'मी कर्ता ऐसे म्हणती । तेणे ते कष्टी होती । कर्ता राम म्हणता पावती । येश कीर्ती प्रताप ।' - दासबोध

त्या सर्वश्रेष्ठ अशा परमात्म्याच्या सत्तेने हे सर्व जग चालत आहे त्याच्या सत्तेशिवाय 'पडले पर्ण तेहि न हाले' याची जाणीव ठेवावी.

अशा या अंतिम सत्तेची कार्ये आहेत - सृष्टि, स्थिती, लय, प्रवेश आणि नियमन. या संबंधातली ज्ञानदेवांचीही उक्ती स्वामींनी उधृत केली आहे ती ९ व्या अध्यायातील. हेतू हा की या अचिंत्य शक्तीचा खेळ कळावा. हा खेळच अतर्क्य आहे. 'तुझे तुलाच ठाऊक' म्हणून श्रुतीनेही हात टेकले आहेत. 'हे कैसे कैसे झाले । त्याचा तोचि जाणे ।।' असे समर्थांनीही म्हटले आहे. तोच कर्ता, तोच निर्माता ही गोष्ट चित्तावर ठसण्यासाठीच या अगम्य, अतर्क्य शक्तीचे क्रीडा महात्म्य साधार पटविण्याचा प्रयत्न स्वामींनी सहेतुकपणे केला आहे व त्यातून दिव्य संदेश दिला आहे की, हा जगात चालणारा खेळ ही सहजता आहे. त्याने घालून दिलेली रेघ ओलांडता येत नाही. फुलात सुगंध निर्माण करणारा तोच माणूस फूल बनवू शकेल पण त्यात त्याला सुगंध निर्माण करता येणार नाही. स्वामींनी जीवन सुगंधीत करण्यासाठी परमेश्वररूप बनण्याचाच, शरणतेने लीन होण्याचा; कृपा संपादन करण्यासाठी तादात्म्य पावण्याचा संदेश दिला आहे. भगवंत भावाचा भुकेला आहे, तो संकटी रक्षणकर्ता झाला आहे, त्याच्याशी अंकित होणाऱ्याला निजसुखाचीच प्राप्ती होऊन तो तो धन्य होतो असा समर्थांचा दासबोधातील दाखलाही संदर्भ म्हणून स्वामी देत आहेत.

धर्मासंबंधातले स्वामींचे विवेचनही वेद, परमात्मा इतकेच महत्त्वाचे झालेले आहे. भगवंतालाच धर्म हे नाव आहे असे स्पष्ट करून देशापेक्षाही धर्मभावना अधिक महत्त्वाची असे प्रतिपादिले आहे. इहलोकातील सुरळीत जीवनास व परलोकाच्या श्रेष्ठ गतीस तोच कारण ठरतो. धर्मनाश म्हणजे

स्वनाश. कारण धर्मच मुळी रक्षण करणारा, पोषण करणारा, संवर्धन करणारा, विकास साधणारा आहे. धर्म हाच आर्यांचा प्राण आहे तसेच आर्यांचे श्रेष्ठत्वही सिद्ध करणारा आहे. या धर्माचे महत्त्व जन्मभूमीवर प्रेम करणारांनाच समजते. जन्मभूमी ही माझी माता आहे, ही भावनाच मुळी धर्माची द्योतक आहे. अशा या धर्माचे - आर्यधर्माचे नियम आहेत. ते नियम जीवाच्या उन्नतीचीच दिशा निश्चित करतात. जन्मभूमीच्या प्रेमातूनच राष्ट्रधर्म निर्माण होतो. तो तेजस्वी आणि ओजस्वी ठरतो. तेव्हा या धर्माची जपणूक होण्यासाठीच समर्थ रामदासांनी शिवप्रभूंना धर्माचे रक्षण करण्याचा आदेश दिला होता.

आर्यधर्म हा पृथ्वीतलावरील श्रेष्ठतम असा धर्म असून त्याचे पालन करण्यातच माणसाचे मनुष्यत्व आहे. हे मनुष्यत्व एकवटते ते विद्या, तप, दान, आत्मज्ञान, शील, सद्गुण, सदाचार, नीती, न्याय आणि धर्मपरायणता यातून. परमात्मप्रणीत सनातन धर्माच्या आचरणाने नराचा नारायण होतो असे सांगून स्वामींनी धर्मातच अखिल विश्व साठविण्याचे स्पष्ट केले आहे.

सर्वत्र धर्माचे अस्तित्व असलेच पाहिजे कारण धर्मच जीवनात तारु शकतो. धर्माचा संबंध येत नाही असे एकही क्षेत्र असत नाही. धर्माचा राज्यपद्धतीशी तर निकटचाच संबंध येतो. पण धर्म नियम सोडताच त्यापासून दूर जाताच मानवी जीवन हेलकावे खाते; भरकटते, दिशाहीन होते. म्हणून शासनपद्धती ही धर्माधिष्ठित असावी. त्यातून सुखमय जीवनाची वाटचाल व्हावी. मानवी जीवन परमार्थ प्रचुर ठेवण्याचे कार्य शासनाला धर्माधारेच करता येते. म्हणून स्वामींचा संदेश हा आहे की धर्माचे नियम जीवन कल्याणासाठी, लोककल्याणासाठीच आचरले गेले पाहिजेत. परमात्म्याचे शासन हाच त्यासाठी घालून दिलेला आदर्श आहे. निसर्गाचे नियम स्वभावाने व प्रभावाने शेंडी धरून प्रत्येकाला वाकवीत असतात. ते उल्लंघिता येत नाही. तरीही कधी कधी माणूस अहंकारी होतो आणि विनाशाकडे झेपावतो. घालून दिलेली रेषा ओलांडली की विनाश हा ठरलेलाच. म्हणून निसर्गालाही शरणच जायचे असते. शरण न जाणाराचे मरण अटळ ठरते. परमात्म्याच्या कठोर शिक्षेला प्राप्त व्हावे लागते.

स्वामींनी मनुस्मृती ही सर्व स्मृतीत श्रेष्ठ असल्याचे सांगून ती भवरोगाचे औषध असल्याचे प्रतिपादिले आहे. मनु आदि स्मृतीच्या आधारे विचार झाला पाहिजे तो आंग्ल पद्धतीच्या नव्हे. असे आग्रही प्रतिपादन करून धर्म नियमाच्या पालनात पावित्र्य राखण्याचा संदेशही दिला आहे.

शुद्ध व सदाचाराचे अनुष्ठान हाच श्रेष्ठ धर्म असल्याचे प्रतिपादन करून श्रीधर स्वामींनी मनाच्या पावित्र्याची जाण दिली आहे. उक्ति ही मधुरतम हवी, ती सत्याची कास धरणारी हवी, निर्विकार हवी आणि तिने जनहितच साधावे तरच मनाची प्राप्ती होते. लोकमनाला खेचून घेणारी शक्ती आहे सदाचार. तो सोडला की जीवनातले सारे पावित्र्यच नष्ट होते.

वर्णामध्ये ब्राह्मण गुरुस्थानी असतो पण तोच आचारभ्रष्ट झाला तर त्याला वेदाध्ययनाचे फळ प्राप्त होत नाही, तो ब्रह्मरूप होत नाही हा धोका स्पष्ट करून स्वामींनी वेदाध्ययन करणारा हा आचार विचार संपन्न हवा असे प्रतिपादिले आहे. ब्राह्मणाचा देह क्षुद्र भोगाकरता नसून तो तपाचरणासाठी आहे हे ही विवेचिले आहे.

वर्ण विषयक केलेली चिकित्साही महत्त्वाची आहे. वर्ण हे एकाच परमात्म्याचे अवयव आहेत असे सांगून स्वामींनी त्यातील एकात्मतेचे वैशिष्ट्य प्रतिपादन करून जीवनधर्मासाठी त्याची आवश्यकता नेमकी कशी आहे हे सांगून प्रत्येक अवयवाचे अस्तित्वही महत्त्वाचे मानले आहे. वर्ण हे जीवनसाथी आहेत. त्यात कुठलीही विषमता नाही. त्यातील ममताच समतेची दृष्टी देते असा संदेश आहे. अवयवात केवळ व्यवहार उपयोगी असेच भिन्नत्व आहे. त्या त्या परी अनुकूल करून घेणे म्हणजेच समत्व.

श्रीधर स्वामींनी आपला दिव्य संदेश देताना जीवनाच्या सर्व अंगोपांगांचा अतिशय बारकाईने विचार केला आहे. ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, सदाचार, दुराचार, कुळाचार, दांपत्यजीवन, विषय सुखाच्या आहारी जाणे, यज्ञ करणे, दान करणे, सेवाधर्म आचरणे अशा सर्वांवर अभ्यासपूर्ण भाष्य केले आहे. त्यांचे विवेचन हाही एक प्रकारे बोधच आहे. हेतू हा की ज्या धर्माने भूतमात्राच्या जीवनाचा विश्वव्यापी विचार केला त्या धर्माची जाण ठेवून जीवन सुखदायी, मंगलदायी व पावित्र्यदायी ठरावे.

स्वामींचा दिव्य संदेश हा जीवनात दिव्य निर्माण करण्यासाठी, जीवन आहे जगण्यासाठी हे तत्त्व मनावर ठसविण्यासाठीच आहे. जगा, जगवा, फुला, फुलवा हाच स्वामींचा संदेश असून निसर्गाला, निसर्गातल्या चित् शक्तीला अनन्यभावे शरण जा असेच ते सुचवीत आहेत. स्वामींच्या अभ्यासपूर्ण दिव्यसंदेशातून माणूस जीवन प्रवृत्त होतो. निवृत्तीचा, निराशेचा, निरसतेचा विचार पुसून जातो आणि स्वच्छ मनाने जगायला आणि जागायलाही शिकतो. दिव्यसंदेशाचे हेच महत्त्व ओळखून जीवनप्रणाली गतिमान व्हावी एवढीच अपेक्षा त्यामागे ठामपणे उभी आहे.

डॉ. माधव रा. पोतदार
'स्वप्नपराग', अक्षय नगर, बाळकृष्ण सोसायटी,
धनकवडी, पुणे ४३. दूरध्वनी : २४३७५४५४

‘श्री समर्थ पाठ’

श्री. अनंत रघुनाथ करंदीकर

एस. एस. सी. ३६ वर्षे पुणे कॉर्पोरेशनमध्ये नोकरी. स्वामी स्वरूपानंद (पावस) यांचे अनुग्रही. ‘स्वामी स्वरूपानंद ज्ञानेश्वरी मंडळा’चे सेक्रेटरी. स्वामी स्वरूपानंद सेवामंडळ (पावस) चे उपाध्यक्ष. स्वामी स्वरूपानंद (पावस) परिवार केंद्र, पुणे संचालक.

श्री. प. प. भगवान श्रीधर स्वामी महाराजांचा हा समर्थ पाठ. श्री स्वामी स्वरूपानंद महाराज (पावस) यांनी श्री ज्ञानेश्वरी मधील निवडक १०८ ओव्या शोधून त्याचा ‘नित्य पाठ’ तयार केला. संपूर्ण ज्ञानेश्वरी मधील ९ हजार तेहतीस ओव्या सामान्य माणसाला रोज वाचणे शक्य नाही. या धकाधकीच्या जमान्यात माणसाला वेळ नाही हे जाणून श्री स्वामींनी हा ज्ञानेश्वरी नित्य पाठ तयार केला. निदान या १०८ ओव्या तरी रोज म्हणाव्यात हीच त्यांची अपेक्षा आहे.

श्री स्वामी स्वरूपानंद (पावस) यांचे अंतरंग अधिकारी पूजनीय माधवनाथ महाराज यांनी दासबोधामधील १०८ ओव्यांचा दासबोध नित्य पाठ तयार केला आहे.

नामस्मरण करताना नाम १०८ वेळा उच्चारावे हे सत्य वचन आहे. जपाचे माळेतही १०८ मणी असतात.

सामान्य साधकाला मुमुक्षुला न कळत दोन्ही गोष्टी प्राप्त होतातच. म्हणून कनवाळु, कृपाळु व भक्तांचे हित कशात आहे हे संतांना माहीत असल्याने, भगवान श्रीधर स्वामी महाराजांनी हा श्री समर्थ पाठ तयार करून, रचून, आपल्या भक्तांसाठी त्यांचे नित्य वाचनात यावा म्हणून हा पाठ तयार केला आहे.

आपले सद्गुरू श्री रामदास स्वामी यांचे जीवनचरित्र सांगणेस आरंभ केला आहे. मुलाचे नाव ठेवले तर ते नाव सार्थकी लागले पाहिजे असे त्यावेळच्या मातापित्यांना वाटत असावे असे वाटते म्हणून समर्थ रामदास यांचे नाव नारायण ठेवले. ‘नर करे तो नर का नारायण बने’ असे म्हणतात. हे वचन मला वाटते समर्थांचे चरित्र पहाता नराने आपल्या साधनेने, ध्यानाने, नामस्मरणाने हे खरे करून दाखवले आहे.

पहिल्या पानातील ६ कडव्यांमध्ये आईवडिलांची माहिती देऊन त्यांनी (समर्थांनी) जगाच्या कल्याणाकरिता व स्वतः श्री रामदर्शनच घेणार या इराद्याने आजन्म ब्रह्मचारी राहणे पसंत केले. वैराग्य म्हणजे तरी काय ?

परिक्षेमध्ये मी १ ला नंबरच मिळवणार असे एखादा विद्यार्थी ठरवतो. अभ्यास, अभ्यास असा ध्यास लागतो व या अभ्यासाचे आड येणारे सिनेमा, टी.व्ही., खेळ, गप्पाटप्पा, भरपूर जेवण तो टाळतो. त्याचे ध्येय १ ला नंबर मिळवणे हेच असते. तद्वत् श्री समर्थांनी (नारायणाने) भगवत् प्राप्ती हेच ध्येय ठरवल्यामुळे त्याचे आड येणारा प्रपंच, लग्न यापासून दूर रहाण्याचे ठरवले. यालाच वैराग्य असे म्हणतात.

भगवत् प्राप्तीसाठी त्यांनी पलायन केले व १२ वर्षे तीव्र तप केले. त्यानंतर त्यांनी भारत भ्रमण करून जीवन अवलोकिले. ‘जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती’ त्यांनी आपला स्वतःचा उद्धार करून घेतला पण ‘बुडते हे जन न देखवे डोळा, म्हणूनी कळवळा येत असे’ म्हणून त्यांनी महाराष्ट्र निवडला व येथील लोकांना भगवद् प्रेम व राष्ट्रप्रेम शिकवले. ‘धनुर्धारी राम’ निवडला व वीर मारुती-राय यांची उपासना करायला लावले. जेणेकरून ‘सामर्थ्य व भगवत् प्रेम यांची शिकवण सर्व महाराष्ट्राला देऊन त्यांनी योजलेले ‘आनंदवन भुवन’ निर्माण केले.

समर्थ पाठात ते त्यांची दैवते श्रीराम व श्रीहनुमान यांचे पराक्रम, स्वामीनिष्ठा, सामर्थ्य यांची ओळख करून देतात व पराक्रम व भक्ती यांनीच राष्ट्र तरले जाते याची शिकवण दिली.

त्याची प्रचिती या पाठात जागोजागी पहायला मिळते.

‘सर्वही आयुष्य जगाच्या कल्याणा
वेंचियले जाणा जगी ज्याने’
‘धर्मग्लानी झाली मानहानी भली
कांही न उरली चैतन्यता’
‘राष्ट्राचा तो प्राण कंठगत झाला
या काळी लाभला वैद्यराज’

हा वैद्यराज म्हणजेच माझे सद्गुरू हे भगवान येथे स्पष्ट करतात.

ब्रह्मचर्याचा जो ओतीव पुतळा
संपूर्ण पिकला गुणावली
तपस्तेज कळा शांतीने आगळा
दयेचा पुतळा मूर्तीमंत
लाभे महाराष्ट्रा पूर्वसंचिताने
महाराष्ट्र ज्याने जीवविला

वरील ओवीमधून ते समर्थांचे मूर्तीमंत दर्शन घडवतात.

जीवंत अमोघ तेजस्वी वाणीने
जीवन हे ज्याने दिले राष्ट्रा
अधर्म खंडन धर्माचे मंडन
संतांचे जीवन जो का झाला
वैराग्याचा गाभा स्वतस्येजे उभा
ज्याची दिव्य शोभा न वर्णवे

यानंतर भगवान गुरुंचे गुरु अखिल जगाचा आधार व पूज्य श्रीराम यांचे पराक्रम सांगतात -

‘सज्जनां जीवन भक्तांचे पालन
अधर्म कंदन जगाचेनी’
‘एकबाणी तैसा एक वाणी पूर्ण
भक्तजन पूर्ण धाले ज्याने’

'ज्यांचे जीवन योगिया जे ध्यान
राष्ट्रा निबवून दिले ज्यानें'

आपले दैवत 'श्रीराम' त्यांचा सर्वश्रेष्ठ भक्त व जे स्वतःचे तेच असे मानले जाते त्या मारुती रायाचे वर्णन करतात.

'भक्त - संरक्षणी रामराये ज्याला
चिरंजीव केला जगामाजी'
'जाणोनियां ऐसे राष्ट्राच्या कल्याणा
मारुती-स्थापना केली ज्याने'

योगीराय श्री भगवान विष्णू यांनी श्रीकृष्ण अवतारात अर्जुनाकडून भूभार हरवी तसेच श्रीसमर्थ अवतारात श्री शिवरायांकडून महाराष्ट्र भूमी, म्लेंच्छाकडून मुक्त करवली.

'सामर्थ्य जयाचे अतुल म्हणोनी
'समर्थ' हे जनी नांव तया'

या पाठात ते आपले गुरू श्रीसमर्थ रामदास स्वामी यांचे वर्णन करतात. शब्दसृष्टीचे ईश्वर असल्याने त्यांनी शब्दामध्ये आपल्या गुरूचे वर्णन असे उभे केले आहे की, ते वाचत असताना एखादा चित्रकार समर्थांचे चित्र सहज काढू शकेल.

प्रत्येक ६ कडवी झाली की, 'तयाच्या चरणी ठेवोनिया भाव तरुया हा भव यया पंथे' असे सूचीत करतात.

या पाठाबाबत मी पामर काय लिहिणार. हा पाठ लिहून श्री स्वामीजींनी आपणा सर्वावर अनंत उपकार केले आहेत.

उपकाराची परतफेड करण्यासाठी अल्प सेवा म्हणून हा पाठ नित्य म्हटला जावा.

भगवान श्रीधर स्वामी महाराजांना मी माझे गुरूंच्या कृपेने ते एकांतात पूजा करताना पाहिले. सकाळी ते कोणालाही भेटत नसत पण नोकरीच्या निमित्तांनी मला सकाळीच जाऊन त्यांची भेट घ्यावी अशी तळमळ लागली होती.

स्वामींना दुपारी ४ नंतर भेटा असे सांगण्यात आले.

मी थोडा हिरमुसलो पण माझे सद्‌गुरु स्वामी स्वरूपानंद महाराज (पावस) व भगवान श्रीधर स्वामींची भेट झाल्याची माहिती होती. म्हणून सद्‌गुरू स्मरण करून सायकलचे कुलूप काढणार एवढ्यात, 'आत या. स्वामी बोलावत आहेत' असे एका शिष्याने सांगितले. आपर आनंद झाला. आत गेलो. देवघरात श्रीधर स्वामी बसले होते. सद्‌गुरू स्मरण करून तेजोमय रूप न्याहाळले. आशीर्वाद, कल्याण असे शब्द उच्चारून त्यांनी बचकभर खडीसाखर हातावर ठेवली.

श्री. सातवळेकर यांनी मला समर्थ पाठावर लिहा, असे अधिकार वाणीने सांगितले म्हणून हे धारिष्ट केले आहे.

मी लेख असा हा प्रथमच लिहीत आहे. तरी पण सद्‌गुरूंचा पाईक म्हणून ही सेवा मान्य करावी, ही विनंती.

श्री. अनंत रघुनाथ करंदीकर
मंगलमूर्ती कॉम्प्लेक्स
बी/३, फ्लॅट नं. १०१, सिंहगड रोड,
पुणे ३०. फोन : २४२५०३११

श्रीधर स्वामींची निवडक प्रवचने आणि उपनिषदातील तत्त्वज्ञान

डॉ. सौ. शुभदा शरच्चंद्र कोशे

एम.ए.पीएच.डी. प्रबंध विषय 'भगवद् गीतेतील उपनिषदांचे आधार'

परमपूज्य श्रीधरस्वामींची ही दैनंदिन प्रवचने म्हणजे एक संकलन आहे. संकलक आहेत - श्री. केशव मुळे. त्यांनी स्वतःला 'श्रीसद्गुरुचरणानुदास' असे म्हणवून घेतले आहे. वाचकांशी हितगुज करताना संकलक म्हणतात की, 'श्रींची प्रवचने, पत्रे व संदेश यातील योग्य भागांची निवड करून ही प्रवचने तयार झाली. प्रवचनांची सुरुवात श्रींच्या आशीर्वाद पत्राने करून पुढे चैत्र शुक्ल प्रतिपदा ते फाल्गुन कृष्ण आमावास्या अशी ३६० प्रवचने व शेवटी उपसंहारात्मक प्रवचन अशी ३६१ प्रवचने माझ्या अल्प बुद्धीनुसार तयार झाली. ही प्रवचने श्रींच्या प्रेरणेनेच तयार झाली असून त्याचे श्रेयही श्रीसद्गुरु माऊलीकडेच होय. 'मी तो भारवाही.'

अशा प्रकारे ही प्रवचने नित्यपाठासाठी वेगळे स्वरूप घेऊन तयार झाली आहेत. यातील प्रवचनांचे स्वरूप छहानसे व सुटसुटीत असे आहे. तरीही त्यात आशयघनता, विचारांची खोली आणि सोप्या शब्दात केलेला तत्त्वज्ञानाचा उहापोह या गोष्टी आहेत. ज्यांच्यामुळे, प्रवचनांचे वैशिष्ट्य प्रत्ययास येते.

या प्रवचनांमध्ये अनेक विषय आले आहेत. उदाहरणार्थ - रामायणाची स्तुती, श्रीरामचंद्रांची स्तुती, गुरुंची महती, रामदासस्वामींविषयी असलेली श्रद्धा व आदरभाव, व्यवहारातील काही गोष्टी, अशा अनेक गोष्टींचा समावेश यात झाला आहे. तसेच हे सर्व सांगत असता; श्रीधरस्वामी भगवद्गीता, शंकराचार्यांचे वाङ्मय, नारदभक्तिसूत्रे अशा अनेक ग्रंथांमधील उदाहरणे तत्परतेने देऊन आपले म्हणणे सप्रमाण सिद्ध करतात. काही ठिकाणी संत ज्ञानेश्वरांच्या वचनांनाही त्यांनी प्रमाण मानले आहे. तसेच समर्थ वचने म्हणजे प्रत्यक्ष गुरुवचनांना ते विसरतील असे होणे शक्य आहे काय !

या प्रवचनांमध्ये समाविष्ट झालेला आणखी एक महत्त्वाचा विषय म्हणजेच वेदांतातील तत्त्वज्ञान. स्वामींच्या कितीतरी प्रवचनांमध्ये वेदांतातील - अर्थात उपनिषदातील तत्त्वे जशीच्या तशी आली आहेत. तर काही काही ठिकाणी त्यांचे नुसते स्पष्टीकरणही आलेले आहे. हा विषय वरील विषयांमध्ये समाविष्ट न करता वेगळेपणाने सांगायचा हेतू असा की, येथे आपण 'स्वामींच्या प्रवचनांमधून आलेले उपनिषदातील तत्त्वज्ञान' याच विषयाकडे वळणार आहोत.

स्वामींनी आपल्या प्रवचनांमधून उपनिषदांमधील कोणकोणती तत्त्वे कशा पद्धतीने मांडली आहेत ते पहायचा एक लहानसा प्रयत्न येथे करणार आहे.

प्रारंभीच्या काही प्रवचनांमधून स्वामींनी प्रामुख्याने, रामरहस्य उपनिषद्, रामपूर्वतापिनी उपनिषद्, रामोत्तरतापिनी उपनिषद् आणि मुक्तिकोपनिषद् या उपनिषदांमधील वचनांचा आधार घेत घेत; 'राम' या शब्दाचे माहात्म्य सुंदर रीतीने समजावून दिले आहे. 'राम' या शब्दात ब्रह्म-माया ऐक्य कसे आहे, शिव-विष्णु ऐक्य कसे आहे, रामाचे नाम हे तारक कसे आहे इत्यादी गोष्टींचा उलगडा सप्रमाण केलेला आहे.

परंतु आपण पाहणार आहोत ते त्यांनी केलेल्या प्रवचनांमधून समजावून दिलेले उपनिषदांमधील तत्त्वज्ञान. त्यातही स्वामींनी अनेक विषयांचा विचार केला आहे. त्यातील काही महत्त्वाचे तत्त्वविचार पाहू.

प्रथमतः स्वामींचे 'श्रेय' आणि 'प्रेय' या विषयीचे विचार पाहता येतील.

'श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ, सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो, वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥'

(कठ. २.२)

कठ उपनिषदात आलेले हे वचन उद्धृत करून पुढे त्यातील मर्म स्वामींनी समजावून सांगितले आहे. ते सांगतात -

'तारुण्यात पदार्पण केलेल्या मनुष्यापुढे 'श्रेय' व 'प्रेय' हे दोन मार्ग असतात व आपल्या मोहाने ते त्याला घेरतात. श्रेय व प्रेय म्हणजे निवृत्ती व प्रवृत्ती, परमार्थ व प्रपंच, मोक्ष व भोग. यामध्ये कोणते महत्त्वाचे आहे याचा आपण स्वतः विचार करून जो आपल्या हितासाठी 'श्रेया'ला पसंत करतो, साधतो त्याचे सर्व प्रकारे कल्याण होते व अनंत आनंद साम्राज्यच त्याच्या हाती येते.

परमार्थ प्रथम दुःखरूप दिसतो. प्रथम तो विषासारखा वाटून तो 'नको' असे वाटते पण त्याचा परिणाम मात्र अमृतासारखा असतो. सुरुवातीस तो सर्वांनाच आवडत नाही. तो कोणालाही आकर्षून घेत नाही.

निवृत्ती मार्गाचा अवलंब करणारा मोठा बुद्धिमान असतो हा मार्ग. सामान्य बुद्धी असलेल्यांच्या हाती येत नाही. जो प्रेयसाच्या रस्त्याने जाऊन प्रपंचाकडे, विषयाकडे, भोगाकडे लक्ष्य केंद्रित करतो तो अनंत सुखापासून वंचित होतो. त्याच्या हाती अनंत सुख येऊ शकत नाही. त्या सुखाचा त्याला कधीही लाभ होत नाही.' (प्रवचन - अश्विन शुद्ध षष्ठी)

हे समजावून घेतल्यावर जरी साधकाने श्रेयाची निवड केली तरी त्या मार्गावर जाण्यासाठी त्याला प्रथम स्वतःच्या मनावर नियंत्रण मिळवावे लागते. मनोनिग्रह करावाच लागतो. याचे कारण असे की –

'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।' (मैत्रायणी ६.३४)

अर्थात् 'मनुष्यास बंधन किंवा मोक्ष प्राप्त होण्यास मनच कारणीभूत आहे, असा याचा अर्थ आहे. बंधन म्हणजे प्रपंचासक्ती. मुक्तिमार्गासाठी

प्रयत्न करून सत्कार्यनिरत होण्यास मनच कारण आहे. या दोन्हींपैकी आपणास कोणते ग्राह्य व हितकर वाटते ?

'बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥' (मैत्रायणी ६.३४)

विषयोपासक मूढ मनुष्य प्रपंचात राहून सन्मार्गाकडे न जाता इतस्ततः इकडे तिकडे भटकत असतो तर सत्पुरुष हा विषयाभिलाषा नष्ट करून मोक्षमार्गाकडे जातो.

स्वभावतःच मन अतीव चंचल आहे. त्याच्या निग्रहासाठी प्रबल अशी निग्रहशक्ती आवश्यक असून दीर्घकाळ विवेकाभ्यासही पाहिजे, अशी भावना प्रथम निर्माण होणे अत्यावश्यक आहे. साधनेने आपण निग्रहशक्ती प्राप्त करू शकू.' (प्रवचन-माघ शुद्ध प्रतिपदा)

मैत्रायणी उपनिषदातील हा मंत्र उद्‌धृत करून स्वामींनी मानवी मनाची अवस्था समजावली आहे. त्याचप्रमाणे पुढील प्रवचनातही याच उपनिषदातील वचनाचा आधार घेऊन पुन्हा मनाविषयीच सांगतात. ते असे –

'मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।
अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥' (मैत्रायणी ६.३४)

'मनाचे दोन प्रकार आहेत. त्यापैकी एक प्रकार - दुःखपर्यवसायी अशा या जगातील कामक्रोधादी षड्‌रिपूमध्ये अडकून विषयलोलुपतेने पापसंचय करण्याची प्रवृत्ती असणे. ही प्रवृत्ती मनुष्यास स्वानुभवास दुःसाध्य व दुःखकोपाला कारणीभूत होते.

दुसरा प्रकार निष्कामवृत्तीचा, परिशुद्ध, मोक्षप्रद अशा गुणधर्माने युक्त असतो. दुसऱ्या प्रकारचे मन आपला उद्धार करून घेऊन आपले अनुकरण मनुष्याचाही उद्धार करण्याची शक्ती धारण करणारे असते. कामक्रोधादि दुर्वासनारहित होऊन शाश्वत सौख्याची इच्छा करणे हेच परिशुद्ध मनाचे लक्षण होय. विषयसुखात मग्न होऊन सत्य - नित्य - सुख सोडून दुःखच, सुख आहे असे समजून पापगर्तेत अडकून पडणे हेच अशुद्ध मनाचे लक्षण होय. असे अशुद्ध मन शुद्ध करण्यासाठी मनुष्याने प्रयत्नशील असले पाहिजे.' (प्रवचन - माघ शुद्ध द्वितीया)

हे मन शुद्ध व्हावे यासाठी उपनिषदांनी आहारशुद्धीला महत्त्व दिले आहे. स्वामींनीही या गोष्टी उद्‌धृत करून, सर्वांनाच समजतील अशा रीतीने आपल्या प्रवचनात समाविष्ट केल्या आहेत. ते सांगतात –

'आपल्या नित्याच्या व्यवहारासाठीही शास्त्रनियम आहेत. आपण खात असलेले अन्नही देवास अर्पण करून तो त्याचा प्रसाद आहे असे समजून आपण ग्रहण केला पाहिजे, असे शास्त्राने सांगितले आहे. त्याप्रमाणे वागल्यास आपले कल्याणच होईल.

'अन्नमय्ँ हि सोम्य मनः ।' (छांदोग्य ६.५.४)

आहारासारखेच मन होत असते म्हणून –

'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ।
स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ।' (छांदोग्य ७.२६.२)

असा आपला शास्त्रविधि आहे. परिशुद्ध सात्त्विक आहार परमेश्वरास अर्पण करून नैवेद्य, प्रसाद, प्रथम अतिथींना अर्पण करून त्यांचा सत्कार करून नंतर तो आपण ग्रहण केल्यास बुद्धीवर चांगले संस्कार घडतात. बुद्धी शुद्ध असल्यास परमात्मतत्त्वाच्या यथार्थ ज्ञानास आवश्यक अशी स्मृती शुद्ध होते व त्यामुळे परमात्म स्वरूपाचे ज्ञान होऊन हृदयातली अज्ञानरूपी ग्रंथी सुटून मोकळी होते यालाच मोक्ष म्हणतात. अशा प्रकारे आहार शुद्धीयुक्त सदाचाराने परमात्म्याचा प्रकाश मनापर्यंत पोहोचतो.' (प्रवचन - ज्येष्ठ वद्य प्रतिपदा)

मनोनिग्रह जरी साधला तरी या परमार्थमार्गात सद्‌गुरुची नितांत आवश्यकता असून सद्‌गुरुला पूर्णपणे शरण गेले पाहिजे. ते कशा प्रकारे ? ते ही स्वामींनी आपल्या एका प्रवचनातून सांगितले आहे -

'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् ।
समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥' (मुण्डक उपनिषद् १.२.१२)

'त्याचे म्हणजेच सत् स्वरूपाचे परिज्ञान होण्यासाठी श्रोत्री, ब्रह्मनिष्ठ अशा गुरूला शरण गेले पाहिजे' असे श्रुती सांगते.

याचे कारण असे की –

'गुरू स्वतः शिष्याच्या रूपातच एकरूप होतो. त्याने शिष्यास अद्वितीयत्व येते. गुरू स्वतःच्या सत्य स्वरूपाची जाणीव शिष्यात उत्पन्न करतो आणि हे तत्त्वस्वरूप अद्वितीय असल्याने ते जाणणाराही ब्रह्मस्वरूप होतो.

श्रुतिमातेने शिष्यांची लक्षणे सांगितली आहेत. प्रथम त्याने सद्‌गुरुस शरण गेले पाहिजे. नम्रता व श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने गुरुची अद्वितीय सेवा करून गुरूंचा अनुग्रह मिळवला पाहिजे. श्रद्धाभक्तियुक्त सेवेने तृप्त झाल्यावर गुरुमुखामधून आशीर्वाद बाहेर पडतो त्यालाच 'अनुग्रह' म्हणतात. तो अनुग्रह क्रमाक्रमाने सेवा करणाऱ्या शिष्यासच प्राप्त होतो.' (प्रवचन - मार्गशीर्ष शुद्ध नवमी)

सद्‌गुरुच्या कृपाप्रसादाने शिष्याची मनोभूमिका तयार झाल्यावरच गुरू त्याला आत्मज्ञानाकडे वळवतात. त्यासाठी त्याला, आत्मा आणि ब्रह्म यांच्या आनंदस्वरूपाविषयीचे ज्ञान प्राप्त होईल असे करतात. जसे –

'अहं ब्रह्मास्मि ।' (बृहदारण्यक उपनिषद् १.४.१०)

'आनंदात्मा । आनन्दो ब्रह्म ।' (तैत्तिरिय उपनिषद् २.५, ३.६)

श्रुतींनी असे म्हटले आहे की – विवेकामुळे झालेली मीपणाची जाणीव म्हणजेच ब्रह्म, आत्मा आणि आनंदस्वरूप. आनंद म्हणजेच ब्रह्म.' (प्रवचन - ज्येष्ठ वद्य चतुर्दशी)

हाच विषय घेऊन, स्वामींनी पुढेही एक प्रवचन केले आहे. त्यातही स्वामी, 'आनन्दो ब्रह्म...' वगैरे सांगत आहेत. कसे ते ही पाहण्यासारखे आहे.

'आनंदरूप हेच परमात्मस्वरूप होय. आपली उत्पत्ती परमात्म्यापासून मग आपलेही स्वरूप आनंदरूपच. आपण आनंदरूप नाही म्हटले तर आपले दुसरे स्वरूप दुःखरूपच. पण ते तसे नाही. आपल्याला आनंदाची, सुखाच्या प्राप्तीची इच्छा होते. या अखिल विश्वाची उत्पत्ती आनंदापासून झाली असून त्यात समरसून जाणे हा स्वभावधर्मच होय. कारण आनंदरूप असल्यावर कार्यही आनंदरूपच. आनंद हेच आपले कार्य, तेच आपले मूळ स्वरूप, तोच आपला धर्म, तेच आपले भाग्य, तेच आपले जीवन, तेच आपले कर्तव्य, तेच आपले मूळ स्वरूप ओळखून त्यासारखे राहिले पाहिजे व मग आपल्या त्या आनंदातच रहाणे हाच आपला खरा धर्म, हेच खरे तत्त्व व हीच आपली स्थिती.' (प्रवचन - भाद्रपद वद्य नवमी)

'आपणास हवे असलेला, पाहिजे असलेला एकमेव आनंदच असून त्या आनंदाच्या प्राप्तीसाठीच आपले सर्व काही आहे, जीवन आहे. आपणास जे काही करावयाचे तेही आनंद प्राप्तीसाठीच.

तिन्ही जगात आनंदासाठीच सर्व प्रयत्न केले जातात व त्यात

आनंदाखेरीज कोणताही उद्देश नसतो. उद्देश साध्य करणे म्हणजेच आनंद होणे, आनंदाची प्राप्ती करून घेणे होय.

ज्याला 'आनंद' असे म्हणतात अथवा आनंद नावाची जी गोष्ट आहे ती सत्य आहे व त्याची प्राप्ती व्हावी हेही सत्यच आहे. पण तो आनंद कसा असावा ? ज्याला उत्पत्ति व नाश आहे अशा आनंदाची प्राप्ती झाली तर त्यापासून समाधान मिळेल काय ? नाही. कधीही समाधान मिळणार नाही.' (प्रवचन - भाद्रपद वद्य चतुर्दशी)

'आनंद हेच सर्व विश्वाचे सत्यरूप होय. अज्ञानावस्थेत असताना मनुष्य देहाचा आकार पाहून त्यालाच ज्याप्रमाणे 'मी हाच आहे' असे मानतो त्याचप्रकारे आनंद रूपाला ओळखून त्यास 'मी हाच आहे', आनंदरूपच मी आहे' असे मानू लागतो.

विश्वाचे आनंदाशिवाय इतर कोणतेही तात्त्विक स्वरूप उत्पन्न होऊच शकत नाही.

'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ।' आनंद हाच एकमेव परमात्मा होय.

'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति ॥
आनन्दं प्रयन्त्यभिसं विशन्तीति ॥'

(तैत्तिरीय उपनिषद्, भृगुवल्ली. ६.१ ते ४)

सर्व प्राणीमात्र आनंदामुळेच जीवित आहेत. समजून उमजून किंवा न समजता सर्व प्राणिमात्र या आनंदाकडे आकर्षिले जातात आणि त्याच्या प्राप्तीची इच्छा धरून साधन, अनुष्ठानाने त्याची प्राप्ती झाल्यावर हे सर्व प्राणिमात्र त्यातच एकरूप होऊन विलीन होतात; असा श्रुतिमातेचा आपल्या कडेवरील मुलांना उपदेश आहे. आनंदस्वरूपाची अभिलाषा हेच भक्ति, ज्ञान, वैराग्य होय. यालाच 'ध्यानयोग' म्हणतात.' (प्रवचन - भाद्रपद वद्य दशमी.)

अशा प्रकारे आत्मज्ञान प्राप्त करून, विशिष्ट योग्यता प्राप्त झाली असता, शिष्याला पुढे, परमात्म्याने केलेला उपदेश ऐकता येतो.

'परमात्म्याने चौऱ्यांशी दशलक्ष योनींची सृष्टी उत्पन्न केली असून त्यातील उपयुक्त अशी मानवयोनी आपल्याला प्राप्त झाली आहे हे आपल्या सुकृताचेच फळ होय. आपणास विवेकही दिला आहे. जन्माचे सार्थक करून घेण्यासाठी अनुकूल अशा आज्ञा श्रुति-स्मृतींनी आपणास केल्या आहेत. आपण त्यांचे योग्य प्रकारे पालन केले पाहिजे. त्या परमात्म्याच्या प्रेमळ हाकेस आपण 'ओ' दिली पाहिजे. पुन्हा पुन्हा दुर्मार्ग प्रवृत्त होऊन पापजीवी होण्याचा प्रयत्न करणे हा अविवेकच नाही काय ?

परमात्मा 'अमृतस्य पुत्राः' (श्वेताश्वतर उपनिषद् २.५) असे आपल्याला उद्देशून म्हणतो व 'प्राप्य वरान्निबोधत' (कठ उपनिषद् ३.१४) असा उपदेश करतो. माझ्या मानवी भक्तांनो ! माझे यथार्थ स्वरूप ओळखा. सद्गुरुचा आश्रय प्राप्त करून त्यांच्या उपदेशाच्या सामर्थ्याने तुम्हाला माझ्या स्वरूपाचे ज्ञान होवो. त्यामुळेच तुम्हास अमरत्व प्राप्त होईल व सर्व दुःखांचा परिहार होऊन तुम्ही या प्रपंचसागरातून तरून माझ्यात विलीन व्हा !' असे त्या परमात्म्याचे अभयवचन आहे.' (प्रवचन - ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशी)

त्या कारणाने शिष्य परमात्म स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्याविषयी जागृत होतो. तत्पर होतो. मगच गुरू त्याला परमात्मस्वरूपाविषयी उपदेश करतात. ते स्वरूप कसे आहे ते समजावून सांगतात.

'कर्ता व कारण याशिवाय कोणतेही कार्य होत नसते. त्याचप्रमाणे सृष्टिकर्त्या परमेश्वराशिवाय सृष्टी निर्माण होणार नाही. कर्त्या परमेश्वरामुळेच संकल्प-सृष्टिकार्य चालू आहे.'

'....सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् । ततोऽहंनामाभवत् ।'

(बृहदारण्यक उपनिषद् १.४.१)

सर्व प्रथम मीपणाची जाणीव झाली. त्यानंतर संकल्पोपत्ति झाली. तिच्यामुळे शक्तीचे स्फुरण झाले व नंतर मन, इंद्रिये, देवता सर्व जग हे सर्व उत्पन्न झाले.' (प्रवचन वैशाख वद्य एकादशी)

'एकाच परमात्म्याने आत्मविवेक, आपले बहुरूप, अगाध शक्ती व अगाध लीला दाखविण्यासाठी निरनिराळी रूपे धारण केली. निरनिराळ्या देहात वेगवेगळ्या स्वरूपांनी असलेल्या अहंस्फूर्तीला एकत्र केल्यास ते आत्मस्वरूपच असणार. अशा रीतीने निरनिराळी असलेली अहंस्फूर्ती एकत्र करून हिरण्यगर्भात प्रविष्ट केल्यास *'एको ऽहं बहुस्याम् ।'* (छांदोग्य उपनिषद् ६.२.३) या श्रुतीवाक्याप्रमाणे 'मी एकच असून बहुरूपी झालो आहे.' असा हिरण्यगर्भाने संकल्प केला असल्यामुळे *'सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भः ।'* असे म्हटले आहे. तोच या सर्व मीपणाच्या जाणिवेस कारणीभूत आहे. म्हणजेच मीपणाची स्फूर्ती हे सर्वांआधीचे परमात्म स्वरूप. ही सर्व विभिन्न रूपे हिरण्यगर्भात एकत्रित केल्यास 'बहुस्याम्' हा संकल्प जाऊन फक्त 'एकोऽहं' शिल्लक राहील. म्हणजेच बहुत्व नाहीसे होऊन एकत्व शिल्लक राहील. जगत्-संकल्परहित असे जे निर्विकल्प रूप तेच ब्रह्म होय असे विवेकी मनुष्याने पूर्ण विचार करून 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृहदारण्यक उपनिषद् १.४.१०) या वेदमहावाक्याद्वारे ते ओळखले आहे.

एका महान ज्योतिने असंख्य दिवे पेटविता येतात तद्वत् जगास प्रकाश देणाऱ्या महाज्योतिरूप परमात्म्यापासून आपण उत्पन्न झालो आहोत.' (प्रवचन पौष वद्य पंचमी)

असे हे जगत्कारण असणारे परमात्मस्वरूप, साधकाने यथार्थपणे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

'देवलोक अमर आहे असे म्हटले जात असले तरी त्यांनाही अधःपतन व मृत्यू आहे. मानवांप्रमाणे देवांनाही मृत्यू टाळता येत नाही. केवळ भगवत्साक्षात्कार ज्यांना झाला आहे त्यांच्या बाबतीतच 'अतिमृत्युमेति ।' असे म्हटले आहे. ज्यांना अमर व चिरसुखी व्हावयाचे आहे त्यांनी 'तमेवं विदित्वा' (बृहदारण्यक ३.५.१) परमात्म स्वरूप यथार्थत्वाने ओळखले पाहिजे व त्यासाठी मुख्यमार्ग म्हणजेच 'भगवद् आराधना.'' (प्रवचन ज्येष्ठ वद्य अष्टमी)

या परमात्म्याविषयी सांगताना स्वामींनी अनेक दृष्टांत देऊन, त्याद्वारे सुलभ करून सांगितले आहे. कसा आहे हा परमात्मा ?

'मध पाहिल्यानंतर तो कोणकोणत्या फुलांमधून गोळा केला असावा हे जसे सांगता येणे शक्य नाही. त्याप्रमाणेच जगत्सारभूत असणाऱ्या ब्रह्मस्वरूपामध्ये विलीन झाल्यानंतर ज्ञानीजनांची गतही तशीच होते.... त्याप्रमाणे अविनाशी अशा ब्रह्मस्वरुपात अनेक भावना निर्माण होत असल्या तरी त्या शेवटी ब्रह्मरूपातच विलीन होतात.

'तमात्मस्थं ये ऽनुपश्यन्ति धीराः, तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषां ॥
....तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥' (कठ ५.१२,१३)

ज्ञानस्वरूपी परमात्म्यालाच जे ज्ञानी आत्मस्वरूप समजतात त्यांना शाश्वतसुख, अचल शांती प्राप्त होते असे कठोपनिषदात म्हटले आहे.

'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।'

(श्वेताश्वतर उपनिषद ३.८ या वचनाशी अंशतः साम्य) परमात्म स्वरूप जाणणारा या जन्मीच अमर होतो. हा भवसमुद्र पार करून मृत्यूरहीत होऊ इच्छिणाऱ्यास आत्मज्ञानाशिवाय दुसरा कोणताही उपाय नाही, असे श्रुतिवचन आहे.

अमरप्रभा म्हणजेच अविनाशी आत्मज्ञानस्वरूप हे असून ते समजणे किंवा प्राप्त करणे म्हणजेच तद्रूप होणे असा त्याचा अर्थ होय.' (प्रवचन - पौष शुद्ध पंचमी)

त्याचप्रमाणे या परमात्म्याचे स्वरूप प्रकाशमय आहे. ही प्रकाशमयता, परमात्म्याचे हे तेज कसे आहे, याविषयीसुद्धा स्वामींनी आपल्या प्रवचनांमधून सांगितले आहे.

'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं, नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।'

त्या परमात्म्यास सूर्य, चंद्र, नक्षत्रे, अग्नि, वीज हे कोणीही प्रकाश देऊ शकत नाहीत, तर परमात्म्याच्या प्रकाशाच्या आश्रयानेच सूर्यचंद्रादि सर्वच, प्रकाशमान होण्यास समर्थ होतात.' (प्रवचन - ज्येष्ठ वद्य षष्ठी)

'विद्वान नेहमी परमात्म तत्त्व म्हणजे अविनाशी आत्मप्रभा पहातात. सूर्य, चंद्र, तारका, वीज, अग्नि इत्यादींना त्यांचा प्रकाश आत्मप्रभेपासून मिळत असल्याने ते आत्मप्रभेस प्रकाश देऊ शकत नाहीत. परमात्मा स्वयंप्रकाशी आहे. सूर्य, चंद्र, अग्नि इत्यादी ज्याला प्रकाश देऊ शकत नाहीत ते प्राप्त झाल्यास जन्ममरणाचे रहाटगाडगे चुकते, तेच खरे सर्व श्रेय असे माझे स्थान असल्याचे भगवद्गीतेत परमात्म्याने म्हटले आहे. परमात्मस्वरूपच सत्य ज्ञानरूप असून त्याला मर्यादा नाही. ते अनंतरूप आहे. ते ब्रह्म ज्ञानरूपच आहे.' (प्रवचन - पौष शुद्ध द्वितीया)

'जगनिर्मितीपूर्वी हे सर्व जग तमाने व्यापले होते.' *'तमसो मा ज्योतिर्गमय ।'* (बृहदारण्यक १.३.२८) ही प्रार्थना असलेल्या ऋषि वाक्याचे स्मरण करा. परमात्माच खरा प्रकाश होय. तोच आम्हाला प्रकाश दाखविण्यास समर्थ आहे. त्याच्या विस्मृतीमुळेच आपले मन अज्ञानमय होते. 'त्या अज्ञानरूपी तमापासून आम्हास मुक्त करून आम्हाला हात धरून प्रकाशाकडे न्या व आम्हास प्रकाशमार्गात मार्गदर्शक व्हा !' अशी भगवंताची प्रार्थना केल्यास तो दयाळू परमात्मा आपणास सहकार्य देईलच. या सर्व गोष्टींवर विश्वास ठेवा. आपले आचरण बदला. सदाचार प्रवृत्त व्हा ! दुराचारी मार्गाला विसरा. धर्मकर्मामध्ये आसक्त होऊन निषिद्ध कर्मे करू नका. उसाच्या चरकात अडकलेल्या हाताप्रमाणे एकामागून एक अशा निषिद्ध कर्मांचा त्याग करा. दुःख निवृत्तीसाठी हीच महौषधी आहे तर सुखप्राप्तीसाठी हेच अमृत होय.

तुम्ही सर्व या अमृतपानाने सर्व दुःखांचा नाश करून घेऊन अमर होऊन सुखाने जगा !!!' (प्रवचन - ज्येष्ठ वद्य षष्ठी)

अशा या श्रेष्ठ पुरुषाला जाणून घेतले असता काय बरे होते ?

'अध्यात्म ज्ञानाने, अध्यात्म विद्येने आपण परमात्म्यास समजून घेतले पाहिजे तर हे संसारबंधन तुटून जाईल. नाहीसे होईल. *'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ।'* (श्वेताश्वतर उपनिषद् १.८) त्या परमात्म्यास समजून घेतले तर, ओळखले तर सर्व तऱ्हेचे पाश म्हणजेच विषयवासना निवृत्त होतात. नाहीशा होतात.' (प्रवचन - अश्विन वद्य प्रतिपदा) त्याचप्रमाणे -

'ज्यांना परमात्मप्राप्ती होते त्यांना पुनर्जन्म नाही. *'न स पुनरावर्तते । न स पुनरावर्तते ।* (छांदोग्य उपनिषद् ८.१५.१) असे श्रुतींनी आश्वासन दिले आहे.' (प्रवचन - श्रावण शुद्ध नवमी) हीच मुक्ती होय.

साधकाने श्रेय आणि प्रेय यापैकी श्रेयाची निवड केल्यानंतर त्याच्या साधनेचा प्रवास सुरू होतो. तो टप्प्याटप्प्याने अंतिम स्थानी म्हणजेच मुक्तीपाशी येऊन कशा प्रकारे संपतो, ते आपण स्वामींनी केलेल्या वेदांतातील वचनांच्या स्पष्टीकरणाचा आधार घेत घेत पाहिले.

याशिवाय तैत्तिरीय उपनिषदात स्नातकालात केलेला उपदेश, उपासनेसाठी तप, दम, कर्म हे केन उपनिषदात सांगितलेले मार्ग, तत्त्वमसिचा उपदेश, इंद्रियांविषयीची वचने, आत्म्याविषयीची वचने, प्रज्ञानं ब्रह्म हे महावाक्य, याबरोबरच योगतत्त्वोपनिषद्, महोपनिषद्, निरालम्बोपनिषद् अशांचा ठिकठिकाणी घेतलेला आधार हे स्वामींच्या प्रवचनांचे वैशिष्ट्य आहे. तोच मुख्य गाभा आहे. अजूनही अशी उदाहरणे शोधून काढणे शक्य आहे.

एकूण सर्वच प्रवचनांमध्ये समाविष्ट झालेल्या अनेकविध विषयांची व्याप्ती पाहून, स्वामींची सद्गुरु निष्ठा, त्यांची बहुश्रुतता, त्यांच्या अंगी असलेला नम्रपणा, शिष्यांविषयी कळवळा अशा अनेक गुणांचे दर्शन या प्रवचनांमधून होते आहे. त्यांचे सखोल ज्ञान, श्रुतींमधली अवघड प्रमेये सोपी करून सांगणारी त्यांची निवेदन शैली अभ्यासकाच्या मनावर मोहिनी घालते. अखेरीस स्वामींनीच उच्चारलेले आशीर्वचन –

'सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वे भद्राणि पश्यतु ।'

'आरोग्य - भाग्य लाभो, लाभो, गुरुभक्ति, मोक्ष, ऐश्वर्य ।
विद्या परा तशी ती अपरा, संपत्ति थोर औदार्य ॥' (आर्या)

इति.

टीप : १) प्रवचनांची तिथी अभ्यासकांना मार्गदर्शक म्हणून दिली आहे.

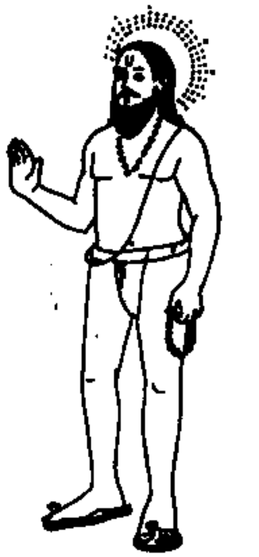
२) उपनिषदांची नावे व संदर्भ, जे कंसात आहेत ते मूळ प्रवचनात नाहीत.

३) मला प्राप्त झालेले पुस्तक जुने असून त्याचे नाव 'श्रीधरस्वामी महाराजांची प्रवचने' असे आहे. परंतु कालौघात त्याची पहिली पाने गेल्यामुळे प्रकाशक, प्रकाशन स्थळ व प्रकाशन काल याविषयी काहीच माहिती मिळू शकली नाही. प्रारंभी छापलेल्या 'स्वामींच्या आशीर्वाद पत्राचे खाली' 'सज्जनगड, चैत्र शुद्ध ७, शके १८८४' एवढाच उल्लेख आहे. असो.

डॉ. सौ. शुभदा शरच्चंद्र कोशे
४०१ वसंत वैभव, १२६२ ब, शिवाजी रोड,
पनवेल, जि. रायगड ४१०२०६

'सद्गुरूंना द्यायचे दुसरे काही नाही. त्याला पैशाची इच्छा नसते. त्याला काहीही लागत नाही. कशाचीही उणीव नसते, कसलीच अपेक्षाही नसते. त्याला जीवमात्रांचा उद्धार व्हावा याचीच एक इच्छा असते. आणि त्याच्या करताच तो असतो.'

(श्रीमत् प. प. श्रीसद्गुरु भगवान श्रीधरस्वामीमहाराज प्रवचन 'गुरुतत्त्व' या पुस्तकातून)

श्रीधरस्वामीकृतम् श्रीशिवशान्तस्तोत्रतिलकम् - श्रीदत्त करुणार्णवः

डॉ. सौ. सुमती देशपांडे

एम.ए. मराठी, एम.एड., पीएच.डी. मराठी. हिंदी मारूड काव्य - एक अभ्यास. ३० वर्षे नोकरी. कर्मवीर भाऊराव पाटील, हिरे हायस्कुल, उपमुख्याध्यापिका म्हणून निवृत्त. ३ वर्षे संत नामदेव अध्यासनात संशोधन सहाय्यक. संत साहित्यावर निरनिराळ्या मासिकांतून लेख.

प्रास्ताविक

'शांति क्षमा दयाशील । पवित्र आणि सत्वशील ।
अंतरशुद्ध ज्ञानशील । ईश्वरी पुरुष ॥' (दासबोध १-८-११)

अशा असंख्य ईश्वरी पुरुषांची भारतभूमी त्यांच्या मानवी अवतारांनी पावन झालेली आहे. या महापुरुषांपैकी काही मनुष्यरूप धारण केलेल्या साक्षात् देवावतार आहे, तर काही सामान्य मानव म्हणून जन्माला येऊन केवळ आपल्या अलौकीक तपःसामर्थ्याने देवकोटीप्रत पोहोचलेल्या आहेत. भारतात होऊन गेलेल्या साधुसंतांच्या तेजस्वी परंपरेतून एक दैदिप्यमान आदर्श आपल्या सुदैवाने अलीकडच्या काळात अवतीर्ण झालेला आहे. तो म्हणजे श्रीमत् श्रीधरस्वामीमहाराज ! 'भगवान् श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीधरस्वामीमहाराज' या सार्थ बिरुदावलीने ते प्रसिद्ध आहेत. ही पदवी प्राप्त होण्यापूर्वी श्रीस्वामींनी असामान्य अशी खडतर सेवासाधना केलेली आहे. श्रीस्वामींचे जीवन म्हणजे एक सुंदर सुसंगती आहे.

सत्शील अशा मातापित्यांच्या – नारायणराव व कमलाबाई यांच्या सद्भक्तीला आलेले ते एक सुमधूर फळ आहे. श्री स्वामींचा जन्म ७ डिसेंबर १९०८ दत्तजयंती रोजी चिंचोळी (मराठवाडा) येथे झाला. नारायणराव देगलूरकर हे हैद्राबादला राहणारे एक सुखवस्तू गृहस्थ होते. त्यांच्या घरातले वातावरण पहिल्यापासून भक्तीमार्गी होते. त्यांची परिस्थिती फार श्रीमंतीची नव्हती, पण घरात कशाचीच ददात नव्हती. त्र्यंबक व गोदावरी ही दोन मोठी मुले होती. 'श्रीधर' हा सर्वात लहान मुलगा होता. श्रीस्वामींचे वडील व काका गोविंदराव या दोघांनी लहानपणी फार कष्ट सोसले. या मुलांच्या काकांनी (चुलत्यानेही) त्यांना शिक्षण न देता गुरे राखायला वनात पाठविले. चुलत्याच्या अशा वागणुकीने एक दिवस गोविंदराव व नारायणराव हे दोघे बंधू घरातून पळून जाऊन हैद्राबादला आले. ते एका श्रीमंत गृहस्थाकडे काम करून रात्रीचा अभ्यास करीत. त्यांची शिक्षणाची तळमळ पाहून त्या श्रीमंत गृहस्थाने त्यांच्या शिक्षणाची सोय केली. नोकरीला आवश्यक तेवढे शिक्षण घेतल्यावर त्यांना बऱ्यापैकी नोकऱ्या मिळाल्या. दोघाही भावांची लग्ने झाली पण दोघांच्याही बायका एकीमागोमाग इहलोक सोडून गेल्या. दोघांचेही पुन्हा विवाह झाले. नारायणरावांना पहिल्या पत्नीची रेणुका नावाची मुलगी होती. या तीन भावंडांच्या पाठीवर 'तुमच्या कुळात एक थोर संन्यासी उत्पन्न होऊन तो कुळाचा व जगाचा उद्धार करील.' असा कुलपुरुषाचा उःशाप मिळाला होता. नारायणराव आणि कमलाबाई यांनी गाणगापूरला कडकडीत नियमांनी श्रीगुरुचरित्राची पारायणे केली. त्यांचा प्रसाद म्हणून कमलाबाईच्या पोटी 'श्रीधर' स्वामींचा जन्म झाला. या श्रीधरला बालवयात देवीचा भयंकर आजार झाला. त्याच्या खुणा त्यांच्या चेहऱ्यावर, शरीरावर राहिल्या. श्रीस्वामींना लहानपणापासून कुस्तीची, खेळांची आवड होती. तशीच अखंड नामस्मरणाचीही गोडी लागलेली होती. पुण्यात शिक्षणासाठी आल्यानंतर सज्जनगडावर तपश्चर्येसाठी गेले. श्रीसमर्थ आज्ञेवरून त्यांनी दक्षिणेकडे प्रयाण केले. इ. स. १९४२ मध्ये शिगेहळ्ळी येथे विजयादशमीला संन्यास ग्रहण केला. धर्मजागृतीसाठी दक्षिण भारतात तसेच अखिल भारतातही त्यांनी ठिकठिकाणी वास्तव्य करून प्रवचने केली. इ. स. १९६० साली सज्जनगडावर दीर्घकालीन मौन, एकांतवास केला. प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे सज्जनगडावरून पुन्हा दक्षिणेत आले. इ. स. १९६७ साली वरदपूर येथे शेवटचे प्रवचन केले. इ. स. १९७३ साली १९ एप्रिल चैत्र वद्य द्वितीया या दिवशी वरदहळ्ळी (कर्नाटक) येथे श्रीधराश्रमात त्यांचे महानिर्याण झाले. त्यावेळी त्यांचे वय ६५ वर्षांचे होते.

वडिलांबरोबर दर दासनवमीला श्रीधरस्वामी सज्जनगडावर जात असत. तेथे मठामध्ये समर्थांचे एक मोठे तैलचित्र होते. त्या चित्राकडे पहात हा लहानगा श्रीधर तासन् तास बसत असे.

मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघेंचि नासून जातें ।
कृपा केलिया रघुनाथें । प्रचीत येते ॥ (दासबोध ६-७-३०)

याचा अनुभव श्रीधरस्वामींना आयुष्यात आला. एकंदरीत त्यांच्या चरित्राचा थोडा आढावा घेतल्यावर श्रीधरस्वामींनी एकलव्यासारखी एकच एक आत्मनिष्ठा ठेवून साक्षात् समर्थकृपा संपादन केली हेच त्यांच्या चरित्राचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

स्तोत्र रचना

श्रीधरस्वामींनी लिहिलेले वाङ्मय विपूल आहे. श्रीसमर्थांच्या पादुकांचा दौरा कर्नाटकात चालू असताना वरदपूरच्या श्रीधराश्रमात माघ शुद्ध दशमी गुरुवारी दोन वर्षांचा एकांतवास सुरू झाला. तेव्हा स्वामींनी हनुमान जयंतीच्या दिवशी हनुमान स्तोत्राची रचना केली.

सुरवैरिवनमूलनं मनोजगर्वखण्डनम् ।
अनात्मधीविमर्दनं भवोऽर्णवमीतुतम् ॥

अशी त्या स्तोत्राची सुरुवात आहे. पुढे दोन दिवसांत नृसिंहाचे स्तोत्र रचले.

'भवपावनं सुखसागरं नरसिंहमद्वयरूपिणम् ।'

याच कालावधीत श्रीसमर्थांवर स्तोत्र रचना केली. नंतर हेब्बळ नावाच्या गावी असलेल्या देवीचे स्तोत्र रचून त्यांना पाठविले. इ. स. १९६४ साली

विजयादशमी जवळ आली असताना सर्व शिष्यांसाठी अध्यात्म साधनाची स्फूर्ती मिळावी म्हणून आत्मदशकम् नावाचे अकरा श्लोकांचे एक स्तोत्र रचले.

ज्ञाता सत्त्वगुणः शुद्धो रजो ज्ञानस्य साधनम् ।
ज्ञेय तमोगुणं प्राहुस्त्रयाणामेषां प्रकाशकः ॥

ह्या स्तोत्राची रचना वेदान्त प्रचूर असून त्यात 'दृढात्मानुभावाच्या' खुणाही आहेत. साधकांना आत्मोन्नतीसाठी अचूक मार्गदर्शन केले आहे.

एकदा पृथ्वीराज मालेराव यांच्या लोणावळ्याच्या बंगल्यात स्वामींचा १५ दिवस मुक्काम होता. बंगल्यात अतिशय शांतता होती. तेथे 'श्रीदत्तकरुणार्णव' ह्या स्वरचित संस्कृत ग्रंथाचा अर्थ लिहिला. हा ग्रंथ संस्कृतप्रचूर असून त्यातील वेदान्त प्रक्रिया फार उत्तम तऱ्हेने मांडलेली आहे. तत्त्वज्ञानाची बैठक साधकांना अभ्यासनीय असून, अनुभवनीयही आहे.

साधक भावे नमस्कार घाली । त्याची चिंता सायूस लागली ।
सुगमपंथे नेऊन घाली । जेथील तेथे ॥

हा उदात्त आशय समोर ठेवून स्वामींनी हा 'श्रीदत्तकरुणार्णव' ग्रंथ लिहिला.

श्रीदत्तकरुणार्णव

हा ग्रंथ एकशे सत्तावन्न श्लोकांचा असून त्यातून परमार्थमार्गातील साधकांना आत्मज्ञान प्राप्तीचे हे एक उघडे भांडारच मिळाले आहे. या ग्रंथाच्या प्रारंभी संस्कृत मधून 'दत्तप्रार्थना' केलेली आहे. चार चरणांचे साठ श्लोक आहेत. दत्तात्रयाचे स्वरूप, गुरूकृपा, आत्मानुभव याचे वर्णन यात केलेले आहे. प्रारंभी परंपरेनुसार श्रीदत्तरूप विघ्नविनाशक गणपतीचे स्तवन केले आहे. त्यानंतर दशावताराचे वर्णन करून रामावतार, कृष्णावतार घेऊन जगाचा उद्धार करणाऱ्या श्रीगुरुदत्तात्रयाला वंदन केले आहे. *'नानारूपवते नमोऽस्तु सुकृते दत्ताय ते सत्कृते ।'* ३ ऱ्या व ४ थ्या श्लोकात दत्तात्रयाला शरण जाऊन स्वतःचा उद्धार करण्याची प्रार्थना केली आहे. 'दत्ते ब्रह्मणि, मन्मनोऽस्तु सततं मोदत्त, मामुद्धर ।।' ५ व्या आणि ६ व्या श्लोकात आपल्याला हा भवसागर तारून नेण्याविषयी प्रार्थना केली आहे. श्लोक क्रमांक ७ ते १४ मध्ये हा दत्तात्रय आमचे रक्षण करो अशी विनंती केली आहे.

स्वकृपार्द्रसुधादृष्ट्या मोहमृत्युवशाञ्जनान् ।
सञ्जीवयति यो भूमा दत्तात्रेयः स नोऽवतु ॥१३॥

मोहमृत्युवश झालेल्या जीवांना जो आपल्या कृपापूर्ण अमृत दृष्टीने पुनरुज्जीवीत करतो असा तो सर्वश्रेष्ठ दत्तात्रेय आमचे रक्षण करो. श्लोक १५ ते २८ मध्ये दत्तात्रयाच्या दर्शनाचे महात्म्य वर्णन केले आहे. मयुरांना होणारे मेघदर्शन, कमळातील भुंग्यांना होणारे सूर्यदर्शन, जसे सुखकारक होते तसे दत्तदर्शनाने डोळे तृप्त होतील, पवित्र होतील, इतकेच नव्हे; जो अविनाशी, अद्वितीय, सर्वश्रेष्ठ व सर्व श्रवणीय म्हणून प्रसिद्ध आहे, जो शाश्वत आहे, जो मुमुक्षुगुणांचा माया, अविद्या या दोन्ही उपाधीहून निराळा आहे, जो नित्यशुद्ध, सद्गुरूस्वामी आहे, त्या दत्तात्रेयाला वारंवार नमस्कार असो, असे श्लोक क्र. २९ मध्ये म्हटले आहे.

'मोक्षानन्दाय शुद्धाय ब्रह्मणे शाश्वताय च ।
मुमुक्षुगणनाथाय श्री दत्ताय नमो नमः ॥२९॥'

श्लोक क्र. ३० ते ३४ मध्ये दत्तात्रयाचा महिमा वर्णन करून त्या श्रीदत्तप्रभूला मी नमन करतो असे म्हटले आहे. श्लोक क्र. ३५ ते ३८ या श्लोकात श्रीदत्तात्रेयाला शरण जातो असे म्हटले आहे. प्रपंचातील अनेक तापांनी तप्त होऊन निष्प्रपंचसुखाच्या भुकेने परम व्याकूळ झालेल्या भक्त चकोरांचा हा निष्कलंक चन्द्रमा आहे. हा भवसमुद्रतारक आहे. त्या निखिल वंदनीय दत्तात्रेयाची मी भक्ती करतो. त्यांची मी सेवा करतो. श्लोक क्र. ३९ ते ४९ मध्ये दत्ताची सेवा भक्ती करतो, असे म्हटले आहे. या श्लोकात दत्तात्रयाच्या अगाध रूपाचे वर्णन केलेले आहे. ज्याच्या कृपेचा थोडासा लाभ जरी झाला, तरी सर्व अरिष्टे दूर होतात.

'यत्कृपालेशलाभोऽपि सर्वारिष्टनिवर्तकः ।'

असे खात्रीपूर्वक म्हटले आहे. श्लोक क्र. ५० ते ६१ मध्ये दत्तात्रेयाच्या अद्वितीय अशा रूपाचे वर्णन केलेले आहे. उदा.

समः सर्वेषु भूतेषुपरापर विवर्जितः ।
स्वपराभावरूपोऽ यं दत्ताख्यो योऽद्वयप्रभुः ॥५९॥

श्लोक क्र. ६२ ते ७४ मध्ये जग उत्पत्तीच्या उलट क्रमाने लीन करीत शेवटपर्यंत गेलो असता, सर्वांच्या शेवटी जो एक चिदानंद अवशिष्ट राहतो, त्या दत्तरूपी स्वात्मत्त्वाची आम्ही उपासना करतो असे म्हटले आहे. श्लोक क्र. ७५ ते ८१ मध्ये त्या दत्तरूपी आत्मस्वरूपाचा मी आश्रय करतो असे म्हटले आहे. या दत्तात्रयाचे आत्मस्वरूप वर्णन करताना ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान या त्रिपुटीशून्य असलेल्या चिन्मात्र दत्तरूपी आत्मस्वरूपाचा मी आश्रय करतो असे म्हटले आहे.

जो अचिन्त्य, अमाप आणि अनुपमेय असून जो मन आणि वाणी यांपासून दूर असतो, ज्याचे स्वरूप शुद्ध आणि अनंत असते, ज्याच्या ठिकाणी ध्याता, ज्ञेय व ध्यान ही त्रिपुटी शिल्लक राहात नाही, अशा दत्तरूपी आत्मस्वरूपाचा मी आश्रय करतो. श्लोक क्र. ८३ ते ८९ श्लोकांमध्ये दत्तात्रेयाच्या रूपाचे वैविध्य अतिशय सुंदर तऱ्हेने वर्णन केलेले आहे. 'जगदानन्दमंत्रं', 'सत्तामात्रं', 'अनंतसौख्यरूपं', 'अविकृसानं स्वभावात्मकं' अशा शब्दात वर्णन केले आहे. विश्वातील केवळ आनंदमात्र दत्त स्वरूपाचे आनंदरूप ब्रह्माचे मी भजन करतो असे म्हटले आहे. एकच एक आत्मा सर्वभूतांमध्ये आहे. तो सर्वत्र एकच असून भिन्नभिन्न जलाशयात पडलेल्या चंद्राच्या प्रतिबिंबाप्रमाणे अनेक रूपाने भासतो. तो एक असून मायेने भिन्न भिन्न भासतो. मूळचा तो भिन्न नसतो.

जीव हा संसारबंधनातून मुक्त होण्यासाठी त्याला स्वयंप्रकाशी आनंदरूप ब्रह्म म्हणजे मीच आहे याची जाणीव झाली पाहिजे. तरच त्याला अखंडानंदाची प्राप्ती होते. 'एकान्त' या स्थितीचे वर्णन करताना असे म्हटले आहे की,

'एकमेवाद्वितीयं यद् गुरोर्वाक्येन निश्चितम् ।
एतदेकान्तमित्युक्तं न मठो न वनान्तरम् ॥९९॥'

'ज्याचे चिंतन करावे तसेच कालांतराने होते' या तत्त्वाचा अनुभव स्वामींनी श्लोक क्र. १०१ ते १०३ मध्ये सांगितले आहे. त्या आनंदघन दत्तरूपाचे चिंतन करताना मीच ते आनंदघन दत्तरूप होऊन जाईन याबद्दल स्वामी खात्री देतात. अशा चिंतनातूनच चित्त स्थिर झाल्यावर त्याचा चराचरात देवदेवतेचा आपोआपच अनुभव येतो. यानंतर स्वामींनी दत्तात्रयाला स्वतःच्या हृदयात स्पष्ट प्रकाशमान होण्याची विनवणी श्लोक क्र. १०७, १०८ यामध्ये केली आहे. स्वतःच्या शुद्ध रूपाचे वर्णन करताना 'सोऽहं' ह्या तत्त्वज्ञानाने आपण 'तोच मी' असे त्या श्रीदत्ताचे मी चिंतन

करतो. या दत्तचिंतनावर श्लोक क्र. ११६ ते १२८ असे १३ श्लोक आहेत. या चिंतनातून स्वतःला त्या परमात्म स्वरूपात विलीन करून निश्चल असा जो मी एकच एक उरतो, तो सच्चिदानंदरूपी दत्त आहे. या दत्तात्रयाचे नित्य मंगलमय, शुद्ध अति सूक्ष्म जे निश्चित रूप आहे, त्या रूपाचे वर्णन करणारे श्लोक १३१ ते १४१ असे ११ श्लोक आहेत. ते रूप शांत, पूर्ण सनातन, सत्य, सद्रूप, चिद्रूप असून अविनाशी, सिद्ध मुक्त आहे. गीतेतील श्रीकृष्णाने सांगितलेले तत्त्वच या ठिकाणी दिसते. सर्व ठिकाणी जळी, स्थळी, काष्ठी, पाषाणी, परमात्मा भरून राहिलेला आहे. हेच या श्लोक क्र. १४२ ते १५० श्लोकात वर्णन केलेले आहे.

अध्यात्मशास्त्र समजून सांगणाऱ्या गुरूच्या करुणाकटाक्षाशिवाय सहजावस्था मिळणे कठीण आहे. तसेच स्तोत्राचे महत्त्व सांगताना पूजेच्या कोटीपटीने स्तोत्र महत्त्वाचे, स्तोत्राच्या कोटीपटीने जप महत्त्वाचा, जपाच्या कोटीपटीने ध्यान श्रेष्ठ, ध्यानाच्या कोटीपटीने मनोलय श्रेष्ठ आहे, असे शेवटच्या चार श्लोकांत या स्तोत्राची फलश्रुती सांगताना म्हटले आहे. अत्रिऋषींना, अनसूया मातेला, ब्रह्मदेवाच्या रूपाने अवतरलेल्या चंद्राला, विश्वाचे रक्षण करणाऱ्या, विष्णूरूपाने अवतरलेल्या दत्ताला नमस्कार केला आहे. शेवटच्या १५७ व्या श्लोकात

'यो भक्तिभावेन पठेत् त्रिकालम् । दत्तस्तवं नित्यमनन्य बुद्धीः ।
तस्मै प्रभुर्दास्यति भक्तिलुब्धो । भक्तेप्सितं दर्शनात्मनिष्ठम् ॥१५७॥'

जो भक्तीभावाने दत्तस्तव राजाचे त्रिकाल पठण करील, भक्तीवर प्रेम करणारा प्रभु दत्तात्रय त्याला दर्शन देईल. त्याचे अभिष्टपूर्ण करून त्याला आत्मनिष्ठ करील असे म्हटले आहे.

२) श्रीशिवशान्तस्तोत्रतिलकम्

प. पू. श्रीधरस्वामींचे वास्तव्य इ. स. १९४२ (शके १८६४) मध्ये दक्षिणेत चिक्कमंगळूर या गावी, एका कॉफीच्या मळ्यात होते. तेथे त्यांनी अनेक देवदेवतांची स्तोत्रे केली. ती सर्वच अत्यंत गोड आणि प्रासादिक आहेत. त्याच वेळी त्यांनी 'श्रीशिवस्तवराज' हे स्तोत्र रचले. त्यावेळी या स्तोत्राची श्लोकसंख्या ४३ होती. उत्तरेत गिरनारजवळ राणपूर येथे चातुर्मासासाठी जाऊन राहिले होते. त्यावेळी ते एका शिवालयात राहात होते. त्यावेळी तेथे एक पुजारी सेवा करीत होता. तो स्वामींना एकदा म्हणाला, 'बाबाजी कहते है उनका कुछ स्तोत्र करो.' तो शंकराला 'बाबाजी' म्हणत असे. 'आपल्याला पूजा करीत असताना शंकराने तुमच्यासाठी मला सांगितले.' असे तो स्वामींना म्हणाला. शिवाची ती आज्ञा समजून स्वामींनी चिक्कमंगळूरला केलेल्या 'श्रीशिवस्तवराजा'तच भर घालून तो १८१ श्लोकांइतका वाढविला आणि त्यात सज्जनगडावर आणखी एका श्लोकाची भर घालून तो पूर्ण केला आणि त्याचे नाव 'श्रीशिवशान्तस्तोत्रतिलकम्' असे पडले. हे नाव पडण्यामागे थोडा इतिहास आहे. तो असा – श्रीक्षेत्र काशी येथे स्वामी असताना त्यांच्या एका शिष्येने ते शिवस्तवराजस्तोत्र श्रीकाशीविश्वेश्वराला ऐकविले. तेव्हा तिच्या ध्यानात येऊन श्रीकाशीविश्वेश्वरांनी त्या स्तोत्राला 'श्रीशिवशान्तस्तोत्रतिलकम्' असे नाव द्यावे असा आदेश दिला. तेव्हापासून प्रस्तुत स्तोत्र 'श्रीशिवशान्तस्तोत्रतिलकम्' या नावानेच रूढ झाले. हे स्तोत्र पृथिवी वृत्तात असून १८२ श्लोकांचे आहे.

'शैवसाधना' ही भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासातील एक प्रधान प्रणाली आहे. शैवसाधनेच्या प्रवाहाने भारतीय संस्कृतीचे सर्वांगीण पोषण केले आहे. कैलासापासून रामेश्वरापर्यंत सारा भारत शिवचिन्हांच्या अलंकारांनी नटलेला आहे. वैदिक ऋषीमुनींनाही निसर्गातल्या या विराट शिवशक्तीचे दर्शन घडले आहे. शिवस्तुती करताना त्यांच्या वाणीला असिधारेचे तेज येते. वेद, उपनिषदे, ब्राह्मणे, सूत्रे, इतिहास, पुराणे हे सर्व भारतीय वाङ्मय शिवस्तुतीने रंगून गेले आहे. विविध ठिकाणच्या विविध शिवमूर्तीतून शिवस्वरूपाच्या निगूढ चिंतनाचे कलात्मक आविष्कार दिसून येतात. कलावंतांच्या हृदयातील शिवभक्ती पाषाणांच्या माध्यमातून साकारलेली दिसून येते.

'चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ।' या ध्वनीच्या आवर्तनातीलच एक प्रभावी आवर्तन म्हणजे हे श्रीधरस्वामींचे स्तोत्र होय ! हे स्तोत्र म्हणजे प्रतीति, प्रज्ञा अणि प्रतिमा यांचे प्रयागतीर्थ बनले आहे. कोणतेही स्तोत्र हे 'पथदर्शकच' असते. भ्रान्तीचा अंधःकार नाहीसा करून सत्याचा प्रकाश दाखविते. शिवाचे 'दक्षिणामूर्ति स्तोत्र', 'शिवमहिम्न स्तोत्र' यातून शिवोपासनेची परंपराच सांगितलेली आहे. समर्थांचा पारमार्थिक वारसा लाभलेल्या श्रीधरस्वामींनी या स्तोत्रातील प्रारंभीचे ६२ श्लोक 'मनोबोधा'प्रमाणे (स्वमतीला) स्वतःच्या बुद्धीला बोध केलेला आहे. या ६२ श्लोकांत देहाची मलीनता, विषयांची असारता, पुनः पुनः सांगून 'स्वजनभावलुब्ध' शंकराला शरण जाण्यास सांगितले आहे.

'सुखाय यतसे मुहुस्तदपि वेत्सि किं तत्सुखम् ।
जुगुप्सितमिदं मते विषयवर्तनं दुःखदम् ।
मते भज सदाशिवं सुखदनं पवित्रं विभुम् ।
नदीव सुखमज्जनं हरति वासनावेष्टितम् ॥७॥'

सुखासाठी वारंवार प्रयत्न करणाऱ्यास खरे सुख हे विषयात नसून शिवाला शरण जाण्यातच आहे असे म्हटले आहे. ६३ व्या श्लोकापासून ७० व्या श्लोकापर्यंत स्वामींनी शिवाजवळ आत्मदीनता प्रकट करून अशी विनवणी केली आहे की, मुक्तीरूप अंतिम साफल्य प्राप्त होईपर्यंत ही बुद्धी सहजगत्याच परमानंदाने सदैव भरून गेलेली असावी. *'परं लोक बुद्धिः सहजपरमानन्दभरिता ।'* ७१ व्या श्लोकात शिवाचा जयजयकार केलेला आहे. तो असा -

जयसच्चिदानन्दशाश्वत जयदेव दयाम्बुधे प्रभो ।
जय सर्वजनार्तिभञ्जन जय सर्वजनैकपावन ॥७१॥

पुढे ७२ ते ९८ व्या श्लोकापर्यंत स्वामींनी करुणार्तस्वर आळवीत शिवाचे ध्यान केले आहे. या २७ श्लोकांकरता 'वियोगिनी' वृत्त वापरलेले आहे. त्यामुळे आंतरिक भाव अधिकच हृदयाला भिडतो. कालिदासाने जसा 'अजविलाप' किंवा 'रतिविलाप' यातून आर्तता व्यक्त केली आहे. तसाच भास या श्लोकांमधून होतो. ९९ व्या श्लोकांपासून ११६ पर्यंतच्या श्लोकांमध्ये नमन केलेले आढळते. या नमनाच्या निमित्ताने ज्या विशेषणांचा उपयोग केला आहे, ती अशी आहेत. प्रकृतिरूप शिवा, नररूप शिवा, सृष्टीरूप शिवा इत्यादी त्यातून शिवाचे विराट स्वरूप भावते. येथून पुढच्या सर्व श्लोकांसाठी अनुष्टुपछन्द वापरलेला आहे.

सर्वाय सर्वलीनाय सर्वभूतनिवासिने ।
सर्वातीताय शुद्धाय, नमस्ते शंकराय च ॥१०८॥

हे सर्व चराचर स्वरूप, सर्व चराचर लीन, सर्व भूतांच्या ठायीं वास करणाऱ्या आणि सर्व चराचराच्या अतीत असलेल्या विशुद्ध शिवा, तुला नमस्कार असो.

श्लोक क्र. ११८ पासून १४८ पर्यंत शिवशक्तीस्वरूपाचे काव्यमय वर्णन केलेले आहे. यातील शिवशक्ती ऐक्याच्या सर्व काव्यमय कल्पना ज्ञानेश्वरादी पूर्वसूरींचे स्मरण करून देणाऱ्या आहेत. उदा.

त्वत्वं विधिरूपोऽसि उमावाणी सनातना ।
त्वं हि विष्णुरमा लक्ष्मीस्तुभ्यं तस्यै नमो नमः ॥१३२॥

दोरीच्या ठिकाणी अज्ञानाने सर्पाचा आभास होणे आणि ज्ञानाने त्या आभासाचे निरसन होणे असे दृष्टान्तही त्याची साक्ष देतात. १४८ व्या श्लोकात

'मामुद्धर दयासिन्धो समावेश्य पदे त्वयि ।
वियोज्य मायाऽविद्याभ्यां तत्कार्याभ्यां तथैव च ॥१४८॥'

हे दयासिंधु, शिव मला माया आणि अविद्या यापासून तसेच त्यांच्या भवभ्रांतिरूप कार्यापासून सोडवून आणि तुझ्या पदी स्थिर करून तू माझा उद्धार कर अशी विनवणी केली आहे. अशीच शिवपदैक्याची विनवणी किंवा याचना १६५ व्या श्लोकापर्यंत केलेली आहे. १६६ व्या श्लोकांपासून शेवटच्या १८१ व्या श्लोकापर्यंत स्वामींनी विश्वकल्याणासाठी 'पसायदान' मागितले आहे. येथेही संत श्रीज्ञानेश्वरांच्या पसायदानाची अनुभूती येते. उदा.

स्वधर्मानुवर्ती स्याल्लोकोऽयं सर्वतः शुचिः ।
रुग्णा अरोगिणः सन्तु सर्वे सन्त्वकुतोभयाः ॥१६६॥

हे प्रभो, या जगात सर्व प्रजा पवित्र, स्वधर्मरत असावी, रोगी रोगमुक्त व्हावेत आणि सर्वांनी निर्भय व्हावे, लोकांच्या ठिकाणी क्षोभ, मत्सर, दैन्य, अशुभबुद्धि, वैमनस्य, द्वेष, एतज्जन्य कलह असू नयेत. येथे 'दुरितांचे तिमिर जावो' या ओळीशी असलेले साम्य दिसून येते. विश्वाने आदराने मध्यान्हीच्या सूर्याप्रमाणे असणारा हा सनातन वैदिक धर्म या भूमीवर विराजत राहो, असेही एका श्लोकात म्हटले आहे. 'सर्वेत्र सुखिनः सन्तु' या प्रमाणे १८१ व्या श्लोकात

'सर्वेऽपि सुखरूपाः स्युर्दुःखं कश्चिन्नाप्नुयात् ।
भद्राणि सन्तु सर्वत्र शुद्धबोधः प्रवर्तताम् ॥१८१॥'

सर्व सुखरूप असावेत, दुःख कोणाच्याही वाटेला येऊ नये, सर्वत्र सकल मंगलाचे अस्तित्व असावे आणि शुद्धबोधाचे राज्य नांदावे अशी सर्वांच्या सुखाची मागणी केली आहे. १८२ व्या श्लोकात शिव म्हणजे हा शंकर कसा श्रेष्ठ आहे, हे वर्णन करून त्याचा जयजयकार केलेला आहे.

तो श्लोक असा –

नदीरत्नं गंगा, सकलनगरत्नं हिमगिरिः ।
प्रभारत्नं चन्द्रः सकलयमिरत्नं पवनजः ॥
वधूरत्नं सीता सकलगुणिरत्नं रघुपतिः ।
गुरौरत्नं शम्भुर्जयति किल देवेषु मुखरः ॥१८२॥

ज्या प्रमाणे सर्व नद्यांत गंगाश्रेष्ठ, सर्व पर्वतात हिमालय श्रेष्ठ, सर्व प्रकाशमान पदार्थात चंद्र श्रेष्ठ, सर्व ब्रह्मचर्यात हनुमान श्रेष्ठ, सर्व स्त्रियांत सीता श्रेष्ठ, सर्व गुणीजनांत राम श्रेष्ठ त्याचप्रमाणे सर्व गुरूंत श्रेष्ठ आणि सर्व देवात मुख्य असा श्रीशंभू आहे, त्याचा जयजयकार असो !

डॉ. सौ. सुमती देशपांडे
३६/४, एरंडवणा, संकल्प बंगला, पांडुरंग कॉलनी,
पुणे - ४११०३८. फोन : २५४३०५७६

आर्यसंस्कृति : जीवनाचा एक दृष्टिकोन

प्रा. डॉ. अजित कुलकर्णी

बी.ए. (तत्त्वज्ञान), एम.ए. (तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र), पीएच.डी. श्रीमद् भगवत गीता एक जीवन प्रणाली - रजिस्ट्रार बी. एम. सी. सी. कॉलेज. पुस्तके, लेखमाला प्रसिद्ध. गेली ३० वर्षे प्रवचन, कीर्तन, व्याख्यान – श्री ज्ञानेश्वरी, भागवत, दासबोध, रामकृष्ण विवेकानंद इ. चा गाढा अभ्यास. शंकराचार्यांकडून गौरव पुरस्कार. पुणे महानगरपालिका आदर्श शिक्षक व गौरव पदक. धर्मभूषण पदवी – श्रीमंत शंकराचार्य (पुरी) १९९६.

संत आनंदाचे स्थळ । संत सुखचि केवळ ।
नाना संतोषाचे मूळ । ते हे संत ॥ श्रीराम ॥

श्रीमद् दासबोध या ग्रंथात समर्थ रामदासांनी संतांबद्दल लिहिले आहे. अलीकडच्या काळातील संत परिवारातील व परमेश्वराच्या अवतार विभूतीपैकी एक ज्ञानज्योति म्हणजे 'प. पू. भगवान श्रीधर स्वामी' म्हणता येईल. ज्ञानमार्गाची वाटचाल करता करता शुद्ध सगुण भक्तीच्या निरागस रूपात तन्मय झालेले पू. श्रीधर स्वामी होते. साधक, मुमुक्षू आणि सिद्धावस्था यात जीवाचे परिवर्तन कसे होवू शकते हे त्यांनी आपल्या जीवन चरित्रातून दाखवून दिले आहे. वास्तविक पाहता पू. श्रीधरस्वामी हे साक्षात् दत्तावतारी महापुरुष होते. त्यामुळे श्रीमद् गुरुचरित्रातील श्रीगुरुंच्या लीला त्यांच्या सहवासातील अनेकांना पाहावयास मिळालेले. काही भाग्यवंत आजही आहेत. आर्यधर्माची पुर्नजीवीतता करण्याचे कार्य त्यांनी केले. याच जीवन चरित्रातून आचार धर्माची प्रेरणा मिळते. याबाबत स्वतः श्रीधरस्वामी सांगतात : '**परमात्मस्वरूप होण्याकरिता परमात्म्याचे ज्ञान करून घेण्याचे साधनच आमचा धर्म आम्हाला सांगतो.**' हा श्रीमद् शंकराचार्यांचा श्रुतिसिद्धांत स्वामींनी स्वतः आचरण करून दाखवून दिला.

सध्या मानवी जीवन गतिमान झाले आहे. माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग आहे. तरी स्वधर्माविषयी व वैदिक धर्माविषयी व आर्यसंस्कृतीविषयी पुढील पिढीला कळावे व लोककल्याणाचा हेतु ठेवून जे स्वामींनी लिहिले तो हा 'आर्यसंस्कृति' ग्रंथ आहे.

पू. श्रीधर स्वामींच्या साहित्यसंपदेतील आर्यसंस्कृति हा ग्रंथ प्राचीन काळच्या ऋषिमुनींच्या धर्तीवर लिहिला आहे. हा ग्रंथ सुमारे ४२० पानांचा आहे. हा ग्रंथ वरदपूरच्या आश्रमात लिहिला होता. तसेच, श्रीधरकुटी ट्रस्ट, सज्जनगड यांनी तो प्रसिद्ध केला आहे. श्रुति, स्मृति, उपनिषद्, भक्ती, नीति ईश्वरासाठी प्राप्ती यातून जीवनाची उच्चतम ध्येये कशी प्राप्त होतात हे अनेक विषयांतून दाखवून दिले आहे.

आर्यसंस्कृतीचे अंतरंग

या ग्रंथात एकूण चार प्रकरणे आहेत.

प्रकरण पहिले : 'विश्वधर्म सूर्योदय' हे आहे. यात धर्माचे महत्त्व, हिंदू संस्कृती, तिचे महत्त्व अशा एकूण २६ बाबींचा यात समावेश आहे.

प्रकरण दुसरे : 'आदर्श पद्धतीचे रामराज्य' हे आहे. यात समर्थांच्या वाङ्मयाचा परामर्श घेत, श्रीरामचरित्राच्या आधारे आदर्श जीवनपद्धतीचा मागोवा घेत मानवी जीवन मूल्यांचा विचार सांगितला आहे. तसेच या चर्चेतून परलोक मार्गाचा अनुबंध त्यांनी घेतला आहे. हे सर्व पू. स्वामींनी १०५ बाबींच्या माध्यमातून मांडले आहे.

प्रकरण तिसरे : 'वैदिक वाङ्मय' हे आहे. यात वेद, त्याचे स्वरूप, उपनिषद्, श्रुति, याचे महत्त्व सांगितले असून मनुष्याची जीवनातील कर्तव्ये कोणती हे सांगितले आहे. हे पू. स्वामींनी ३३ बाबींच्या माध्यमातून मांडले आहे.

प्रकरण चवथे : 'भारताच्या सद्यःपरिस्थितीचे काही विचार' हे आहे. यात वैदिक धर्मातील विवाहपद्धती व त्याचा अर्थ विदीत करीत यातील आदर्श सांगितले आहेत. यात संस्कारांचे व आचाराचे महत्त्व सांगितले असून अखिल वैश्विक भावना या संस्कृतीत कशी आहे हे सांगितले आहे. यात ४७ बाबींचा समावेश आहे.

हा ग्रंथ वाचताना रूक्षता वाटेल परंतु यामागची वैश्विक भावना पाहणे आवश्यक आहे. यातून मूलतः आपली आर्यसंस्कृती कशी आहे याचे दर्शन व परिचय होतो. या ग्रंथात आवश्यक तेथे पाश्चात्य तत्त्ववेत्यांच्या मतांचा स्वामींनी विचार केला आहे. तसेच सबंध ग्रंथात वेद, उपनिषद्, स्मृति इ. ७८ ग्रंथांचा संदर्भ विचारात घेतला आहे.

धर्म विचार

अलीकडे 'धर्म' शब्द उच्चारला तरी लोक गंभीर चर्चेने पाहू लागतात. याचे कारण एकच राज्यघटनेने 'निधर्मी राज्यपद्धती' स्वीकारली आहे. तसेच आजच्या गतिमान जीवनात धर्माविषयी जे खरे व शाश्वत ज्ञान आवश्यक आहे याचा अभाव दिसतो. तेव्हा आपण कोण आहोत ? आपण भारतीय कसे आहोत ? हे पाहणे आवश्यक असताना तसे पाहिले जात नाही. याचे शाश्वत ज्ञान होणे आवश्यक आहे.

धर्मतत्त्व हे सनातन आहे. सनातन म्हणजे जुने, पुराणे हा अर्थ नसून प्राचीन व नित्य नूतन असणारे स्वरूप ते सनातन होय. धर्मतत्त्व हे सर्वप्रथम आचाराने सिद्ध होते. ***'आचारः परमो धर्मः ।'*** आणि ***'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा ।'*** या वचनाप्रमाणे आचार हाच श्रेष्ठ धर्म आहे आणि अखिल विश्वाचा धर्म एक आधार आहे हे स्वामींनी आपल्या विवेचनात मांडले आहे. सध्या टीकाकारांचा पूर्वग्रह दूषित असल्याने केवळ विरोधाला विरोध करण्याचा प्रयत्न चाललेला असतो. धर्म हा अपौरुषेय आहे. ***'वेदो अखिलम् धर्म मूलम् ।'*** वेदातून धर्माची उत्पत्ती आहे. वेद म्हणजे ज्ञान ! कोणा एकाच्या मस्तीषमधून याचा विकास झाला नाही. त्यामुळे वेद म्हणजे ज्ञान असून ते नारायण स्वरूप म्हणून स्वीकारले आहे. या संकल्पनेत बुद्धिवाद, बुद्धिप्रामाण्य, बुद्धिनिष्ठता, मानवाची अपूर्णता, इहलोक व परलोक याच्या संबंधातून धर्म विकसीत झाला आहे. तसेच, धर्मविचार हे धर्मग्रंथ, तसेच रामायण, महाभारत या ग्रंथातून

विदीत केले आहेत. यातील भूमिका समजून घेतली पाहिजे. यात एक गोष्ट महत्वाची असते ती म्हणजे, 'कोणत्याही बौद्धिक गोष्टीचे काम श्रद्धेच्या आधारानेच सिद्ध होवू शकते. त्यामुळे धर्माचा कर्ता परमेश्वर, धर्माचा उद्देश, अविनाशी सुख व पारलौकिक विचारांची आवश्यकता' या दृष्टीने स्वामींनी या ग्रंथात धर्माचा ऊहापोह केला आहे.

काही धर्म वचनात जरी परस्पर विरोध असला तरी, या वचनांची संगती लावणे हे महत्त्वाचे असते. धर्मातील समन्वयात्मक विचार करून त्याचे यथार्थ आचरण ठेवणे आवश्यक आहे. स्वामींच्या विचारांना महत्त्व आहे, कारण परमेश्वराने नियुक्त केलेल्या व्यक्ती किंवा परमेश्वरस्वरूप महात्म्याशिवाय दुसरा कोणीही सामान्य मनुष्य धर्माच्या नियम विषयी समर्थ सांगू शकत नाही. त्यामुळे स्वामींच्या यातील विचारांना वेगळे स्थान आहे.

मनुष्य व इतर जीवसृष्टी यात फरक आहे. मानवी जीवन आचार-विचारांनी संस्कारीत असते, यामुळे त्याला मनुष्यत्व येते. इतर जीवसृष्टीला हे बंधनच नसते. त्यामुळे स्वैरजीवन वा मनानी ठरविलेली गोष्ट यावर संस्कार नसेल तर ते जीवन नेहमी अपयशी ठरते. त्यामुळे मानवी जीवनात आचार-विचारांना व संस्काराला महत्त्वाचे स्थान आहे.

यावरून असे लक्षात येईल की धर्म हा समाज पुरुषाचा एक अवयव असून यात एक लोकार्षणाची शक्ती आहे. त्यामुळे धर्म हा समाज घटकाचा एक पाया आहे. यात निधर्मीपणा आला तर हे समाज मंदिर कोलमडून पडेल. आज जर सबंध जगात पाहिले तर असे लक्षात येईल की, हिंदु धर्मेतर लोकांच्या भावना धर्माबद्दल अधिक चिकटून असतात. हिंदूंना त्याचे स्वातंत्र्य आहे.

वैदिक हिंदु धर्मात संस्काराचे महत्त्व आहे. यातही व्यक्ती स्वातंत्र्य असून प्रत्येक मनुष्याला आपली उन्नती घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. याचा विचार समाजविचारवंतांनी (त्यावेळचे ऋषी, मुनी) केलेला दिसून येतो. यामुळे व्यवहारोपयोगितेच्या दृष्टीने धर्माची आवश्यकता निश्चितपणे आहे हे पू. श्रीधरस्वामींनी विदित केले आहे.

यावरून हे सिद्ध होवू शकते की, समाजाला धर्माची गरज आहे, त्यानेच समाजाची धारणा व संवर्धन होवू शकते.

आर्यधर्म

कर्तव्यमाचरत् कार्यमकर्तव्यमनाचरन्
तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृतः ॥

आर्य शब्द ऋ या धातुपासून आला आहे. याचा अर्थ आहे 'पूज्य श्रेष्ठ'. मूलतः ऋ धातू हा गतिवाचक आहे. ही गतिवाचकता ज्ञानार्थी असल्याने 'आर्य' शब्द आध्यात्मज्ञानसंपन्न व कर्तुमकर्तुमान्यथाकर्तुम या दृष्टीने लावला जातो. याचप्रमाणे 'आर्य' शब्द केवळ एका समूहाला नसून ईश्वराशी ऐक्य पावलेला व ईश्वरस्वरूप झालेला असा आहे. तसेच ईश्वराशी ऐक्य पावण्याची खटपट करणारा, ईश्वराची आज्ञा पालन करणारा, सदाचाराचे सेवन करणारा जो असतो त्याला 'आर्य' म्हणतात व याच्या विरुद्ध वागणारे 'अनार्य' म्हणता येतील.

यावरून लक्षात येईल की, सदाचरण व अनाचरण करणाऱ्याला अनुलक्षून आर्य व अनार्य म्हणता येईल. याचा संबंध जातीशी कसा नाही हे पू. स्वामींनी या ग्रंथातून दाखविले आहे. पाश्चात्त्य इतिहासकारांनी हा शब्द जातीवाचक बनवून आमच्यात जातीचे वैमनस्य उत्पन्न केले आहे. हे पाहताना बुद्धीच्या पलीकडे असल्या गोष्टींना महत्त्व दिले, त्याची अनुभूती घेवून आत्मज्ञानाचा पूर्ण विकास कसा केला आहे हे दिसून येते.

वेदांचा कर्ता कोणी एक नसून साक्षात् या गुणात्मक परमात्मास्वरूप असल्यामुळे त्यांच्या ज्ञानातून निर्माण होत गेले असून त्यात विकासही झाला आहे. त्यामुळे यात मनुष्याची दृष्टी व कृतीचा विचार जमेस धरून केला आहे. त्यामुळे आर्यधर्म हा ईश्वर प्रणित असून भारतातील सर्व रहिवासी प्रथम वैदिक आर्यधर्माचे वंशजच आहेत. हे वेद व तत्संबंधी ग्रंथातून समजू शकते.

वेदवाङ्मय

यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः । न चैनमेवं जानंति तमोभूता विशांपते ॥

महाभारत शांतिपर्व ३.४.९

आर्यांनी जे धर्मग्रंथ निर्माण केले, त्याचा परलोक व अध्यात्माच्या उन्नत्तीशी संबंध असल्यामुळे हा आर्यांचा धर्म व धर्मग्रंथ मनुष्यप्रणित समजत नसल्यामुळे वैदिक वाङ्मय या प्रकरणात स्वामींनी याबाबत ऊहापोह केला आहे.

वेद शब्द 'विद्' या धातुपासून झाला आहे. विद् म्हणजे जाणणे 'त्या' विषयाचे ज्ञान करून घेणे. म्हणून वेद म्हणजे ज्ञान असून ते जाणून घेण्याची एक परंपरा व संस्कार आहे. त्याचा मागोवा पू. श्रीधर स्वामींनी घेतला आहे.

ईश्वर सर्व शक्तिमान असून तो सर्वज्ञ व सर्व शक्तिमान असल्याने श्रुति, स्मृति, युक्ती व अनुभवातून त्याचे श्रेष्ठत्व सिद्ध केले आहे. श्रुति म्हणजे वेद व धर्मशास्त्र म्हणजे स्मृति होत. या अनुषंगाने जे ग्रंथ आहेत ते धर्म ग्रंथ असून हे प्रमाण ग्रंथ म्हणून म्हणतात. यात एकवाक्यता असते.

या अनुषंगाने स्वामी म्हणतात –

श्रुति पारमार्थिक निरतिशय सुखाचे जसे मार्गदर्शन करते तसे ते साध्य करून घेण्याकरिता कारणीभूत असणाऱ्या व्यावहारिक जीवनाच्या उन्नत आदर्शाचाही पण उपदेश करते. परस्परसौहार्य आणि सहकारिता ही व्यावहारिक जीवनास अत्यावश्यक आहेत.

संगच्छध्वम् । संवो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा
पूर्वे संजानाना उपासते ॥ (ऋ. १०।१९१-२)

एकत्र व्हा. उन्नत्तीच्या दिव्य मार्गाचा विचार करा. तुमचा उत्कर्ष साधा. प्रगतिकरिता यत्न करा. परस्परांत प्रेमळ आचरण ठेवा. तात्त्विक आचारविचार ठेवा. मन रिझविण्यासारख्या गोड विचारांचे प्रेमळ सत्य आणि मृदू मधुर भाषण करा. परस्परात स्नेह आणि परस्परांशी सहकार ठेवा. परस्परांचे सुख-दुःख जाणा. परस्पर प्रेमाने त्याच्या निवृत्तीचा उपाय योजा. परस्परांचे इंगित ओळखून सर्वांनी सन्मार्गाने जावे. सन्मार्गाच्या जीवनात एकमेकांना सहाय्य करा. सामुदायिक ऐकोप्याचे जीवन चालवा. तुमचे विद्वान पूर्वज एकत्र मिळूनच विचार करीत असत. सामुदायिक अनुष्ठान चालवीत असत. आपआपले वर्णाश्रमोक्त आचार अधिकारपरत्वे कायम ठेवून त्यांतून उन्नत्तीचा मार्ग आखीत असत. आपल्या सदाचरणाने सद्विचाराने व अनन्य भक्तीने परमात्म्याला संतुष्ट करीत असत.

यादृष्टीने समाजात जसजशी संघटना होईल (ईश्वर निष्ठांची मांदियाळी) त्या त्या प्रमाणात परमात्म्याचे व्यापक स्वरूप समाजात प्रगटते.

समाजाला शक्ती लाभते. त्यामुळे सामुदायिक सत्कार्याला जोम येतो. असे कार्य वैदिक वाङ्मयाचे घडले पाहिजे. या दृष्टीने श्रीधर स्वामींनी उपदेशांचे तात्पर्य व कर्तव्याची जाणीव यातून विदीत केली आहे.

संस्कृती व संस्कार

मानव जातीचा विकास हा त्याच्या संस्कृतीवर अवलंबून असतो. आर्य संस्कृती ही एका विशिष्ट दिशेने जात पल्लवीत झाली आहे. त्याला विशिष्ट स्वरूप व विशिष्ट मूल्य आहे. आर्य संस्कृतीच्या अनेक छटा आहेत. या संस्कृतीत त्याग, वैराग्य, सेवा, प्रेम, ज्ञान, विवेक या गोष्टींचा समावेश आहे.

संस्कृती ही आठ अंगांनी विकसित होते, ती अंगे म्हणजे भाषा, इतिहास, साहित्य, कला, संगीत, शिक्षण व राजकारण ही होत. 'ज्या योगे एक खास आदर्श विश्व निर्माण करण्याच्या मानवी शक्तीचे दर्शन होते ती संस्कृती असते.' या भूमिकेतून आर्य संस्कृतीचे महत्त्व व असणारे सामाजिक मूल्य याचा विचार या ग्रंथात विदित केला आहे.

भारतीय विचार परंपरेत आचारविधींना व संस्कारांना धार्मिक अर्थ प्राप्त झाला आहे. त्या अर्थाने संस्कार म्हणजे धार्मिक विधी. हा बाह्य रूपाने केला जाणारा धार्मिक विधी किंवा संस्कार म्हणजे ज्यावर हा संस्कार झाला आहे, त्याच्या आंतरिक शुचितेचे किंवा आध्यात्मिक गुणसंपन्नतेचे प्रतीक असते. याबरोबर आत्मगुण विकासाची जोड असते.

आता वस्तुस्थिती अशी आहे की, या ग्रंथातील काही गोष्टी या कालबाह्य झाल्या आहेत. तथापि, यातील अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे. या विश्वात जीव-शिव शक्तीचे ऐक्य कसे आहे किंवा पती-पत्नी हे एक देहरूप कसे असतात यातील भावात्मक विचार समजून घेणे आवश्यक आहे.

काही संस्कार त्यावेळच्या समाज व्यवस्थेतील होते. परंतु या गतिमान जीवनात आता प्रगल्भता आली. त्यामुळे ते कालबाह्य झाले आहेत हे निश्चित ! त्यामुळे याकडे केवळ त्यावेळचा विचार काय होता, हे मानसिकतेच्या पातळीवर समजून घेणे एवढेच पाहावे.

संस्कारातून संस्कृतीचा जन्म झाला आहे. संस्कार व संस्कृती दोन्ही शब्द संस्कृत आहेत. संस्कृतीचे रक्षण हे संस्कारातून होत असते. 'सम्' या धातूपासून संस्कार व संस्कृती शब्द निर्माण झाले. सम् म्हणजे कृती करणे. करणे हा आहे. संस्कार याचा अर्थ (सं + कृ), एखाद्या वस्तूच्या ठिकाणी असलेल्या मूळ गुणांत परिवर्तन घडवून आणणे व त्या वस्तूचे ठिकाणी अधिक चांगले गुण उत्पन्न करणे. संस्कार हे दोन प्रकारचे असतात (एक) मलापनयन (दोष घालविणे) (दोन) गुणाधान (सद्गुणांचा स्वीकार) संस्कार हे व्यक्तीगत असतात. याने अंतःकरण व आत्म्याची शुद्धी होते. या दृष्टीने ऋषी असे म्हणतात -

स्वाश्रयस्य प्रागुद्भूतावस्थात मानावस्था
भारोत्पादकोऽतीन्द्रियो धर्मः संस्कारः ।

म्हणजे देह, इंद्रिय, मन-बुद्धी, अहंकार यांच्या हालचालीतून संस्कार उत्पन्न होतात.

लौकीक व्यवहार, पारलौकीक, धार्मिक, आध्यात्मिक, आर्थिक, राजनैतिक या ठिकाणी अभ्युदय निःश्रेयसाच्या उपयुक्ततेसाठी देहेंद्रिय, मन, बुद्धी तसेच अंतःकरण येथे हे संस्कार होतात. यातून संस्कृती जन्माला येते. येथे स्वामींनी संस्कारांचे विवेचन केले आहे.

या ग्रंथात पू. स्वामीजींनी 'आर्य संस्कृतीची लक्षणे व कार्य' या सदरात विशेष भाग लिहिला आहे. प्राधान्याने पू. श्रीधर स्वामी म्हणतात -

ईश्वरी सत्ता, न्याय, कर्मानुसार फल, पूर्वजन्मार्जित गुणांचा कर्मविपाक, समाजव्यवस्था, आश्रम व वर्णव्यवस्था, शुद्ध आचार-विचार, सद्गुणांचा अंगीकार, पावित्र्य या संस्कारातून सुखशांतीचे जीवन कसे होते हे ते सांगतात. यासाठी विवाहादी संस्काराचे महत्त्व, त्यातील कर्तव्ये याचा ऊहापोह केला असून संस्कारातून संस्कृतीचा परिपोष कसा झाला हे त्यांनी सांगितले आहे.

समारोप

अशा प्रकारे आर्य संस्कृतीचे, वैदिक धर्माचे श्रेष्ठत्व श्रीधर स्वामींनी सप्रमाण पटवून दिले आहे. यात विश्वकल्याण, उदात्त ध्येय त्यांनी उकलून दाखविले आहे.

सच्चिदानंदस्वरूपं ज्ञात्वा आनंदरूपा
या स्थितिः सैव सुखम् ॥ (निरालंब उपनिषद)

आपले सच्चिदानंद स्वरूप जाणून या निरवधि आनंद स्थितीने असणेच एक खरे सुख आहे. यासाठी या आर्यसंस्कृतीचे महत्त्व समजावे यासाठी हा प्रपंच !

यासाठी पू. स्वामीजी म्हणतात - विश्व धर्माच्या उपदेशाचे या आर्य संस्कृतीच्या सदुपदेशाने हे निरवधी भाग्य अखील विश्व लोकांना लाभो !

डॉ. अमित कुलकर्णी
३४६, शनिवार पेठ, नवीन मराठी शाळेसमोर,
पुणे ४११०३०. फोन : २४४८७०३० (निवास)

REFLECTIONS ON THE DIVINE MESSAGE OF SHREEDHAR SWAMIJI MAHARAJ

Mrs. Dhavalikar Laxminarayan

M. A. Ph.D. Reader in Geography in S. P. College, Pune. Interested in Philosophy and Theosophy.

'Namha Shantaya Divyaya Satya Dharma Swaroopine Swananda Amrut Truptaya Shreedharaya Namo namha'

- I seek the blessing of Sadguru Shreedhar Swami Maharaj, in writing the reflections of the Divine Message.

The Divine Message of Sadguru Shreedhar Swami Maharaj is a thought-provoking spiritual discourse. Sadguru embarks on a journey of enlightenment, in which the individual breaks through the boundaries of the self to discover the Supreme self. To move from the outer to the inner and from the object to the subject is an important message of Swamiji.

Swamij directs us to rediscover the core, the Supreme Self within : To reach the innermost depth of understanding and tranquillity, each one of us has to follow the path of self discovery. The Divine Message unfolds the myriad hues of Dharma. Dharma is greater than the body, emotions and more magnificent than the mind. Dharma leads to a state of Bliss, that opens the door to transcendence and enlightenment.

The sun as Life Source is an incessant flow of energy and symbol of Pure love. Sun enlightens our consciousness revealing that we are part of the supreme consciousness. Sun is the Sakha or guide helping us to attain deeper and deeper comprehension of the nature of the Brahmain (Absolute) and our true Self (Atman).

'Dharma' from the root 'dhr' (which means to carry, gather, sustain, unite, protect) is that which maintains and sustains the human beings. Although the etymology of the word 'Religion' is closer to the meaning of Dharma, it means far more than that. It is the cosmic order of the entire reality namely 'rtena', 'rtam', 'dharanam', 'dharyanthe' and Dharma is supported by the cosmic order.

Swamiji explains the meaning and purpose of man's existence in the world. He tells us to observe the movement of the soul. The soul is not just the body or mind, but a space in which the body and mind exist. The inner space has no form but appears to take the form of the body and thoughts. The body exists in inner space. The body, soul and spirit are the basis of 'Sanatana Dharma'.

Sanatana Dharma permeates all things and is an embodiment of all consciousness. It is the integral part of the universe, the level and plane of existence and source of all life and strength. The exploration of the self is vital to experience consciousness. Dharma is an awareness, which leads to realize the self and merge with the Supreme Self. Dharma believes in the balance between the physical and spiritual world.

The goal of Sanatana Dharma is to make us better persons, better in every way, by telling the truth about ourselves. The disciplining of body, mind and soul is necessary, 'Adharma' does not purify the mind. Adharma does not help to realize the self, the infinite power to merge with the supreme self. Swamiji feels that life's essence blooms from within and the highest realization of 'Sat' (existence) 'Chit' (consciousness) and 'Ananda' (Bliss) can be attained by us.

Brahmananda or Bliss of knowing 'Brahman' is one of the fundamentals of Indian philosophy. The manifestations of Brahman carries us to the ocean of bliss. Brahman is a sublime force which guides the entire universe. Brahman symbolises oneness and the purity of Brahman takes us beyond darkness.

We must learn to deepen the roots of the inner self and experience. God is all inclusive and His presence is seen in every animate and inanimate object of nature within the human body the entire cosmos is present in a miniature form. There is a diversity of macrocosm and microcosm in the universe. Though the quality and function of each separate microscopic and macroscopic unit is different, one has to seek the higher self.

Five types of Dharma or duties have been laid down for man. Kula Dharma are the duties relating to man's occupational group. 'Desa Dharma' is the duty to the nation, 'Matha Dharma' is the duty pertaining to his religion, 'Gana Dharma' is the duty relating to society and the 'Aapad Dharma' is the duty when he faces danger. All these types of duties are related to one's life in the phenomenal world and are not concerned with the supreme reality. To know Brahman,

we must be able to renounce the consequences of action giving up the fruit of activity itself.

The paths of Jnanayoga, Atmajnana and Moksha are discussed in the Vedic scriptures. They provide the knowledge and guidance to reach the ultimate self. Jnanayoga or union with God through knowledge is a transcendant and transforming experience. Atman is all pervading. Atman is the individual life force and is man's life long friend. Atmajnana is the knowledge of one's ultimate self. Moksha is attained by knowledge of the Divine Path and Truth.

We must learn to live joyously, liberated from the limited consciousness and time bound existence. One must aspire for Nitya beyond the Anitya. The knowledge of Paravidya or the knowledge of the impersihable Being or God is Divine and helps us to overcome suffering and sorrow. It is the Om or the fusion of cosmic energy and breath.

Swamiji tells us to make life joyfull ! Happiness is related to the inner state of an individual. Paint a rainbow in your heart. Let your smile shine through when it is cold and gray. Push the clouds away and live with infinite and joyous energy which will make life an endless miracle. Let life bloom into a thousand petalled lotus of consciousness and awareness of Dharma the force that is the guiding philsophy for life.

Mrs. Dhavalikar Laxminarayan

नमस्कार माझे स्वामी श्रीधरांना

(चाल : पाट पाणियाचा वाहे...)

रामदास पायी ज्यांनी समर्पिले प्राणां
नमस्कार माझे तया श्रीधरांना ॥ धृ ॥

बालभक्त प्रल्हादची वृत्ति नित्य शांत
जन्मजात प्रेमाने जो स्मरे श्रीअनंत
हीच एक उपमा लाभे शब्द शोधताना ॥१॥

उभा यौवनाचे दारी असे हा महात्मा
तदा तपासाठी जाई त्यजूनी स्वधामा
रमारूप 'रामा' अवघ्या मनां लोचनांना ॥२॥

'श्री समर्थ - सज्जनगिरी'सी दर्शनार्थ गेले
कुणी ऐकिले ना पूर्वी तपाचरण केलें
झिजे देह सेवाकार्जी, मुखीं 'रामराणा' ॥३॥

सुप्रसन्न माता झाली बाळ श्रीधरासी
सुधापान निजबोधाचे करविले सुतासी
वेदशास्त्र अभ्यासासी धाडिले जयांना ॥४॥

लीलयाचि लिहिती, वदती रम्य संस्कृतात
आंग्ल, उर्दु, कन्नड, हिंदी-भाषणीं समर्थ
मृदुल, गोड प्राकृत वाणी मोद देत कानां ॥५॥

दया क्षमा शांती ऐसी विरक्ती न ठावी
आर्यसंस्कृतीची मूर्ति श्रीधरीं पहावी
सत्यदेवआनंदाने करी स्वामिगानां ॥६॥

(श्री सत्यदेव भावसुमन माला)

॥ स्वर्गलोक इंद्रसंपत्ती । हे काळांतरीं विटंबती ।
। सद्गुरूची प्राप्ती । काळांतरी चळेना ॥ २८ ॥
। न च पुनरावृत्तिः पुनर्नहि जायते ।
सद्गुरुकृपेची प्राप्ती ज्याला झाली त्याला पुनर्जन्म नाही.

(श्रीमत् प. प. श्रीसद्गुरु भगवान श्रीधरस्वामीमहाराज प्रवचन 'गुरुतत्व' या पुस्तकातून)

Poems by Shridhar Swamiji – A Humble Attempt at an Appreciation

Smt. Swati Welling

M. A. M.Phil, Part-time lecturer in English in S. P. College, Pune. has received initiation and spiritual guidance from Swami Madhavanath of Pune (spiritual successor of Swami Swaroopananda (Pawas) of the Natha Sampradaya. Has been attending the spiritual discourses at the centres of the Swami Madhavanath Bodh Prasarak Mandal, Pune.

God, although formless manifests himself in Self-realized souls, who are recognized in the world as great saints. Mahatmas like Kabir, Gurunanak, Mirabai, Jnaneshvar, Tukaram, Ramdas, Ramakrishna, Ramana Maharshi, Aurobindo, Swaroopananda of Pawas and the late Swami Madhavanath of Pune are no less than divine incarnations. His Holiness Shrimat Paramhansa Pariwrajakacharya Sadguru Bhagwan Shridhar Swami Maharaj (1908-1973) of Sajjangad was undoubtedly one such divine incarnation.

Shridhar Swamiji was born on the auspicious day of Datta Jayanti which commemorates the birth of Lord Dattatreya. His parents had a vision of that deity before his birth. Swamiji's extraordinariness as a saint proves him to be an incarnation of Lord Dattatreya. By the tender age of twelve he had lost his father, elder brother and sister but undaunted by these calamities, he told his mother that he would remain celibate as an ascetic and devote his life to the uplift of mankind.

When in Gulbarga he lost his mother as well. Later, while staying with his aunt in Hyderabad, he cherished a desire for good education and was attracted to the city of Pune which was famous as a seat of education. He succeeded in coming to Pune and studied there for four to five years. However, his education went no further than the last year of school, Std XI, because of his intense desire to undertake spiritual discipline and austerities at Sajjangad the place of the Samadhi (tomb) of Samartha Ramadas. He later devoted his whole life for spreading the spiritual message of this great saint. However his work all over India was not restricted to the tradition of the Samarth Sampradaya but to a more general or universal spiritual practice for self-realization which was termed as Atmaram Upasana.

At the behest of Ramadas who appeared to him in a vision, he worked for several years in South India. When he was at Chikmanglur (Karnataka) in 1942, Manjunath Aiyer, one of his disciples, requested him to compose poems in English for those who did not understand Marathi and Kannada. Accordingly, Swamiji composed poems in English which were published from time to time in issues of *Shridhar Sandesh* a Marathi magazine.

As Swamiji travelled all over India, he picked up several Indian languages and his schooling had already acquainted him with the English language. *Poems* (1968) and *The Divine Message* are two works of his, which are in English.

A reading of *Poems* makes one realise that it is remarkable that Swamiji was able to write in rhyming verse, a subject both subtle and obscure. There may be certain limitations in the grammar and diction but the spiritual value of the content of the poems is unsurpassed. They are the utterances of truth as a result of direct perception and realization of God as manifest everywhere, pervading the animate as well as the inanimate.

In poem after poem Swamiji tells us, "You are the Self (Soul or *Atman*) which is none other than God (Universal Soul / Absolute Consciousness or *Paramatman*). You are not simply your body, mind and intellect. Do not limit yourself to this physical self. Do not identity with it. You are the Supreme" :

Beyond attributes, devoid of parts
Subtle, the absolute the taintless, the eternal
Beyond the range of mind and speech
Is God - You are He !

No doubt, O blessed !

'You are He !'

Of the thirty two poems in the book, some bring out the contrast between the body and the soul, some attempt at bringing into words spiritual experiences, some at defining truth and a few deal with solely metaphysical issues like genesis and rebirth.

'This Body is Clay' is written out of great compassion for suffering humanity. Swamiji begs us to believe and realise that this body is mere dirt and clay. Hence 'It cannot be loved and called 'myself'. It

is subject to constant change. A -- by various sensual pleasures, we are only led to pain and suffering which is hell itself. Once we realise our true self we can really take true delight in everything around us, remaining detached at the same time.

This contempt for the physical body and material acquistion does not presuppose a narrow, negative or pessimistic attitude to life. It only reorients our perspective and tells us to transcend the limitations of physical existence :

Do not say in a doleful voice
life is full of sorrow
For the soul is ever bliss itself
that which none can borrow

'You are the Everlasting Light.'

'Divine Delight' is again about the limitations of sensual pleasures. These are superficially attractive and the delight being shortlived ends in sorrow. These pleasures do not give permanent satisfaction and they bind one down. Swamiji thus even found them disgusting. He then came to understand that there exists a divine joy which is within us and is our true nature.

"You and Your Body" attempts at convincing us about the same theme using an analytical approach. Swamiji encourages us to observe and analyse ourselves while regarding our images in a mirror. The sense organs are only windows through which the inner light can filter. 'Do you wish to identify with the light or the windows ?', he asks. It is odd to think of yourself as the body, turn your vision inwards and seek this invisible light – 'The light by which the mind knows / that is yourself'.

Swamiji's message in this poem echoes the *Kena upanishad* and one is tempted to quote the profound lines :

At whose behest does the mind think ? Who bids the body live ? Who makes the tongue speak ? who is that effulgent Being that directs the eye to form and colour and the ear to sound ?

The Self is ear of the ear, mind of the mind, speech of the speech. He is also breath of the breath, and eye of the eye. Having given up false identification of the Self with the senses and the mind, and knowing the self to be Brahman, the wise, on departing this world, become immortal.

While in 'You and Your Body' Swamiji teaches us to analyse, reason and discriminate in 'O ! Mind' he appeals to the mind and coaxes it as Samartha Ramadas does in *Manobodh*. It is interesting to note how each of the different stances that he takes become various sadhana (spiritual practices / disciplines) for cleansing the mind :

In 'O ! Mind' Swamiji addresses the mind directly. He tells it that it is nurtured by sensual pleasures and is hence a source of evil. Those who become its victim eventually come to repent their deeds. The mind is extremely unsteady and also swift. The world around us exists only in so far as the mind exists. Thus, he says to the mind :

Your rise is the rise of everything
Your setting is the setting of everything

This concept recurs in Swamiji's 'The World is a Dream' in which he shows how the world is illusory and God alone is real.

Hence, Swamiji implores the mind to give up its worldliness and turn towards spiritual guest. The mind itself has no form but it is preoccupied by name and form. When Swamiji stopped the working of the mind, stopped words and thought and reached the no-mind state or *unmani avastha* in meditation, he destroyed the mind and as a result he remains now only as true and limitless Bliss.

In poems like 'Because of Self' and 'Worship Purity' Swamiji tells us about our relationship with the world outside us and instructs us about how we should live in it. In the former poem he tells us that any object, person or even pleasure is loved by us not for its intrinsic value but because it serves as a means of enjoying our own joy, the joy of the blissful Self within us. We think we love our relatives and friends but actually we love the Self within them which is our very own Self.

Swami Madhavanath used to cite an amusing example to illustrate this. When a grandfather kisses his grandchild, the baby may cry because the grandfather's beard pricks him. But the grandfather does so for his own pleasure, for himself. Who is this 'Self' ? It is actually the true Self which is Existence - Consciousness - Bliss Absolute *(Sat - Chit - Ananda)*. If man abides in his true nature 'He is constant bliss himself.' Shridhar Swamiji says the 'Man of realization sports with Self' and does not necessarily need an external object to enjoy his own joy.

In 'Worship Purity', Swamiji advocates the *Nishkama Karma Yoga*. In other words, he tells us to renounce desire for the fruit of action and not action itself. Only actions which are good for the welfare of the individual, society and nation should be performed. They should be performed conscientiously in a spirit of selfless sacrifice and consecrated to God. One

should also try to cultivate the virtues of purity, non-violence, self-restraint and serenity, for Swamiji says, 'to attain the Supreme / is the only goal of life'.

It is not easy, however, to attain this highest or supreme goal. One needs God's grace for this. One can get access to this grace through a *Sadguru* a Self-realized soul who will give guidance. In order to win this special grace one must become a humble devotee and surrender all at the feet of the Lord. In 'Self Salvation' Swamiji assumes the stand point of such a devotee and teaches us the path of *Bhakti* or devotion. He begs for God's grace so that he may realise his true identity. But it is said that *Bhakti* has in her womb *Jnana* or Knowledge of the Self and it is *Bhakti* that lends greatness to *Jnana*.

In other words, when a devotee immerses himself in love for God, he also surrenders his ego and finally merges into oneness with God. He experiences non-duality. This experience becomes complete when he is able to love the animate as well as the inanimate with the understanding, the *bodh*, that the Self is everywhere.

Thus during the course of the poem, the sincere prayer leads on to discrimination between the real, permanent, all-pervading and hence formless Self; and the unreal, transient, gross form of the body. Through such discrimination, the distinctions of name, form, sex become superficial. Swamiji points out that the only salvation is that of realising the Self and only the self (the individual himself) can bring about his own salvation :

> Let him uplift himself by his own self alone and let him not lower himself; for, this self alone is the friend of the Self, and this self alone is the enemy of the Self.
>
> *Bhagavad Gita : VI - 5*

While the poems discussed so far give invaluable practical guidance to spiritual aspirants, some others lay more emphasis on Swamiji's own spiritual experience. In 'Eternal Bliss', Swamiji tells us that we are indeed the Eternal Bliss, the Absolute and Pure. Consciousness that always exists and is ever-shining. In us lies the Supreme, the fountain of delight. Since we are the Supreme Paramatma we are beyond hunger and thirst, the mind and the senses, and beyond birth and death.

In 'My Self' he reiterates that it is one's own true nature of supreme bliss that is really beloved :

He is beloved and he is myself.

While the realization of this Self is the goal of human existence, it also happens to be the goal of all religions :

As all waters flow to the sea
To whom all religions flow I see
Utmost goal of all who is himself
He is beloved and he is myself.

'I am the Supreme' is about the blissful state of Self-realization. Devoid of duality, Swamiji plays in the world as joyfully as a wave on the ocean :

No body and birth
No male and female
No night and day
Alone I play

In such a place or rather, a state of consciousness he remains greatly rejoicing :

Where the eye of illusion weeps
Where the worldly passions sleep
Where the sublime truth is shining
There I remain highly rejoicing.

'There I Remain Highly Rejoicing'

As the *Bhagavad Gita* says :

> Nor doth the sun enlighten there, nor moon, not fire; having gone thither they return not; that is My Supreme Abode.
>
> *B.G : Ch XV - 6*

In 'The Lamp in the Room' Swamiji says with both certainity and humility that he is blessed because he has attained the highest goal of life and realized that he is the Infinite and the Eternal. Like Adi Shankaracharya in his well known verse 'Nirvana Atma Shatakam', Swamiji says that he is neither the doer not the enjoyer. He is changeless and beyond all activity. As in the Bhagavad Gita, (VI - 19) his mind or consciousness has become steady like a lamp in a windless place and is unaffected by the properties of the room which it lights up.

Finally, in poems like 'The Law of Truth', 'Universal Truth' and 'The Love of Truth' Swamiji asserts the ultimate truth *'Sarvam Khalvidam Brahma'* (All the Universe is Brahma) and *So'ham* (He am I). In 'The One and Many' he tells us about genesis, that in the beginning there was only the infinite and self-effulgent Brahma which then manifested itself in diverse forms.

'The Law of Truth' brings out in a lucid manner the gist of the two *mahavakya* quoted above. There is nothing other than the one supreme reality of Brahma, the Supreme Spirit or God. He is self-luminous and reveals himself in every heart as 'I am'. All one has to do is to truly identify one's 'I' or limited ego with God. Once this is done there is no pain, no sorrow. As Swamiji says in 'Rebirth' it is only ignorance of this

omnipresent God that causes the chain of desires, suffering, birth and death.

By encouraging us to undertake the Self-inquiry into the nature of our existence and ask the question 'Who am I ?' Swamiji is teaching us the path of Jnana or Knowledge. 'The Law of Truth' brings to mind the words of the Sage of Arunachala, Ramana Maharishi as recorded in *Talks with Sri Ramana Maharshi* by Munagala Venkataramiah :

> The Self is known to everyone but not clearly. You always exist. The Be-ing is the Self. 'I am' is the name of God. Of all the definitions of God, none is indeed so well put as the Biblical statement 'I AM THAT I AM' in EXODUS (Chap. 3). There are other statements, such as *Brahmaivaham, Aham Brahmasmi* and *Soham.* But none is so direct as the name JEHOVAM = I AM. The Absolute Being is *what* is - It is the Self. It is God. Knowing the Self, God is known. In fact God is none other than the Self.

Talk No. 106.

Similarly, Swamiji says :

All is in it and it is in all,
the Blissful Self
To be aware of yourself is your
nature itself no doubt

To love this formless, infinite, blissful Self is the Law of Truth.

In the poem 'Universal Truth' Swamiji uses the image of the mirror to bring out his experience of *Advaita* (non-duality). To a Jnani, a Self-realized soul, there is none other than himself in the world. Just as a man standing in a house full of mirrors sees himself reflected everywhere, the Jnani sees his true Self in others. Petty distinctions of duality, of 'I' and 'you' disappear when after realising one's true nature as God or *Paramatman* one sees the same God everywhere.

God is one devoid of duality
The love of truth brings all unity.

'The Love of Truth'

Thus, this humble appreciation of Shridhar Swamiji's *Poems* may be concluded by saying that it is a book that is truly enlightening because it provides an insight into the true spirituality which transcends religion. It teaches the *Sanatana Dharma* or eternal teaching. This is a religion of truth which is not restricted to a particular system of faith and worship but encourages the unfoldment of spiritual potential and an emergence of consciousness.

To the earnest spiritual seeker *Poems* is indeed a beacon; since every poem, while about Self-realization, also subtly guides us on the four main paths to Self-realization - those of *Karma* (action), *Dhyana* (meditation), *Bhakti* (devotion) and *Jnana* (Knowledge). While these paths are not mutually exclusive, the seeker may practise all or any of them according to his inclination.

May a reading of the book transform us into true *sadhakas* (spiritual seekers) and lead us to Self-realization, the experience of which defies language.For this we can only pray for the grace of the Divine who was once before us 'in the mortal form of Shridhar Swamiji but is ever present to help us even now. In Swamiji's own words :

Witness of everything, I am the entire
No higher and lower, no great and small
All-Prervading I am the one
I am the infinite, I am the Eternal

'The Lamp in the Room'.

Swati Welling

HARI OM TAT SAT

श्रीधर स्वामींचा 'विवेकोदय' प्रकाशाची दिशा

डॉ. सौ. मनीषा माधव पोतदार

पीएच.डी. – विनायक देवरुखकरांचे समग्र साहित्य. ख्यातनाम व्याख्यात्या, भूषण राज या वार्षिक अंकाचे २३ वर्षे संपादन. 'शाहिर फारे यांचे साहित्य' या प्रबंधाचे खास लेखन. हा ग्रंथ विद्यापीठातून पीएच.डी.साठी संदर्भ म्हणून वापरला जातो. साहित्य भूषण पदवीने पुरस्कृत. सुवर्णपदकाची पुरस्कार. विविध शैक्षणिक, सामाजिक संस्थांतून सहभाग, समुपदेशन – प्रमुख व्यवसाय. काव्य, ललित निबंध आणि वैचारिक साहित्याची निर्मिती.

श्रीश्रीधर स्वामींची अपार श्रद्धा समर्थ रामदासांवर होती. त्यांची विचारधारा, त्यांनी अनुसरलेले तत्त्वज्ञान स्वामींनी नेहमीच शिरोधार्य मानले. समर्थ रामदासांचे अद्वैत निरूपण तर विख्यातच आहे. या निरूपणात समर्थांनी आद्य शंकराचार्यांच्या तत्वाचाच मुख्यतः अनुवाद केला आहे. 'ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या !' परब्रह्म हेच एक अविनाशी सत्य आहे. जग हे मिथ्या, खोटे आहे असे ब्रह्मनिरूपण, सारविवेक, दृश्यनिरसनादी समासात प्रतिपादन केले आहे. ***'निःसंग निर्विकार । ब्रह्मासि नाही पारावार । बोलती साधु... ब्रह्म सर्वांस व्यापक ब्रह्म अनेकी एक । ब्रह्म शाश्वत हा विवेक । बोलेला शास्त्री'*** श्रीस्वामी श्रीधरांनी याच विवेकाचा विचार प्रामुख्याने आपल्या पुस्तकातून विवेचिलेला आहे.

मुकुंदराजांनी दृष्टांत देऊन रामदासांना प्रेरणा दिल्याचा उल्लेख समर्थ शिष्य आत्माराम यांनी 'श्रीदास विश्रामधाम' या ग्रंथात केलेला आहे. समर्थांची स्वतंत्र संप्रदायाची प्रेरणा ही शंकराचार्य प्रणीत अशी होती. समाधीपूर्वी समर्थांनी भक्तांना, सांप्रदायिकांना उपदेश केला आहे –

'मानसपूजा जपध्यान । महावाक्य तीर्थप्रसाद नमन
नित्यनेम साक्षात्कार स्मरण । विश्वास गुरुशास्त्र उपास्यक्रम ॥
गुरुकृपा शिष्यत्व सेवा भजन । जपमाळ झोळी काठी निशाण
तुंबा मेखळा स्तवन कवन । हें न विसंबतो लीळा दाविजे ॥'

समर्थांचे तत्त्वज्ञान एकाच ओळीत सामावलेले आहे. ***'पहावे आपणासी आपण । त्या नाव आत्मज्ञान ।'***

'संत कवींनी केलेली नीतिमीमांसा मुख्यतः पारमार्थिक स्वरूपाची असून अध्यात्म हा त्यांच्या नीतिशास्त्राचा पाया. संत कवींची दृष्टी केवळ काव्यासाठी काव्य म्हणून उभारलेली नसून भक्तिमार्गाने परमार्थ साधण्यास शिकविणारी होती. 'चिंता करितो विश्वाची' असे आपल्या बाल्यातच मातेस उत्तर देणारे समर्थ रामदास या संत परंपरेतील शेवटचे श्रेष्ठ संत कवी. लोककल्याणासाठी आपले संपूर्ण जीवन वेचणारे व 'आनंदवनभुवनात' आपल्या देशाच्या भवितव्याची दिव्य स्वप्न पाहणारे समर्थ रामदास हे प्रतिभावंत महाकवी, आत्मसाक्षात्कारी संत होते.' (श्रीरामदास दर्शन पृ. २५)

अशा या संतांनी मायाब्रह्माचे तुलनात्मक असे सुंदर वर्णन केले आहे. ***'ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । माया चंचळ चपळ । ब्रह्म निरुपाधि केवळ । माया उपाधिरुपी । माया लहान ब्रह्म थोर । माया असार ब्रह्म सार । माया अर्ति, पार । ब्रह्मासि नाही'***

हेच समर्थांचे सूत्र नेमके हाती धरून श्रीधर स्वामींनी विवेकोदयाची मांडणी केलेली आहे. ती करताना आपल्या गाढ अभ्यासाचीही प्रचीती आणून दिली आहे. कठोपनिषद, दासबोध, भगवद् गीता, अध्यात्म रामायण, अशा अनेक ग्रंथांचा आधर घेऊन विषयाचे विवेचन केले आहे. प्रामुख्याने त्यांनी आदर्शभूत मानलेला असा ग्रंथ जो आहे तो दासबोध. समर्थांच्या दासबोधाने जी दिशा दाखवली त्याच दिशेने स्वामीजी समर्थपणे आपली वाट चालत गेलेले दिसतात. दासबोध हा त्यांच्या विवेकोदय प्रवचनांचा मुख्य असा आधार आहे.

आनंद देणारे तो द्विगुणित करणारे सुख म्हणजे नेमके काय ? याची चिकित्सा करून सुखाचे तारतम्यही शोधले आहे. अशा वेळी मनाची अवस्था तरी नेमकी कशी असते याचे विवेचन केले आहे. 'इंद्रियांमुळे व यांच्याकडून दिसून येणाऱ्या अनेक नामरूपात्मक दृश्यांमुळे अनेक सुखाच्या भावना करणारे हे मन सुषुप्तीत या सर्वांच्या अभावी सुखाच्या अनेकत्वाची कल्पना करण्यास शिल्लक उरत नाही. याप्रमाणे सुखाच्या अनेकत्वाला या दृश्यासहीत कारणीभूत असणारी ही मन, इंद्रिये ओसरली असता सुखाचे अनेकत्व मावळून, यातून व्यापून असणारे एकच एक उपाधिरहित सुख सुषुप्तीत उरते. ते मन इंद्रियांकडून भासले जात नाही. ते नामरूपात्मक नसल्यामुळे सूर्यचंद्रादिकांकडूनही प्रकाशिले जात नाही. ते स्वयंप्रकाशितच आहे.' (पृ. २१।२२)

परमात्मा हाच खरा सुखाचा 'बोलविता धनी' असतो. त्याने स्वरूपाची जाणीव देण्याकरता जीवाच्या जीवनात महदाश्चर्यकारक अशी सुषुप्ति अवस्था ठेवली आहे. मी कोण ? जग खरे किंवा खोटे ? मला प्राप्तव्य काय आहे ? सत्य वस्तु कोणची ? या सर्व प्रश्नांचा उलगडा एका सुषुप्तीकडे पाहिले म्हणजे सहज होतो. देह मी म्हणून जे जागृतीत वाटते ते या सुषुप्तीत भासत नाही. देहही पण दिसत नाही. डोळ्याला दिसणारे हे जगही तेथे मावळून गेलेले असते.'

'जे सुषुप्तीत उरते तेच मी या स्मृतीने लक्षच होणारे आपले रूप हे स्पष्ट आहे. ते आपण स्वतः इतर कोणाकडूनही प्रकाशले जात नसल्यामुळे स्वयंप्रकाशरूप आहेत.' या विवेचनासाठी समर्थांचेच काही आधार स्वामींनी दिलेले आहेत,

'तेथे चंद्रसूर्य ना पावक । नाही काजोवे ना प्रकाशक ।
उपाधी वेगळे एक । निरुपाधिक ब्रह्म ॥' (दा. १७.३.५)
जिकडे पहावे तिकडे अपार । कोणीकडे नाही पार ।
एक मिनती स्वतंत्र । दुसरे नाही (दा. २०।२।३)

सुखासंबंधातले स्वामींचे विवेचन अतिशय महत्त्वाचे आहे. जो सर्व

आपल्यातच बघून आपल्यास जो सर्वांमध्ये बघतो त्याला या जगात अन्य असे काहीही उरत नाही. 'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येनुपश्यति । सर्वभूतेषुचात्मानं ततो न विजुगुप्सते' (ईशा. ८) - याचा आधार घेऊन समर्थांचीच विधाने आधारात घेतली आहेत, त्यातील हे एक आहे –

'मोहें झळंबावे मन । तरी तें जाहले उन्मन
या कारणें सायुज्यता मोहातीत'

या मोहातीत जीवनालाच विशेष प्रकारचे महत्त्व असते.

सुख नाश पावत नाही. स्वभावाने अविनाशी असणारी वस्तू कोणामुळे नाश पावेल ? असा सवाल करून स्वामीच म्हणतात –

'असे हे अविनाशी सुख विनाश पावणाऱ्या सर्व पदार्थांपासून वेगळे असल्यामुळे या सर्वांच्या निराकरणानेच त्याची प्राप्ती होते.

समर्थ रामदासांनी मनाला 'अचपळ' म्हटले आहे आणि ते नावरे आवरिताही असते म्हटले आहे. याच मनातील निश्चय वाणीतून प्रकटत असतो व त्याप्रमाणे माणसाचे कर्मही घडते. परंतु ब्राह्मी स्थिती प्राप्त होताच या मनाची धाव लंगडी पडते.

'अहं ब्रह्माहमस्मीति स्मरणस्य मनो न हि' – मी परब्रह्म म्हणून जेव्हा का जीवाला स्मृती येते तेव्हा मनाचा ठावच पुसला जातो. स्वामी विचारतात – 'आत्ममात्र स्थितीत भिन्न भास दाखविणारे हे मन शिल्लक कसे राहील ?'

आनंद स्वरूपाच्या निर्विकल्प स्थितीबाबतही विवेकोदयात चर्चा झालेली आहे. स्वामींनी म्हटले आहे – 'आपल्या स्वरूप बोधाचा निश्चय एकदा का प्रकाशू लागला म्हणजे सर्वांचे लयस्थान आपणच होतो. हे सर्व आपल्यात लीन होऊन आपल्याशी तादात्म्य पावत आहे असे आढळून येईल. जगातल्या नदीरूपाने असणाऱ्या 'मी' म्हणून या भावना संकुचित नामरूपात्मक भाव सोडून आपल्या या समुद्रप्राय असणाऱ्या अनंत स्वरूपात एकवटून येऊन विरून जात आहोत आणि असा सर्वांचा समावेश आपल्यात होऊन आपण अनंत रूपाने स्तिमित, गंभीर असे केवळ सत्यज्ञानानंद मात्र उरलो आहो ! असा आपल्या अद्वितीयतेचा अनुभव अखंड प्रकाशू लागेल.'

माया खोटी कशी ठरते यासंबंधातले विवेचनही महत्त्वाचे झाले आहे. ***'सत्य म्हणजे स्वरूपज्ञान । असत्य माया हे प्रमाण ।'*** या समर्थ वचनाचा इथे आधारही घेतलेला आहे. स्वामी म्हणतात – 'स्वतःचा नाश स्वतःला भासत नसल्यामुळे आपण अविनाशी असे 'ब्रह्म ते शाश्वत एक' आहोत, या अविनाशी म्हणजे सत्यस्वरूपात. परब्रह्मात – सदोदित एकरूपाने असणाऱ्या या आपल्यात ही माया खोटीच ठरते.'

माणसाच्या जीवनगती संबंधातही अतिशय अर्थपूर्ण असे विवेचन झालेले आहे.

'सावध आहे तो स्मरण । विकल होतांचि विस्मरण ।
विस्मरण पडता मरण । पावतो प्राणी'

या समर्थ उक्तीचा आधार घेऊन जीवनगती संबंधातली चर्चा स्वामींनी उच्च पातळीवर नेऊन ठेवलेली आहे.

स्वामींनी प्रकृति पुरुष संबंधातली चर्चा सूक्ष्म पद्धतीने करून जिवाशी संबंधित अशा अनेक धाग्यांचा उलगडा केला आहे. देहइंद्रिये, प्राण, मन, अहंकारादि इतर अंतःकरण वृत्ती, कामक्रोधादि विकार, स्त्रीपुरुषादि सर्व भावना, विषयेंद्रियांनी होणारे सुखोपभोग या सर्वांचा साकल्याने विचार करून प्राचीन वाङ्मयात या सर्वांचा विचार कसा कसा होत आला आहे याचा अभ्यासपूर्ण आढावाही स्वामींनी घेतलेला आहे. एका परीने 'मी' ची खरी ओळखच पटवून दिली असून केलेले सर्व विवेचनच एका उच्च अशा पातळीवर नेलेले आहे.

'एकाकी नैव रेमें' त्या आदिपुरुषाला एकटेपणामुळे करमेनासे झाले झाली असे श्रुतीचे म्हणणे आहे. त्या मूळ पुरुषालादेखील दुसऱ्याची इच्छा स्त्रीपुरुषात्मक दांपत्याची निर्मिती ही याच मुळातून झाली. प्रजोत्पादनार्थ म्हणजे आपल्याच बहुत्वाकरता तो मूळ पुरुष द्विविध झाला. समर्थांनी या संबंधातले केलेले विवेचन असे आहे.

'सरिता म्हणता बायको भासे । तेथे पाहता पाणीच असे
विवेकी हो समजा ऐसे । प्रकृतिपुरुष' - दास. १०-९-६

यापासूनच पुढे स्त्रीपुरुषात्मक दंपत्य झाली. स्त्री संगानेच पुरुषाला जसे संतत रूप बहुत्व प्राप्त होते तसेच प्रकृति अंगाने मूळ पुरुषालाही बहुत्व प्राप्त होते. एकत्वात संतती अशक्यच. म्हणूनच पुरुषाला आपली शक्ती स्त्रीरूपाने वेगळी करावी लागते त्याप्रमाणेच अभिन्न असणारी स्वशक्ती म्हणजे प्रकृति त्या मूळ पुरुषाला कार्यार्थ भिन्नपणे मानावी लागते. कार्यपरत्वे या युगात भिन्नपणा जरी वाटला, तरी तो तसा नसून त्याचे स्वरूप मूळ रूपाने एकच आहे. हाच विचार जनमानसात रुजावा यासाठी समर्थांचाच दाखला उदधृत केला आहे तो असा –

'स्थूळकरिता वाटे भेद । सूक्ष्मीं अवघेच अभेद ।' (दास. १६-७-३७)

प्रकृती, पुरुषात अभिन्नत्व आहे. पूर्ण एकरूपता आहे. ती दोन रूपे वेगळी नाहीत. तर परस्पर पूरकच आहेत. बाह्यतः दिसणारी भिन्नता खरी अभिन्नताच आहे. कारण याच अभिन्नतेत पूर्णता सामावलेली आहे. दोन अंगे मिळून जशी एका देहाची पूर्णता त्याप्रमाणेच या स्त्रीपुरुषांचे देह मिळून पूर्णता. ***'वामांग दक्षिणांग विचार । तोचि अर्ध नारी नटेश्वर । पिंडी ओळखावा'*** हेच तर समर्थांचे म्हणणे आहे.

व्यावहारिक असा दाखला द्यायचा झाला तर तो पुरुष व स्त्री यांच्या एकत्र येण्याचा. त्यातूनच नवे विश्व उमलून येत असते. नव्या जगाचा साक्षात्कार होत असतो तो त्यातूनच. नित्यनूतना जाणवते त्याचेही कारण तेच असते. आध्यात्मिक परिभाषेत सांगायचे झाले तर ते पुढील प्रमाणे सांगता येते –

पुरुष प्रजाकामाने जसा स्त्रीशी ऐक्य पावून स्त्रीगर्भात आपले बीज टाकतो, स्त्री त्या बीजाची आपल्या देहाच्या धातूंनी वाढ करून गर्भ पूर्ण होईपर्यंत त्याला आपल्यातच अव्यक्त स्थितीत ठेवून पुढे तो व्यक्त स्थितीस प्राप्त झाल्यानंतर ही स्त्रीच जशी त्याच्या वाढीस कारण ठरते त्याचप्रमाणे प्रजाकाम असा प्रथम पुरुष स्वशक्तिरूप अशा प्रकृतिशीही त्या जगद्योनीत आपले संकल्परूप बीज वाढीस लावते. हा गर्भ पूर्ण होईपर्यंत त्याला आपल्यातच अव्यक्त अशा स्थितीत ठेवून त्याच्या व्यक्ततेकरता अनेक साधने निर्मून पुढे तो गर्भ व्यक्त झाल्यानंतरही त्याच्या पोषणास ती प्रकृतीच त्या साऱ्या साधनांनिशी कारणीभूत होते.

ईश्वर हा प्रकृतीपासूनच सृष्टी निर्माण करतो. त्यात जी तत्त्वे एकवटली असतात ती आहेत उत्पत्ती, स्थिती आणि लय. ही सर्व ईश्वर संकल्पनापासूनच होतात. किंबहुना प्रकृतीचा, निसर्गाचा, स्वभावाचा तो नियमच बनून जातो. एकत्त्वातच अनेकत्व एकवटलेले असते हे जीवनातच एकदा समजले व अनेकत्वातच एकत्व सामावलेले असते हे पटले तर 'मी' तर सर्व काही एकवटले आहे व ते का याचे सहजच उत्तर समजूनही येते.

मूळ प्रकृतिपुरुष परस्परांचे जीवन सर्वकारण रूप असणाऱ्या ब्रह्म

सुखानेच घालवतात. स्त्रीपुरुष मात्र परस्पराचे जीवन सर्वकारण रूप असणाऱ्या ब्रह्मसुखाने न घालवता कार्यरूप अशा जड विषयसुखानेच घालवतात हा फरकही जाता जाता स्पष्ट केला गेला आहे.

मानवी जीवनात परतत्त्वाला विशेष महत्त्व आहे. हे परतत्त्व व ब्राह्मी स्थिती प्राप्त व्हायची याचा अर्थ वासनारूप संसाराच्या रहाटगाडग्यातून मुक्त व्हायचे. म्हणून श्रुतीनेच म्हटले आहे, 'अहंब्रह्मास्मी' याच्या अलीकडचा प्रांत संसारात्मक आहे आणि पलीकडचा प्रांत मात्र परब्रह्मात्मक आहे. परा म्हणजे पलीकडची शक्ती. या शक्तीत एकवटून जाण्यासाठी अलीकडच्या स्थितीत पूर्णत्वाने बदल करणे अत्यंत आवश्यक आहे. एका परीने मायेत गुरफटलेल्यांनी मायेच्या पलीकडे जाण्याचाच प्रयत्न करणे असाच होतो. 'अहं ब्रह्म' स्फुरणात जगाचा संकल्प नाही. तो पुढल्या अव्यक्त उपाधीतच बीजभूत असतो. अव्यक्त उपाधी हीच माया असते.

परमात्मा हा कर्तुम कर्तुमन्यथा कर्तुम असा आहे. त्याला रूप नाही, तो कोणाच्याही इंद्रियाचा विषय होत नाही. त्यामुळे त्याला आकार नसतो. कुणीही त्याला डोळ्याने पहात नाही. म्हणूनच तो निराकार, निर्गुण, अव्यक्त असतो. तो निरंकुश असतो. म्हणूनच रामदासांनीही म्हटले आहे –

'सर्व कर्ता तोचि देव । पाहो जाता निरावेव ।
याची कळा लीळा लाघव । नेणती ब्रह्मादिक ॥' - दास. ८।१।२४
'अवघी सृष्टी जो कर्ता । तो तें सृष्टीहून पर्ता
तेथे संशयाची वार्ता । काढूंचि नये ॥' दास. ८।१।३४

समर्थ रामदासांनीच मनाला 'अचपळ' म्हटले आहे. मग ते हिरण्य गर्भाच्या ठिकाणी आहेच असे कसे मानता येईल ? या मनाची उत्पत्ती अपंचीकृत पंचमहाभूतांच्या नंतरचीच आहे. त्यामुळे त्याचे वास्तव्य हिरणगर्भाच्या ठिकाणी असणेच शक्य नाही. हिरण्य गर्भाच्या ठिकाणी असलेला संकल्प दिव्य आहे. त्याच्या इच्छा आणि क्रिया या ज्ञानात्मकच असतात. तोही ज्ञानात्मकच असतो. गीतेनेही प्रमाण मानलेच आहे.

देहाभिमानामुळे विषयसुखात माणूस 'मोक्षा'ची कल्पना पाहतो. वस्त्राभरण, स्त्रीपुरुष सहवास, अन्नपान यातच तो 'मोक्ष' असतो. हा अभिमान जडाचा असतो. जड देहाचा असतो. असा हा 'जीव' असतो. पण असा हा 'जीव' परमात्म रूपाहून भिन्न म्हणावा तर 'न मां कर्माणि लिम्पति न मे कर्मफले स्पृहा' असं गीताच म्हणते.

अविद्या हीच सर्व भेदाला कारण ठरते. 'एकः सत् बहुधा विस्थार' या श्रुतींच्या आधाराने जीवाचे अनेकत्व स्वरूपाच्या दृष्टीने एकत्वच आहे. एकच बहुविध होतो म्हणजेच एकच उपाधीने अनेकविधसा भासतो. 'अविद्यया भिन्नत्वास्थितः' ती उपाधी म्हणजेच अविद्या. इच्यामुळे भेद करतो. इच्यामुळे जीवेशांनी अथवा एकाहून दुसऱ्या जीव कोटीत भेद भासतो. देहच मी अशा निश्चयालाच अविद्या म्हणावयाचे. अद्वितीय अशा परमात्म्यात हे अविद्याकृत भिन्नत्व 'देहच मी' म्हणून मानल्यामुळे भासत असते. भिन्न भिन्न असणाऱ्या अनेक दृश्यरूपी शरीराच्या अभिमानानेच अनेकत्वाचा संकल्प तडीस जातो व तो संकल्प तडीस नेण्यासच आपल्या संकल्पाने अनेक देह निर्मूलन त्यात आपल्या प्रवेशाची भावना करून असणाऱ्या परमेश्वरालाच 'देह मी' अशी भावना उत्पन्न होते असे मानावे लागते. हा देहाभिमानच जगात विविधतेने दिसून येणाऱ्या भेदात्मक द्वैताचे मूळ आहे. अज्ञान ते हेच... सुषुप्तीत बुद्धी लीन झालेली असते. तीच पुन्हा प्रकटल्यानंतर स्वप्न जागृतीचे भान होऊन त्यातून 'मीदेह' ही भावना येते. असे झाले की, अशा विपरीत भावनेला कारण, सुषुप्तीचे होऊन इथूनच हा देहाभिमान उत्पन्न होतो असे होईल. असे झाले असता सुषुप्ती हीच अविद्येचे स्वरूप होईल. हा प्रत्ययही येणारा अनुभव अविद्येचे स्वरूप चांगले पटवून देईल.

स्थूलाचा अभिमान होऊन 'मी देह' मानल्यानंतरच ही अविद्या कार्यरूप दिसून येते. ब्रह्मकैत्वाच्या निश्चयाचा अनुभव म्हणजेच ज्ञान. हे ज्ञान परमेश्वराच्या ठिकाणी स्पष्ट असते... जीवाला या शरीर अभिमानाच्या बंधनातून मुक्त होण्याची इच्छा असणे हे निसर्गप्राप्त आहे.

विद्या अथवा अविद्या म्हणून जे म्हणावयाचे ते केवळ व्यावहारिक दृष्टीनेच. तत्त्वदृष्टीने पाहू गेले तर त्या तत्त्वाशिवाय काही आढळणार नाही. परतत्त्वाच्या विचित्र शक्तीने होणाऱ्या विद्या अविद्या आपल्या घन विरल आवरणाने त्या परतत्त्वाला भासण्याजोगे अथवा न भासण्याजोगे आच्छादिल्यासारखे वाटले तरी ते त्यांच्यामुळे मुळीच आच्छादिले जात नसून चुकून देखील त्याचा थोडा संपर्कसुद्धा त्या परतत्त्वाला लागत नाही. ते परतत्त्व सदांचेच आपल्या अविकारी स्वरूपाने जशाच्या तसे स्वमात्र असते.

असे म्हणतात की, माया विद्या यांनी स्मृती विस्मृती होते. यामध्ये जो मी भासतो त्याला जीवेश नाव दिले जाते. नामरूपाच्या भावनेने देहच मी म्हणून मिथ्याध्यास ज्या जाणिवेत दिसून येतो त्या विपरित भावनेने मुक्त असणाऱ्या जाणिवेलाच जीव म्हणतात. केवळ जाणिवेत ही भावना निष्प्रयोजक ठरते. तशीच मिथ्याही. 'मी देह' यात मी ची व्याप्ती देहात आहे. मी देह म्हणण्यात 'मी' हे पूर्वीचेच ठरले की याच्याकडून व्यापल्या जाणाऱ्या देहाची भावना यात अनाठायी व निष्प्रयोजकच होते.

परतत्त्वबोधक स्फुरणच जिवाच्या ठायी सदोदित मी म्हणून स्फुरते मग त्या ज्ञान स्वरूपाहून अगदी विरुद्ध असणारे हे जड नामरूप तो कसे होईल ?

जे दिसून अथवा समजून येत नाही, जे सर्व प्रकाशते व ज्यात हे काहीच नसून जे केवळ ज्ञानस्वरूप आहे तेच आत्मस्वरूप म्हणजे आपण.

निवृत्तीमार्गी कोण ? या प्रश्नाचे उत्तर जे दिले आहे ते अतिशय महत्त्वाचे आहे. श्रेय आणि प्रेय ही दोन्हीही मनुष्याला आयुष्यात आढळतातच. पण विशेष करून गुरुकृपेने जाणले व सुखाची दृष्टी ज्याने आत्मस्वरूपीच खिळवून टाकली, वान्त्याशताप्रमाणे पुन्हा जो विषयसुखाकडे ढुंकूनही पहात नाही तोच निवृत्ती मार्गी अथवा श्रेयमार्गी असतो. त्या मूळ सुखापासून जे भिन्न ते सर्व वगळले की आपण सारे त्या सुखाशीच अभिन्न होऊन जातो. परब्रह्मरूप हे पूर्णतः सुखरूपच असते. अशा या परब्रह्मात, त्या यथार्थ मूळ स्वरूपात ज्याने 'मी' हे मान विरघळून टाकले तोच निवृत्तीमार्गी होय. असा निवृत्तीमार्गीच धैर्यशाली असतो. श्रुतींनीच मुळी हे स्पष्टही केले आहे. असे जे धैर्यशाली असतात जे स्वरूप भूत आनंदात होतात, आपले आयुष्यच त्यात व्यतीत करतात ते नरकुलभूषण ठरतात. त्या भूषणांनाच परमार्थी, श्रेयोमार्गी वा निवृत्तीमार्गी म्हटले जाते.

ब्रह्म हे अद्वितीय आहे. अशा ब्रह्मात अनेकत्व भ्रामक असते. भ्रम हा कधीही स्वयंप्रकाशीत नसतो. अनेकत्वाच्या भ्रमाचा अनुभव सत्य असणाऱ्या त्या अद्वितीय सत्याच्या योगानेच होत असतो. विवेकी आणि देहाभिमानी यातला फरक स्पष्ट करणेत आला असून देहात असलेली आसक्तीच हीच मुळी भ्रमास कारण ठरते. त्यामुळे देहाभिमान्याला सारे भोग्य पदार्थ

आपल्याला प्राप्त झाले तर आपण पूर्ण सुखी होऊ असे वाटते. कारण त्याची सुखाची कल्पना फक्त आसक्तीतच एकवटून गेलेली असते. पण हे शाश्वत असे सुख नसते. तो सुखाभास असतो.

देहाभिमान्याला, ह्या मूढ जिवाला या जगातल्या वस्तू मोहक वाटतात म्हणून तो त्यावर आसक्तही होतो. पण ही आसक्ती खरे सुख देणारी असत नाही. त्याची अतिप्रीती त्यास मोही बनवतात. पण त्याच वस्तू विवेकी माणसाला मात्र वैराग्य रूप बनण्यास कारण ठरतात. ज्याने इंद्रियेच जिंकलेली असतात तो मोही होईलच कसा ? खरा विवेकी देहाची आसक्ती सोडतो आणि आत्मीय सत्यसुखाच्या मार्गाला लागतो.

विश्वव्यापक अशी भावना निर्माण होण्यासाठी जडत्वाची भावना समूळ नष्ट व्हावी लागते. जीव अविद्यारूप राहिला की तो विश्वभावनेपर्यंत पोचू शकत नाही. पिंडाभिमानास कारण होणाऱ्या अविद्येच्या निराकरणाने जीवाचे ठिकाणचे एकदेशीय भान जाते. ब्रह्मांडोपाधिक ईशाचा भाव उपटून भासतो. 'मी'तून पिंडाचे कारण असणारी अविद्या नष्ट झाली की, त्या 'मी' त पिंडाचा अभिमान नष्ट होऊन ब्रह्मांडोपाधी प्रकाशू लागते. या ब्रह्मांडोपाधीचा अभिमान ईशाला ! यास कारण म्हणजे माया. अविद्येच्या निरासाने पिंडातील भयावस्था नाहिशा होऊन पुढच्या पायरीवरही जीव आपले पाऊल ठेवतो. (ज्या 'मी' या आपल्या भानात स्वविस्मृतीने जड भावना दिसून येते त्या 'मी' या आपल्या भानालाच 'जीव' म्हणावयाचे) अशी पायरी गाठलेल्याच समष्ट्यात्मक ब्रह्मांडाभ्मित त्रयावस्थांचे भान ***'हे विश्वची माझे घर । ऐसी ज्याची मती स्थिर । किंबहुना चराचर । आपणचि'*** अशा तऱ्हेने होऊ लागते.

चराचर सृष्टीशी होणारी एकरूपता हेच खरे परतत्त्व होय. या परतत्त्वाची जाण होऊ लागताच सारे मैत्रही जिवाचेच वाटतात.

श्रीधर स्वामींनी मनाच्या उन्नतावस्थेचाच आलेख आपल्या विवेकोदयात मांडला आहे. त्यासाठी दासबोधादि महान ग्रंथांची जागोजागी साक्षही काढली आहे. त्यातून त्यांचीही अद्वितियता स्पष्ट होण्यास मदत झालेली पाहून मन स्तिमित होते. वैचारिक चिंतनाचा आदर्श म्हणजेच स्वामींचा 'विवेकोदय' असे म्हटल्यास आश्चर्य नाही.

डॉ. सौ. मनीषा माधव पोतदार
'स्वप्नपराग' प्लॉट नं. ३८, बालकृष्ण सोसायटी,
धनकवडी, पुणे ४३. दूरध्वनी : २४३७५४५४

रुप तुझे वेळोवेळा । भरो माझे दोन्ही डोळा ॥
राम नाम येवो वाणी । हरिकथा पडो कानी ॥

पायी तीर्थयात्रा घडो । देह संताघरी पडो ॥
रुप तुझे वेळोवेळा । भरो माझे दोन्ही डोळा ॥

दास म्हणे अहो देवा । घडो वैष्णवांची सेवा ॥
रुप तुझे वेळोवेळा । भरो माझे दोन्ही डोळा ॥

सुरेखा शिवाजी चौरे
(मांगडेवाडी) काशिद कंपनी

'प. पू. श्री भगवान स्वामींची अमृतवाणी'

श्रीमती निर्मला जोशी

एस.एस.सी. श्रीदासबोध परिक्षा उत्तीर्ण व ३ वर्षे समिक्षक. श्री ज्ञानेश्वरी परीक्षा व शिवपर घर ४ परीक्षा उत्तीर्ण. श्री तुकाराम गाथा परीक्षा डिस्टिंक्शनमध्ये उत्तीर्ण. श्री. माधवनाथांच्या शिष्या - त्यांच्याच आज्ञेने १६ वर्षे श्रीदासबोध, ज्ञानेश्वरी, आत्माराम, मनाचे श्लोक यांवर स्वाध्याय. श्रीश्रीधरस्वामींच्या १३ ओव्यांवर 'सद्गुरुस्तवन' पुस्तक प्रकाशित. सज्जनगड मासिकांत लेखन.

परमपूज्य भगवान श्री श्रीधर स्वामी यांनी आपल्या कर्तृत्वाची फार मोठी देणगी आपल्या शिष्यांना व साधकांना देऊन ठेवली आहे. त्यापैकीच 'अमृतवाणी' हा ग्रंथ आहे. श्रीदासबोध ग्रंथ व बाकी अनेक ग्रंथांचे शास्त्रोक्त अवलोकन करून भक्तांना भक्तीच्या वाटा खुल्या केल्या आहेत. त्यांना भगवान ही पदवी प्राप्त झाली व भक्तांच्या अंतःकरणात त्यांचे स्थान सदैव जागृत आहे. 'श्रीराम' कृपेचा प्रत्यक्ष अनुभव स्वामी भक्तांना या पुस्तकांतून देत आहेत. भक्तांचे प्रश्न व त्यांना दिलेली उत्तरे ही स्वामींची कृपा आहे. *'साधन आले देहाच्या माथा । मी देह नव्हें तत्वता ॥'* तत्त्वाशी एकरूप होणे हीच सद्गुरू कृपा होय.

'देवाच्या सख्यत्वासाठी । पडाव्या जीवलगांशी तुटी ।
सर्व अर्पावें शेवटी । प्राण तो ही देवाचा ॥'

श्रीसमर्थ स्वामींचे सद्गुरू, त्यांची वचने आत्मसात करून, ईश्वराच्या शोधासाठी आणि सद्गुरू प्राप्तीसाठी गडावर राहून श्रीसमर्थांचे सेवक म्हणून सेवा करून त्या सेवेचे फळ गडावर श्रीसमर्थांचे दर्शन त्यांना घडले व ते जगदोद्धाराकरता वरदहळीला राहून त्यांनी १२ वर्षे तपश्चर्या केली आहे. उत्कट सेवा, उत्कट भक्तीमुळे विदेही अवस्था प्राप्त झालेल्या स्वामींनी अनेक ग्रंथांच्या रूपाने व प्रत्यक्षही त्यांनी भगवंताची पूजा केली आहे.

'आता सद्गुरू वर्णवेना । तेथे माथा स्पर्शों शकेना ।
ते रूप मज अज्ञाना । कैसी कळें ॥'

माझ्यासारख्या सामान्य भक्ताने त्यांच्या वाणीचे परिशीलन करणे म्हणजे काजव्याने सूर्याची बरोबरी करण्यासारखे आहे. पण स्वामींची सेवा या भावाने लेख लिहीत आहे.

'न जाणता कोटीवरी । साधनें केली परोपरी ।
तरी मोक्षाचा अधिकारी । होणार नाहीं ।' श्रीसमर्थ १-४-२८

भगवंताला जाणणाऱ्या करता देह हेच साधन आहे. देव आहे काय ? हा नास्तिक लोकांचा प्रश्न आहे. अस्तिक लोक देव जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतात. 'परमेश्वर' आहेच अशी निश्चिती बाळगणारे जे लोक आहेत त्यांच्यात या प्रश्नामुळे जिज्ञासा निर्माण होईल. आस्तिक व नास्तिक यांच्यापुढे या प्रश्नाचा विचार सांगत आहेत. या प्रश्नामुळे दोघांनाही लाभ होईल. परमेश्वर आहे काय ? असा प्रश्न करताना तुम्हाला वडील आहेत काय ? तर सर्वांना वडील आहेत त्याचप्रमाणे परमेश्वर आहेच. असा विचार मांडला आहे. *'श्रुतीत' त्वं नः पिता त्वं नो माता ।'* असे म्हटले आहे. म्हणजे परमात्माच आपला माता, पिता आहे. व्यवहारिक दृष्ट्या आई, वडील भिन्न भिन्न असले तरी, परमात्मदृष्ट्या मात्र आई-वडील एकच परमात्माच आहे.

'श्रुति' वाक्ये अशी आहेत. सृष्टीपूर्वी तीनही काळ, दशदिशा पंचमहाभूते ही काही नव्हती. एकमेव सत्रूप परमात्माच त्यावेळी प्रकाशमान होता. त्याच्याकडूनच ही सृष्टी निर्माण झाली. सर्व दिशाही त्यापासूनच निर्माण झाल्या. सुरुवातीस तो स्वतः प्रकट झाला. आता गर्भात असणारा व नंतर जन्म पावणारा तोच होय. सृष्टीत नाना प्रकारच्या वस्तूंनी भरलेलाही तोच आहे. त्याचं अस्तित्व नसलेली एकही वस्तू नाही. तोच आपला मायबाप आहे. परमात्मा एकटाच असल्याने त्याने दुसऱ्याची अपेक्षा केली. परंतु तो 'अद्वितीय' असल्याने तेथे दुसरे काही असणे अशक्य होय. म्हणून आपलेच दोन भाग कल्पून त्यातून पति-पत्नि अशी भावना उत्पन्न केली. सद्रूप परमात्म्याने अशा प्रकारे साकार रूप धारण केले. हे जगत् संकल्पानुसार योग्यच होय. संकल्प केल्याशिवाय कुठल्याही प्रकारची सृष्टी निर्माण होण्याची शक्यता नव्हती. 'परमेश्वर' संकल्पाने अखिल जग निर्माण झाले, तोच शक्तिमान आहे. *'शक्ती शक्ती मनोर भेदः'* शक्ती, शक्ती मानस सोडून राहू शकत नाही. शक्ती म्हणजे माता व शक्तिमान म्हणजे पिता. *'संकल्प मूलो हि कामः'* परमेश्वर इच्छेनेच जग निर्माण झाले आहे. संकल्प व काम याला मूळ तोच आहे. मूळभूत परमात्म्याचं ती वस्तू आहे. शून्यापासून जग निर्माण झालेलं नाही. संकल्पच ज्ञान स्वरूप आहे.

'ईष्ट इति ईशः'

दिव्यत इति देव - सर्वांचा सांभाळ करणारा दैदिप्यमान व प्रकाशमान असणारा तो 'देव'. प्रजाजनांना योग्य मार्गदर्शन करून त्यांचे जीवन सुरळीत चालावे म्हणून प्रयत्न करणारा 'राजा' प्रजेला हवा असतो. नाहीतर अराजक माजते. धर्मविहीत कर्मे होतात. प्रजेला लायक 'राजा' परमात्मा हा स्वयंप्रेरित राजा आहे. राजा-महाराजांनाही शासन करण्याचे अधिकार त्या 'प्रभूस' आहेत. तो केवळ मनुष्य लोक, भूलोक यांचेच राज्य करीत नसून तो अखिल विश्वावर राज्य करतो. त्याला विश्वंभर म्हणतात. विश्वाचे भरण, पोषण करणारा परमेश्वर एकमेव आहे.

सूर्य, चंद्र, इंद्र, अग्नि, वायू, यम हे सर्व शक्तिमान आहेत. पण ते सर्व परमात्म्याच्या अधीन आहेत. परमात्म्याच्या अंकित राहून ते आपले कार्य करीत असतात. वाऱ्याचे वाहणे, सूर्याचे प्रकाशणे, अग्नी प्रज्वलीत होणे, इंद्राचे पाऊस पाडणे, यमाने ज्याचे आयुष्य संपले असेल त्याला नेणे या सर्व क्रिया परमेश्वर सत्तेवर घडतात. ही सर्व सृष्टी ईश्वराच्या शासनांतर्गत आहे. परमात्म शक्तीचा तर्क करणे ही गोष्ट मानवी बुद्धीला असाध्य आहे

हे म्हणणे चुकीचे आहे. या म्हणण्यात आपले अज्ञानच प्रगट होते.

ईश्वरी तत्त्व

'ईष्ट इति ईशः' ईश्वर हा चेतनात्मक आहे. चैतन्याखेरीज इतर कोणत्याही जड वस्तूंपासून कोणतेही कार्य होत नाही. चैतन्य आहे म्हणून देह कार्यान्वित आहे. 'शक्ति मातोर भेदः' ईश्वरात शक्ती दिसत असली तरी ती शक्ती स्वतंत्र नाही. तो शक्तिमान आहे. शक्ती त्याचीच आहे. परमात्माच आपल्या शक्तीरूप संकल्पाने सृष्टी निर्माण करता झाला. सर्वप्रथम पृथ्वी एकमेव असताना तिच्यापासून नाना प्रकारच्या बीजांची उत्पत्ती होते हे स्पष्ट दिसते. म्हणून एकापासून अनेकांची उत्पत्ती सिद्ध होते.

'विश्व यदेत परमात्म दर्शनम् ।'

हे जग म्हणजेच परमात्म्याचे दर्शन होय. जड आपण होऊन दिसत नाही. पुतळ्याला दिसते का ? आपला सर्व व्यवहार ज्ञानस्वरूप असल्याने, फक्त ज्ञानच येथे आहे हे स्पष्ट होते.

'चिन्मात्र मे वेदं सर्व'

सर्व जग ब्रह्ममात्र आहे. ईश्वररूप आहे. त्याशिवाय या जगात काही नाही. या जगालाही दुसरे कारण नाही. त्याचे अस्तित्व 'प्रतीति' हेच सत्य. वस्तू निदर्शनात् 'सत्य वस्तूचा लाभ, सत्य सुखाचा लाभ, आत्मैक्यता, येथेच ईश्वर तत्त्वाची सिद्धी आहे.

'आनन्देन जातानि जीवन्ति । कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् आकाशानन्देस्यात्'

आनंद हेच जीवनाचे एकमेव साधन आहे. आनंद जड पदार्थ स्वभावी नाही. ज्ञानरूप आनंद परमात्म स्वरूप आहे. तोच आपला जीव 'तोच मी' आहे. 'ध्येय' ध्येयाचे स्वरूप आनंदरूप आहे. 'मी' या जाणिवेस परमात्म तत्त्वच कारण असून तरंगास महासमुद्र कारण तसेच जगनिर्मितीला परमात्माच कारण आहे.

भगवत् आराधना

भगवंत कोण ? तो कोठे आहे ? त्याची आराधना म्हणजे काय ? स्वामीजी सांगत आहेत (१) जगात अणूरेणूत, तृणकाष्ठात भागवंत भरून आहे. 'अन्यथा शरणास्ति त्वमेव शरणं मम ।'

तूच माझा पालक असून तुझ्या शिवाय माझे संरक्षण करणारा इतर कोणी नाही. अशा तऱ्हेने शरण आलेल्या भक्ताचाच परमेश्वर उद्धार करतो. म्हणून उपासनेला महत्त्व आहे. नामस्मरणासारख्या सुलभ मार्गाने परमेश्वर तृप्त होतो. भक्तांचे इष्टार्थ त्याच्याच कृपेने सिद्धीस जातात.

'अनित्यंसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ।'

या अनित्य असणाऱ्या जगात जन्म घेतल्यावर विवेकी होऊन, सर्व दृष्य वैभवे असार आहेत असे जाणून घेऊन सनातन, सारभूत असा जो, 'मी' म्हणजेच परमात्मा. त्याचा आश्रय घे, असा उपदेश आहे. उप - म्हणजे परमेश्वराजवळ जाणे, बसणे.

'मच्चित्तः सर्व दुर्गा मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।'

माझ्या ठायी मन स्थिर केलेल्या माझ्या भक्तावर 'मी' जो अनुग्रह करतो, त्याच्या सामर्थ्याने तो या संसारातील सर्व संकटापासून मुक्त होऊन चिरसुखी होतो. *'मच्चित्तः सततं भव ।'* असा परमात्म्याचा दिव्य मंत्रोपदेश आहे. भगवत् अराधनेचे सकल साररूप असे हे वाक्य आहे. 'अवतिष्ठदआङ, गुलम' परमात्मा 'जग व्यापून उरला आहे.' *'यतो वाचा निवर्तन्ते ।'* त्याचे स्वरूप वाचेने वर्णन करणे अशक्य आहे. *'अप्राप्य मनसासह ।'* मनानेसुद्धा संपूर्णपणे ग्रहण करणे अशक्य आहे.

'उपासकांना कार्यार्थ ब्रह्मणी रूपकल्पना ।'

भक्तांच्या उद्धारासाठी आकार, रूप, गुणादींनी जो देह आहे त्याचे मूळ परमात्म्याशी भिन्नत्त्व आहे की अभिन्नत्व आहे ? मानव देह मानवापासून भिन्न का अभिन्न आहे, हे उत्तर आहे. 'देहो म्रियते नजीव इति ।' शरीर नाश पावते पण आत्मा नाश पावत नाही. नाशरहित जो 'मी' त्याला समजून घेणे म्हणजेच आराधना होय.

'आत्मा च परमात्मा च पर्यायी नात्र भेदधीः ।'

आत्मा म्हणजेच परमात्मा, शुद्ध नारायण स्वरूपी परमात्मा एकच असून तोच सर्वजगव्यापी आहे. रामकृष्णादि स्वरूप, शिव, विष्णु, गणपती ह्या मूर्ती परमात्म्याची परिकल्पित रूपे आहेत. भगवंताने भक्तासाठी धारण केलेली रूपे म्हणजेच अवतार. मानवास होणारी सर्व दुःखे स्वयंप्रकाशित अद्वितीय अशा परमात्म्याची जाणीव नसल्यामुळेच उद्भवतात. ह्या दुःखनिवृत्तीसाठी भगवन् आराधना होय.

'सोऽन्वेष्टव्यः । स विजि ज्ञासितव्यः'

त्या परमात्म्याचे स्वरूप शोधा, समजून घ्या, त्याचा मनपूर्वक अभ्यास करा असे श्रुतिमाता सांगते.

नाराय एवे दं सर्व । यद्भूतं यच्चभव्यम् ।

या दृष्टिद्वारे दिसणाऱ्या सर्व वस्तू व प्राणिमात्र नारायण स्वरूप आहेत. सकल प्राणिमात्रांत व सर्व वस्तूंत आतून व बाहेरून नारायणच व्याप्त आहे.

'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।'

माझ्या आश्रयानेच माझ्या प्रकाशातच मायेला चेतना मिळून चराचर सृष्टी निर्माण होते. छायेप्रमाणेच माया जड आहे. छायेचा आश्रय देह, मायेचा आश्रय नारायण होय. मन, वाणी यांनी वर्णन करण्यास अशक्य असलेला परमात्मा सर्वांच्या अंतःकरणात 'अहं' म्हणजे मीपणा जाणीवेस आश्रयभूत होऊन प्रकाशतो तोच ब्रह्मरूप होय. 'अहं ब्रह्मास्मि ।' 'आनंदात्मा ।' 'आनन्दोब्रह्म ।' विवेकाने झालेली 'मी' ही जाणीव म्हणजेच ब्रह्म. अंतःकरणात स्फुरण पावणारी 'मी' ही जाणीव देहाच्या ठिकाणी असता कामा नये. अंतःकरणात 'मी' ची जाणीव असल्याशिवाय कोणतीच क्रिया होणार नाही. पाहणे, ऐकणे, समजून देणे या सर्व गोष्टी मीपणातच आहेत. 'मी' ही जाणीव होते. त्यामुळेच मन प्रकट होते. त्या मनामुळे इंद्रियांद्वारे बाह्य जगाची कल्पना येते. 'अंतःप्रकाश' नसल्यास बाह्य झगझगाटाने पदार्थाची जाणीव होणे अशक्यच. आंधळ्यास बाहेरचे दिसत नाही. अंतर्मनःशक्ती नसलेल्या मूर्खास बाह्य पदार्थाची जाणीव असणे शक्य आहे काय ? मनाने कोणतीही अपेक्षा न केल्यास बाह्य वस्तूंचे ज्ञान होईल काय ?

'अन्यत्र मनाः अभूव नावे दिशं नापश्यम् ।'

माझे मन दुसरीकडे गेल्यामुळे तू जे सांगितले ते मला कळले नाही. तात्पर्य अंतःशक्तीची आवश्यकता आहे. ती शक्ती म्हणजेच 'परमात्मा'

होय. जप, तप, होम, हवन ही भगवत् अराधनेची बाह्य साधने आहेत. निष्ठा वाढवायची असल्यास धर्मास अविरोधी, स्वावलंबी, परिशुद्ध असे जीवन जगणे, उत्तम गुणांचा संचय करणे, देहाभिमान घालवण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजेच भगवत् आराधना करणे हे मानवी जीवनाचे ध्येय होय.

'ददामि बुद्धियोगं तंयेन मामुपयान्ति ते ।'

सद्बुद्धि व सुज्ञान मी माझ्या भक्तांना देतो. संसार करीत असताना परमपद प्राप्तीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यासाठी भगवंताने आपल्या आज्ञा श्रुतिस्मृती रूपाने प्रगट केल्या आहेत. आज्ञा पालन करणाऱ्या भक्तांस तो आपल्या स्वरूपात सामावून घेतो.

'धर्मो रक्षति रक्षितः ।'

आपल्या मंगलमय सनातन आर्यधर्माच्या विस्ताराचे मूळ 'वेद' आहेत. 'परमात्मा' हे वेदाचे रूप आहे. ब्रह्मदेवास निर्माण करून त्यास सृष्टी रचनेचे सामर्थ्य प्राप्त होण्यासाठी वेदांची निर्मिती केली. 'अत एव नित्यः ।' 'धर्मो नित्यः ।' वेद व धर्म नित्य आहेत. परमात्मा ही नित्य आहे. 'तत्त्वमसि' तू तोच आहेस ही परमेश्वर स्वरूपाची जाणीव होते. 'काण्डत्रयात्मकोवेदः ।' वेदामध्ये कर्म उपासना, ज्ञान अशी तीन कांडे आहेत.

'सोऽहं भावेन् पूजयेत् । सोऽस्तोहं भावो नमस्कारः ।
सोऽहं वाचक मन्त्रः ।'

तोच मी ही जाणीव असणे म्हणजेच नमस्कार होय. मूर्तीपूजेच्या पूर्वी 'मी' अच्युत, अनंत, अविनाशी आहे, असे म्हणून ध्यानपूर्वक मानसपूजा करावी. ज्ञानात्मक उपासना देवाला आवाहन करून कर्म व उपासना, आत्मज्ञानबोध प्राप्ती करता 'वेद उपासनेचा' उपदेश करतात.

'धारणात् धर्म ।' धारण व पोषण करणारा तो धर्म. धर्माचे स्वरूप योगाने धारण, पोषण होत असते. 'आनन्देन जातानि जिवंति ।' प्राणिमात्र आनंदाच्या योगानेच जगतात.

'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ।' परमात्माच एकमेव सृष्टीचे कारण आहे. घटातील मूलद्रव्य मातीच असते. त्याचप्रमाणे जगाचे शुद्ध स्वरूप केवळ आनंदमय परमात्मा होय. अहंब्रह्मास्मि । निष्प्रपंच म्हणजे नामरूपरहीत, कार्यकारणशून्य अद्वितीय असलेला 'मी' हा आनंद स्वरूप आहे. देह म्हणजे मी ही बुद्धीची कल्पना नाहीशी करणे, आनंदमय स्वभाव धर्माने तुम्ही आचरण केल्यास तो आनंदरूप स्वभावधर्मच तुमचे रक्षण करील. देहाभिमान उत्पन्न करणार नाही. जन्ममरण दुःखरूप साधनापासून तुम्हाला अलिप्त ठेवून आनंद स्वरूपात लीन करील अशी ग्वाही स्वामीजी देत आहेत. जो धर्माचे पालन करील तो मुक्त होईल.

धर्म - श्रुति - स्मृति - धर्माचा आदेश देतात. त्या भगवंताच्या आज्ञा आहेत. आज्ञेचं उल्लंघन करणारा द्रोही समजला जातो. आपण करत असलेली कर्मे शास्त्रप्रमाण धरून असली पाहिजेत.

'य शास्त्रविधि मुत्सृज्य ।'

जो मनुष्य शास्त्राज्ञेप्रमाणे विधिनिषेधांचे उल्लंघन करील तो पापी, अधर्मी. त्याला चित्तशांती व मोक्ष मिळत नाही. पापाचरणाने मनुष्य पापी होतो. धर्माचरणाने मनुष्य श्रेष्ठ होतो. कर्मावर कर्माचे फळ अवलंबून आहे. धर्माचरणाने सुख, अधर्माचरणाने दुःख, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, चार पुरुषार्थ धर्माचरणाने प्राप्त होतात. 'दुर्जनं प्रथमं वन्दे' 'सज्जनं तद नंतरं'. वेश्येपेक्षा गरीब पण पतिव्रता स्त्री समाजाला आदर्श असते. आजच्या समाजाला पैसाच हवा. धर्माचरणाने पैसा मिळेलच असे निश्चित सांगता येणार नाही. उलट अधर्माचरणाने पैसा मिळेल. प्रत्येक मानवाने स्वधर्माचरणाने पैसा मिळवून मनाला शांती प्राप्त करून घ्यावी. अधर्माने सुख व शांती दोन्ही नाही. स्त्रीने पातिव्रत्याने व पुरुषाने एकपत्नी व्रताने जीवन व्यतीत केल्या सत्प्रजा उत्पन्न होत असते व त्या सत्पुत्रांकडून कुळाचा व समाजाचा उत्कर्ष होतो. 'काम' हा लगाम व खोगीर नसलेल्या घोड्यासारखा आहे. स्वार होणारा अत्यंत हुशार असेल तरच त्याचा निभाव लागेल. आजचे कर्म हे पुढील जन्माचे प्रारब्ध होय. सद्विचाराने सत्कर्म, दुर्विचाराने दुष्कर्म घडते. मानवाची कर्मेच त्यांच्या मनाच्या शुद्धतेला अगर अशुद्धतेला कारण असतात. आपल्या धर्माला आधार 'वेद' होत. वेदांना निर्माता वेदपुरुष 'वेदोनारायण' तो महाविष्णू होय. ब्राह्मण पूजा विष्णू पूजा होय. मनुस्मृतिचा आधार वेद होत. 'कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ' त्याचप्रमाणे आपण आपल्या धर्म संस्कृतीच्या नाशाला कारण होतो. विष घेतल्याने प्राणहानी होते. आमृत प्राशनाने चिरंजीव पद प्राप्त होते. म्हणून 'धर्माचरण' मानवाच्या कल्याणार्थ मानवाने प्राप्त करून घ्यावे असे स्वामीजी कळवळ्याने सांगत आहेत.

पाश्चात्यांचे अनुकरण सर्व दुर्गुणांचे घर असल्यामुळे अंधानुकरण सोडून धर्म पालन भारतीयांनाच नव्हे तर सर्व जगाला संपत्ती सारखे आहे. पाश्चात्य आपला धर्म पाळतात पण आपण त्यांच्या बाह्य देखाव्याला भुलून धर्म सोडतो. मोठी खेदाची गोष्ट आहे.

'धर्म एव हतोहन्ति ।'

आपण धर्माचे हनन केल्यास धर्मच आपला नाश करतो. *'धर्मो रक्षति रक्षितः ।'* धर्म धर्मपालकाचे रक्षण करतो. धर्माचरण करा अशी परमेश्वराचीच आज्ञा आहे. जन्म म्हणजे ? विषयानुभासाठी देहधारण करणे. वासनापूर्तीसाठी केलेल्या कर्माची फलरूप स्थिती म्हणजे जन्म. विषय सुखाने पुन्हा पुन्हा जन्म, आसक्तेतून बंधन धर्माचरणाने बंधन मुक्त होऊन परमात्मप्राप्ती करता – कर्म उपासना, उपासनेचे फळ भगवत प्राप्ती होय. सुखाकरता तळमळणारा माणूस धर्माचरणाने सुखी होतो. *'पाण्याविण मासोळी । तैसा तुका तळमळी ।'* पाण्याशिवाय माशाला जगता येत नाही. त्याचप्रमाणे मानवाने परमात्मप्राप्ती न करून घेता जीवन जगणे त्याच्या नाशाला कारण आहे. म्हणून संतांनी धर्माने न्याय, नीती, मर्यादा यांचे पालन केल्यास मनुष्य सुखी जीवन जगू शकतो. अधर्म कर्मातून दुःख निर्मिती होते. 'धर्म' मानवी जन्माचा आधार आहे. आश्रय परमेश्वराचा घेऊन धर्माचे पालन केल्यास बल, औदार्य, अभय ही संपत्ती प्राप्त होते.

विस्मृति – *'असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्माऽमृतंगमय ।'*

हे परमेश्वरा ! तुझाच आश्रय घेऊन तुझी प्रार्थना करणाऱ्या मला ह्या संसारातून निवृत्त कर व आपल्या स्वरूपात विलीन करून घे. वाट चुकलेल्या अज्ञानांधःकारामुळे इतस्ततः भटकणाऱ्या मला केवळ ज्ञानरूप स्वयंप्रकाशामध्ये तूच सामावून घे. मृत्यूच्या दुःखापासून मुक्त करून परमानंदरूप अशा अविनाशी स्वरूपात मला सामावून घे, अशी प्रार्थना ऋषीमुनींनी केली आहे. तीच आपणही करू या. मृत्युनेवेम् व्याप्तम । मानवी जीवन मृत्यूच्या आधीन आहे. 'मृत्युरत्यंत विस्मृतिः ।' आत्यंतिक

विस्मृति होणे हे मृत्यूचे लक्षण आहे. परमात्म्याची ही सृष्टीच मुळात विस्मृतीच्या आधीन आहे. जन्मास परमात्म्यचे अज्ञानच कारण आहे. तसेच मरणासही. लहान मूल जन्मास आले की, रडू लागते. रडणे हे दुःखाचे मूळ आहे. विषयसुख हेही विस्मृतिचेच कारण आहे. विस्मृति नाहीशी होणे म्हणजेच 'विवेक' ***'मच्चित्तः सर्व दुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यति ।'***

माझ्या ठायी चित्त स्थिर झाल्यास माझ्या कृपेनेच तू सर्व संकटातून मुक्त होशील. परमात्मा सहज सुलभ नाही. भक्ताच्या योग्यतेची परीक्षा करीत असतो. सुसंस्कृत मन, परिशुद्ध आचरण, अनन्य शरणागती हे सर्व गुण याच्यात आहेत का ? भक्ताच्या भक्तीची किंमत ठरवून परमात्मा त्याला मुक्ती देतो.

'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥'

भगवंत जात वर्ण पहात नाही. माझा भक्त आहे असे जाणून त्याचा उद्धार करतो. 'न मे भक्तः प्रणश्यतिः ।'

माझ्या भक्तास कधीही अधोगती नाही.
'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्यू संसार सागरात् ।
भावामि न चिरात्पार्थ, मैय्यावेशितचेतसाम् ॥'

माझ्या ठायी मन ठेवून जगात वावरणाऱ्या भक्ताचा 'मी' उद्धार करतो. दुसऱ्यांचे दोष शोधण्यात बुद्धी खर्च न करता स्वतःचे दोष शोधून घालवल्यास आपण 'विवेकी' होतो. विवेक यांतूनच वैराग्य उत्पन्न होऊन भक्त स्वतःच स्वतःचे रूप पाहतो. विस्मृती आपल्या नाशाला कारण आहे हे जाणून मायेला ओळखून मन प्रसन्न करणे. ***'मामेव ये प्रपद्यन्ते माया मेतां तरन्ति ते ।'***

शरणामिती - विस्मृतितून जागृती आहे. ***'उत्तिष्ठत । जागृत ।' प्राप्यवरान्निबोधत ।'*** सद्‌गुरूंना शरण जा व बोध करून घ्या. अशी स्वामींची वचने आत्मसात करून साधना करणे याला भक्ती म्हणतात. 'तस्मात' विचार करावा । देव कोण तो ओळखावा.' श्रीसमर्थ.

सदुपदेश – 'लोके गुरूत्वं विपरीततां व स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ।।' या जगात मानव देह धारण करून आलेले आपण कर्मसूत्राने बद्ध आहोत. मनुष्याची श्रेष्ठता, कनिष्ठता, उन्नती व अवनति हे सर्व त्याच्याच कर्माची फळे आहेत. कर्मास कारण मन असते म्हणून तेच सत्प्रवृत्त करून, विवेकयुक्त अंतःकरणाने संयम बाळगा असे सांगून, मन नेहमी द्विधा असते. खरं सुख इंद्रिय गोचर नसल्याने उन्मन होण्यासाठी संयम अवश्य आहे. ***'संयमी जीवन बाणता सहज । होते आपोआप योग प्राप्ती ॥'*** 'स्वामी स्वरूपानंद' साधनाच सद्‌गुरू उपदेशाच्या राजमार्गाने देव-पितृ, ऋषि ऋणातून मुक्त झाल्यास प्रवृत्तीतून निवृत्ती शक्य आहे. सर्व द्वंद्वाच्या बाधा न पोहचणारे मन हेच निर्विकार होणे ही साधनेच श्रेय आहे.

'शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।'

'निस्पृहस्य तृणं जगत् ।'

कामक्रोधांच्या आहारी न जाता संसारात राहून मनावर जय मिळवून शास्त्रोक्त पद्धतीने उपासना मार्गात प्रयत्नशील रहाणे हाच प्रवृत्ती मार्ग भगवत् स्वरूप जाणून आनंद घेतो.

'ऋणत्रयमुपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेन ।'

मानव जन्म मिळवूनही आवश्यक विरक्ती नसल्यास जन्म सार्थकासाठी ऋण यांतून मुक्त होणे आवश्यक आहे. यज्ञयागादीमुळे देव ऋणाचा परिहार होतो. सत्संगतीने पितृऋण समाप्त होते व वेदपठण जपतपादी साधनांनी ऋषी ऋणांतून मुक्त होता येते. ब्रह्मचर्याचे पालन विधीयुक्त करून गृहस्थाश्रमी होऊन एक-दोन पुत्र झाल्यानंतर वैराग्य मार्गाने चित्तशुद्धी करून 'सद्‌गुरूंना' शरण जाऊन त्यांची आज्ञा पालन करून उपासना, कर्म, अंतरशुद्धीद्वारा मोक्ष प्राप्ती होते.

आनंद ब्रह्म ।

आनंद हेच आपले मूळ स्वरूप होय. हे तत्त्व मनावर ठसवून त्यातच रहावे. आपण जर आनंदात राहिलो तर दुःख, संकटे, आपत्ती कोठून येतील ? आपले तत्त्वज्ञान जाणून त्या जगकर्त्या आनंद स्वरूप प्रभूची सेवा करीत राहिलो, तर फसविणे, त्रास देणे, द्वेष करणे, मत्सर करणे, नुकसान करणे रहाणारच नाही. 'वेदांच्या' आज्ञा जशाच्या तशा पाळून त्या आनंदामध्ये डोलत रहावे. ही आर्य संस्कृती आहे. श्रद्धा, भक्ती, नीति, ज्ञान, वैराग्य या योगाने आपलं सत्य स्वरूप जाणून घेऊन त्या आनंदात मानवाने आपले कर्तव्य करीत विश्व सुखी करावे, हीच 'श्रीं'ची इच्छा आहे. श्रीसमर्थांची इच्छा प्रगट करणारे स्वामीजी इच्छा पूर्ण करीत ही माझी इच्छा आहे.

आनंदतत्त्व - ***'श्रृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा यै धामानि दिव्या नितस्थुः ।' (श्वेता २.५)***

अविनाशी परमात्म्याच्या अमर पुत्रांनो तुम्ही स्वयंप्रकाशी, तुम्ही स्वयंप्रकाशी निवासीयांनो तो ऐका. एकमेव आनंदानेच आपले जीवन व्यतीत होत होत भगवत् चरणी लीन होत.

'अविनाशी तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥'

ज्या परमात्म्याने हे सर्व जग व्यापले आहे, त्याला अविनाशी म्हणतात. ते अचेतन असल्याने चैतन्यरूप आत्म्याचा कोण विनाश करील ?

'अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्य स्व भारत ॥'

आत्मा नित्य, निर्विकार, अप्रमेय, अविनाशी असून त्याची ही सर्व विनाश होणारी शरीरे आहेत.

'यतो धर्म ततो जयः ।'

जिकडे धर्म आहे, त्या पक्षाकडे यश, कीर्ती, प्रताप, विजय असतो. सत्याचाच विजय होतो. जगात धर्म-अधर्म युद्ध होत असते. धर्माकडून अधर्माचा पराजय होतो. आत्मा अद्वितीय व अविनाशी असल्यामुळे तो कुणाला मारत नाही व तो ही मरत नाही. हे अधर्मी लोकांना समजत नाही म्हणून ते जड पदार्थाला मारतात व आपले जीवन सुखी करण्याकरता अजन्म दुःखच भोगतात.

'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥'

आत्म्याला नाश नाही. अधर्मामुळे धर्माला ग्लानी येते, तेव्हा भगवान स्वतः मानवदेह धारण करून धर्म रक्षणार्थ जगात अवतार घेतात. भगवंतच जगात आहे. जग भगवंताला ओळखत नाही. देहाला मी मानून जगणारे सर्व जीव भगवंताचीच रूपे आहेत असा उपदेश गीता तत्त्वाधाराने सिद्ध होतो.

'यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥'

जेथे श्रीकृष्णासारखे ज्ञानविज्ञान संपन्न पूर्ण ब्रह्मनिष्ठ मार्गदर्शक आहेत व जेथे अर्जुनासारखे अधर्म तसेच अज्ञान ह्यांचे दमन करण्याची तीव्र इच्छा असणारे व त्यासाठी नेहमी कटिबद्ध असणारे वीर यांची जोडी आहे. जेथे परमार्थ ध्येय व व्यवहार दक्षता असते. तेथेच ब्रह्मतेज व क्षात्रतेज एकत्र होऊन राष्ट्रकार्य, धर्मकार्य व परमात्म कार्य त्याच्याच कृपेने सिद्ध होते. श्री स्वामींनी व अनेक संतांनी हे कार्य अव्याहत चालू ठेवले आहे ही त्या प्रभुचीच लीला आहे. 'सम्यक् जगः सज्जयः ।' दैवी, असुरी, संपत्ती आणि सज्जन दुर्जनांच्या कलहांचे अंतिम निर्णय रूप असणाऱ्या सत्य पक्षाच्या विजयाची ध्वज पताका अस्मानात फडकते आहे. सारे आसमान आनंदाने भरून आनंदरूप पावसाची बरसात होत आहे व त्यामध्ये भक्तवृंद बेभान होऊन त्या आनंदात विरून जात आहेत असा स्पर्श अंतःकरणाला होतो. हीच त्या प्रभूची भेट आहे.

श्रीसद्गुरू महिमा

ईश्वराच्या कर्तेपणाच्या स्मरणात जो स्वतःचे कर्तेपण संपूर्ण विसरतो त्याला संत म्हणतात. असा ईश्वरस्वरूप होऊन अकर्तेपणाने जगणारा संतच सद्गुरूपद धारण करण्यास योग्य होतो. श्रीसद्गुरू म्हणजे एकीकडे सर्वोत्तम मानव तर दुसरीकडे मानव देहधारी ईश्वरच होय. स्वतः ईश्वर अमूर्त आहे. तसेच त्याचे वैभव व ऐश्वर्य अवर्णनीय आहे. पण अमूर्त ईश्वराचे अवर्णनीय ज्ञान, प्रेम, सौंदर्य, माधुर्य, कारुण्य व सामर्थ्य मूर्त झालेले पहायचे असेल तर ते श्रीसद्गुरूंच्या ठिकाणी पहावयास मिळते. श्रीसद्गुरूंचे जीवन म्हणजे ईश्वराच्या ईश्वरपणाचे इहलोकी दर्शन होय. ईश्वराचा ज्ञानसागर म्हणजे सद्गुरू. ईश्वराची असीम शक्ती त्यांच्या अंतःकरणात उरते. ईश्वराचे अकर्तेपण त्यांच्या प्रत्येक कर्मातून झळकते. ईश्वराची निष्कामता त्यांच्या निःस्वार्थीपणातून ओसंडते. प्रेमस्वरूप 'ईश्वर' सद्गुरूंच्या माध्यमातून भूतलावर साकार होतो. मानव व मानवेतर प्राण्यांचे दुःखहरण करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या अंगी असते. पतिताला पावन करणारी व शरणागताला पुन्हा पुन्हा सावरण्याची तळमळ फक्त सद्गुरूंपाशीच अनुभवास येते.

'वासुदेवः सर्व मिती समहात्मा । सुदुर्लभः'

'ओम तत् सत्'

श्रीमती निर्मला वि. जोशी
अनिकेत सोसायटी नं. १, बिबवेवाडी, पुणे ४११०३७.

सद्गुरु प्रारब्धाची रेषाही पुसून टाकतो. अनंत जन्मीचे हे जे खत आहे ते फाडून टाकतो. नाहीसे करतो. हिशेब तेथे चुकता होतो. तेव्हा असा हा सद्गुरु देवाहूनही मोठा म्हणून सांगितले आहे. गुरु हा सर्वात श्रेष्ठ आहे.

(श्रीमत् प. प. श्रीसद्गुरु भगवान श्रीधरस्वामीमहाराज प्रवचन 'गुरुतत्व' या पुस्तकातून)

अभयदान

श्रीश्रीधर स्वामी महाराज

(१)

यं नत्वा मुनयश्चिरेप्सितपदं गच्छन्ति निर्विघ्नतः ।
यो वै सर्वजगत्पतिः प्रभुरिति ख्यातः स्वयं निर्गुणः ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्मादतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥१॥

ज्याला नमस्कार करून फार दिवसांपासून इच्छिलेल्या परमपदास मुनी निर्विघ्नतेने पोहोचतात, जो सगुण रूपाने सर्व मायीक कार्य - समुदायांचा शास्ता आणि मायेचा महेश्वर असूनही स्वभावतः जो निर्गुण म्हणूनच प्रसिद्ध आहे, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हे मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(२)

विद्याख्या परमेश्वरी भवति या मुख्या च भूमाप्तये ।
ब्रह्मैक्यं निजमूलमर्पयति यच्छिष्टं परं प्राणिनाम् ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्मादतः ।
सर्वेभ्योऽ यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥२॥

ज्या आत्यंतिक भूमासुखाच्या प्राप्तीकरिता विद्यारूपी परमेश्वरी अत्यावश्यक आहे व हिच्यामुळे जे 'नेति नेति' म्हणून सर्व कार्यजाताच्या निराकारणाने शेवटी उरणारे ब्रह्मैक्यरूपी निजमूळ प्राणीमात्राला प्राप्त होते ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(३)

नाम्ना श्रीधर चिन्मयो धरति यो नित्यं च मोक्षश्रियम् ।
जीवानां तरणाय सद्गुरुरिति ख्यातः स्वयं शाश्वतः ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्मादतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥३॥

नित्य मोक्षश्री धारण करणारा म्हणून ज्या चिन्मात्राला श्रीधर हे नाव प्राप्त झाले, जो स्वतः, शाश्वत म्हणजे सदाचाच निर्विकार असून जीवांच्या उद्धाराकरिता म्हणून जो सद्गुरू या नावाने प्रसिद्ध झाला, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(४)

यत्प्राप्तं सनकादिभिर्मुनिवरैः प्राप्तं शुकेनापि यत् ।
यन्नित्यं ह्युरसीकृतं च ननु वै
ब्रह्मादिभिर्निर्जरैः ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च
यस्मादतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै
यतः ॥४॥

जे सनकादि मुनिश्रेष्ठांनी मिळविले, श्री शुकानेही जे आत्मसात केले, ब्रह्मादी सर्व देवश्रेष्ठहि जे अगदी उराशी बाळगून असतात, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(५)

ॐकारं च भजच्छ्रुतिर्बहुविधा ब्रूते चतुर्धाष्टधा ।
तुर्यं शुद्धमिति स्फुटं च परमं श्रीरामभद्राख्य यत् ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्मादतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥५॥

श्रुतीने ॐकाराचे चार, आठ इत्यादी बहुविध प्रकाराने, विभाग पाडून शेवटचे जे श्रेष्ठ शुद्ध स्वरूप श्रीरामभद्र म्हणून स्पष्ट केले, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(६)

न स्त्री नैव पुमान्नकाय इति यो ह्यात्मा च सर्वांतरः ।
गोत्रं तस्य न वर्णमस्ति न तथा लिंगं न वा ह्याश्रमः ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्मादतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥६॥

जे सर्वांतर आत्मस्वरूप अशरीर असल्यामुळे स्त्री हि नव्हे व पुरुष हि पण नव्हे, ज्याला गोत्र, जाती, लिंगभेद, आश्रम इत्यादी मुळीच नाहीत, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(७)

सर्वात्मा श्रुतिरप्यहो भवति यज्ज्ञात्वा न शोकं पुनः ।
सर्वोपाधिविवर्जितं भवति यच्छांतं परं निर्गुणम् ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्मादतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥७॥

ज्याला सर्वात्मा म्हणून श्रुति सांगते व ज्याचे ज्ञान झाले असता पुन्हा शोक होत नाही म्हणून म्हणते, सर्वोपाधिविवर्जित असून जे नितांत शांत व निर्गुणरूप आहे, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(८)

भेदाभेदविभेदशून्यमिति यन्नास्ति द्वयं यस्य वै ।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ह्यणुर्न महतो यद्वै महद्विश्रुतम् ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्माद्वतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥८॥

ज्याला वेगळे असे काहीच नसल्यामुळे जे द्वैत, विशिष्टाद्वैत व अद्वैत या भावनेने रहित आहे, जे सूक्ष्माहून अती सूक्ष्म असूनहिपण अणू होत नाही, जे 'महतो महीयान्' म्हणून प्रसिद्ध आहे, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(९)

अज्ञानेन विभाति दुःखमिति तन्नाशाय भोगभ्रमः ।
आनंदोऽसि न भोगकर्म तव भो वाक्यैर्महद्भिः स्फुटम् ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्माद्वतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥९॥

अज्ञानाने वासना उत्पन्न होऊन ती असह्य झाली असता होणारे ते दुःख त्या विषयाच्या भोगाने तरी नाहीसे होईल म्हणून विषयोपभोगाचा भ्रम उत्पन्न होतो. बाबा, तूच आनंदरूप आहेस, तुला हे भोगकर्म नाही, इत्यादि महावाक्यांनी जागे झाले असता जे आपण आहो म्हणून प्राणिमात्राला वाटते, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(१०)

पक्षीवापि पशुः पिशाच गण गंधर्वाश्च देवा अपि ।
आब्रह्मादि पिपीलिकान्त नृषु नो नारीषु भेदः क्वचित् ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्माद्वतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥१०॥

पशु, पक्षी, पिशाच्च, गण, गंधर्व, देवातूनहि इतकेच नव्हे तर आब्रह्मादि पिपीलिकान्त सर्व प्राणिमात्रांतून व अभ्यस्त अशा स्त्रीपुरुषभेदातूनहि ज्यामुळे भेद म्हणून कोठेही उरत नाही, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

११

भीरस्तु द्वितयात्र सा खलु वसेज्ज्ञानैकमात्रे शिवे ।
स्वानंदे विततेऽद्वये सुविमले सर्वात्मकेऽरूपतः ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्माद्वतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥११॥

भिन्नतेने भीती उत्पन्न होत असल्यास खुशाल होवो ! ज्या अद्वितीय, सुविमल, सर्वात्मक, ज्ञानैकमात्र, परमकल्याणरूप अशा स्वानंदाचे ठिकाणी त्याच्या अरूपत्वामुळे ती भीती कधीही उत्पन्न होणे शक्य नाही, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(१२)

यत्पूर्वं सकलस्य भिन्नमपि नो यस्मिन्विकारः क्वचित् ।
माया नास्ति न चैश जीवनकलनाऽविद्या न यस्मिन्मिषत् ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्माद्वतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥१२॥

जे सर्वाद्य, ज्या ठिकाणी भिन्नत्त्व आणि विकार कोठेही पण आढळत नाहीत व चंचल अशी माया, अविद्या व जीवेशकलना म्हणूनहि काही ज्यात मुळीच नाही, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

(१३)

आनंदोऽद्वय एक एव सततं ज्ञानैकमात्रोस्म्यहम् ।
कार्यं नाऽपि च कारणं किमपि वा ब्रह्मांडपिंडोपि च ॥
तद्ब्रह्मैव सनातनं विभुरहं ज्ञातं च यस्माद्वतः ।
सर्वेभ्योऽप्यभयं तनोमि कुशलं ब्रह्माभयं वै यतः ॥१३॥

ज्ञानैकमात्र असणारा आनंदरूपी मी सदाचाच हा असा अद्वितीय आहे. ज्यात कार्य, कारण व पिंड, ब्रह्मांड असे काहीच नाही, ते सनातन विभुरूप ब्रह्मच मी असे निश्चयाने मला समजून आले असल्यामुळे व मदभिन्न असणारे ते ब्रह्म अभयरूप असल्यामुळे, निरतिशय कल्याणरूप असे निरंकुश अभय, हा मी सर्व प्राणिमात्रांना देत आहे.

लेखन काळ : दि. २९.१०.१९४२

प्रसिद्धी काळ : दि. १६.१२.१९४२

संदर्भ : श्री रामदास आणि रामदासी मासिक पुस्तक, संपादक - गणेश शंकर देव. ता. २०-१२-१९४२, वर्ष २१, अंक २४७

श्री. श्रीधरस्वामी महाराज
श्रीपरमानंद मठ, शिगेहळ्ळी

प्रेषक : श्री. शरच्चंद्र शं. कोशे

आनंदस्वरूप विश्वब्रह्म

सौ. प्रभाताई करंदीकर

रेल्वे खात्यात ३१ वर्षे नोकरी. स्वेच्छा निवृत्ती दासबोध अभ्यास, समर्थ विद्यापीठ शिवपरयक उपासक पदवी परीक्षा उत्तीर्ण. मानिनी मासिकातून आध्यात्मिक व सामाजिक लिखाण.

स्वतः समर्थांनी ज्यांना भगवान म्हणून संबोधले, त्या भगवान श्रीधरस्वामींचा एक सुंदर संदेश आपण येथे बघू या –

ते म्हणतात –

अस्तित्वें जग हे असे वसत जे, तें ब्रह्मची ना दुजे ॥
भातित्वें जग हे असे दिसत जे, तें ब्रह्मची ना दुजे ॥
प्रेमत्वें जग हे असे प्रिय दिसे जे, तें ब्रह्मची ना दुजे ॥
आनंदात्मक विश्व हे सकलही, ते ब्रह्मची ना दुजे ॥

अर्थ - अस्तित्वे, भातित्वे, प्रेमत्वे पाहतां हे आनंदात्मक विश्व म्हणजेच ब्रह्म होय. माऊलींनी देखील म्हटले आहे – ***तैसे विश्व येणे नांवे । हे मिचि पै आघवे*** (ज्ञा. १४-३७७)

सरस्वतीरहस्य म्हणते,

अस्ति, भाति, प्रिय, रुप नाम ते त्यंशपंचकम् ।
आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगत् रुपं ततोद्वयम् ॥

जगत् हे अस्ति, भाति, प्रिय, रूप व नाम या पांच अंशांनीच बनले आहे. या व्यतिरिक्त इथे दुसरे काही नाही, नाम व रूप हे जगताचे स्वरूप आहे तर उरलेली तीन ब्रह्माची रुपे होत. नाम व रूप या गोष्टी मायिक म्हणून नाशवंत आहेत. ईश्वराची सृष्टीनिर्मितीची शक्ती म्हणजे माया. तिने निर्माण केलेली ही सृष्टी म्हणून ही मायिक. ज्या गोष्टी निर्माण होतात त्यांना अंत असतोच. म्हणजेच ही मायानिर्मित सृष्टी अशाश्वत व सांत म्हणजेच नाशवंत आहे. मग शाश्वत काय आहे हा प्रश्न लगेच मनात येतो.

सर्वसामान्य माणूस जे दिसतं तेच सत्य मानून चालत असतो. नाम व रूप असणाऱ्या या दृश्य विश्वातील सर्व गोष्टी म्हणूनच आपल्याला सत्य वाटतात. सत् शब्दात मूळ धातू "अस्" हा आहे. अस् म्हणजे असणे (होणे नव्हे.) म्हणून सत् म्हणजे केवळ शुद्ध अस्तित्व, जे जगाला आकार येण्यापूर्वी होते, तसेच जग नष्ट झाले तरी ते राहणार आहे.

'मी' हा या विश्वाचा एक घटक. 'मी आहे' असे म्हणताना माझ्या अस्तित्वाबद्दल मला कोणतीही शंका नाही. तसेच माझ्याभोवतीची सृष्टी मला दिसते आहेच. म्हणजे तीदेखील आहेच असे मी समजतो. आता 'मी आहे' म्हणजे काय ? ही सृष्टी आहे म्हणजे काय ? 'मी' म्हणजे हा देह ही माझी समजूत. बालपण, तारुण्य, वार्धक्य या आपल्या देहाच्या बदलत्या अवस्था. पण त्यातला 'मी' मात्र कायम 'मी'च असतो. शरीर बदलले तरी बदलत नाही तो हा 'मी' ! कारण या चैतन्यरूप 'मी'ला नाम नाही, रूप नाही, एवढेच नव्हे तर हा नामरूपात्मक देह नष्ट झाला तरी हा खरा मी, म्हणजेच नामरूपनिरपेक्ष साक्षी चैतन्य, अस्तित्वात राहणारच. कारण हा आत्मा जो चैतन्य, साक्षी अशा अनेक नावांनी ओळखला जातो तो अनादी, अनंत, अमर आहे. म्हणून मी म्हणजे शरीर नव्हे तर -

अहं निर्विकल्पो निराकाररूपो ।
विभुर्व्याप्य सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणि ।
सदा मे समत्वं न मुक्तिर्न बंधः ।
चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहं ॥
(आत्मषटक - शंकराचार्य)

म्हणजे माझे 'अस्तित्व' शाश्वत आहे कारण शिवोऽहं शिवोऽहं ।

अगदी हीच गोष्ट सृष्टीची, पृथ्वी, नद्या, पर्वत, वृक्ष सर्व काही पावसाळ्यात बहरतात, फुलतात, फळतात. नंतर ग्रीष्मात वाळून जातात. नंतर पुन्हा बहरतात - म्हणजेच ही नामरूपात्मक सृष्टी सतत बदलते ते अशाश्वत असते. त्यालाच आपण मायिक, नाशवंत म्हणतो.

देह नाशवंत, सृष्टी नाशवंत. मग आपल्या अवतीभवती मृत्यू पावलेली माणसे कोठून आली होती ? कोठे गेली ? मी कोठून आलो व कोठे जाणार ? हे सर्व जग जर नाशवंत आहे तर मग सत् काय आहे ? ते कोठे आहे ? हे जग कोणी निर्माण केले ? प्रत्येक गोष्ट कोणी केल्याशिवाय होत नाही. मग माझ्यासह या सृष्टीचा कर्ता कोणीतरी असलाच पाहिजे. पण तो दिसत तर नाही म्हणून तो नाहीच का ? पाने, फुले, फळे यांनी बहरलेला वृक्ष पाहिला की, त्याची निर्मिती एका लहानशा बीजापासून झालेली आहे हे आपण जाणतो. पण बी फोडून पाहिले तर आत काहीच नसते. पण तो महान वृक्ष सूक्ष्म व अव्यक्त रूपाने तेथेच असतो, हे मानावेच लागते. हे त्याचे अस्तित्व जसे आपण मानतो, अगदी त्याचप्रमाणे या जगताची निर्मिती, अत्यंत सूक्ष्म, अव्यक्त, निर्गुण, निराकार, परब्रह्मापासूनच झालेली आहे. म्हणजे ह्या जगाचे अधिष्ठान परब्रह्मच आहे. जगत् हे परब्रह्मावर अध्यस्त आहे आणि अध्यस्त नेहमी अधिष्ठानातच लीन होते तसेच हे दृश्य विश्वही कल्पांती परब्रह्मातच लीन होते. परब्रह्म हे अत्यंत सूक्ष्म व अव्यक्त असले तरी जगताची निर्मिती हे त्याचे व्यक्त वैभव आहे.

आता 'भातित्वे' जग हे ब्रह्मच असे म्हटले आहे ते बघू या.

'भा' म्हणजे प्रकाशणे. परब्रह्म हे स्वयंप्रकाशी आहे. अगदी मूर्तीमंत प्रकाशच म्हणा ना ! तेच चिद्रूप - चैतन्यरूप - जिवंतपणाची जाणीव आहे. सर्व चराचर सृष्टीला ते प्रकाशित करते. (कठोपनिषद म्हणते - तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (अ. २ श्लोक १५) ज्ञानाच्या प्रकाशाने अज्ञानाचा अंधःकार नष्ट झाला की त्याचे दर्शन होते. आत्मदर्शन होताक्षणीच जगताचे मिथ्यत्व लक्षात येते. पण त्याच वेळी त्या ज्ञानदृष्टीला जगतात सर्वत्र भरून राहिलेले परब्रह्मतत्त्वही दिसते. देहबुद्धी नष्ट होऊन खोट्या 'मी'चा नाश होतो आणि खरा 'मी' परब्रह्मस्वरूपच आहे याचे ज्ञान सच्चिदानंदरूपाने अनुभवास येते. तेच तत्त्व सर्व जग व्यापून असल्याची जाणीव देते. साक्षीभावाने या चिद्रूप ब्रह्माची अनुभूती घेताना ती अवस्थाही

ब्रह्मरूपात विलीन होते. जग व ब्रह्म यातील भेद गळून पडतो. कारण त्या अधिष्ठानावर जगत् अध्यस्त आहे, हे ज्ञान होताच जगत् दृष्टीला दिसत असले तरी चित्सूर्याच्या प्रकाशात सर्व काही ब्रह्मस्वरूपच दिसून येते. आपल्या अवतीभवती सर्वत्र प्रत्येक लहानसहान गोष्टींना व्यापून असलेले त्या परब्रह्माचे अस्तित्व जाणवत राहते आणि अशाप्रकारे स्वतःसह या सृष्टीत ईश्वर भरून राहिलेला पाहता येणे हा सत्याचा साक्षात्कार होय - आत्मसाक्षात्कार होय. ***'ऐकांशेन स्थितो जगत्'*** (भ. गी. अ. १०-४२), ***'आता पै माझे एक अंशे हे जग व्यापिले असे'*** (ज्ञा. १०-३१७) असे भगवंत स्वतः म्हणतात. पुरुषसूक्ताद्वारे आपल्या साक्षात्कारी ऋषींनी देखील ***'त्य तिष्ठत् दशांगुलम्'*** असे उद्‌गार सर्व काही व्यापून राहिलेल्या परब्रह्माविषयी काढले आहेत. त्यांनी त्याची अनुभूती घेतली आहे.

आता आनंद व प्रेम हे तर त्या परब्रह्माचे प्रत्यक्ष स्वरूपच. विश्वाचे रूप हे अत्यंत मनोहर, चित्ताकर्षक, नेत्राल्हाददायक आहे. निसर्गाच्या सहवासात एका आनंदाखेरीज कोणतीच भावना उरत नाही. हिमालयासारखा शुभ्रधवल, पवित्र पर्वत, पापनाशिनी, सुखदायिनी गंगा, वसंत ऋतूतील, वर्षाऋतूतील हिरवीगार निसर्गशोभा हे सगळे आपल्याला खूप प्रिय वाटते, आनंद देते. हे त्या परब्रह्माचे ऐश्वर्य आहे. भगवंतांनी भ. गीतेच्या दहाव्या अध्यायात सांगितलेल्या त्यांच्या विभूती या विश्वांतर्गतच आहेत ना ! आपण त्यांच्या प्रेमातच पडावे अशीच या सर्वांची मंगल, उदात्त, भव्य रूपे आहेत. सगळीकडे ते एकमेव परब्रह्मच नटले आहे. त्या परब्रह्माचाच अंश असल्याने आपलेही मूळ स्वरूप आनंदच आहे. परंतु या स्वरूपाचे विस्मरण झालेल्या जीवाला ऐहिक सुखदुःखे दुखी करतात. निद्रा सुखदायक वाटते कारण तेवढ्या काळात जीव इतर उपाधींपासून मुक्त असतो. वेगळ्या वातारणात निसर्गाच्या सान्निध्यांत सुख - आनंद वाटतो. कारण उपाधीपासून आपण तेव्हा लांब असतो. आपल्या आवडत्या गोष्टींत, मग ती चित्रकला असो किंवा गायन असो, लेखन असो किंवा वाचन असो, त्यात आपण सर्व विसरतो तेव्हा आपल्याला सुखच वाटते. कारण थोडा वेळ का होईना आपण इतर प्रापंचिक गोष्टी विसरून त्यांत तल्लीन झालेलो असतो. म्हणजे संसारिक उपाधि वजा केल्या, तर आपले मूळ स्वरूप आनंदमयच आहे.

हे चमचमणाऱ्या ताऱ्यांनी शोभून दिसणारे आकाश, चंद्र, सूर्य, नद्या, डोंगर, सागर, घनदाट वृक्षराजी या सर्वांमध्ये शुद्ध अस्तित्व तत्त्व (सत्) म्हणून, परिपूर्ण ज्ञानतत्त्व (चित्) म्हणून आणि प्रेमासह आनंदतत्त्व (आनंद) म्हणून आपल्याला पाहता येणार नाही का ? या सगळ्यांत अव्यक्त परब्रह्म भरून राहिलेले आहे, त्याची अनुभूती घेता येणार नाही का ? संत तुकारामांना वृक्षवल्ली सगेसोयरे वाटतात, संत सावता माळी 'कांदा, मुळा, भाजी अवघी विठाबाई माझी' असे म्हणतात. तर ***'भरला घनदाट हरि दिसे'*** असे ज्ञानदेवांचे सांगणे आहे. आपल्या संतमहात्म्यांनी परब्रह्माचे हे आनंदमय स्वरूप अनुभवले होते म्हणूनच संत ज्ञानेश्वरांनी चांगदेवांना केलेल्या उपदेशात ***'काही नहोन आहे अवघाचि जो'*** असे म्हटले आहे. तसेच समर्थांनी ***'जे झाले ना चाले ! जे बोले ना डोले ! अवघे आपणा संचले ! येकलेचि ते !!'*** असे वर्णिले आहे.

सुरुवातीला दिलेल्या भगवान श्रीधरस्वामींच्या श्लोकांतून केवढा मोठा आशय व्यक्त झाला आहे. त्यांचे जीवन जर आपण अभ्यासले तर ते स्वतःदेखील सत्, आनंदस्वरूप म्हणजेच स्वमात्रच (अस्तित्व) आणि सचिन्मात्रत्व (ज्ञानरूप अस्तित्व) यासह आनंदाने परिपूर्ण असे व्यक्तिमत्त्व होते – ते ब्रह्मस्वरूपच आहेत मग त्यांना सद्‌गुरू, ब्रह्म, ॐकार, साधुपुरुष काहीही म्हणावे म्हणून तर समर्थांनी त्यांना भगवान म्हटले.

या जगात आपल्याला रहायचे आहे. जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचा काळ आपण येथे व्यतीत करणार आहोत. त्या काळात विश्वाचा हा सच्चिदानंदस्वरूपातील अनुभव घेऊन त्या परब्रह्माचे विश्वरूप ओळखण्याचा आनंद मिळवून हा नरदेह सार्थकी लावायलाच हवा आणि त्यासाठी नामरूपात्मक विश्वातच भरून राहिलेल्या केवलानंदस्वरूप परब्रह्माचे दर्शन घ्यायला हवे. त्यासाठी निर्मळ, ज्ञानी, आरस्पानी दृष्टी मात्र हवी. परब्रह्माच्या नामरूपाने व्यक्त होण्याच्या या खेळालाच जगत् म्हटले आहे. जगताचे अधिष्ठान ते परब्रह्मच असल्याने त्याचे दर्शन हेच खरे शाश्वत सुख होय. आनंद हाच होय. सत्याचे ज्ञान होताच जगताचे स्वप्नरूप लक्षात येऊन अधिष्ठानरूप परब्रह्माचे स्पष्ट दर्शन होईल.

आणि हा ब्रह्मानंद शोधायला कुठे लांब जायला नको. आपल्या अंतरंगातही तेच स्वरूप आहे. समर्थांनी म्हटल्याप्रमाणे

असो ऐसे सकळही गेले । परंतु येकचि राहिले ।
जे स्वरूपाकार जाले । आत्मज्ञानी ॥ ३-९-५९

ज्याने आत्मा व परमात्मा हे अद्वैत जाणले, चैतन्यरूप जाणले, त्या आत्मारामाचे दर्शन घेतले, ते अमर झाले. कारण परब्रह्म स्वरूपाचा साक्षात्कार झाल्यावर मुक्ती म्हणून काय वेगळे उरले ? म्हणून सर्व जीवसृष्टी आली आणि गेली तरी संत मात्र अमर झाले. कारण जे जे म्हणून आत्मज्ञान होऊन स्वस्वरुपाशी एकरूप झाले तेवढे त्याक्षणीच अमर झाले. विश्वात भरून राहिलेले हे आनंदस्वरूप आपल्याला अनुभवता आले तर आपल्यासारखे भाग्यवंत आपणच. कारण –

'आनंदात्मक विश्व हे सकळही ते ब्रह्मची ना दुजे !'

भगवान श्री श्रीधरस्वामी महाराजांना कोटी कोटी प्रणाम.

सौ. प्रभा करंदीकर

पाटील पर्ल 'बी', गोविंदनगर, मुंबई नाका, नाशिक ४२२००९.

प. पू. श्रीधर स्वामींची उपासना

श्री. शांताराम गो. पोतदार

बी.एस्सी.(ऑनर्स). प. पू. श्री नानामहाराज तराणेकर अनुग्रहित. नागपूरच्या शांतीपुरुष व हरिद्वारच्या समन्वय साधना व इतर मासिकांतून लिखाण.

जो मजचि एकालागी । कर्मे वाहातसे आंगी
जया मीवांचोनि जगी । गोमटे नाही
दृष्टादृष्ट सकळ । जयाचे मीचि केवळ
जेणे जिणयाचे फळ । मजचि नाम ठेविले
भूते हे भाव विसरला । जे विठीमिचि आहे बांधला
म्हणोनि निर्वैर जाहला । सर्वत्र भजे

(ज्ञानेश्वरी ११/६९६, ६९७, ६९८)

हे संपूर्ण वर्णन ज्यांना तंतोतंत लागू पडते ते आहेत प. पू. श्रीधर स्वामी महाराज. भारतभूच्या पवित्र अंकावर फार पूर्वीपासून अनेक साधूसंत जन्मले. जे स्वतःच देवरूप होते व काही मानवी देहातून तपसामर्थ्याच्या वाटे देवदेवता स्वरूप झाले. अशाच एका मानवी स्वरूपात जन्मलेल्या पण श्रद्धा, भक्ती व खडतर तप सामर्थ्याच्या बळावर भगवान ही बिरूदावली प्राप्त करून घेतली तेच प. पू. श्रीधर स्वामी महाराज होत. भगवत भक्त व सदाचारी माता-पित्यांच्या अढळ श्रद्धेने, श्रीक्षेत्र गाणगापूर येथे वर्षोन वर्षे केलेल्या सेवेचे तपफळ म्हणून ७ डिसेंबर १९०८ रोजी श्रीदत्त जयंतीच्या सुमुहूर्तावर त्यांना ही पुत्रप्राप्ती झाली.

जीवनाच्या पूर्वार्धात स्वामींना अगणित संकटांना तोंड द्यावे लागले होते. पण ते त्यातून तावून-सुलाखून बाहेर पडले व शिक्षणासाठी पुण्याला दाखल झाले. त्या काळात ते माधुकरी मागत असत, त्रिकाल स्नान संध्या व पूजा करीत असत. विशेष कोणाशी न बोलता त्यांचा काळ अनुसंधानातच जात असे. एकदा माध्यान्ह स्नानाचे वेळी त्यांची व श्री. पळणिटकर गुरुजींची गाठ पडली. श्री. पळणिटकर गुरुजी नैष्टिक ब्रह्मचारी होते व हिंदु धर्माचे जाज्वल्य अभिमानी असून आचारनिष्ठ पारमार्थिक विचारसरणीचे होते. ते व्यायाम शिक्षक म्हणून शाळेत नोकरी करीत व गरीब विद्यार्थ्यांना आश्रय देत. त्यांचा व श्रीधर स्वामींचा परिचय वाढला.

सज्जनगडावर वास व समर्थांचे दर्शन

श्री. पळणिटकरांच्या सूचनेप्रमाणे श्री स्वामी तपासाठी सज्जनगडावर जाण्यास तयार झाले. श्री रामदास स्वामींवर श्रीधर स्वामींची पूर्वीच पूर्ण निष्ठा होती. त्याप्रमाणे विजयादशमीच्या शुभदिनी सन १९२७ साली ते सज्जनगडावर पोहोचले. सन १९२७ च्या अश्विनी पौर्णिमेपासून सन १९३० च्या माघ वद्य नवमीपर्यंत त्यांचे वास्तव्य गडावर होते. श्री समर्थांच्या समाधीजवळ त्यांनी निःष्काम सेवा सुरू केली. समर्थ मंदिराची झाडलोट, पाणी भरणे, गंध उगाळणे, प्रदक्षणा, नामजप अशा कायिक सेवा त्यांनी आरंभिल्या. तेथे त्यांनी सेवेचा आदर्श घालून दिलेला होता. श्रीधरस्वामी स्वयंपाक करीत परंतु त्यातही त्यांचे अंतःकरण ओतलेले असे. कारण नामस्मरण अखंड चालू असावयाचे व नामस्मरणाने सुसंस्कृत झालेले अन्न रुचकर व चित्तशुद्धिपर होत असे. त्यांनी एकदा सेवा पत्करली की, मग त्यात कसलीही कमतरता नसावयाची. या त्यांच्या नैतिक सेवेत अहंकाराना कसलाही भाव नसावयाचा. सज्जनगडावर ते जणू जिवंत समर्थांची सेवाच करीत असत. त्यांची वाणी अत्यंत मधुर होती व जीवन अत्यंत निःसंग होते व यामुळे रात्रंदिवस स्थिर ठेवलेले आत्मानुसंधान हेच समाधी-सुखप्राप्त करून देणारे साधन ठरले. परंतु श्रीधर स्वामींच्या तपोत्कर्षणामुळे मत्सरग्रस्त झालेल्यांनी स्वामींची खडतर परीक्षा घेतली. तथापि ते तेथेही यशस्वी झाले. तपामुळे सद्‌गुरूंची कृपा होते व आत्मसाक्षात्कार होतो. या त्यांच्या निष्ठेला फळ आले व सन १९३० साली दासनवमीच्या दिवशी स्वामीजींना समर्थ रामदास स्वामींनी दर्शन दिले.

सज्जनगडावरून प्रयाण

दर्शनानंतर समर्थांनी स्वामींना दक्षिणेकडे जाण्याची आज्ञा केली व ती मानून स्वामींनी कर्नाटकात प्रवेश केला. गोकर्ण महाबळेश्वर येथील साठ वर्षांनी होणाऱ्या अष्टबंध सोहळ्याला ते उपस्थित राहिले. यानंतर ते शिगेहळ्ळीस स्वामी शिवानंद यांचेकडे आले. तेथे पूर्ण ऐक्य पावलेले श्रीधरस्वामी योगी व योगसिद्धी प्राप्त झालेले शिवानंदयोगी यांच्यात वेदांत सिद्धांतावर चर्चा झाली. १९४२ च्या विजया दशमीस श्रीसमर्थांच्या आज्ञेवरून श्री श्रीधर स्वामींनी संन्यासदिक्षा ग्रहण केली. आचारविचार संपन्न, भक्ती व ज्ञान संपन्न, वैराग्य संपन्न अशा श्रीधर स्वामींच्या पुढे श्री आद्यशंकराचार्यांचा आदर्श होता. सन १९३० ते १९३५ या कालखंडात त्यांचा कर्नाटकात संचार झाला व ते १९३५ साली गडावर परतले. या कालावधीत त्यांनी संस्कृत, मराठी, हिंदी व कानडी भाषेतून विपूल ग्रंथलेखन केले. मराठी भाषेतील आर्य संस्कृती हा एक विशाळ ग्रंथ, श्रीरामपाठ, श्रीसमर्थपाठ याशिवाय मारूती माहात्म्य व श्रीशिवशान्तस्तोत्रतीलकम् ही संस्कृत स्तोत्रे त्यांनी लिहिलेली आहेत. या व्यतिरिक्त इतरही देवदेवतांची लहान-मोठी स्तोत्रे लिहून भक्तीसेवा सादर केलेली आहे.

प. पू. श्रीधर स्वामींची गुरूभक्ती अति निस्सीम होती. त्यांच्या जीवनात व भक्तीत समर्थ सांप्रदायासमवेत दत्त सांप्रदायाचाही समावेश होता. त्यांनी लिहिलेल्या श्रीदत्त प्रार्थना व श्रीदत्त करुणार्णव हे परमार्थातील भाविकांना ज्ञानाचे दालनच मिळालेले आहे. त्यांच्या सात्त्विक बुद्धीला देवदेवतांचे आकर्षण स्वाभाविकच होते. त्यांनी लिहिलेल्या 'श्री शिवशान्तस्तोत्रतीलकम्' त्यांच्या मनोभावनेचा आविष्कार दर्शवितात. सेवाधर्मावर त्यांचा फार विश्वास होता. ते म्हणत

सेवा हे साधन सेवा हे-चिंतन
सेवा हेच जीवन भक्त जीवा
अनन्य भक्ताने सद्गुरू सेवेने
जन्माचे मरणे चुके सत्य

या वचनावर त्यांची नितांत श्रद्धा होती. कदाचित हस्त, कर्ण, नेत्रद्वय, सेवेसाठी कमी पडत असतील म्हणून –

हजार नेत्र दे मला तुझीच मूर्ती पाहण्या
हजार कर्ण लाभु दे शब्दरूप ऐकण्या
हजार हस्त लाभता पूजनात मग्न मी
तुझेच नाम येवु दे हजार मम मुखातुनी
आंसवे तया पदी हजार नेत्र वाहु दे
भक्ति पूजनी तुझ्या पदी हजार वाहु दे

अशा मनोभावनेचे दर्शन त्यांच्यामध्ये व्यक्त होते. ते नेहमी सांगत की ध्यान व नाम हे दोन्ही भक्तीचे मार्ग शिष्य आचरणात आणतो तेव्हाच त्याच्या मनाची शुद्धी होवू लागते व यालाच साधना म्हणतात.

श्रीसद्गुरू स्तवन

भगवान श्रीधर स्वामींनी १३ श्लोकांत सद्गुरूंची आर्त प्रार्थना केलेली आहे व ते श्लोक म्हणजे त्रयोदशक मंत्रच आहेत. यात त्यांनी भक्ती, साधनेचे मर्म वर्णिलेले आहे. परमार्थाचे एक अत्यंत सोपे व सहज रूप त्यांनी दाखवून मार्गदर्शन केले आहे.

पहिल्या ओवीत ते म्हणतात –

जय जया श्री गुरुमाऊली । तुझ्या कृपेची जीवा साऊली
तुजविण न वाली कोणी । भवतापा या ॥१॥

श्री गुरुमाऊलीचा जयजयकार करून ते म्हणतात की, तुझ्या कृपेची सावली आहे म्हणूनच मी जिवंत आहे व तुझ्या व्यतिरिक्त या जगतात मला दुसरा कोणीही नाही. अशाच प्रकारची प्रार्थना प. पू. वासुदेवानंद सरस्वतींनी

'त्वं सर्वस्वं नो प्रभो विश्वमूर्ते' या शब्दात केली आहे.

मी माझे हे दयाळा । जुरवोनि प्रतिबाळा .
उपेक्षा करू नेणसी कृपाळा । शरणागताची ॥५॥

यात जो आशय स्वामींनी व्यक्त केला आहे तोच स्वामी स्वरूपानंदांनी

माझे माझे लोप पाऊ दे । तुझे तुझे उगवू दे ।.
कोण असे मी तो मी तोची । सहजपणे कळु दे ।

वा

मी माझे मावळो सर्व । तूं तुझे उगवो आता ।

या भक्तीच्या स्वरूपात गाइला आहे. सर्वार्थाने सद्गुरूला शरण गेल्यावर भक्ताची कशी उन्नती होते हे दुसऱ्या, चवथ्या, सातव्या व नवव्या श्लोकात वर्णिले आहे. सहाव्या श्लोकात शरीर, इंद्रिये व वासना सद्गुरू चरणी समर्पित केलेल्या आहेत. तू माझी उपेक्षा करू नकोस अशी कळकळीची विनंती पांचव्या व नवव्या श्लोकात आहे. अशा प्रकारे परम कृपाळू सद्गुरूला शरण जाताना काय असावे वा काय नसावे याचा उहापोह केलेला आहे. तेव्हा ज्याच्या अंतरंगात पराकोटीची भक्ती, तीव्रतम तळमळ व त्यासाठी रात्रंदिवस सावधानता बाळगणाऱ्यांना सगुण दर्शनाचा लाभ होतो अशी ग्वाही दिलेली आहे.

'दर्शने प्रशस्तिशी ठावो' या ज्ञानेश्वरांच्या वचनाप्रमाणे अनुभव, महाराज श्रीधर स्वामींच्या दर्शनाने होत असे. त्यांची जीवनयात्रा म्हणजे भक्ती, शक्ती व दृढ निश्चय या गोष्टींचा एक सुरेख मणिकांचन योग आहे.

'स्वयंतीर्त्वा परान् तारयेत' हे त्यांच्या जीवनकार्याचे प्रमुख सूत्र होते. अखिल जगताला ब्रह्माभिमुख करण्याची मनीषा व जिद्द त्यांनी बाळगली होती व त्यासाठी प्राणाचीही पर्वा केलेली नाही. स्वतः सर्व प्रकारचे दुःख पचवीत, जन्मभर एका निर्मळ आनंदाचा, आचरणासह पुरस्कार केला. दुरितांचे तिमिर जावो यासाठी कणाकणाने झिजत राहिले. त्रिविध तापांनी होरपळून निघालेल्यांना, आत्मघातासाठी उद्युक्त झालेल्यांना त्यांनी बाधा, पीडा, आधि-व्याधी, संकटे व विघ्ने यांतून सुटण्याचा अचूक मार्ग दाखवून त्यांना जीवन जगण्याचा विशुद्ध आनंद मिळवून दिला आणि वेदान्त व तत्त्वज्ञान याचा सुलभ भाषेत प्रसार करण्यात त्यांचा हातखंडा होता. त्यांनी आपल्या जीवनात लहान-मोठे ४० ग्रंथ लिहिले. जीवनात सत्संग धरावा, सद्ग्रंथांचा अभ्यास करावा, सत्याचा मार्ग धरावा, याचा सतत उपदेश केला. ते नेहमी समाधी सुखात दंग असत. अनेक भक्तांना त्यांनी कुलधर्म, कुलाचार व पूजाविधी हे उपाय सांगितले. सन १९६० मध्ये ते एकांतवासात शिमोगा जिल्ह्यातील वरदहळ्ळी येथे मठात रहात होते. १९७२ साली त्यांचे मौन संपले आणि १९-४-१९७३ या दिवशी श्रीक्षेत्र वरदपूर येथे श्रीधराश्रमात स्वामींनी महासमाधी घेतली. पण कार्याच्या रूपाने ते चिरंजीवच आहेत. त्यांच्या समग्र जीवनाबाबत असे म्हणता येईल की,

ज्ञानाचे भरले अथांगहि इथे
भाण्डार सर्वा खुले
घे जे काढुनि मानवा तुज रुचे
हस्तद्वया आपुले
या या हो जन हो लुटाच अवघे
अल्पांश हो ना उणे
अस्थानंदि परी हि स्वामी विसती
लोकार्थ यांचे जिणे

शां. गो. पोतदार
१५८८ सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०.
दूरध्वनी २४३३७५६२

'सूर्याचा प्रकाश माझ्या एका वस्त्रानी सबंध झाकुळावा, झाकून टाकावा असे जर मी मानले तर ते जसे अशक्य आहे, माझ्या वाणीने, मी सद्गुरुचे वर्णन करणे म्हणजे तितकेच अशक्य आहे.'

(श्रीमत् प. प. श्रीसद्गुरु भगवान श्रीधरस्वामीमहाराज प्रवचन 'गुरुतत्त्व' या पुस्तकातून)

श्रीमत् प. प. भगवान श्रीधरस्वामी महाराज यांचे सिद्ध चरित्र

सौ. रजनी काळे

निवृत्त सरकारी कर्मचारी, 'शिवधरघळ' येथील 'उपासक' परीक्षा उत्तीर्ण.

प. प. भगवान श्रीधर स्वामी महाराज यांच्या ओवीबद्ध सिद्ध चरित्राची काव्यरचना त्यांचे परमशिष्य श्री. सदुभाऊ कुलकर्णी यांनी केली आहे. माझा आणि श्री. कुलकर्णी यांचा परिचय शिवथर घळीच्या उपासक या परीक्षेच्या निमित्ताने झाला. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली माझा उपासक या परीक्षेचा अभ्यास झाला आणि गुरू शिष्य या नात्याने आमचा परिचय वाढला. त्यावेळी त्यांनी मला हा ग्रंथ दिला. ग्रंथाचे वाचन झालेवर असे लक्षात आले की, किती महान व्यक्ती आपल्याला समीक्षक म्हणून लाभली आहे.

गेली चौदा वर्षे 'ओंकार ट्रस्ट' मार्फत संत साहित्यावर 'कल्याणी' नावाचा एक अंक दरवर्षी प्रकाशित केला जातो. या वर्षीचा अंक श्रीमत् प. प. भगवान श्रीधर स्वामी महाराज यांचे साहित्यावर काढण्याचे ठरल्यावर या ग्रंथाची मला तीव्रतेने आठवण झाली आणि पुन्हा या ग्रंथाचे वाचन व मनन झाले.

श्रीसमर्थांच्या पूर्ण कृपेने पावन झालेले आणि त्यांच्याच आज्ञेवरून संन्यासाश्रम स्वीकारलेले श्री. प. प. भगवान श्रीधर स्वामी महाराज हे या ग्रंथाचे चरित्र नायक आहेत. यामधे भक्ती, ज्ञान, वैराग्य यांचा समावेश असून भाषा अतिशय सोपी व रसाळ आहे. सर्व कथानक ओव्यांच्यामधे गुंफलेले असल्यामुळे ते गेयपण झाले आहे. वाचताना अजिबात कंटाळा येत नाही. सद्गुरूंच्यावरील निरतिशय प्रेमाने हा ग्रंथ लिहिला गेला असल्यामुळे त्यामधे आलेले माधुर्य हे आत्यंतिक भक्तीपोटी आलेले आहे. अन्यथा इतक्या मोठ्या ग्रंथामधे ठायी ठायी मधुर रस पाझरलेला आढळून येणे केवळ अशक्य आहे.

या ग्रंथाची एकूण ओवी संख्या चौदा हजार तीनशे इतकी असून त्याची चार खंडामध्ये विभागणी केलेली आहे. यातील **पहिल्या खंडामध्ये** श्री स्वामीजींच्या जन्मापूर्वीची कौटुंबिक परिस्थिती कुळाच्या उद्धारासाठी झालेला त्यांचा जन्म, बालपण, शिक्षण, त्यामध्ये आलेल्या अडचणी व सज्जनगडावरील तीन वर्षांचे त्यांचे वास्तव्य, सद्गुरू भेटीसाठी केलेली खडतर तपश्चर्या व सद्गुरूंच्या कृपाप्रसादाचा लाभ याचा समावेश आहे. **खंड दोन** मधे दक्षिणेकडील साक्षात्कारी परिभ्रमण, वेगवेगळ्या गावांना दिलेल्या भेटी, शिवानंदांची भेट, त्यांचे मार्गदर्शन व तत्त्वचिंतन, शिग्गेहळ्ळीच्या मठाजवळील गुहेमधे वास्तव्य, शंकरानंदांची भेट, सज्जनगडावर परत जाऊन श्री समर्थांशी गुह्य संवाद, त्यानंतर शिग्गेहळ्ळीला पुनरागमन याचे वर्णन आहे. **तिसऱ्या व चौथ्या खंडामध्ये** भारत भ्रमणामधे वेगवेगळ्या स्थळांना दिलेल्या भेटी, वेगवेगळ्या विषयांमध्ये महान असणाऱ्या पुरुषांच्या भेटी, त्यांच्या समवेत झालेले तत्त्व विवेचन, अध्यात्म बोधपर प्रवचने, धर्मरक्षणासाठी केलेली जनजागृती, गृहस्थी साधकाला व निस्पृहाला केलेला बोध व दिलेले अनुग्रह या सर्वांचा समावेश आहे. यातील खंड ३ मधील अध्याय चार व चौदामध्ये अनुक्रमे श्री प्रभू रामचंद्र व श्रीदत्तमहाराज यांचे त्यांना झालेले प्रत्यक्ष दर्शन याचा पण उल्लेख आहे. थोडक्यात या चार खंडाच्या सिद्ध चरित्रामध्ये श्री स्वामीजींच्या जन्मापासून ते त्यांच्या महानिर्वाणापर्यंतच्या सर्व घटना यामध्ये आलेल्या आहेत.

सामान्य जीवास पापपुण्याच्या पूर्व संचितानुसार राहिलेल्या वासना पूर्ण करणेसाठी मानवी देह प्राप्त होतो परंतु श्री स्वामींचा जन्म त्यांच्या वंदनीय माता-पित्यांच्या दिव्य तपाने, अनुष्ठानाने व श्रीदत्त प्रभूंच्या कृपाप्रसादाने झालेला असल्यामुळे ते जन्मतःच नित्य, शुद्धबुद्ध व मुक्त होते हे या चरित्रावरून दिसून येते. त्यामुळे 'सिद्धचरित्र' हे नाव या चरित्रास समर्पक असेच आहे.

श्री स्वामीजींचे बालपण लाडचिंचोळी, गुलबर्गा व हैदराबाद या ठिकाणी गेले. प्राथमिक शिक्षण हैदराबादला पूर्ण झाले. नंतर पुढील शिक्षणासाठी ते पुण्याला आले. त्याच वेळी विचारांची दिशा अंतर्मुख होऊन प्रवृत्ती मार्ग का निवृत्ती मार्ग, ऐहिक सुख का पारलौकीक सुख, क्षणिक आनंद का चिरकाल आनंद याचे द्वंद्व मनामध्ये सुरू होते. अर्थातच जन्मतःच मुक्त असणाऱ्या स्वामीजींनी पारलौकीक सुखालाच प्राधान्य देऊन पुढील जीवनाची वाटचाल सुरू केली. श्रीसमर्थ हेच आपले सद्गुरू आहेत याची खुणगाठ मनाशी पक्की करून सद्गुरू सान्निध्यामध्ये उपासना करणेसाठी ते १९२७ च्या दसऱ्यास सज्जनगडावर पोचले. तिथे पोचल्यावर येणाऱ्या अडीअडचणींवर मात करून खडतर तपश्चर्येने सद्गुरू भेटीची इच्छा तृप्त करून घेतली. १९३० च्या दसऱ्यास त्यांना श्री समर्थांचे प्रत्यक्ष दर्शन घडले व अनुग्रह पण मिळाला. आत्मसाक्षात्काराची अनुभूती घेऊन मानवी जीवन कृतार्थ केले.

या पुढील स्वामींचे जीवन म्हणजे दक्षिणेकडील केलेला पायी प्रवास. या प्रवासात श्रीस्वामीजी विश्वपरमात्म्याशी एकरूप झाले. शिग्गेहळ्ळीच्या परमानंद मठात ज्ञान संन्यासाने त्यांना वरले आणि पुढील जीवनात 'श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य भगवान श्रीधर स्वामी' या नावाने ते ओळखले जाऊ लागले. जीवन मुक्तावस्था प्राप्त होऊनसुद्धा त्यांची ज्ञानोत्तर भक्ती कमी झाली नाही. भारत भ्रमणामध्ये अनेक ठिकाणी त्यांनी केलेले यज्ञयाग, नामसप्ताह, प्रवचने, अनेक ग्रंथ व स्तोत्रे यांची रचना, त्याद्वारे त्यांनी केलेले समाज प्रबोधन हे त्यांच्या ज्ञानोत्तर भक्तीचेच द्योतक आहे.

श्री स्वामीजींच्या कालखंडामध्ये श्रीसमर्थ संप्रदायाला मरगळ आलेली होती. परंतु श्री समर्थांची शिकवण डोळ्यासमोर ठेवून ***'समर्थ आहे***

चळवळीचे । जो जो करील तयाचे । परंतु तेथे भगवंताचे । अधिष्ठान पाहिजे ॥' आणि 'जे जे आपणासी ठावे । ते ते इतरांसी सिकवावे । शहाणे करून सोडावे । सकळ जन' श्री समर्थांच्या उक्तीनुसार जनजागृती करून संप्रदायाला आलेल्या मरगळीचे सावट दूर केले. त्यासाठी त्यांनी समर्थ सेवा मंडळाची स्थापना करून लोकांना एकत्र आणले व संप्रदायाच्या कार्याची रूपरेखा ठरवून दिली, हे या ग्रंथावरून समजून येते.

श्री श्रीधर स्वामीजींनी स्वतःसाठी आठ प्रतिज्ञा केल्या होत्या त्या खालीलप्रमाणे

१) आमरण अस्खलित ब्रह्मचर्य पाळीन २) द्रव्याला शिवणार नाही ३) कोठेही मठपति होऊन रहाणार नाही ४) गरीबाला शक्य होण्या इतक्या साध्या गरजा ठेवीन ५) स्त्री पुरुषांना समदृष्टीने बोध करीन ६) अखिल स्त्री समाज मातेप्रमाणे मानीन ७) देह निर्वाहाच्या गरजा कमी करून लोक कल्याणासाठी मी तन, मन, धनाने झटेन ८) जमेल तितका प्रयत्न करून धर्माची अवनती घालवून जग सुखी करीन.

या प्रतिज्ञा यशस्वी होण्यासाठी जीवनभर ते समाजाशी संपर्क ठेऊन मनाने एकांतवासात राहिले. देही असून विदेही अवस्था त्यांनी तहहयात भोगली.

अशा देहधारी विरागी पुण्य पुरुषास शतशः प्रणाम. तसेच त्यांचा सर्व जीवन प्रवाह ओवींमध्ये गुंफणाऱ्या प्रापंचिक सत्पुरुषास (श्री. कुलकर्णी) यांनापण त्रिवार वंदन करून लेखन समाप्ती.

सौ. रजनी काळे

डी-२, 'कपिल मल्हार' सोसायटी, बाणेर रोड, पुणे - ४११०४५.

॥ प. प. श्रीधरस्वामी महाराज यांचा 'उज्ज्वल संदेश' ॥

डॉ. सौ. सुमती देशपांडे

एम.ए. मराठी, एम.एड., पीएच.डी. मराठी. हिंदी भाक्ड काव्य - एक अभ्यास. ३० वर्षे नोकरी. कर्मवीर भाऊराव पाटील, हिरे हायस्कुल, उपमुख्याध्यापिका म्हणून निवृत्त. ३ वर्षे संत नामदेव अध्यासनात संशोधन सहाय्यक. संत साहित्यावर निरनिराळ्या मासिकांतून लेख.

इ. स. १९५२ मध्ये प. पू. श्रीधर स्वामी श्री काशीक्षेत्रामध्ये एकांतात राहात होते. त्यावेळी सज्जनगडावरील साधकांना मार्गदर्शनपर पाठविलेले पत्र म्हणजे हा 'उज्ज्वल संदेश' आहे. साधकांना अनेक प्रकारे मार्गदर्शन करून, परमार्थातील साधकांनाही अत्यंत आत्मीयतेने आणि वात्सल्याने स्वानुभवच निवेदन केले आहेत. सर्वांचे जीवन सर्वार्थाने कृतार्थ व्हावे, धन्य व्हावे म्हणून अत्यंत कळकळीने, तळमळीने हा संदेश दिलेला आहे. प्रत्येकाने हा संदेश आत्मविश्वासाने, श्रद्धापूर्वक आचरणात आणल्यास प. पू. श्रीधरस्वामींचा उद्देश सफल होईल यात संशय नाही.

या 'उज्ज्वल संदेशात' उपनिषदे, गीता, ज्ञानेश्वरी, दासबोध यातील उपदेशांचेच मूळ सोप्या भाषेत, सर्वांना समजेल अशा स्पष्टीकरणाने सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे पत्र लिहिण्याचा उद्देश सांगताना ***'देवाचे वैभव वाढवावे । न्यूनपूर्ण पडोंचि नेदावें । चढतें वाढतें वाढवावें । भजन देवाचें ॥'*** प्रत्येकाने आपापले काम जबाबदारीने करण्यास शिकावे. दुसऱ्याच्या मदतीने किंवा कोणाच्याही मार्गदर्शनाची वाट पाहू नये.***'महंते महंत करावें । युक्ती बुद्धीने भरावें ॥'*** हा समर्थ रामदासांचा दासबोधातील उपदेश लक्षात घ्यावा. श्रीगुरूकुलाची कल्पना समर्थांनी मांडली. तीच श्रीधरस्वामींनी उचलून धरली. कारण गुरूकुलात राहणारे साधक अहोरात्र गुरूच्या सान्निध्यात राहून 'सावध, साक्षेपि, आगम-निगम शोधक, ज्ञान-विज्ञान वेधक' असा तयार होतो. समर्थांनी व्याप वाढविला. पण तो त्यांना आवडतो. कारण 'व्याप तितकें वैभव' असेच त्यांचे सांगणे आहे. व्यापाने विरक्ती कसाला लागते, अचल ज्ञाननिष्ठा अनुभवास येते, आत्मविश्वास वाढतो, सर्व प्रकारचे चातुर्य अंगी बाणते. श्रीगुरुपरंपरा चालविली जाते. ***'सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ?'*** सत्संगतीचा महिमा यातून वर्णिला आहे. प्रत्येकाला ही कर्मभूमी जी प्राप्त झालेली आहे, ती शरीर धारण केल्यावर तेथे एक क्षणभरही कर्म केल्याशिवाय राहू नये. 'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' गीतेतील या तत्त्वानुसार कर्म केल्याशिवाय एकक्षणभरही माणूस राहू शकत नाही. मग त्याच कर्माची दिशा 'आपण तरून जगासी तारी' अशीच असावी. श्रीगुरूंच्या उपदेशानुसारच चालावे. ***'गुरुपदिष्टमार्गेण तद्विना पतनं भवेत् ।'*** असे उपनिष्यसीला ओव्यांचे सांगणे आहे. ***'चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ।'*** सत्पुरुषाच्या संगतीत रहाण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे त्यांच्या बोलण्यात, आचरणात, मनात एकच एक विचार असतो. कोणताही भेद आढळत नाही. तसेच अंतःकरणाच्या शुद्धीचे महत्त्व सांगितले आहे. 'सत्यमेव जयते नानृतम्' हे लक्षात ठेवावे. ईशोपनिषदातील तत्त्वही ***'उपासनेचे उत्तीर्ण व्हावें । भक्त जन वाढवावे ।'*** हेच सांगते. अंतःकरणाची शुद्धी ही श्रीगुरूंच्या उपदेशाने, त्यांच्या सततच्या सेवेने, त्यांच्या सान्निध्याने होत असते. सर्वगुण संपन्न कोणीही नसतो. पण एका ध्येयाची मंडळी मनाने एकत्र आली तर 'संघे शक्तिः' म्हणून एखादे कार्य एकजुटीने अत्यंत सुंदरतेने पार पडते, म्हणून साधकांना 'एकमेकां साह्य करू । अवघे धरू सुपंथ ।' अशी उदात्त धारणा ठेवण्यास सांगितले आहे. ***'नाही उच्च, नाही नीच परी । राजा रंक एकचि सरी ॥'*** अशी समानतेची भावना, सत्कार्याला पुष्टी देत असते. साधकांच्या मनाचा विचार करताना प्रारब्धाचाही विचार करावा लागतो. 'प्रारब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारी निवर्तते ।' प्रारब्ध कर्मानुसार प्रत्येकाची वृत्ती होते. ती वृत्ती सत्संगात राहून सेवा, उपासना, श्रवण, मनन, ध्यानादिक चालवून बदलू शकते. वृत्तीचे वैराग्य हे सत्संगात राहिल्याने, अभ्यासाने येते. विवेकाने येते. वैराग्य वृत्तीने देहाची विस्मृती होते. अंगी पूर्ण तत्त्वनिष्ठा बाणून वृत्ती बहिर्मुख न होता, त्याला 'एकान्त' अनुभवता येतो.

मनाच्या बद्ध व मुक्त अशा दोन अवस्था असतात. बद्धावस्थेत त्याला तनु, तनय, कामिनी, कांचन इत्यादी विषयांचे वेड असते. सर्वसामान्य माणसे यातच गुरफटलेली असतात. 'मुक्त' अवस्था प्राप्त होण्यास बराच कालावधी लागतो. उपासना लागते. 'छांदोग्य' उपनिषदात अन्नाचे महत्त्व वर्णन केले आहे. अन्न पवित्र घरचे, पवित्र भावनेने केलेले असावे. अन्नाप्रमाणे मन बनते. तसेच अन्नग्रहण करतानाही पवित्र वातावरण असावे. ***'जनीं भोजनीं नाम वाचें वदावें ।'*** किंवा ***'वदनि कवळ घेता नाम घ्या श्रीहरीचे ।'*** अशा तऱ्हेचे अन्नसेवन करतानाही काही नियम पाळण्याचा प्रघात आहे. धान्याचे उत्पन्न वाढवावे, त्याबरोबर 'न कंचन वसती प्रत्याचक्षीत' म्हणजे दारावर आलेल्या कोणत्याही अतिथीला दुरूत्तर देऊ नये हेही एक व्रत सांगितलेले आहे. 'अतिथिर्विष्णुः यज्ञभोक्ता' असे म्हटले आहे. सृष्टीचे पालन करणारा विष्णु अतिथीरूपाने संतुष्ट होतो. म्हणून 'अतिथी देवो भव' अशी आपली परंपरा सांगते. समर्थांना वैदिक आचरणाची आणि वैदिक धर्माची आवड होती. मर्यादापुरुषोत्तम धर्ममूर्ती श्रीरामाच्या न्यायनीतीचे वर्तन जगाला तारक आहे. पुरुषांनी रामाचा आणि स्त्रियांनी सीतेचा आदर्श ठेवावा. त्यांच्या मुलांनी श्रीमारुतीरायांचा व त्यांचेच अवतार असणाऱ्या श्रीसमर्थांचा कित्ता गिरवावा असे प. पू. श्रीधरस्वामी म्हणतात. धर्माप्रमाणे स्त्रियांचेही रक्षण करण्याचा संदेश यातून दिलेला आहे.

गृहस्थ धर्माचेही मोठेपण वर्णन केलेले आहे. गृहस्थाश्रम हा प्रवृत्तिमार्ग आहे. या आश्रमामुळे सृष्टीची रचना, सृष्टीचे पोषण होते, त्याचे वर्णन करताना म्हटले आहे,

'यथामात्यस्माश्रित्य वर्तन्ते सर्व जन्तवः ।'

तथा गृहस्थ माश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥'

गृहस्थ धर्मात नैवेद्य वैश्वदेवाशिवाय अन्न पवित्र होत नाही असे म्हटले आहे. साधु, संन्यासी, ब्रह्मचारी, दीनदुबळा, अंध, पशु, पक्षी इत्यादी सर्व अन्नाचे भागीदार आहेत याची जाणीव ठेवावी. अन्नाप्रमाणे प्रपंचात धनही महत्त्वाचे आहे. *'प्रपंची पाहिजे सुवर्ण । परमार्थी पंचीकरण ॥'* पण प्रपंचातले धन हे पुरून ठेवण्याकरता नसून सर्वांना देण्याकरता आहे. *'यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीयागतिर्भवति ।'* तृतीय गती म्हणजे संपत्तीचा नाश होतो. पाप पुण्याबद्दलच्या कल्पनाही स्पष्ट केल्या आहेत. कोणत्याही पापाच्या क्षालनार्थ सर्वांना गायत्री मंत्राचा जप, नामस्मरण करण्यास सांगितले आहे.

'नामे पाषाण तरले । असंख्यात भक्त उद्धरले ॥'

असे नामस्मरणाचे महत्त्व विशद केले आहे. कर्माबद्दल नित्यनैमित्यिक कर्म, अकर्म, विकर्म इत्यादींचा विचार मांडलेला आहे. गीतेतील विचारांना या बाबतीत आदर्श मानले आहे. पूर्वजन्माच्या कर्माप्रमाणे व या जन्माच्या आचरणाप्रमाणे त्या त्या स्वभावाचा मनुष्य बनतो. उत्तम पुण्यकर्मे करणारा सत्पुरुष होतो. तसाच पापकर्मांने मनुष्य पापी बनतो. विषय वासनेने बांधल्या गेलेल्या जीवाला मनोबोधातून उपदेश केलेला आहे. त्या वासनेचा एकदा क्षय झाला की, त्यालाच 'मुक्त' म्हणतात. श्रीसमर्थ संप्रदायात ब्रह्मचारी निस्पृहाप्रमाणे. निस्पृह गृहस्थही - मठाधिपति महंत होते. त्यांची लक्षणेही सविस्तर सांगितलेली आहेत. समर्थ संप्रदाय व वारकरी संप्रदाय यांचे हार्दिक आपुलकीचे नाते होते, याची अनेक उदाहरणे दिलेली आहेत.

जीवाच्या रूपाने हा ईश्वर या शरीरात वास करून असल्यामुळे तो त्या सकळ मांगल्याने मुक्त अशा सुखरूपावरच प्रेम करतो. त्या देहालाच 'मी' समजतो. अहंकाराने व्याप्त होतो. *'देह देऊळ, आत्मादेव । कोठे धरू पाहता भाव ॥ देव ओळखोनि जीव । तेथेचि लावावा ।'* असा उपदेश केला आहे.

श्रीसमर्थांबद्दलचे प्रेम प्रकट करताना प. पू. स्वामी म्हणतात, 'श्रीसमर्थ' हे नाव कानावर यायचा अवकाश की, एका दिव्य स्फूर्तीचा मनात प्रवेश होतो. सर्व सामर्थ्याची ती तेजस्वी मूर्ती डोळ्यांपुढे प्रकाशू लागते. ती मूर्ती डोळ्यांपुढे आल्यावर कसल्याही मनुष्याला त्या धर्मोद्धारकाच्या आणि देशोद्धारकाच्या प्रचंड शक्तीचा क्षणभर साक्षात्कार होतो. आजही या अलोट सामर्थ्यानिशी श्री समर्थ सज्जनगडावर विशेष रूपाने वास करीत आहेत.' हा सज्जनगड म्हणजे अचाट अशा दैवी सामर्थ्याचे परम पावन स्थळ आहे. परमार्थाचे अधिष्ठान आहे. या ठिकाणी भक्तीची फलश्रुती पूर्णपणे पहावयास मिळते.'

भक्तीचेनि योगे देव । निश्चयें पावती मानव'

हा संदेश येथे मिळतो. या 'उज्ज्वल संदेशातून' प. पू. श्रीधरस्वामी संदेश देतात की, 'ज्या धर्माकरिता श्रीराम अवतरले, ज्या धर्माकरिता श्रीसमर्थांची लीला मानवी तनु प्रगट झाली त्या धर्माच्या उन्नतीला व त्या राष्ट्राच्या उत्कर्षाला जे म्हणून आवश्यक असते ते सर्वही तद्धर्मियांना व तद्देशियांना देऊन आपले म्हणून मानलेले पाकून ठेवावे अशी मी त्यांच्याच चरणी प्रार्थना करून हा संदेश पूर्ण करतो.'

डॉ. सौ. सुमती देशपांडे
३६/४, एरंडवणा, पांडुरंग कॉलनी,
'संकल्प' बंगला, पुणे ४११०३८. दूरभाष : २५४३०५७६

पाळणा

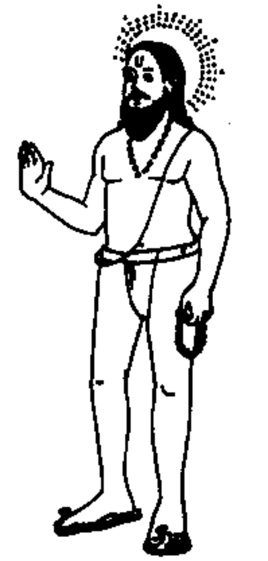
बाळा जो जो रे श्रीधरा दत्तात्रय अवतारा ।
बाळा जो जो रे ॥ धृ. ॥
धर्मग्लानीनें अवनीसी, पीडा होत अतीची,
म्हणुनी प्रार्थितसे, ती देवा, धावा सोडविण्यासी ॥बाळा॥
करिती तीव्र तपा, आईपिता, पुत्रप्राप्तीसाठी
श्रीदत्तक्षेत्रीं, प्रभु पावे, वर दे 'येईन पोटी' ॥बाळा॥
चिंचोळी गावी, मातेला कमला नाम सतीला,
डोहाळे होती, बोलत ती धर्मोद्धारा करी मी ॥बाळा॥
होता अवधि पुरा नऊमास, मार्गशीर्ष मासात,
दत्तजयंतीला गुरुवारी, येति प्रभु जन्मासी ॥बाळा॥
सायंसंध्येची, शुभवेळा दत्तात्रय जन्माची,
बालक शुभ झाले, आनंदें, राज्यच अपुलें केलें ॥बाळा॥
कीर्तन जयघोषें, सर्वत्र वातावरण पवित्र ।
वेदांचें घोष, बाळासी, गाती शुभसामासी ॥बाळा॥
अनसूयाअत्री, आई-पिता, सौख्य समाधिस मिळती,
प्रेमेंजन सारे, बाळाचें दर्शन घ्याया येती ॥बाळा॥
सज्जनगिरीवरतीं, आनंदे कळस श्रींचा डोलें,
शिष्योत्तम आले, धर्माचे पालक उदया आले ॥बाळा॥
श्रीधर नांव पुढें, ठेवियलें पेढे सर्वा दिधले,
त्या मम गुरूराजा, वंदन हें काव्यमिषें या केलें
बाळा जो जो रे श्रीधरा, दत्तात्रय अवतारा,
बाळा जो जो रे ॥
प. प. भगवान् श्रीधरस्वामींचे चरणी सादर सप्रेम अर्पण
॥ श्रीसद्गुरूः प्रीयताम् ॥

— लक्ष्मण शंकर भावे

मी वेगळा आणि देव वेगळा, अशी भावना प्रत्येकाच्या ठिकाणी असते. पण ती अनर्थक आहे, याची कल्पना कोणाला नसते. देव अथवा परमात्मा, परमेश्वर, याचे स्वरूप आनंदाहून वेगळे असू शकत नाही. आनंदाहून मी वेगळा म्हणताना दुःखरूपीच होतो तो. आणि या दुःखाचा अनुभव घेण्याकरताच तो जन्ममरणाच्या प्रवाहात पडतो. दुःखरूप शरीराची प्राप्ती त्याला होते.

(श्रीमत् प. प. श्रीसद्गुरु भगवान श्रीधरस्वामीमहाराज प्रवचन 'गुरुतत्त्व' या पुस्तकातून)

॥ दिव्य गुरुमंत्र ॥

डॉ. अजित कुलकर्णी

बी.ए. (तत्त्वज्ञान), एम.ए. (तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र), पीएच.डी. श्रीमद् भगवत गीता - एक जीवन प्रणाली - रजिस्ट्रार बी. एम. सी. सी. कॉलेज. पुस्तके, लेखमाला प्रसिद्ध. गेली ३० वर्षे प्रवचन, कीर्तन, व्याख्यान – श्री ज्ञानेश्वरी, भागवत, दासबोध, रामकृष्ण विवेकानंद इ. चा गाढा अभ्यास. शंकराचार्यांकडून गौरव पुरस्कार. पुणे महानगरपालिका आदर्श शिक्षक व गौरव पदक. धर्मभूषण पदवी – श्रीमंत शंकराचार्य (पुरी) १९९६.

ॐ नमः शान्ताय दिव्याय, सत्यधर्मस्वरूपिणे ।
स्वानन्दामृत तृप्ताय, श्रीधराय नमोनमः ॥

सन १९६७ पासून पू. श्रीधरस्वामी हे श्रीक्षेत्र वरदपूर येथे एकांतात होते. अनेक भक्तजनांनी वरील गुरू मंत्राचा अर्थ विचारल्यामुळे दि. ३०.९.७२ रोजी पू. स्वामींनी या मंत्राचा अर्थ टेप रेकॉर्डवर टेप करून सर्वांना उपलब्ध करून दिला. त्याचा भावार्थ, आशय येथे आपण पाहणार आहोत.

पू. श्रीधरस्वामींनी हा ३२ अक्षरांचा मंत्र तयार केला असून यातील प्रत्येक अक्षराला दिव्यत्वाचा स्पर्श झाला आहे. पू. स्वामीजी या मंत्राचा गुरुमंत्र म्हणून उपदेश करीत असत. श्री स्वामीजी ही उपासना कधी व्यक्तीगत किंवा सामूहीकरूपाने करावयास सांगत असत.

या मंत्राचे चार पाद (विभाग) आहेत :

एक - ॐ नमः शांताय दिव्याय

दोन - सत्य धर्म स्वरुपिणे

तीन - स्वानन्दामृत तृप्ताय

चार - श्रीधराय नमो नमः

अशा प्रकारे हा मंत्र चतुष्पाद रूपात आहे. या मंत्राला सद्गुरुंच्या अमोघ वाणी व तपः सामर्थ्याचा दिव्य स्पर्श असल्यामुळे साधकांच्या अंतःकरणात वात्सल्य, प्रेम निर्माण होते व भगवंताचा साक्षात्कार होवू शकतो.

ॐ नमः शांताय दिव्याय :

ॐ शब्द मूळ मंत्रात नाही. तरी तो ओंकार स्वरूप असल्याने वेदोक्त परंपरेप्रमाणे तो येथे लिहिला आहे. ओंकार हा निर्गुणाचा वाचक व दर्शक आहे. त्यामुळे येथे त्याचा उच्चार करणे संयुक्तीक होते.

'नमः' या शब्दाचा अर्थ ऐक्यात्मक नमस्कार असून मी व माझे सर्व परमात्मपदी समर्पण करीत आहे. हा याचा भाव व अर्थ आहे.

'शांताय' या शब्दाचा अर्थ म्हणजे ही एक अवस्था असून परब्रह्माची ही अवस्था आहे. त्यामुळे हा शब्द ब्रह्मसूचक आहे. परमब्रह्मांचे निष्प्रपंच हे अद्वितीय स्वरूपच आहे.

'दिव्याय' हा शब्द 'दिव्' या धातूपासून झाला असून याचा अर्थ प्रकाशित करणे. हे परब्रह्म स्वयंप्रकाशित आहे. त्यामुळे हे परब्रह्म (शांताय) विनम्र भावाने (नमः) प्रकाशित (दिव्याय) होते.

हे परब्रह्म रूप स्वयंप्रकाशी असून त्याने हे चराचर व्यापले आहे.

सत्यधर्म स्वरुपिणे

हे परब्रह्म सत्य धर्म स्वरूपी आहे. सत्य हे त्रिकालाबाधित आहे. परब्रह्माची सत्ता ही जगत्‌रूप आहे. हेच शुद्ध व यथार्थरूप आहे. हे सत्य कसे तर सत्यम्, अनंतम्, ब्रह्म आहे. हे सगुण व निर्गुण एक असून कार्य व कारण दोन्ही एक असल्याने ते सत्य रूप आहे.

या सत्याचा एकच धर्म आहे, तो म्हणजे आनंद ! कारण धर्माचे स्वरूप नित्य, शाश्वत असल्याने हे सत्य आनंदरूप आहे. म्हणूनच हे ब्रह्म सत्य धर्म स्वरूप आहे. हा 'अयंतु परमोधर्मः' आहे. हा धर्म कोणता ? तर 'यंत्र योगेन आत्मदर्शनः' म्हणजे आत्मदर्शन होणे. या सत्याचा धर्म म्हणजे आनंदरूप आत्म्याचे दर्शन होणे. ते कसे तर *'सकल धर्मामध्ये धर्म । स्वरुपी राहणे हा स्वधर्म ॥'* असा हा धर्म आहे.

स्वरुपिणे म्हणजे मी व ते. जीव व ब्रह्म दोन्ही एकरूप असून त्या स्वरूपात राहणे, म्हणजेच आनंद स्वरूपात राहणे हा आहे.

तेव्हा परब्रह्मरूप सत्यधर्म आनंद स्वरूप असून त्याला नमस्कार असो.

स्वानंदामृत तृप्ताय :

हे गुरुरूप स्वस्वरूपाच्या आनंदात आहे. तेव्हा या आनंदाकडे पाहण्याची दृष्टी हवी. या स्वानंदात अमोघ शक्ती आहे. स्व-स्वरूपाचा आनंद म्हणजे संसारातील वस्तूपासून मिळणारा आनंद नाही. हा विषयांचाही आनंद नाही. 'स्व' चे ज्ञान झाल्यामुळे होणारा आनंद आहे. जीवभाव संपलेला असतो व अमृतासमान का तर तो एकदा प्राप्त झाला की, तो कधीही नष्ट होत नाही. म्हणून तो 'अमृत' असतो. या स्वानंदाचे अमृत का ? तर या आत्मस्वरूपाच्या अनुभवासाठी देहसंगच असण्याची आवश्यकता नसते. यात मूक आनंदाशी ऐक्य असते.

या पुन्हा वासनादी गोष्टी, जन्म-मरण परंपरेशी संबंध येत नसल्याने तृप्ती असते. येथे केवळ आनंद असतो ते हे 'तृप्ताय' आहे.

तेव्हा माझी स्वस्वरूपाच्या आनंदानी तृप्ती होवो.

श्रीधराय नमो नमः

ज्याने मोक्षश्री धारण करून दुसऱ्यालाही मोक्ष प्राप्त करून देण्यासाठी जो अनुग्रह देतात, त्या श्रीधरांना माझा नमस्कार असो.

या मंत्रात दोन वेळा 'नमः' व एकदा 'नमो' शब्द आला आहे. 'नमो' हा जीव म्हणतो, तर प्रथम नमः म्हणजे जीव शरण आला आहे. अखेरच्या नमः म्हणजे ब्रह्माशी ऐक्य आहे. जीव, शरण येतो तेव्हाच मोक्षपदावर आरूढ होवून स्वानंदरूपाच्या प्राप्तीने तो तृप्त होतो.

तेव्हा सद्गुरू कृपेने परब्रह्माशी ऐक्य होवून 'श्री' (मोक्ष) धर प्राप्त होतो.

सारांश रूपाने अर्थ

ज्याचे स्वरूप शांत असून, जो सत्यधर्म स्वरूप आहे, जो स्वानंदरूप आहे, तो मला प्राप्त होवून तृप्त करावे, अशा श्रीधरांना माझा नमस्कार असो.

फलश्रुती

या मंत्राचा जो कोणी नित्य श्रद्धेने जप करेल, त्याला मोक्षप्राप्ती होईल. असा आशीर्वाद हा स्वतः श्रीधर स्वामींनी दिला आहे. या मंत्राची अनुभूती अनेकांना आली आहे. याने साधक मोक्षाचा अधिकारी बनतो. साधकाचे जीवन कृतार्थ होते. या गुरूमंत्रात अपार शक्ती आहे. या मंत्राचा १०८ वेळा जप करून ते अभिमंत्रित पाणी घेतले, तर रोगराई, कोणतीही बाधा नष्ट होते. १०८ वेळा जप करणे शक्य झाले नाही तर १६ वेळा वा ३२ वेळा या मंत्राचे पठण करावे. (हे अनुभूतीतून सांगितले आहे.) याचाही लाभ होतो. अशी ही मंत्राची महत्ता श्री सद्गुरू श्रीधर स्वामींनी सांगितली आहे.

डॉ. अजित कुलकर्णी
३४६, शनिवार पेठ, नवीन मराठी शाळे समोर,
पुणे ४११०३०. फोन : २४४८७०३० (निवास)

श्रीधर तत्त्व दर्शन

श्री. श्याम गोविंद वैजापूरकर

"तत्त्वे तत्त्व जेव्हा सरे, तेथे मी पण कैसा उरे, मीपण गेलीयाची कळे, श्रीधर तत्त्व" वरील ओवीचा भावार्थ असा आहे की, पूर्ण मी गेल्यावाचून श्रीधर तत्त्व हे मानव बुद्धीला कधीही आकलन होण्यासारिखे नाही ! बुद्धीचे प्राधान्य तो पावितोच आहे. जो पावितो आहे हे स्फुरण होत आहे ! अहं पण स्फुरणाच्या पलीकडील स्थिती प्राप्त झाल्यावरच काही अर्थात श्री श्रीधरतत्त्वाचे बोध संभव आहे ! बोध हा शब्द बुद्धीच्या कक्षेत येतो म्हणून ह्याला बोध ह्या शब्दाने स्वीकारता येत नाही. बोध ह्या शब्दाचा उल्लेख 'वंध्यापुत्र' ह्याप्रमाणेच करता येईल. 'एको हं' ह्या स्थितीच्या पलीकडे गेल्यावर जी अवस्था प्राप्त होते तेच श्रीश्रीधर तत्त्व ! खरं म्हणजे परब्रह्म तत्त्वाच्या पलीकडचे कोणी तत्त्व असेल तर ते श्रीश्रीधर तत्त्व ! श्रीधर-तत्त्वाचे काही प्रमाणावर वर्णन ऋषीमुनींनी केल्याप्रमाणे खालील श्लोकाने करता येईल.

नमः शांताय विश्वाय, सत्यधर्म स्वरूपिणे
स्वानंदामृत तृप्ताय, श्रीधराय नमो नमः

अहंपणाचा संपूर्ण निरास झाल्यावर जी खरी दिव्यता व शांतता प्राप्त होते तेच खरे आपले सत्यस्वरूप आहे ! ते सत्य स्वरूप निरुपाधिक आहे म्हणजे त्या सत्य स्वरूपापासून मिळणारा आनंद कोणीही उपाधी विशेषांनी प्राप्त होऊ शकत नाही. असे जे निरंतर मोक्ष सुखात रमणारे श्रीधर तत्त्व आहे त्याला माझा नमस्कार असो. वरील श्लोकाच्या उत्पत्तीविषयी एक हकीकत जी लेखकाला श्रीधर स्वामींचा अंतरंग शिष्य पू. दत्ताबुवा रामदासी, सज्जनगड, सातारा यांच्याकडून मिळाली ती खालील प्रमाणे आहे. श्रीधर स्वामी महाराज समर्थ आज्ञेप्रमाणे दक्षिण प्रांतात धर्म जागृती करून जेव्हा पांच वर्षांच्या कालावधीनंतर आपल्या मायदेशी सज्जनगड येथे आले तेव्हा पू. स्वामी महाराजांची गाठ पू. दत्ताबुवा रामदासी जे अध्यात्म साधनेसाठी, समर्थ सेवेसाठी सज्जनगड येथे आलेले होते पडली. तेथेच पू. स्वामींचा आध्यात्मिक अधिकार व सिद्धावस्थेचा अनुभव आल्यावर पू. दत्ता बुवा रामदासी यांनी पू. स्वामी महाराजांचे शिष्यत्व स्वीकारले व त्यांच्या बरोबरच परत दक्षिण भागात धर्मजागृतीसाठी निघाले असता शिरसी तालुक्यात पू. स्वामींचे अनुष्ठान चालू असताना हा प्रसंग घडला. पू. स्वामी महाराज पहाटे चार ते सकाळी आठ पावेतो एकांतिक ध्यानात बसायचे व ध्यानात कोणाचाही व्यत्यय न यावा ह्याची खबरदारी पू. दत्ता बुवा यांना दिली होती. पू. स्वामी महाराज खोलीत एकांतिक ध्यानात असताना पू. दत्ता बुवा रामदासी जे खोलीच्या बाहेर पहारा देत बसले होते त्यांच्या कानी संस्कृत श्लोकांचे उच्चारण बरेच लोक खोलीच्या आत समवेत स्वरात म्हणत आहेत असा आभास झाला. त्यांनी खातरी करून घेतली की, हे शब्द खोलीच्या आतूनच येत आहेत. पू. स्वामी महाराज खोलीत एकटेच ध्यानात बसले असता व मी बाहेर पहारेकरी म्हणून उभा असता आत लोक कसे शिरले हे आश्चर्यच वाटत होते. त्यांनी उच्चारलेले संस्कृत शब्दांचे टिपण करून ठेवून घेतले. पू. स्वामी महाराज एकांतिक ध्यान संपल्यावर बाहेर आल्यावर पू. स्वामी महाराजांकडूनच हा खुलासा करू, असे निश्चित केले. पू. स्वामी महाराज खोलीच्या बाहेर आल्यावर पू. दत्ता बुवा रामदासी यांनी विनम्रपणे वरील प्रसंगाचा खुलासा करण्यास पू. महाराजांना विनंती केली. पू. स्वामी महाराजांचे बोलणे जे पू. दत्ताबुवा रामदासी यांच्याशी झाले ते खालीलप्रमाणे आहे – 'मी निर्विकल्प समाधीत असताना ऋषी, मुनी, देवगण हे सारे माझी स्तुती करण्यासाठी आले होते व तू जे ऐकले व टिपण करून ठेवले आहे ते काही खोटे नाही हे श्लोक नजीकच्या काळात श्रीश्रीधर मंत्रराज म्हणून प्रसिद्ध होणार आहे ज्यात श्रीधर तत्त्वाचे स्पष्ट स्वरूप आढळते.' हा मंत्रराज लोकांना धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष चतुर्विध पुरुषार्थ सिद्धीसाठी संजीवन मंत्रच होणार आहे ! ह्या मंत्राला कोणीही मांत्रिक कसलेही बंधन घालू शकणार नाही व त्या बरोबरच मुमुक्षुजनांना अत्यंत अल्पकालावधित स्वरूप साक्षात्कार घडवून देण्याचे अपूर्व सामर्थ्य ह्या मंत्रात आहे.' पू. स्वामी महाराजांच्या वरील वाक्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांच्या अनुग्रहीत व जे पू. स्वामी महाराजांचे अनुग्रहीत नाही अशा बऱ्याच भक्तसमुदायला झाला आहे व होत आहे व पुढेही होत राहील. लेखकाची प्रारब्ध योगानी स्वामी समर्थ अक्कलकोट महाराज, शिरडी साई बाबा यांच्या बऱ्याच भक्तांची गाठ पडली असता भक्तांनी असे सांगितले की, आम्हाला शिरडी साई बाबा व स्वामी समर्थ अक्कलकोट यांनी दृष्टांत देऊन श्रीश्रीधर महाराजांचा जप करायला सांगितला आहे व ह्या मंत्र सामर्थ्यांनी त्यांची रोजची सांसारिक अडीअडचण सहज नाहीशी होऊन शांती व समाधान लाभते आहे. 'शरणागताला ब्रह्मनिष्ठ करणे हा माझा हट्टच आहे ! देहाचे बंधन सोडल्यावर श्रीधर तत्त्व जे जनांना देहाचा परिसीमेत बद्ध झालेले वाटत होते ते आता फारच व्यापक झाले आहे. त्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव श्रीश्रीधर महाराजांच्या माध्यमाने सर्वांनी घ्यावा व श्रीधर तत्त्वाचा प्रत्यक्ष साक्षात्कार करून घ्यावा ह्या दृष्टीने घडलेले लेखन कार्याला विराम देत आहे.

श्री. श्याम गोविंद वैजापूरकर
'श्रीकृपा' १२६, अभ्युदय सोसायटी,
पोलीस मैदानाजवळ, जोधपूर.

श्रीधर स्वामींचे सुंदरकांड अर्थात मारुती महात्म्य

श्री. जयंत गजानन कुलकर्णी

डी.एम.ई., डी.बी.एम. १६ वर्षे नोकरी इंजिनियरिंग कारखान्यात, १६ वर्षे स्वतःचा धंदा इंजिनियरिंग प्रॉडक्टमध्ये.

सुंदरकांडच का लिहिले : सुंदरकांडाचे महात्म्य

श्री. प. प. भगवान श्रीधरस्वामींना सुंदरकांडच पुन्हा लिहिण्याची प्रेरणा का झाली ? मुलतः सुंदरकांडांच्या निमित्त्याने प. प. भगवान श्रीधरस्वामींना समाजाला मारुती महात्म्य सांगायचे आहे. सुंदरकांडाच्या १२१ श्लोकांमधील पहिल्याच श्लोकात शेवटच्या चरणात भगवान प. प. श्रीधरस्वामी म्हणतात,

'शिवच अवतरे हा मारुती ही सुकीर्ती'

श्रीधरस्वामींना अभिप्रेत असलेले सुंदर विश्व हे त्यांना भक्तीच्या माध्यमातून समाजापुढे मांडावयाचे होते. श्री मारुतीराया व श्रीसमर्थ हे श्रीधरस्वामींचे आदर्श आहेत. श्री समर्थांनी तर साक्षात त्यांना अनुग्रह दिला. त्यामुळेच मारुतीरायांचे चिंतन म्हणजे शक्ती, बुद्धी, युक्ती व बलसंपन्न सौंदर्याचे दर्शन व चिंतन. वीरमारुती लंकापुरीतील रावणाचे अहंकार निर्दालन करायला निघाला. तमोगुणाचा निःपात करण्याच्या योजना या प्रतापमारुतीने कशा पार पाडल्या याचे समग्र वर्णन म्हणजे 'सुंदरकांड'.

मारुतीरायांचा पराक्रम, प्रयत्नवाद, वाटेतील संकटांवर केलेली मात, मोहाचे क्षण व त्यावर केलेली कुरघोडी, जीवनात आवश्यक असलेला व सीतामाईच्या वागण्यातून दाखविलेला सोशिकपणा, सहनशीलता हे सर्व सूत्ररूपाने मांडण्यासाठी व समाजाला गोष्टीरूपाने समजावण्यासाठी प. प. भगवान श्रीधरस्वामींनी सुंदरकांडाचे प्रयोजन केले. श्रीमारुतीराया हे रुद्राचे अवतार ! 'सार्थ शिवमहिम्नस्तोत्रामध्ये' एक महत्त्वाचा श्लोक आहे. ती स्तुती श्रीमहादेवाची आहे. अर्थात श्री मारुतीरायांना पण लागू पडते.

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे ।
सुरतरुवरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालम् ।
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

अर्थात हे रुद्रा, ईश्वरा सागराचे पात्र करावे, पर्वतांची काळी शाई करून त्यात मिसळावी कल्पतरूंच्या फांदीची लेखणी करावी आणि भूमी हाच लेखनाचा कागद करावा. ती लेखणी घेऊन देवी शारदा जरी सदा लिहीत बसेल तरी तिला तुझ्या थोरवीचा पार लागणे शक्य नाही.

संतांच्या लीला व प्रतिमा आगळ्या वेगळ्या असतात. त्यांना समजणे, समजून घेणे जातिवंत भक्तालाच शक्य असते. कारण प्रत्येक संत मूलतः प्रतिभाशाली, प्रज्ञावंत असतोच व त्याला स्फुरलेले शब्द हे शब्द नसून मंत्र असतात. श्रीधरस्वामींना स्फुरलेले सुंदरकांड अर्थात श्रीमारुतीमहात्म्य म्हणूनच अद्‌भुत आणि अलौकिक आहे.

श्रीमारुतीमहात्म्य व मारुती उपासना

श्रीमारुतीराया कीर्तीवंत, दीनबंधु, ब्रह्मचारी, धैर्यमेरू व रामसेवक ! साहजिकच श्रीधरस्वामींना पण वाटू लागले की आपणही मारुती स्तुती लिहावी व निग्रही, निष्ठापूर्वक भक्ती करणाऱ्या मारुतीरायाच्या स्तवनाने वाणी व लेखणी तोषवावी. श्रीधरस्वामींना एकूण १२१ श्लोकांचे सुंदरकांड स्फुरले. एका रात्रीत अत्यंत ओघवत्या भाषेत जसे स्फुरले तसेच लिहिले. त्यांची जर पारमार्थिक भाषेत गुंफण करायची झाल्यास;

१) मारुती स्तुती २) कर्मयोग ३) ज्ञानयोग ४) भक्तीयोग ५) विरोधभक्ती आणि ६) फलश्रृति

श्रीहनुमंताची सप्तचिरंजीवामध्ये गणना केली जाते. अश्वत्थामा, बळीराजा, व्यासमुनी, हनुमंत, बिभीषण, कृपाचार्य व परशुराम !

याला कारणदेखील श्री हनुमंताची अविचल, अविरत पराकोटीची भक्ती साधना !

श्रीहनुमानजी राम-लक्ष्मणांना खांद्यावर घेणारे ! लक्ष्मणजी हे तर शेषाचे अवतार ! शेषाने पृथ्वी तोलून धरली. अशा लक्ष्मणजींना उचलण्याचे सामर्थ्य पवनपुत्राकडे होते. प्रत्यक्ष कैलास पर्वत हलवण्याचे सामर्थ्य असलेला रावण, ज्याने देवांनासुद्धा बंदी केले अशा रावणानी वज्रबाहू हनुमानजींना मुष्ठीयुद्धात हरवले. अशा बुद्धिमतांवरिष्ठम् दासमारुतीचे वर्णन सुंदरकांडात केलेले आहे.

सुंदरकांडांतर्गत कर्मविपाक सिद्धांत

सीतेचे अपहरण रावणाने केले व सीतामाईना लंकापुरीस नेले. सीतामाई स्वतः आदिमाया असताना असे का घडले ? संत तुकारामांनादेखील हा प्रश्न पडला.

अशोकाच्या वनी सीता शोक करी । का हो अंतरले रघुनाथ दुरी ।
येऊनि गुंफेमाजी दुष्टे केली चोरी । का हो मज आणिले अवघड लंकापुरी ॥१॥
काय दुष्ट आचरण होते म्या केले । तीर्थ व्रत होते कवणाचे भंगिले ।
गाईवत्सा पाडसा बिघडिले । न कळे वो संचित चरण अंतरले ॥२॥
नाडियेले आशा मृगकांती सोने । धाडिले रघुनाथा मागिलाचे तेणे ।
उल्लंघिली आज्ञा मज काय मी जाणे । तेणे हा कुमर येऊनि आले दुणे ॥३॥

सीतेच्या जन्मास, हे भोग आपल्याला भोगायला लागणार आहेत. खोटे खोटे का होईना अश्रू ढाळायला लागणार आहेत, श्रीरामाचा विरह सहन करावा लागणार आहे या सर्व गोष्टी सीतामाईना माहीत असणारच. या जन्मातील भोग भोगणे हे परम कर्तव्य आहे या जाणिवेतूनच, कर्माकडे

बघण्याचा दृष्टिकोन असल्यामुळे, सुखदुःखाच्या पलीकडे पाहण्याची एक वेगळीच दृष्टी इथे अनुभवता येते. सीताहरण झाल्याशिवाय रावणाचा वध नाही व रावणवध हेच रामअवतारातील कार्य असल्यामुळे कळत-नकळत, जाणीवपूर्वक जानकीपतीने आपल्या पत्नीला हे कार्य दिले व पत्नीनेसुद्धा सहजपणे कार्यात उत्कृष्ठ साथ दिली. आधुनिक युगातदेखील नवरा-बायको दोघे मिळून एखादे ध्येय ठरवितात व त्यासाठी एकमेकांना समजून घेऊन, एकमेकांच्या सहाय्याने निरनिराळ्या कष्टांचे डोंगर ओलांडत, सुख-समाधान, शांतीचे मळे शिंपीत, आनंदाचे व कैवल्याचे ताटवे फुलवित जाणारे आधुनिक सीता-रामदेखील आपल्या आजूबाजूला पहायला मिळतात.

श्री. प. पू. श्रीधरस्वामींनी सुंदरकांड ज्या परिस्थितीत लिहिले, त्याचा विचार केल्यास सुंदरकांडाचे महत्त्व अधिक लक्षात येते. वानगीदाखल सुंदरकांडातील श्लोक पाहू.

श्रमित गगनपंथे मारुती शीघ्र जाता
जगु जरि करि सोये होय ते हर्ष चित्ता
क्षण जरि वरि राहे होय विश्रांति यासी
म्हणूनि निजजलीं जो प्रार्थि मैनाक त्यासी ॥

सुफळ तरुवरे तो वाढला पुण्यराशी
कनकमय सुश्रृंगें मंद वातें जळेंसी
गगन क्रमित जातां आडवें विघ्न घेत
म्हणूनि वरिवरि तो रुद्र उड्डाण घेत ॥

किति हि जरी वरी मी वाढतां उंच भारी
तदुपरि बहु जाई मारुती स्पर्श वारी
म्हणुनि बहुत खंती वाटली त्या गिरीसी
धरूनि मनुजवेषा प्रार्थि वातात्मजासी ॥

तव पदकमळाच्या स्पर्शनें धन्य होई
बहुतचि करुणनें हें मनातिष्य होई
रघुकुलपतिकार्या जासि तूं रामदूत
तव श्रमहरणानें राम तो तुष्ट होत ॥

मैनाक पर्वत म्हणजे अश्मयोनी ! मारुतीरायांनी जाता जाता पर्वताचा उद्धार केला. मैनाक पर्वत मारुतीरायांना मोहात पाडत होता पण मोहावर विजय मिळवून मारुतीरायांनी कर्तव्यातील तत्परता दाखविली. आधुनिक भाषेत सांगायचे झाले तर, Do your duty first, then all other things.

आपल्याला जे हवेसे असते ते सत्त्वगुणाचे असलेच असे नाही. पण स्तुती, विनंती सर्वांनाच आवडते. ती अव्हेरून मारुतीराय पुढे निघाले.

दुरि न च सुरसा ही बीर्शि त्रिकाळ ऐसी
तिंजहुनि बहु मोठा वाढला वीर्यराशी
पसरूनि मुख वाढे त्याहूनी ती अमूप
मुखिं रिघुनि निघे जैं कर्णि हो सूक्ष्म रूप ॥
वधुनि न सुरसा ती दावि सामर्थ्य युक्ति
अघटित म्हणताती देव ते बुद्धि शक्ती
समजुनि पितयायाची तल्य सापत्न माता
वधित न च विवेकी तोषवी पितृचित्ता ॥

नागमाता सुरमा हिचा योग्य तो मान राखून व तिच्या भावनांचा विचार करून, तिच्या मुखात सूक्ष्मरूपाने प्रवेश केला व पुन्हा बाहेर येऊन पुढील प्रवास सुरू केला. बुद्धि चातुर्याचा एक अनोखा नमुना, संगम आपल्याला इथे अनुभवण्यास मिळतो. वास्तविक पाहता नागमातेचा पराभव करणे, मारुतीरायांना अवघड होते का ? पण मारुतीरायांनी दाखवलेले स्त्रीदाक्षिण्य व अतिशय चातुर्याने नागमातेला चक्क चकवले. इथे मारुतीरायांनी रजोगुणाचा पराभव केला व पुढील मार्ग आरंभिला.

वसत वनिं महा ती सिंहिका राहुमाता
बहुत गिळीत मार्गी नित्य आकाशिं जाता
जरि गगनिं असे तो साउली ती गिळीत
विगत बळ पडे तैं तीमुखीं तत्क्षणांत ॥

समजुनि सकळांच्या मृत्युरूपासि भीम
उतरूनि वधण्यासी वाढला वीर्यधाम
पसरि मुख अती ती सिंहिका पाहुनियां
रिघुनि जठरिं येई आंतड्या घेऊनियां ॥

वधुनि निमिषमात्रें सिंहिकेसी उडे तो
अवघट पडलंकेमाजि आला कपी तो
अवळत पद भूमीं शब्द तैं थोर झाला
हदरूनि धरणी ती वाटले अंत आला ॥

सिंहिकेचा वध अर्थात तमोगुणाचा निःपात, नायनाट हे सुंदरकांडातील उत्तम उदाहरण आहे. तमोगुणीजनांना, तमोगुणीजनांची संगती आवडते. हा निसर्गाचा नियम इथेही लागू पडतो. सिंहिकेला श्रीमारुतीरायांचे हस्ते वीरगती प्राप्त होणार होती व पुण्यगती मिळणार होती, म्हणूनच तिला मारुतीरायांशी युद्ध करण्याची बुद्धी झाली. सिंहिका म्हणजे माया ! सिंहिका म्हणजे तृष्णा !! सिंहिका म्हणजे तमोगुणांचा कळस !!

सुंदरकांडामध्ये सिंहिकाच का असावी ? वास्तविक, राक्षसनगरीमध्ये राक्षसिण रक्षणासाठी का ठेवली ? राक्षस नव्हते का ? सिंहिका ही रूपक म्हणून घेतली तर लक्षात येईल की, मायेचा प्रादुर्भाव संपूर्ण लंकेवर होता. सद्सद्विवेकबुद्धी लयाला गेली होती. म्हणूनच रावणाला सीतामाईस पळवून न्यावेसे वाटले. अशा मायेचा वध श्रीमारुतीरायांनी केला व लंका प्रवेश सुलभ करून घेतला.

सुंदरकांडातर्गत वृक्षयोनीचा उद्धार

मारुतीराया अशोक वनात आले आणि त्यांनी विध्वंस केला. अशोक वनातील वृक्ष उपटले, असे सांगितले जाते. वास्तविक पाहता, वृक्ष ही योनी आहे. अशोक वनात जे जे वृक्ष सीतामाईच्या सहवासात आले त्यांनाच मारुतीरायांच्या हातून मुक्ती मिळाली. सीतामाईच्या पातीव्रत्याचे तेजोवलय इतके विशाल होते की सीतामाईनीच मारुतीरायांना वृक्षांचा उद्धार करावयाची आज्ञा केली असावी. नाहीतर, 'जितेंद्रियं

बुद्धिमतांवरिष्ठम्' कशाला वृक्षांचा नाश करतील. वृक्ष म्हणजे औदार्य ! वृक्ष म्हणजे सहनशीलता ! वृक्ष म्हणजे समर्पण !

सुंदरकांडाचे महात्म्य व प्रयोजन

सुंदरकांड हे सुंदरकांड म्हणूनच प्रसिद्धीस पावले. कारण श्री मारुतीरायांशिवाय रामायण होऊ शकले नसते. सुंदरकांड अभ्यासकांना, साधकांना लक्षात येईल की मारुतीरायांची स्तुती करावी तेवढी थोडीच आहे.

प्रथमतःच आपल्या लक्षात आले असेल की, श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य भगवान् श्रीधरस्वामी हे परमपूज्य रामदास स्वामींचे भक्त, समर्थांचे मनःपूत प्रेम मारुतीरायांवर, म्हणूनच नित्य १२०० सूर्यनमस्कारांची आदर्शभूत साधना करून बलदंड तब्येत मिळवली व अनेक मारुतीमंदिरे भारतभर स्थापिली. ११०० मठांची भारतभर योजना केली. प्रत्येक ठिकाणी पारमार्थिक उपासना सुरू केली. थोडक्यात आध्यात्मिक रोटरीची स्थापनाच समर्थांनी केली. पवनतनुज, रामशिष्य, रुद्रावतारी मारुतीराया हे सकळ समाजाचे आदर्श व्हावेत व बलवान, धैर्यवान, गुणवान समाज निर्माण व्हावा. जग सुंदर करण्यासाठी सर्वांनीच मनापासून प्रयत्न करावा. आपली ओंजळ भरभरून घ्यावी हाच उद्देश असावा. सुंदरकांड म्हणजे मारुती स्तुती व शक्ती उपासना आहे.

शेवटी मारुती उपासकांना व श्रीधरस्वामींच्या विचारास मानणाऱ्यांना नम्र विनंती. सुंदरकांड अवश्य वाचावे पण मारुतीरायांना अपेक्षित असलेली उपासना, नामजप व उत्तम, बलिष्ठ तब्येत प्रत्येकानेच प्राप्त करून घ्यावी. फक्त मारुतीदर्शन व प्रदक्षिणा घालून मारुतीराया प्रसन्न होणारच होणार पण सूर्यनमस्कार, व्यायाम, ध्यानधारणा नामस्मरण इत्यादी गोष्टींनी श्रीमारुतीराया निश्चितच प्रसन्न होतील व आपल्या मनातील शंका-कुशंका दूर होतील व नित्यानंदाचे अनुभव येतील.

जाहला क्षणी स्वामी तो रणी ।
द्रोण आणूनी उठवी फणी ।
कीर्ती घोष हा ठाऊका जना ।
हे दयानिधे, वायूनंदना ॥

प्रत्यक्ष श्रीराम अंजनीमातेस सांगतात;

माते तुझ्या उदरी जाण ।
हनुमान जन्मला ग ।
एवढे माझे रामायण ।
याचे नि योगे ॥

आपणा सर्वांना मारुतीरायाची उपासना करण्याची प्रेरणा प्राप्त व्हावी. आपणास शक्तीबळ, युक्तीबळ व भक्तीबळ प्राप्त व्हावे व

जो बुद्धीचा सागरू । भावार्थाचा महामेरू ।
आज्ञेचा तरी किंकरू । महावीर हनुमंत ॥

अशा मारुतीरायाची कृपा सर्व काळ निरंतर.

या लेखाच्या लेखक, वाचक यांच्या कुटुंबियांवर निरंतर रहावी, हीच प्रेमपूर्वक मनोमन प्रार्थना.

जय श्रीराम !

श्री. जयंत गजानन कुलकर्णी
श्रीधरनगर, चिंचवड पुणे.

श्री श्रीधरप्रातःस्मरणस्तोत्र

प्रातः स्मरामि गुरुनाथ मुखारविंदं ।
मंदस्मितं मधुर भाषी विशालभालम् ।
चिद्वल्कलांबरधरम् परमेकसत्यम् ।
वेदान्त बोधममयं नयनाभिरामं ॥१॥

प्रातर्नमामि गुरुदेवमनन्तमाद्यं ।
तद्भक्तवृंद सुखदं वरदानदक्षम् ।
यन्नामकीर्तन पराजितदुःखदोषम् ।
संसारसिंधुतरणामलपोतपादम् ॥२॥

प्रातर्नमामि गुरुनाथ पदारविंदम् ।
गंधाक्षता तुलसिपुष्पसुशोभमानम् ।
ब्रह्मादियोगिमुनिवंद्य सुसेव्यमानम् ।
ध्येय समस्त जगतां भवमुक्तिहेतुम् ॥३॥

प्रातर्वदामि वचसा गुरुनामनाम ।
अज्ञानदोषसकलं शमलं निहन्ति ।
वेदान्तवेद्य सुजनैरुपगीयमानं ।
सच्चितसुखं परममंगल दिव्यनाम ॥४॥

प्रातःश्रये श्रुतिनुतां गुरुमात्मतत्त्वम् ।
मोक्षश्रियं विधृत श्रीधरनामवाच्यम् ।
नामादिभेदरहितं निजमात्मरूपम् ।
तत्त्वं विभातु हृदये नं परं विकाङ्क्षे ॥५॥

यः श्लोक पंचकमिदं प्रयतः पठेद्धीः ।
नित्यं प्रभातसमये गुरुमेकभक्त्या ।
ब्रह्मैव शाश्वतमहं नच वस्तुजातम् ।
मत्वा न शोचति गुरुं शरणं प्रसन्नः ॥६॥

❀ ❀ ❀

द्वितीय भावना, वेगळी भावना जिथे आली तिथे दुःखाची उत्पत्ती झाली. भय, चिंता, दुःख, शोक, मोह या सर्वांचे कारण द्वितीय भावना, वेगळेपणा. आणि ते घालवून टाकल्यानंतर जे रहाते तेच पूर्णत्व. तोच आनंद.

(श्रीमत् प. प. श्रीसद्गुरु भगवान श्रीधरस्वामीमहाराज प्रवचन 'गुरुतत्त्व' या पुस्तकातून)

श्रीसमर्थ कृपांकित सज्जनगडचे श्रीधर स्वामीजी

- रामदासी दादा गोडसे

स्वातंत्र्यवीर सावरकर व प. प. श्रीश्रीधर स्वामी महाराज यांचा सहवास.

श्रीसद्गुरू परंपरा –

आदि नारायणं विष्णुं, ब्रह्माणंच वसिष्ठकम् ।
श्रीरामं मारुतिं वन्दे, रामदासं च श्रीधरम् ॥ (१)

श्रीसद्गुरुध्यानं -

नमः शांताय दिव्याय, सत्यधर्म स्वरूपिणे ।
स्वानंदामृत तृप्ताय श्रीधराय नमोनमः ॥ (२)

मोक्षश्रिया अलंकृत । ऐसे हे संत श्रीमंत ।
जीव दरिद्री असंख्यात । नृपती केले ॥
धन्य ते योगिये साधू । पावले परमेश्वर ॥
आपुले हित ते केले । तरले तारिले जना ॥
साधू दिसती वेगळाले । परी ते स्वरूपी मिळाले ।
अवघे मिळुनी एकचि झाले । देहातीत वस्तू ॥

श्री समर्थांनी वरील ओव्यांत, साधूसंतांचे सार्थ व समर्पक वर्णन थोडक्यात पण नेमक्या शब्दांत केले आहे.

श्रीसद्गुरू भगवान श्रीधर स्वामीजी नेहमी म्हणत की, 'आपला हा भारत विश्वाचे देवघर आहे. ही साधूसंतांची पवित्र भूमी आहे. हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि द्वारकेपासून जगन्नाथपुरीपर्यंत बहुतेकांना ज्ञात असलेले जे साधूसंत, समाज उद्धारक झाले, ते असंख्य आहेत. पण विशेषतः श्रीमत् आद्यशंकराचार्य, गौतम बुद्ध, गुरुनानक, महावीर जैन, कबीर, तुलसीदास, रोहिदास, नरसीमेहता, स्वामी श्रद्धानंद, दयानंद सरस्वती, गौरांग महाप्रभु, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी रामतीर्थ, विवेकानंद, योगी अरविंद, संत मीराबाई, संत सखु, जनाबाई, नामदेव, ज्ञानदेव, तुकाराम महाराज, श्रीसमर्थ रामदास स्वामी, पुरंदरदास, कनकदास, विद्यारण्य स्वामी, अक्काबाई, वेणाबाई, बहिणाबाई, नरहरी सोनार, चोखामेळा, सावतामाळी इ. पूर्वीचे व आता अगदी अलिकडे श्रीपाद श्रीवल्लभ,नरसिंह सरस्वती अक्कलकोटस्वामी, माणिकप्रभू, साईबाबा, गजानन महाराज, योगीराज गुळवणी महाराज, स्वामी स्वरूपानंद आणि श्री श्रीधर स्वामी या सर्वांनी स्वतः अपार कष्ट सोसून, त्याग व वैराग्याने परिपूर्ण होऊन, स्वरूप साक्षात्कार करवून घेतला. सच्चिदानंदाची प्राप्ती करून घेऊन, मानवी जीवनाची पूर्णता स्वतः तर साधलीच पण इतर सहस्त्रावधी लोकांनाही संसारसागरातून पैलतीराला नेऊन, भगवत् प्राप्ती करून दिली. संकटातून सोडविले. दुःखमुक्त केले. परमानंदाचा नित्य अखंड अनुभव दिला. धन्य ते सद्गुरू !! नि धन्य ते भक्त !!!

सज्जनगडचे आपले श्रीसद्गुरू भगवान श्रीधर स्वामीजी महाराज हेही एक अलौकिक असे आर्य संस्कृतीचे सर्वादर्श मूर्तिमंत विग्रह होते. आर्यावर्ताचे विलोभनीय भूषण होते. भगवत्पूज्यपाद श्री आद्य शंकराचार्य आणि राष्ट्रगुरू श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांची ती सगुण साकार प्रतिकृतीच होती. स्वतःच्या काटेकोर तपाचरणाचा, मनबुद्धि थक्क करणारा, पारमार्थिक साधकाला सर्वतोपरी व सदैव मार्गदर्शन करणारा, सच्चिदानंदाची निश्चित प्राप्ती करवून देणारा, सर्वांगसुंदर ठसा, प्रभू दर्शनेच्छूंच्या पथावर श्रीधरांनी कायमचा उमटविला आहे. ते चालताबोलता दासबोधच होते.

धगधगत्या त्या वैराग्याचा, असीम त्यागाचा, पराकोटीच्या औदार्याचा, श्रोत्यांच्या चित्तवृत्ती प्रसन्न व समाधानी करणाऱ्या कर्णमधूर, मृदुमंजूळ अमृतवाणीचा हा संत सत्पुरुष, महान् तपस्वी, एकांतप्रिय तपोनिधी होता. श्रीधर म्हणजे मोक्षश्री धारण केलेली त्या जगनियंत्या विश्वात्म्याची सगुणसाकार चालती-बोलती दीनोद्धारक वात्सल्यमूर्तीच होती. मी एकदा त्यांना 'श्रीधर' या शब्दाचा अर्थ विचारला, तेव्हा मला त्यांनी त्यांचे मौन असल्यामुळे लिहून दिला. तो श्लोक आजही मजजवळ आहे तो असा –

मोक्षश्री, वरि जो करी, भव जना धावा कृपे श्रीधर ।
ब्रह्मानंदी निमग्न लोक करण्या, उत्कंठ जो सत्वर ।
शृंगारी गुफजेचि आवडी तया, वैद्यासि रोगी जशी ।
नावे, धीष, पियूष सद्गुरु कवी, ज्यासी तपाची असी ॥

आणि तेथेच माझ्यासकट सर्वांसाठी आशीर्वाद लिहून दिला.

आर्या - आरोग्य भाग्य लाभो, लाभो गुरू भक्ति, मोक्ष ऐश्वर्य ।
विद्या परा तशी ती अपरा, संपत्ती, थोर औदार्य ॥

श्रीश्रीधर स्वामीजी चौदा भाषांचे जाणते पंडीत होते. मराठी तर त्यांची मातृभाषाच असल्याने केवळ मराठीतच त्यांचे गद्य व पद्य असे पंचेचाळीस ग्रंथ आहेत. १) आर्य संस्कृति (४५० पाने) २) विवेकोदय सोळा प्रकरणे (३५० पाने) (३) स्वात्म निरूपण (११२५ श्लोक) (४) भक्तिसार (३५० अभंग) (५) सप्ताध्यायी (६) श्रीधर बोधनंद वैभव शिवाय मोक्ष संदेश, उज्जवल संदेश, दिव्य संदेश, पंचीकरण (२५० अभंग) अभयदान, विषयी मुनीसंवाद, रामप्रसाद, श्रीधर प्रसाद इ. इ. मराठीत हजारो काव्याचे व संस्कृत मधील त्यांनी लिहिलेली दत्तकरुणार्णव, दत्तस्तवराज, दत्ताष्ठक शिवर्शांत स्तोत्र अशी दोन-अडीचशे संस्कृत स्तोत्रे आहेत.

श्री श्रीधर स्वामींनी त्यांच्या विद्यार्थीदशेत व साधकावस्थेत स्वतः रचलेल्या दीड हजार इंग्रजी भाषेत पारमार्थिक साधकाला उपयोगी अशा सुगम, सुंदर कविताही आहेत. हे सर्व प्रसिद्ध झालेले आहे. हिंदीमध्ये व कानडीतही त्यांचे १५/२० ग्रंथ आहेत.

त्यांनी वेळोवेळी हिमालयातून व सबंध भारतातून बद्ध मुमुक्षू साधकांना, पाठविलेली साधनपर दोन-तीन हजार अध्यात्मिक विषयांची पत्रे आहेत.

श्रीधर स्वामींचे संस्कृत, मराठी, हिन्दी, उर्दू, तेलगू, कानडी, कोकणी, इंग्रजी इ. भाषांवर प्रभुत्व होते. या सर्व भाषांमधून त्यांनी भारतभर

१९४२ ते १९७३ पर्यंत सहस्त्रो प्रवचने करून, आर्त जिज्ञासूंना, भगवत् भक्तांना मार्गदर्शन केले आहे. मी त्यांच्या सान्निध्यात सतत २५ वर्षे १९४९ ते १९७३ पर्यंत अखंड होतो. त्यामुळे ते बोलत असताना, ती सर्व प्रवचने मी स्वतःच दिनांक, वार लिहून घेतलेली मजजवळ आहेत.

श्रीधर स्वामीजींच्या आईवडिलांनी स्वामींचे जन्मापूर्वी १९०७ व १९०८ साली सुमारे १॥/१॥ वर्षे गाणगापूरला भीमा अमरजा संगमावर कठोर तप केले. शेकडो गुरुचरित्राची पारायणे वडिलांनी केली व मातोश्रींनी सव्वालाख प्रदक्षिणा घातल्या, त्यावेळी त्यांना दत्तात्रेयांनी प्रत्यक्ष दर्शन देऊन, कृपाप्रसाद दिला. त्यामुळेच श्रीधरांचा जन्म १९०८ साली ७ डिसेंबर श्रीदत्त जयंतीस श्रीदत्त जन्माचे वेळीच, गाणगापूरपासून ८/१० मैलांवरील लाड चिंचोळी गावी झाला. बालपणीच ते २॥ (अडीच) वर्षांचे असताना, वडील वारले. त्यांच्या १० वर्षांचे आतच दोन वडील भाऊ व १ बहीण व जन्मदात्री माताही कायमची अंतरली. बालपणचे शिक्षण हैदराबाद (भाग्यनगरीत) येथे विवेकवर्धिनी शाळेत १९२१ पर्यंत झाले. १९२२ साली १ वर्षे नूतन विद्यालयात गुलबर्ग्यास झाले. पुढे १९२३ ते २७ पर्यंत पुण्यास अनाथ विद्यार्थीगृह व भावेस्कूलमध्ये मॅट्रिकपर्यंतचे झाले. १९२७ च्या विजयादशमीस त्यांनी पुणे सोडले व पायी चालत सज्जनगडावर येऊन १॥ वर्षे अखंड श्रीसमर्थ सेवा व उग्र तप केले. १९२९ च्या विजयादशमीस त्यांना सकाळी ९ वाजता श्रीसमर्थांनी समाधीतून प्रत्यक्ष सगुण साकार प्रगट होऊन, दर्शन देऊन, महावाक्याचा उपदेश देऊन परिपूर्ण केले. त्याक्षणी श्रीधरांना सच्चितानंदाचा अनुभव येऊन तीन दिवस निर्विकल्प समाधी लागली. सज्जनगडावर श्रीसमर्थांची श्रीधरांनी जी कायावाचामने देहाचे पोतेरे करून, सर्व प्रकारची अहर्निश सेवा, थंडी, ऊन, वारा, पाऊस सर्वही हुं का चूं न करता केली त्याला साधकांच्या इतिहासात तोड नाही. घाणेरीच्या बिया व निवडुंगाची बोंडे हाच आहार होता. ते सेवेत असताना त्यांनी रामसमर्थ मंदिर, मठ सर्वच परिसर आरशासारखा स्वच्छ व पवित्र ठेवला होता. केवळ कौपिन म्हणजे नुसती लंगोटीच दोन वर्षे व नंतरही बारा वर्षे अंगावर होती. कोणत्याही ऋतूत ते सर्व भारतभर (लंगोटी) कौपिनवरच होते. मधुकरी मिळाल्यास ती संध्येतील २४ नावे घेऊन २४ वेळा पाण्यात बुडवून त्यातील सर्व तिखट, मीठ, तेल गेल्यावर त्याचे तीन भाग करून १ गोमातेला, दुसरा पाण्यातील मासे व तिसरा उरलेला अंतरात्याला म्हणजे स्वदेहातील रामरायांना भरवीत. राघवा ! समर्था !! येवढेच उद्‌गार स्वमुखातून बाहेर येत. अखंड सद्‌गुरू समर्थांचे चिंतनातच असत. सबंध जीवनात त्यांचे मुखातून अपशब्द आलाच नाही. ५०० कोटी मानवात परमात्मा श्रीधरांच्या मुखातून सतत अमृतवाणीच पाझरवीत होता. वात्सल्य सिंधूच होते ते ! त्यांचे नजरेतून प्रेम ओथंबत असे.

श्रीसमर्थांनी श्रीधरांना प्रदान केलेले कृपा सामर्थ्य, त्यांनी मानवी समाज सुसंस्कृत, सुविचारी, सदाचारी, सेवातत्पर, सद्‌गुणी, निर्व्यसनी, परोपकारी, त्यागी, विरागी व्हावा म्हणूनच अखंड खर्ची घातले. त्यासाठी त्यांनी भारतभर प्रवास करून समाजासाठी परिश्रम घेतले. ते स्वतः पैशाला कधी शिवलेच नाहीत. परंतु त्यांच्या पायावर खरोखर अब्जावधी रुपये आले ते त्यांनी जातपात न पाहता दरिद्री, अपंग, व्याधिग्रस्त दीनदुबळ्यांना पोटभर अन्न, भरपूर वस्त्रे व अगणित द्रव्याचे मुक्तहस्ताने सहाय्य केले. झोपडपट्टीतही जाऊन त्या गरीबांचे दुःख ऐकून घेऊन ते दूर करण्याचा अविरत प्रयत्न केला. शेकडो हॉस्पिटलमध्ये स्वामीजी जेव्हा प्रवेश करीत, तर पहाटे आत गेलेले स्वामी रात्री उशीरा बाहेर येत. प्रत्येक रुग्णाजवळ जाऊन, त्याच्या भाषेत त्याच्याशी बोलून, त्याचे दुःख ऐकून त्याला धीर देत. उत्साह देत. त्याच्या अंगावरून प्रेमाचा, वात्सल्याचा हात फिरवून त्याला आधार देत. बाहेर आल्यावर मला सांगून दोन-तीन लाख रुपये तेव्हा जितके जवळ असतील तेवढे तेथील हॉस्पिटलच्या प्रमुख डॉक्टरांजवळ देऊन, त्यांना सांगत की, समर्थांनी या रुग्णांच्या औषध व फळे इ. साठी हे दिले आहेत. ते स्वतः तांदूळ दुधात शिजवलेले आठ घासच भिक्षा घेत. त्यांचे जवळच्यांना चहा-कॉफी माहीतच नव्हती. हजारोंना त्यांनी निर्व्यसनी केले. हजारोंची दारू, तंबाखू त्यांनी सोडविली. कर्नाटकातील शिमोगा, कारवार, सीरसी, हसन या जिल्ह्यात त्यांनी कसायांना गायी देणे बंद केले होते. हजारो भाकड गायी त्यांनी विकत घेऊन त्या वरदपूरच्या आश्रमात उत्तम सांभाळल्या होत्या. अनेक व्यायामशाळा त्यांनी गावोगावी बांधून दिल्या. खेड्या-पाड्यातील गरीबांसाठी वाड्या-वस्त्यांतून शालेय शिक्षणासाठी शाळा बांधावयास श्रीधरांनी अमाप द्रव्य दिले. तरुण, होतकरू, हुशार, बुद्धिमान मुला-मुलींना त्यांनी व्यवसायासाठी भरपूर द्रव्य देऊन उद्योग प्रवीण केले. लाखो दीनदुबळ्यांना, श्रीधरांचा आधार सक्रीय होता. स्वतःचे छापील ग्रंथ ते गरजूंना विनामूल्य देत. अनेक शाळा-कॉलेजांमधून श्रीधरांनी त्या त्या प्रांतातील भाषेत बुद्धी, शक्ती, कला, प्रयत्न, उपासना यावर दासबोधातील समर्थांच्या उक्ती पटवून देऊन प्रवचने केली.

श्री श्रीधर स्वामीजी हयात असताना भारतात अनेक ठिकाणी, स्वामीजींना भेटण्यासाठी गरीब, श्रीमंत, व्यापारी, शेतकरी, विद्यार्थी सर्व जातीधर्मांचे साधक जिज्ञासू, अनाथ, साधूसंत हजारोंनी रात्रंदिवस येत असत. कोणासही मज्जाव नव्हता. २४ तास स्वामींचा दरबार सर्वांना खुला होता. कोणीही स्वामींकडून विन्मुख गेला नाही. अन्नदान सतत असे. शृंगेरीचे शारदापीठाधीश, जगत् गुरू श्रीमत् शंकराचार्य, श्री अभिनव विद्यातीर्थ भारती हे मुद्दाम शृंगेरीहून श्रीधराश्रमात वरदपूर (ता. सागरशिवमोगा) कर्नाटक गुरुवार पौष वद्य १, दि. १० जानेवारी १९६३ या दिवशी आपणहून स्वतः स्वामी श्रीधरांच्या भेटीस खास लव्याजम्यासह आले. श्रीधरांचे असामान्य व्यक्तिमत्त्व तपोसागर असून ती निगर्वी नम्रता स्वामींच्या मुखमंडलावरील शांत तेज, अलौकीक सद्‌गुणी वागणूक पाहून आचार्य गहिवरले आणि सद्‌गदित वाणीने श्रीशंकराचार्य म्हणाले, 'मी पूर्ण विचारांती नि अंतःकरणापासून सांगतो या पृथ्वीतलावर भगवान श्रीधर स्वामीजी *हे सनातन वैदिक संस्कृतीचे कोरीव, देखणे व सर्वादर्श लेणे* आहेत. श्रीधर स्वामी आम्हास लाभलेली या समाजाची महत् पुण्याई आहे. त्यांचा लाभ माझ्यासकट सर्वांनी घ्यायलाच हवा. मी पीठाधीश नसतो तर त्यांचा शिष्यच झालो असतो.' असे म्हणून स्वतःच्या गळ्यातील मौलीक रत्नमाला स्फटिकाची माळ आचार्यांनी श्रीधरांच्या गळ्यात स्वतः घातली. हे माझ्यासकट त्यावेळच्या हजारो लोकांनी प्रत्यक्ष पाहिले. तो सोहळा अनुपम, अवर्णनीय होता. वरदपूरच्या शिखर कुटीचा धर्मध्वज पाहून तेथे साष्टांग नमस्कार घालून श्रीधरांना आलिंगन दिले.

श्रीसद्‌गुरू भगवान श्रीधर स्वामीजींच्या प्रत्यक्ष भेटीस आलेली भारतातील थोर थोर सिद्ध, साधूसंत सत्पुरुष मंडळी मी स्वतः पाहिलेली. खाली काही नावे देतो. श्रीक्षेत्र काशीचे राजराजेश्वरशास्त्री द्रवीड, नर्मदातीरवासी नारेश्वरचे रंगावधूत स्वामी, यमकन मर्डीचे हारकाका महाराज, इंदूरचे नानामहाराज तराणेकर, हुमणाबादचे माणिकप्रभू पीठाधीश, गुर्लहोसूरचे चिदंबर दीक्षित

बापू महाराज, सांगलीचे कोटणीस महाराज, तोरो महाराज, निंबाळ संप्रदायी गुरुदेव रानडे व शं. गो. तुळपुळे, कराड जवळील वाटेगावचे वासुदेव महाराज, विजापूरचे साक्षात्कारी काकाजी कारखानीस, पुण्याचे धुंडिराज शास्त्री विनोद, वे. मू. दत्तात्रेय शास्त्री कवीश्वर, ब्रह्मचारी, शिवानन्द स्वामीमहाराज, तपोनिधी करपात्रीजी स्वामी, उत्तर काशीचे कालिकाप्रसाद, लक्ष्मणदासजी, बदरीनाथचे परमानंदयोगी, तामिळनाडूमधील कांचीकामकोटी पीठाधीश शंकराचार्य, पंढरपूरातील दासगणू महाराज, धुंडा महाराज देगलूरकर, गोंदावले संप्रदायाचे मालाडचे केतकर महाराज व बेलसरे या सर्वांनी श्रीधर स्वामीजींना स्वस्थळी परमादराने नेऊन श्रद्धापूर्वक सत्कार केला व भारताच्या सद्यःस्थिती सुधारणेसंबंधी चर्चाही केली. या प्रत्येक वेळी लेखक स्वतः उपस्थित होता. सर्वच संत सद्गुरू प्रेममूर्ती असतात. त्यांच्या नेत्रांत, स्पर्शात संजीवनी असते. ते सुविचार सदाचाराचे भांडारच असतात. ते अनेक कलाविद्येचे विनावेतन शिक्षकच असतात. आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाचे निर्मेळ, निर्मळ जादूगारच ते !

श्रीधरांची वाणी अमृतमयी, अवीट, मंजूळ, कर्णमधूर, नादवती व ती गुणवती व ओधवती परमकृपाकर दिनोद्धारक होती. ऐकलेले भाग्यवान आर्य संस्कृतीची सद्धर्म पताका घेऊन या श्री समर्थ रामदास कृपानिधान श्रीधराने जीवनभर सर्वांच्याच क्षेमकल्याणार्थ आपले तप वेचले. त्यासाठी रात्रंदिवस आसेतू हिमाचल सर्व थरांतून संचार करून मार्गदर्शन केले.

जय जय रघुवीर समर्थ ॥

रामदासी दादा मोडसे
पद्मावती, बसस्टॉपजवळ, पुणे ४११००९.

'श्रीमत् श्रीधरस्वामी स्तवन पंचक'

श्रीमत्मंगलमूर्ति भव्य नमितो वाग्देवताशारदा ।
सीतारामसमर्थपादस्मरतांस्वानंद वाढे सदा ।
सेवा उत्कट साधुनी सकळिकां जे सेव्य झाले जनीं ।
श्रीमत् श्रीधरस्वामीराजयति ते सप्रेम ध्यातोमनीं ॥१॥
पोतेन्यापरि मानुनी निजतनु प्राणें मनें चिंतनें ।
सेवावा गुरू सांगती परि तया तसें बोलणें ।
स्वांगें तोषवुनी गुरूस, मिरवे हा 'दासभक्ताग्रणी' ॥
श्रीमत् श्रीधरस्वामिराजयति ते सप्रेम ध्यातो मनीं ॥२॥
बांधासुद्दढ, सावळी तनु दिसे नेत्रांत चंद्रप्रमा ।
काषायाम्बर शोभते, स्मितमुखी वैराग्यगाभा उभा ।
'माता हं जगतो' द्रयार्द्र वसतो हा भाव ज्या लोचनीं ।
श्रीमत् श्रीधरस्वामीराजयति ते सप्रेम ध्यातो मनीं ॥३॥
नादब्रह्ममुसावलेंचि अथवा वार्धक्य आले सतीं ।
तैसे साच मवाळ आणि मितले स्वामी पहा बोलती ।
स्वामींच्या वदनीं सदा स्त्रवतसे सद्बोध ही स्वर्धुनी ।
श्रीमत् श्रीधरस्वामीराजयति ते सप्रेम ध्यातो मनीं ॥४॥
ऐसा श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ असुनी आचारसंपन्नही ।
स्वामी दीनदयाळ वत्सल बहु कोठे न लाभे मही ।
स्वानंदें यति सत्यदेव रमतो तन्नामसंकीर्तनीं ।
श्रीमत् श्रीधरस्वामीराजयति ते सप्रेम ध्यातो मनीं ॥५॥

इति श्री
अलंकापुरनिवासी स्वामी सत्यदेवानंदसरस्वतीयतिकृत
॥ श्रीमत् श्रीधर स्वामी स्तवन पंचक संपूर्ण ॥
॥ आषाढ कृ. पंचमी १८८७, सोम. दि. १९ जुलै १९६५ ॥

श्रीसत्यदेव – भावकुसुममाला मधून साभार

सद्गुरु करावयाचा कशाकरता ?

आत्मप्राप्तीकरता. विषयवासनेचे प्राबल्य नाहीसे होण्याकरता. तेव्हा हे ज्याच्यामुळे लाभते तो सद्गुरु. त्याचे सानिध्यच तसे. त्याच्या वाणीतच तसे ते सामर्थ्य असते. अशा दृष्टीने गुरु साधनमार्ग दाखवून त्या जीवाला परब्रह्मस्वरूपाशी अभिन्न करतो. या विषयानंदापासून सोडवून त्याला ब्रह्मानंदाशी एकरूप करतो.

(श्रीमत् प. प. श्रीसद्गुरु भगवान श्रीधरस्वामीमहाराज प्रवचन 'गुरुतत्त्व' या पुस्तकातून)

आठवणी

श्री सद्‌गुरू भगवान श्रीधर स्वामींचे हस्ते भावे स्कूलचे भूमिपूजन

गोविंदराव दीक्षित

श्री सद्‌गुरू भगवान श्रीधरस्वामी महाराजांचे मातृछत्र, पितृछत्र हरपल्यानंतर त्यांच्या पुढील वास्तव्यासाठी, शिक्षणासाठी आणि त्यांचा सांभाळ करण्यासाठी हैद्राबाद येथील मंडळींनी श्री श्रीधरस्वामींना पुण्यातील अनाथ विद्यार्थीगृहात दाखल केले.

पुण्यात काही प्रतिष्ठित मंडळींनी ज्या मुलांना आर्थिक व घरच्या मंडळींचा आधार नसेल अशा मुलांच्या रहाण्याच्या व शिक्षणासाठी 'अनाथ विद्यार्थी गृह' संस्था स्थापन केली. या संस्थेची माहिती सर्वत्र प्रसारित झाली. श्री स्वामीजी हैद्राबादमध्ये विवेकवर्धिनी शाळेत प्राथमिक शिक्षण घेत होते. त्यावेळी त्यांच्या वाचनात अनाथ विद्यार्थी गृहाची माहिती आली आणि त्या संस्थेबद्दल लो. टिळक यांनी लिहिले होते की, 'या संस्थेमधून असा एक विद्यार्थी निर्माण होईल की, जो जगाचे नेतृत्व करेल.' तेव्हापासूनच श्रीधरस्वामीजींना या शाळेचा ओढा लागला व त्यांच्या भोवतालची परिस्थितीही अशीच निर्माण होत गेली की त्यांना अनाथ विद्यार्थी गृहात दाखल व्हावे लागले.

श्रीस्वामीजींनी अनाथ विद्यार्थीगृहात प्रवेश घेतला. या शाळेच्या नियमाप्रमाणे विद्यार्थ्यांना माधुकरी मागून उदरनिर्वाह करावा लागत असे. त्याप्रमाणे श्रीस्वामीजी कधी मनाचे श्लोक, कधी गीतेतील श्लोक म्हणून माधुकरी मागत असत. अत्यंत सुस्वर आणि गोड आवाज ऐकून माधुकरी देणाऱ्या मंडळींनाही त्यांच्याबद्दल प्रेम वाटत असे. या शिवाय शाळेच्या शिस्तीप्रमाणे प्रत्येक विद्यार्थ्याला कामे वाटून दिलेली असत. ती कामे आपला अभ्यास सांभाळून करावी लागत असत. श्रीधरस्वामीजींकडे देवाच्या पूजेचे काम होते. सामुदायिक संध्येच्या वेळी विद्यार्थ्यांच्यावर देखरेख ठेवणे, व्यायामशाळेत लक्ष ठेवणे, आजारी विद्यार्थ्यांच्या बाबत दक्षता घेणे अशा प्रकारची कामाची वाटणी विद्यार्थ्यांच्यामधे शाळेने केली होती.

मुळातच इतर विद्यार्थ्यांच्यापेक्षा श्रीश्रीधरस्वामीजींचे व्यक्तिमत्त्व निराळे होते. त्यांचा शांत स्वभाव, गोड वाणी, जाज्वल्य धर्माभिमान हे त्यांच्या शालेय जीवनात इतर विद्यार्थ्यांच्या व शाळेच्या चालकांच्या लक्षात येत असे. काही विद्यार्थी त्यांच्यावर सोपवलेले कामही काही वेळा श्रीधर स्वामींना करावयाला सांगत असत. पण श्री स्वामीजींच्याकडून असे दुसऱ्या विद्यार्थ्याचे नेमलेले काम करण्यास नकार कधीच आला नाही. ते स्वतःला नेमलेले काम करूनही दुसऱ्याचे काम करीत असत. शाळेच्या अध्यापक मंडळींच्याही लक्षात श्रीधरस्वामींच्या या स्वभावाची कल्पना आली होती. साहजिकच ही सर्व अंगमेहनतीची कामे केली तरी नेमलेला अभ्यास विद्यार्थी म्हणून त्यांना करावाच लागे. या सर्व गोष्टींचा परिणाम श्री स्वामीजींच्या अभ्यासावर झाला व त्यांना परिक्षेत मार्क कमी पडले.

अनाथ विद्यार्थीगृह ही संस्था लोकाश्रयावरच्या मदतीने चालविली होती. त्यामुळे या संस्थेचे नियमही कडक होते. विद्यार्थ्यांनी परिक्षेत चांगले गुण मिळवून उत्तीर्ण व्हावयाला पाहिजे व जर मार्क कमी पडले तर शाळेत त्या विद्यार्थ्याला रहाता येत नसे.

श्री श्रीधरस्वामीजींच्या अभ्यासावर परिणाम होऊन त्यांना मार्क कमी पडल्यामुळे श्री श्रीधरस्वामी मुख्याध्यापकाकडे स्वतः गेले व सांगितले की, 'संस्थेच्या नियमाप्रमाणे मला मार्क कमी असल्यामुळे उद्यापासून मी शाळेत येणार नाही.' हे ऐकून मुख्याध्यापकासह सर्वजण सद्‌गदीत झाले व म्हणाले, 'श्रीधर हा नियम तुला लागू नाही. आम्ही रोज बघतो. तू सर्वांची पडेल ती कामे करतोस. कुणालाही नाही म्हणत नाहीस. साहजिकच तुला अभ्यासाला वेळ मिळतो तो कमी असूनही तुला मार्क कमी नाहीत. तेव्हा तू ही शाळा सोडू नकोस.' श्रीधर शांतपण, निर्विकार चेहऱ्याने हे सर्व ऐकून म्हणाले, 'आपण म्हणता ते बरोबर आहे पण संस्थेने केलेले नियम हे सर्वांना लागू आहेत. नियमांचे पालन करणे हे कर्तव्य आहे. कारण नियम पाळण्यासाठी केलेले असतात. ते मोडण्यासाठी नसतात. मी नियमांचे पालन म्हणून उद्यापासून शाळेत येणार नाही.' श्रीधराचे हे उत्तर ऐकून सर्वांचे डोळे पाणावले. श्रीधर हे सांगून अनाथ विद्यार्थीगृहातून बाहेर पडले.

अनाथ विद्यार्थीगृहातून बाहेर पडल्यानंतर श्री श्रीधरस्वामी नृसिंह मंदिराच्यामधील एका खोलीत रहात असत. त्याच देवळामध्ये पळणीटकर गुरुजी रहात असत.

या मंदिराकडे येणाऱ्या चौकाला 'श्रीधरस्वामी महाराज चौक' असे नामकरण पुणे महानगरपालिकेने केले व मंदिरात या नामकरण कार्यक्रमाची सभा झाली. त्या सभेला अनाथ विद्यार्थी गृहाचे मुख्याध्यापक श्री. ग. श्री. खैर अध्यक्ष होते. त्यांनी त्यांच्या भाषणात श्रीधर स्वामींबद्दल माहिती सांगताना वरील संभाषण सांगितले. या कार्यक्रमाला पुणे महानगरपालिकेचे कमिशनर श्री. पाळंदे, मान्यवर नगरसेवक, श्री श्रीधरस्वामींचे अनुग्रहित शिष्य व भक्त मोठ्या संख्येने उपस्थित होते. स. म. श्री. दादा गोडसे यांच्या प्रयत्नाने चौकाला नामकरण करण्याचा प्रस्ताव पुणे म. न. पा. ने मान्य केला. मंदिरात श्रीधर स्वामींच्या फोटोचेही अनावरण या वेळी झाले.

श्रीधरस्वामी अनाथ विद्यार्थीगृहातून बाहेर पडल्यावर पुढच्या शिक्षणासाठी कोणत्या शाळेत प्रवेश घ्यावा असा विचार करीत असता त्यांच्या समोर भावेस्कूलमध्ये प्रवेश घ्यावा असे आले.

त्या काळात पुणे शहराच्या पूर्व भागात विष्णूशास्त्री चिपळूणकर यांनी शाळा काढली होती. तसेच लोकमान्य टिळक यांनी न्यू इंग्लिश स्कूल काढले. त्याच वेळेत भावे यांच्यासह श्री. जी. जी. मालशे, नि. वा. किंकर, श्री. खासनीस या मंडळींनी विचारविनिमय करून पुण्याच्या पश्चिम भागात एक शाळा काढण्याचा विचार केला. त्या काळात पुण्याचा विस्तार पूर्व भागात जास्त होता. पश्चिम भागात पेरूच्या बागा व जंगल, शेती होती. वस्ती कमी होती. याचा विचार करून भावे मंडळींनी पश्चिम भागात शिक्षणाचा प्रचार व्हावा या हेतूने प्रेरित होऊन 'भावे स्कूल' काढण्याचा विचार केला. हा भाग कमी वस्तीचा व जंगली भाग तेव्हा या शाळेला विद्यार्थी कसे मिळणार, आधीच पूर्व भागातल्या दोन शाळांमध्ये विद्यार्थी कमी, त्यातच या नवीन शाळेची भर. तेव्हा शाळा कशी चालेल या दृष्टिकोनातून 'भावे स्कूल'च्या संचालक मंडळींना लोकमान्यांसह अनेकांनी सहमती दर्शविली नाही. पण भावे, मालशे, किंकर, खासनीस या मंडळींनी निर्धार करून शाळा काढण्याचे ठरविले व त्या प्रमाणे एका लहान जागेत शाळेचा शुभारंभ केला. एकाच खोलीत सर्व इयत्ताचे शिक्षण सुरू झाले. विद्यार्थी सुरुवातीला फार कमी होते.

श्री. भावे, मालशे, किंकर, खासनीस ही मंडळी केडगावचे नारायण महाराज यांचे शिष्य होते. या सर्वांची केडगावच्या नारायण महाराजांवर श्रद्धा होती त्यामुळे त्यांच्या कृपेने आपल्या प्रयत्नाला यश येईल अशी खात्री होती. श्री नारायण महाराजांना वंदन करून प्रार्थना केली व शाळा सुरू केली.

याच काळात श्रीधरस्वामी अनाथ विद्यार्थीगृह सोडून दुसऱ्या शाळेत प्रवेश घेणार होते. श्री स्वामीजी भावेस्कूलच्या संस्थापक मंडळाकडे आले व म्हणाले, 'आपल्या शाळेत मला प्रवेश मिळेल का ?' शाळेला विद्यार्थी हवेच होते; त्यामुळे श्री. मालशे यांनी श्री स्वामीजींना सांगितले, 'अरे श्रीधर प्रवेश मिळेल का असे का विचारतोस, आम्हाला विद्यार्थी हवेच आहेत. तुला प्रवेश दिला' असे म्हणून श्रीधराकडे पाहून श्री. भावे, श्री. मालशे, श्री. किंकर, श्री. खासनीस अत्यंत समाधानी झाले. शाळा काढल्यापासून स्वतः आपणहून प्रवेश मागणारे श्रीधरस्वामीजीच पहिले विद्यार्थी.

शाळा सुरू केली पण ती वृद्धिंगत होण्यासाठी लोकाश्रयाची आवश्यकता होती. संस्थापक मंडळींनी स्वतः आर्थिक सहाय्यावर शाळा काढली आणि आणखी मदत मिळविण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. अशा प्रयत्नात संस्थापक मंडळी सर्वतोपरी प्रयत्न करीत होते. त्याच वेळेस संस्थापक मंडळी श्री. सायन्ना यांना भेटली. त्यांनी संस्थेच्या इमारतीसाठी आर्थिक सहाय्याऐवजी त्यांची त्या वेळी ओसाड असलेली जमीन देण्याची तयारी दर्शविली आणि श्रीनारायणमहाराजांच्या कृपाशिर्वादाने ही फार मोठी देणगी मिळाल्यामुळे श्री. भावे, मालशे, किंकर, खासनीस आनंदी झाले आणि तात्काळ ह्या मिळालेल्या जागेवर श्री नारायण महाराज यांचे हस्ते भूमीपूजन करावे अशा विचाराने ही मंडळी केडगावला श्री नारायण महाराजांचेकडे गेली. नारायण महाराजांची या मंडळींनी पाद्यपूजा केली. आणि त्यांच्या शाळेसाठी जागा मिळाल्याचे सांगितले. श्री नारायण महाराजांनी स्मित हास्य करून या मंडळींना आशिर्वाद दिले.

पाद्यपूजेनंतर संस्थापक मंडळींनी श्री नारायण महाराजांना शाळेसाठी मिळालेल्या जागेचे भूमीपूजन त्यांच्या हस्ते व्हावे अशी प्रार्थना केली. त्यावर श्रीनारायणमहाराजांनी या मंडळींना 'दोन दिवस केडगावला मुक्काम करा, मग सांगतो.' असे म्हणाले. त्या प्रमाणे दोन दिवसांनी श्री. भावे, मालशे, किंकर, खासनीस या मंडळींना बोलावले व म्हणाले, 'तुमच्या शाळेत फार थोर, महान व्यक्ती आहे. मी भूमिपूजनाला अवश्य येतो. पहाटे ४ वा. मुहूर्तावर भूमीपूजन होईल.' असे सांगून श्री नारायण महाराजांनी या मंडळींना आशिर्वाद दिले.

श्री नारायण महाराजांनी दिलेल्या आशिर्वादाने ही मंडळी आनंदी झाली व त्यांनी सांगितलेल्या 'तुमच्या शाळेत एक फार थोर महान व्यक्ती आहे' या म्हणण्यावर चिंतन करीत पुण्याकडे निघाली. परतीच्या प्रवासात ही मंडळी स्वतःशी विचार करू लागली की, आपल्या चौघांमध्ये श्री महाराज कुणाला थोर म्हणाले असतील. प्रत्येकाला वाटत होते की, इतक्या अडचणीतून आपण शाळा काढण्यासाठी निर्धाराने प्रयत्न केले व त्यात यश येत चालले हे पाहून श्री महाराज मलाच उद्देशून म्हणाले. चौघेहीजण परतीच्या प्रवासात गंभीर होऊन कुणीच कोणाशी बोलत नव्हते. या आशीर्वादाने धन्य होऊन एकमेकांकडे पहात होते.

पुण्यात परतल्यावर दुसऱ्या दिवशी शाळा सुरू झाली तेव्हा या चौघा संस्थापकांनी विद्यार्थ्यांना शाळेच्या भूमीपूजनाला श्री नारायण महाराज पहाटे ४ वा. येणार असल्याने त्याची तयारी जागेच्या स्वच्छतेपासून करावी लागेल त्याला विद्यार्थ्यांनीही तयार व्हावे असे सांगितले.

त्या काळात म्हणजे १९२५-२६ सालात पुण्याच्या पश्चिम भागात दुपारी ४-५ वाजल्यानंतर अंधाराचे साम्राज्य असावयाचे व वातावरण भीतीदायक असावयाचे. माणसांचा वावर क्वचित असावयाचा. अशा वेळी जिथे मोठी माणसे दिवस उजाडल्यावर येत-जात होती व संध्याकाळ नंतर कोणी येत नसे, भीत असत तिथे श्री महाराजांनी दिलेल्या मुहूर्तावर कोण येणार ?

विद्यार्थ्यांच्या समोर हा मुहूर्ताचा विषय सांगितल्यावर सर्वच विद्यार्थ्यांनी भीतीमुळे येता येणार नसल्याचे सांगितले. त्याच वेळेस शेवटच्या बाकावर बसलेल्या श्रीधरने हात वर करून 'मी येतो' असे सांगितले. सर्व विद्यार्थी व संचालक आश्चर्यचकीत झाले. चौघा संचालकांनी श्रीधरला विचारले, 'तू एकटा काय करशील ? अरे श्री नारायण महाराज येणार आहेत. जागा मोठी व काट्याकुट्याने भरलेली आहे. रस्ताही लहान पाऊल वाटेसारखा आहे. श्रीमहाराजांची मोटार रस्त्यावर थांबेल. महाराज तिथेच जवळ भूमीपूजन करतील का दुसरीकडे करतील ते माहीत नाही. तेव्हा तेवढी तरी जागा स्वच्छ करावी लागेल. अंधारात श्री महाराज पुढे जाणार नाहीत आणि त्यांना काटेरी झाडातून चालावयाला लावणे योग्य नाही. श्री महाराजांना जर आवडले नाही आणि त्यांनी दुसरेच काही सांगितले तर आमची पंचाईत होईल. अरे श्रीधर हे काही एकट्याने करण्यासारखे काम नाही. श्रीमहाराजांनी मुहूर्त स्वतःच सांगितला. त्यामुळे आम्हाला त्यांचे शिष्य असल्यामुळे त्यात बदलून द्या, असेही म्हणता येत नाही. ते आमचे गुरू आहेत. त्यांच्या कृपाशिर्वादाने जागा मिळाली म्हणून त्यांना आम्ही भूमिपूजनाला आमंत्रण केले. तेव्हा त्यांच्या पसंतीप्रमाणे सर्व व्हावयाला हवे. हे सर्व तू एकटा कसा करशील ?'

श्री. मालशे मास्तर पुढे म्हणाले, 'आम्ही सर्वजण श्रीधरला वरीलप्रमाणे सांगितले. श्रीधर उभा होता व स्मित हास्य करून म्हणाला, 'मी सर्व काही

बरोबर करतो.'

इतक्या पहाटेच्या वेळेत या जागेत जावयाचे तरी कसे असे आम्ही चौघेजण एकमेकांना म्हणत होतो. कारण आम्हीसुद्धा सोबतीशिवाय जाणे या कल्पनेने घाबरत होतो. म्हणून आम्ही बत्ती घेऊन येणारे कोणी मिळेल का म्हणून प्रयत्न करीत होतो. त्या वेळी निजामपूरकर बत्तीवाले होते. त्यांना विचारले व त्यांनी बत्तीची व्यवस्था केली. त्या वेळी असे ठरले की, दोन बत्तीवाले सोबतीला असावेत. कारण आम्ही चौघेही पूर्व भागात तपकरी गल्लीत, कसबा पेठेजवळ रहात होतो. त्यामुळे बत्तीवाला रात्री मालशे यांचेकडे मुक्कामाला येईल. त्याला घेऊन पहाटे मालशे खासनीसांचेकडे जातील. मालशे, खासनीस, दोन बत्तीवाले असे मिळून किंकरांकडे व त्यानंतर सर्वजण श्री. भावे यांचेकडे जाऊन त्यांना घेऊन ते पेरूगेट जवळील भावेस्कूलला मिळालेल्या जागेकडे जातील.

इकडे श्रीधरसाठी एक बत्तीवाला सांगितला पण तो नुसती बत्ती श्रीधरकडे नेऊन ठेवण्यापुरता तयार झाला. त्याचेबरोबर पहाटे येण्यास नाही म्हणून सांगितले. हे कळल्यावर श्रीधर म्हणाला, 'मी बत्ती घेऊन जागेवर येईन. मला सोबत नको.'

या श्रीधरच्या उत्तराने आम्ही चौघेही जरा काळजीत होतो. न जाणो तर श्रीधरकडून भूमीपूजनाच्या तयारीत काही व्यवस्थित झाले नाही तर नारायण महाराजांना काय वाटेल ! महाराजांनी आपल्या चौघांना उस्फूर्त दिलेला आशिर्वाद आम्ही चौघेही मनात चिंतन करीत होतो.

श्री नारायण महाराज पुण्यात जोगेश्वरी बोळात श्री. जोगळेकर यांचेकडे येत असत. मी त्यांचे दर्शन घेतले आहे. त्यांच्या कपाळी गंध, डोक्यावर जरीची टोपी, शर्ट, जाकीट, करवतीकाठी धोतर नेसलेली मूर्ती आजही माझ्या डोळ्यांसमोर आहे. ते दत्तावतारी म्हणून प्रसिद्ध होते. केडगाव बेट येथे त्यांनी दत्तमंदिर बांधले आहे. केडगावला ते सत्यनारायणाच्या पूजा करवून घेत असत. कधी एकशे आठ तर कधी त्याहीपेक्षा जास्त होत असत. त्यांचेकडे सोन्याची दत्तमूर्ती होती. त्यांची उपासना दत्ताची होती. ही सोन्याची दत्तमूर्ती सध्या महाराष्ट्र बँकेच्या लॉकरमध्ये असते व दत्तजयंतीच्या उत्सवाच्या वेळेस ती ट्रस्टी लोक केडगावला घेऊन जातात.

भोर संस्थानचे राजेसाहेब पंत सचीव यांचे युवराज नारायण महाराजांचे शिष्य त्यांच्या ब्यूक गाडीतून महाराज येत असत.

इकडे भावेस्कूलचे भावे, मालशे, किंकर, खासनीस या मंडळींनी श्रीधरवर कामगिरी सोपवून भूमीपूजनाची इतर तयारी केली. ठरल्याप्रमाणे हे चौघेजण बत्तीवाल्यांच्या सोबतीने सायबांनी दिलेल्या भूमीवर पहाटे आले. आल्यावर त्यांनी श्रीधर बत्ती घेऊन जरा अंतरावर येऊन थांबलेला पाहिला आणि चौघेही जण श्रीधरला जवळ येण्यासाठी बोलावू लागले; पण श्रीधर तिथेच रस्त्यापासून अंतरावर उभा राहिला.

श्री नारायण महाराजांचे स्वागत करण्यासाठी चौघेही तयार झाले. महाराज गाडीतून उतरल्यावर हार घालून त्यांचे स्वागत करावे पण हे कुणी करावे याबद्दल भावे, मालशे, किंकर, खासनीस यांचे एकमत होईना. कारण या चौघांना महाराजांनी उच्चारलेले उद्‌गार मलाच आहेत अशी भावना प्रत्येकाचे मनात होती.

शेवटी या चौघांमध्ये असे ठरले की, हार चौघांनी मिळून घालावा कारण हाराला दोन पदर असतात. एका पदराला दोघांनी व दुसऱ्या पदराला दोघांनी असे मिळून हार घालू या. पाहू, या वेळेस कुणाला थोर व्यक्ती म्हणाले याचा उलगडा कदाचित नारायण महाराज करतील.

श्री नारायण महाराज पहाटे चारच्या आधी आले. त्यांची गाडी रस्त्यावर थांबली व नारायण महाराज गाडीतून उतरले. त्यांच्या स्वागतासाठी हार हातात धरून हे चौघेजण पुढे गेले पण नारायण महाराजांनी हार घालून न घेता ते तसेच तडक जिथे श्रीधर उभे होते तेथे अंधारातून, काट्याकुट्यातून झपझप चालत गेले व उभे राहिले. भावेस्कूलचे चौघेही संस्थापक संचालक बरोबर होते.

श्रीधराने भूमिपूजनाच्या साहित्याचे तबक हातात घेतले व श्री नारायण महाराजांच्या पुढे करणार तोच श्री नारायण महाराजांनी हात जोडले व श्रीधरकडे पाहून चौघांना म्हणाले, 'हीच ती थोर महान व्यक्ती. यांचा अधिकार फार मोठा आहे. हे प्रत्यक्ष अवतार आहेत. आम्ही साक्षात्कारी. यांचा साक्षात्कार आम्हाला झाला. हे भूमीपूजन करतील.' असे सांगून श्री नारायण महाराजांनी तबक हातात घेतले व कुदळ श्री श्रीधरस्वामींच्या हातात दिली व भूमीपूजन श्रीधरस्वामींनी पटकन केले व श्री नारायण महाराजांचेकडे पाहून म्हणाले, 'कशाला इतक्या लवकर प्रगट केलेत. अजून थांबून प्रगट होणार होतो.' इतके बोलून श्रीधरस्वामी तेथून निघाले. ते पुन्हा भावेस्कूलच्या या चौघांना दिसले नाहीत.

श्रीधरस्वामी महाराज दिवसभरात एकांत स्थळी असत व रात्री नृसिंह मंदिरात येत. त्यामुळे ते या भावेस्कूलच्या चौघा चालकांना दिसले नाहीत.

१९२७ साली विजया दशमीला श्रीधरस्वामींनी पुणे सोडले व सज्जनगडला प्रयाण केले.

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

श्री. गोविंदराव दीक्षित

माझ्या आठवणीतले श्रीधरस्वामी

मीनाताई भावे

'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः' हेच खरे !

आपल्यात 'शिष्य-भक्तीभाव' सद्‌गुरूची भगवत् शिवशक्तीची निर्मिती, साक्षात् सद्‌गुरू करवून घेत असतात – हेच पहा ना !

संसार त्याग न करता, प्रपंच उपाधि न सांडितां जनामधे सार्थकता विचारेचि होये । तस्मात् विचार करावा । आपला आपण शोध घ्यावा । देव कोण तो ओळखावा अंतर्यामी । - अशा स्वभावाची ***'आई' व गणेश शारदा सद्‌गुरू । संत सज्जन कुळेश्वरू । सर्वहि माझा रघुवीरू सद्‌गुरु रुपें ।*** असा भक्तीभाव असलेले वडील लाभणे हाच पहिला 'अघटित घटना पटु' भगवत् कृपेचा अनुभव मी माझ्या बाबतीत मानते. कारण श्रीसद्‌गुरू कृपामात्र शिष्याला अद्वयानंदाचा चक्रवर्ती करून, त्याचा तो भक्तीभाव सर्वार्थाने पालन-पोषण करून आपल्यात यथाकाल संम्मिलीत करून घेतात, असेच सारे पुढे माझ्या आयुष्यात घडून आले.

१) १९५६ चा ऑगस्ट महिना असेल चि. नैनी घरात अत्यवस्थ आजारी होती. तेव्हा श्री. भास्करबुवा रामदासी श्रीसज्जनगडावरून बडोद्याला जाण्यासाठी पुण्यात आमच्या घरी उतरले. परंतु आपल्या स्वामींच्या भक्ताघरी अडचण असताना त्यांनी पुढे गावी जाण्याचा निर्णय बदलला व ते घरीच थांबले आणि त्याच रात्री श्रीश्रीधरस्वामींचे स्मरण करून चि. नैनीला तीर्थ देत राहिले. दुसरे दिवशी ती चांगली बरी झाली. डॉक्टरसुद्धा चकीत झाले.

२) पुढे १९५८ च्या जानेवारीच्या सुमारास श्री. भास्करबुवा व आमच्या घरातील सर्व मंडळी लोणावळ्याला श्रीश्रीधरस्वामींच्या दर्शनाला गेलो असता 'आपल्या भावेला मुलगा नाही तेव्हा आपल्या कृपेने...' अशी पृच्छा श्री. भास्करबुवांनी श्रीस्वामींपाशी केली आणि मग पुढे १९५९ मध्ये आम्हाला श्रीस्वामीभक्त असा चि. रायाच्या रूपाने 'श्रीधरप्रसाद' असा भाऊ झाला.

३) इतके असूनही माझे लक्षमात्र श्रीस्वामीकृपेकडे वळले नव्हते. तशी मी तेव्हा चौदा-पंधरा वर्षाची होते ! पण ***'तुका म्हणे तैसें न चले तातडी । प्राप्त घडी आल्या वाचोनिया ।'***

१९६५ चा मे महिना. नुकतीच चि. रायाची मुंज झाली होती आणि श्रीस्वामीजी बनेश्वरला येणार होते. तेथेच ती. आई-बाबांकडून श्रीस्वामींची पाधपूजा व भिक्षा झाली. सज्जनगडावरचे सारे रामदासी व स्वामी सत्यदेवानंद सरस्वती पंगतीला होते. तेव्हा ती. बाबा पार भावविभोर झाले होते. ती. सौ. आई त्यांच्या हाताला हात लावून तटस्थ उभी होती. सर्वत्र गंभीर शांतता पसरली होती. तेवढ्यात श्री. देशपांडे फोटोग्राफर सोवळ्यात फोटो काढण्यास पुढे सरसावले, तेव्हा मी एकदम ओरडले, 'आई, अगं पोज घे ना !' आणि श्रीस्वामींसह सर्व हसले. सारे वातावरण पालटले. तेव्हा नंतर माझा निर्व्याज आगाऊपणा पाहून श्रीस्वामी स्तिमीत झाले. त्यांनी 'हिच्याकडे पाहून घे', अशा अर्थाने प्रथम गोडसेबुवांकडे पाहिले. पण तेव्हा त्यांचे लक्ष नव्हते. मग त्यांनी समोरच पंक्तीत पहिल्या पानावर बसलेल्या ती. भास्करबुवांना खुणावले व त्याला मान हलवून त्यांनी मान्यता दिली. हा सारा उलगडा पुढे १९७२ मध्ये खुद्द भास्करबुवांनीच मला केला. असो.

४) १९६६ मध्ये मी बी. ए. होण्याआधीच माझे घरच्यांनी एका होतकरू मुलाशी लग्न ठरविले पण ते मोडले. तेव्हा खऱ्या अर्थाने माझ्यातील 'मीना' जागृत झाली आणि श्रीस्वामींचा प्रत्यक्ष सहवास मिळून पाहता पाहता श्रीस्वामींनी मला आपलंसं करून घेतलंसुद्धा !

१९६६ चा एप्रिल महिना. गडावर श्रीस्वामींसमवेत सारे रामदासी श्रीधरकुटीच्या माडीवर एकत्र चर्चेला जमलेले असताना तिथे श्री. गोडसेबुवांनी मला स्वामींच्या खोलीबाहेर थांबून राहण्यास सांगितले. ते स्वामींकडे माझ्याबद्दल विषय काढणार होते, पण.... माझे मन म्हणत होते की, 'हे तर संन्यासी ! यांना मला मोक्ष कसा मिळेल ? हे विचारायचं सोडून लग्नाबद्दल विचारण्यात काय अर्थ ?' आणि मग मी न ठरविता माझ्या मनात 'नमः शांताय...' या श्लोकाची आवर्तने येऊ लागली. ही माझी आणि श्रीधरस्वामींची झालेली 'जागृत-भेट'.

५) पुढे लगेचच श्री. मामा काणेंकडे दादरला त्यांचे घरी श्रीस्वामींच्या दर्शनाला गेले असता खुद्द स्वामींनीच खूण करून 'मी तीन दिवस रहावे' असे मौनानेच सुचविले. श्रीस्वामींचे मौनपण हव्या त्या व्यक्तीपर्यंत कसे बोलके असते याचाच हा अनुभव होता - त्या अमृतमयी सुवर्णमयी तीन दिवसांत श्रीसान्निध्यात मी होतेची नव्हती झाले ! श्रीस्वामींच्या प्रभावाने पार अंतर्बाह्य पालटून गेले. अगदी पहाता पहाता, कळता कळता न कळत मी त्यांची झाले !

पुण्यास परत येताना माझ्यातील संसारी, चैनी, बेजबाबदार 'मीना' स्वामींनी पालटून टाकली. मला या ऐहिक जगापासून निर्भय केले.

श्रीस्वामींनी दादरातच माझे समोर श्री. गोडसेबुवा यांना खूण करून वरदपूर आश्रमात आणण्याबद्दल त्यांना सूचना दिली होती. दादरच्या मुक्कामात दुसरे दिवशी संध्याकाळी श्रीस्वामींच्या आरती अगोदर माझ्याकडून स्वामींनी 'सद्‌गुरू'ची पाधपूजा करवून घेतली आणि त्याच्या दुसरे दिवशी सकाळी मी पुण्यास निघाले तेव्हा तर जवळ बोलावून माझ्या पाठीच्या मध्यावर व कपाळ मध्यावर आपल्या हाताच्या अंगठ्याचा स्पर्श करून जणू आश्वाशकतेचा पक्का शिक्काच उठवला. तेव्हाची संस्पर्श स्थिती आजही मला आत्मानंदात डुब देते.

६) पुण्यास येण्यासाठी रेल्वेत बसले तर श्रीस्वामी मला पोहोचवायला येताहेते हे भावसत्य मी अनुभवत होते. अखेर कल्याण स्टेशन मागे पडल्यावर मी महाराजांना पुढे न येण्याबद्दल कृतज्ञतेने प्रार्थना केली तेव्हा मग मला ते दिसेनासे झाले.

घरी आले तरी मनातून स्वामी मला सोडतच नव्हते. त्यांचे चित्र सहजपणे हातून उमटले. सहज संध्याकाळी देवघरात न सांगता, न शिकविता सिद्धासनात बसले आणि श्री स्वामींचा 'नमः शांताय' मंत्र मनात घुमू लागला.

७) असेच काही दिवस चालले आणि एक दिवस मनात आले की, 'श्रीधराय नमोः नमः' म्हणजे स्वामीजी 'मला नमस्कार करा' असे कसे म्हणतात ? अशा शंकेने मन मंत्र जपत असता श्रीस्वामींचा फोटो त्यांच्या प्रतिमेसकट रूपेरी तेजाळला आणि 'नमः शांताय...' मंत्राचा अर्थ स्वामींनी ऐकवला. आणि काय आश्चर्य ! पुढे १९९१ साली प्रसिद्ध झालेल्या 'मंत्रराज' प्रवचनाच्या पुस्तिकेत तोच अर्थ वाचनात आला !

१९६८ च्या आषाढ शु. १३ ला श्रीस्वामींकडून वेरदळीत श्री. गोडसेबुवांच्या आग्रहाने आणि ती. बाबांच्या इच्छाशक्तीने मी विधिवत् श्रीश्रीधर स्वामींची अनुग्रहित झाले आणि समर्थांच्या स्वरूप सांप्रदायात एक रामदासी म्हणून सामील झाले.

८) १९६९ च्या गुरुपौर्णिमेआधी श्री. गोडसेबुवांनी ती. स्व. श्री. गोविंदराव दीक्षित यांच्या घरी अनुग्रहीत मंडळींची सभा बोलावून श्रीस्वामींच्या सांगण्याप्रमाणे ब्राह्ममुहूर्ती उठून ध्यानाभ्यास करण्यास सांगितले आणि पुढे सलग दीड-दोन वर्षे न चुकता श्रीस्वामीकृपेनेच माझ्याकडून करवून घेतला. साधनासुद्धा तेच करवून घेतात. यांतून मला ध्यानमग्न संस्मरणाची खूप गोडी लागली. १९६९ च्या गुरुपौर्णिमेला माझ्या नोकरीमुळे मला वरदपूरला श्रीस्वामींकडे जाणे शक्य नव्हते. तेव्हा 'मला ध्यानमग्नता, आत्ममग्नता कधी होईल ?' अशा अर्थाचा प्रश्न मी गोडसेबुवांमार्फत श्रीस्वामींना विचारला असता, 'असेच दोन वर्ष करत रहा, तुझे काम होईल' असे उत्तर मिळाले. पुढे १९७०-१९७१ वर्षात सुमारे पाचएक वेळा वरदळ्ळीस स्वामींकडे जाणे घडले. पुढे १९७१ च्या मे महिन्यापासून हे पार्सल श्रीसज्जनगडावर स्वामींचे एक अधिकारी व अंतरंग शिष्य श्री. भास्कर बुवा रामदासी यांचेकडे सांभाळण्यास दिले गेले.

पुढे सारे पारमार्थिक अनुभव, खरे रामदासत्व आणि कायिक, वाचिक, मानसिक पातळीवरची रामभक्ती अर्थात 'प्रॅक्टीकल परमार्थ' श्री. भास्करबुवांच्या देखरेखीखाली श्रीसमर्थ सान्निध्यात, बिनधोक, थेट बारा वर्ष श्रीस्वामींनीच करून घेतला. एकदा श्री. भास्करबुवांनी मला म्हटले की, 'आता सद्‌गुरू इ. मीच तुझा आहे' तेव्हा मी उत्स्फूर्तपणे म्हणाले की, 'श्रीश्रीधर स्वामीचं माझे सद्‌गुरू ! त्यांच्या पायाशी माझे शिष्य म्हणून रजिस्ट्रेशन झाले आहे. चान्सलर ऑफ युनिव्हर्सिटी तेच आहेत आणि राहणार. त्यानंतर तुम्हीच काय इतरही सारे त्यांनी माझ्यासाठी शिकविण्यासाठी अपॉईंट केलेत आणि करतील. हे उत्तर ऐकून सी. भास्करबुवा आनंदित झाले आणि 'श्रीसमर्थांनी तुला पास केले' असे म्हणाले. पुढे 'श्रीसमर्थ कृपेने लाभलेले रामदास्य' थेट बारा वर्ष श्रीस्वामी माधवनाथांनी आपलेपणाने सांभाळले आणि त्याचा रसास्वाद लाभला तो श्रीस्वामी वरदानन्द भारती यांच्या आत्मीय भेटीत !

काय सांगू ? कसं सांगू ? श्रीसद्‌गुरू भगवान् श्रीधर स्वामींनी मला स्विकारल्यामुळेच झाले. काईच्या बाई ! असेच वाटते आहे.

रसौवैसः । यांच्यात आज मी डुंबते आहे. या आयुष्यात सौ. रसमयी समर्थकृपा होवून श्रीश्रीधर स्वामींच आनंदात आनंद होऊन आनंदरूपाने विहरत आहेत... किती किती सांगू? श्रीस्वामी म्हणजे श्री श्रीश्रीस्वामीच! बस्स!

जयजय रघुवीर समर्थ !!

९) श्रीस्वामीजींनी १९ एप्रिल १९७३ या दिवशी समाधी घेतली. पुढे आराधनेला मी गेले नव्हते. मी पुण्यास घरीच होते. अगदी चैन पडत नव्हते; म्हणून श्रीस्वामींची प्रवचनाची एक कॅसेट लावून बसले. जीव स्वामींच्या आठवणीने अगदी व्याकूळ झाला होता. मन फारच हळवं होऊन स्वामींचे शब्द ऐकत होते आणि श्रीस्वामींचे शब्द कानावर पडता पडता केव्हा भावारूढ झाले ते कळलेच नाही. श्रीस्वामी म्हणत होते 'तोऽऽ परमात्माऽऽ कसा आहे... आनंदरूप... तोऽऽ... आनंद अनुभवून... तो टिकून... तेव्हा... तो कसा आहे.... यो वै भूमा.... तत् सुखम् ।' आणि मी खाडकन् तंद्रीतून जागी झाले. भूमा आणि तत्सुखम् । मधली निःशब्दता माझ्याशी मौनातच बोलली हो ! जणू त्या निःशब्दशांतीने तत् सुखम् मला अगदी स्पष्ट दाखवून दिले. श्रीस्वामींच्या शब्दोच्चारांतली ती ऐश्वरीय शांतता मला दाखवून, स्पर्शून गेली की, आत्ता जी निरव शांतीत तरंगलीस ना ! तेच सुख ! आणि स्वामी पुढे म्हणाले, 'तज्जलानि इति... शांत उपासीत् ।' आणि माझं मन स्वामींच्यात अनंत, व्यापक, अविनाशी रूपाशी तादात्म्य पावले.

१०) श्रीक्षेत्र वरदपूरची संस्मरणीय गुरूपौर्णिमा इ. स. १९७०

श्रीश्रीधरस्वामी यांचे श्रीवरदपूर क्षेत्री अतिशय कडक रीतीने मौन चालू होते. तेव्हा स्वामी पूर्णपणे एकांतांत असत. अशा ह्या शांत स्थळी, गुरूपौर्णिमा साजरी करण्यासाठी, केवळ फुलाच्या सुगंधाने एखाद्या बागेत चहू दिशांनी भुंगे, फुलपाखरे गोळा व्हावीत त्याप्रमाणे अनेक भक्तमंडळी वरदपुरांत जमा झाली होती. श्रीस्वामींचे सतत वास्तव्य असलेली ती जागासुद्धा अतिशय मंगलमय आनंद देणारी अशीच भाविकांना वाटत आली आहे.

अशा दिव्यभूमीत आम्ही दि. १४ ऑगस्ट रोजी माध्यान्हीला पाहोचलो.

मार्गावर या आनंदोत्सवासाठी जणू हिरवळीचे गालीचे पसरले होते. वृक्षावृक्षांवर वेलींची तोरणे हिंदोळत होती तर दुसरीकडे अंतराअंतरावर बागांतून नारळी-पोफळी छत्रचामरे मिरवीत होत्या. दऱ्याडोंगरातून दिसणारे ढग धूपदानांतून बाहेर पडणाऱ्या धूम्र वलयांप्रमाणे भासत होती. जणू वरदळ्ळीची वनश्रीसुद्धा पूजेच्या तयारीनिशी सिद्ध होती.

श्रीधरतीर्थावर एखाद्या विरक्त ऋषीच्या हातांतील जपमाळ फिरावी त्याप्रमाणे जलौघाची संततधार पडतच होती. शिखरावर धर्मध्वज शांतपणे उभ्या असलेल्या हत्तीच्या विशाल कानाप्रमाणे वाऱ्याच्या दिशेने फिरत होता. संथपणे तृप्त गाई-गुरे गोशाळेकडे परतत होती आणि त्यानंतर रजनीने आपली धूसर काळी अभ्र सर्वकडे पसरून दिली.

परंतु लांब दूरवर श्रीश्रीधरकुटीत मात्र प्रकाशाची चाहूल लागत होती. खऱ्या अर्थाने साऱ्या जीवमात्रांना पूर्णत्वाला नेणाऱ्या महान् गुरूची 'व्यास पूजेची कोण लगबग उडाली होती !'

श्रीस्वामी सेवकांना सारी सृष्टी झोपी गेली आहे याची थोडीसुद्धा आठवण नव्हती. ती सारी सतत कामात गर्क होती. त्यांना विश्रांतीची सयही नव्हती.

इतक्यात सुब्राह्ममुहूर्ती श्रीस्वामींच्या मंगल व्यासपूजेने या वर्षीची गुरूपौर्णिमा प्रकटली.

नंतर इकडे देवीच्या देवळात सारे भक्तजन शुचिर्भूत होवून श्रीस्वामींकडील प्रसादमंत्राक्षता तीर्थादि घेवून कृतकृत्य झाले ! जीवनातील सारी दुःख दूर सरून सर्वजण सद्‌गुरू चिंतनात, सद्‌गुरू पूजनात रमून गेलेले होते. परंतु आनंदाने, उत्कटतेने उच्चांक केव्हा गाठला सांगू ? गुरूपौर्णिमेला दुपारी तीन नंतर सतत पंचेचाळीस मिनिटे साक्षात् श्रीस्वामींची अमृतवाणी साऱ्या भक्तांना ऐकावयास मिळाली. एका महान् शिष्याने इतर शिष्यांना श्रीगुरूपद महात्म्याबद्दल, त्याच्या प्राप्तीबद्दल केलेल्या अमृतोपम उपदेश होता तो !

श्रीस्वामी आपल्या स्वानुभवाधिष्ठित भाषणांत म्हणाले की, पाऊस पडताना जसा भेदाभेद न करता सगळीकडे, सर्वांवर पडतो व त्या जलसिंचनाने पृथ्वीवर यच्चयावत् जीवजिवाणू जगतात किंवा उत्पन्न होतात, वाढतात, अस्तित्वात राहतात, त्याप्रमाणे श्रीगुरू सर्वांवर कोणताही भेद न करता कृपेचा वर्षाव करतात. ते कृपारूपी जीवन (पाणी) तुमचे जीवन अवश्यमेव पूर्णतेने कृतार्थ करील. अज्ञानाला ग्रासून टाकून शिष्याला"

प्रकाशमान जीवन देईल. त्याला आपल्याप्रमाणेच स्वयंप्रकाशी बनवेल तेव्हा, आषाढ पौर्णिमा म्हणजेच गुरूपौर्णिमा ही तुमच्या हृदयस्थ असलेल्या सद्गुरूला अनन्य शरण जाऊन संजीवनीच असलेल्या गुरूकृपेची प्राप्ती करून घ्या. तुम्ही सर्वजण सद्गुरू कृपाधिष्ठित म्हणजेच आत्मनिष्ठ व्हा. तुमचे जीवन दिव्य होऊ दे. तुम्ही सर्वही आनंदरूप व्हा !

असा दिव्य, तेजोमय, मंगलमय, सतत आनंददायक अविस्मरणीय उपदेश श्रीस्वामींनी आपल्या शिष्यगणांना केला. सारेजण जागच्या जागी स्तब्ध होते. पावसाप्रमाणे सर्व भक्तांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रूंच्या धारा झरत होत्या. श्रीस्वामींचे सुमधूर, आत्मिक जिव्हाळ्याने ओथंबलेले शब्द मनामध्ये कोरून घेऊनच सारी भक्तमंडळी पुन्हा एकदा श्रीचरणी लीन होऊन काहीशा जड अंतःकरणाने आपापल्या स्थानकावर परतली. पुन्हा एकदा 'वरदहळ्ळी' शांतपणे आपल्या लाडक्या श्रीधराच्या दर्शनासाठी तटस्थ झाली. श्रीधरतीर्थावरची धारा पुन्हा एकदा निर्विकार झाली अन् आल्यागेल्याच्या सेवेला अलिप्तपणे वाहत राहिली. लांबवर-उंच धर्मध्वज साऱ्या जगाला निर्भयतेचा संदेश देत उभा राहिला आणि सारे भक्तगण श्रीगुरूपदेशाचा मधुघट घेऊन, त्या गुरूपदेशीरूपी जीवनाचे, कृपारूपजल सिंचनाचे आपले जीवन आनंदाने फुलविण्याच्या इराद्याने वरदहळ्ळीहून परतली ! ती,

जयजय रघुवीर समर्थ,
श्रीगुरूदेव दत्त
श्रीश्रीधरस्वामी महाराज की जय, म्हणत म्हणतच !!

११) करसिल तरी काय नोहे महाराज । आम्हा भक्तांचिये काज पुरविले ॥

श्रीस्वामी एकदा म्हणाले होते, 'आम्ही स्मार्तृगामी असतो' म्हणजे जेथे जेव्हा भक्त आम्हास हाका मारून बोलावतात तेथे आम्ही हजर असतो.

याचाच अनुभव मी १९९१ च्या नोव्हेंबरच्या १९ तारखेला घेतला – स्वामी माधवनाथ बोध प्रसारक केंद्रात मला बोलावयाचे होते. स्वामींनी गेल्या युवासभेत उभ्या केलेल्या प्रश्नावर –

'कशाला म्हणायचं संन्यास ?

आश्रम संन्यास घ्यायचा म्हणजे कां संन्यास ?'

तेव्हा डोक्यात चक्र फिरू लागली. श्रीधरस्वामींची आठवण झाली. टेंबे स्वामीनंतर आचार-विचार-उच्चारांनी परिपूर्ण संन्यासी म्हणून आपल्या स्वामींचा गौरव आहे. इ. पण.... पुढे काय ? काही सुचेना आणि काय आश्चर्य श्रीधरस्वामींची काकुळतेने आठवण आली मात्र आणि पुढील एक-दीड तासांत फटाफट संदर्भ मिळून उत्तर पूर्ण झालेसुद्धा ! खरं तर मी भूगोलाची प्राध्यापिका. भाषा विषयाचा संबंध नाही. तत्त्वज्ञान विषय शिकलेली नाही पण श्रीसद्गुरूंची सत्संगरूपी 'आठवण केवळ' काय किमया करते ? हेच पहा ना ! मूळ प्रश्नावरून डोक्यात चक्र फिरू लागली आणि मनःपटलांवर एकदम वाक्यं वाचली - ती अशी -- संन्यास घेणं, संन्यासी राहणं, संन्यासी होणं व संन्यासी असणं ह्या वरचढ भूमिकांच्या चार पायऱ्या आहेत. हा साधनामार्ग असून त्यासाठी बहिरंग व अंतरंग उपासना आहे व ब्रह्मैक्य हेच ध्येय आहे.

मग मन साधुसंत सत्पुरुष यांच्या या विषयांवरील म्हणण्याचा कानोसा घेवू लागले तर प्रथम आठवले ते माऊलींचे सांगणे –

'मी माझें ऐसी आठवण । विसरले जयाचें अंतःकरण ।
पार्था, तो संन्यासी जाण । निरंतर'

म्हणजे 'निरंतर संन्यासी' ही परमस्थिती आहे ! मी माझेच्या त्यागानेच हा निरंतर संन्यास संभवतो. तेवढ्यात आठवले ते श्रीसमर्थांचे शब्द... *'षड्न्यासी तो संन्यासी । विचारवंत सर्वहि संन्यासी ।'*

म्हणजे विचारवान् आणि षड्न्यास म्हणजे सहा गोष्टींचा अत्यंत आवश्यक असा न्यास म्हणजे त्याग - याचाही संन्यासाशी जबरदस्त संबंध असला पाहिजे. ह्या गोष्टींचा खुलासा मिळाला तो भगवान् श्रीधर स्वामी यांच्या 'शतपत्रे' यातील पत्र क्र. ८० व ८२ मधून. यांत ते म्हणतात, *'अजिह्वः षण्ढः पंगुः अन्धो बधिर एव च । मुग्धश्च मुच्यते भिक्षु षड्भिरेतैर्न संशयः ।'* इयं भिक्षु म्हणजेच संन्यासी. त्याचीच ही लक्षणे आहेत. सहाही लक्षणे ज्यांच्यात असतील तरच तो संन्यासी ! तो सुखाने भवसागर पार होऊ शकतो.' पुढच्या पत्रात म्हणतात, 'जागतिक सुखसोयीला कंटाळून, इंद्रिय सुखाचा का एकदा वीट आला म्हणजे विद्वानाने संन्यास घ्यावा.' चुकून भोगासक्ती उरली असली तर तो पतित होतो.

संन्यासाच्या भूमिकेच्या माणसाची धारणा कशी असते ? तर, *'अहमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवाख्यमद्वयम् । इति भावो ध्रुवोयस्यतं कैवल्याश्रमे वसेत् ।'* म्हणजे सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणी असणारे नित्य, अविनाशी असे जे वासुदेवाख्य, एकमेवाद्वितीय, ब्रह्मतत्त्व ते मीच. असे ज्याला आपल्याविषयी निश्चितपणाने वाटते त्याने तुर्याश्रमी बनावे म्हणजे संन्यास घ्यावा.'

श्रीधरस्वामींच्या पत्रांवरून संन्यास घेण्यासाठी काय पूर्वतयारी लागते किंवा समर्थांच्या म्हणण्याप्रमाणे षड्न्यास आणि विचार यांची पिठीका काय असावी लागते याचा बोध होतो. पण मग दीक्षा घेवून, वस्त्रे बदलून, जो संन्यास दिला जातो, तो कोणता ? तो तर आश्रम संन्यास ! या आश्रमसंन्यासाचा उलगडा होतो तो पू. अनंतराव आठवलेंच्या 'वाटा आपुल्या सुखाच्या' या प्रश्नोत्तरांच्या पुस्तकांतील प्रश्न ७० व्या चे उत्तर देताना. ते म्हणतात, 'आमची संस्कृति कर्म करावयास सांगते व संन्यास घ्यावा म्हणते; पण ते एकाच व्यक्तीला, एकाच अवस्थेत आणि एकाच वेळेला सांगत नाही. संस्कृतीने संन्यास धर्माचा आदर्श मानला तो त्यातील निःस्वार्थ वृत्तीसाठी 'ज्ञेयः सनित्य संन्यासी । यो न द्वेष्टी न कांक्षति' व्यक्तीचे रागद्वेष मावळणे, हवं-नको सुटणे ही संन्यासाची मूळ भूमिका ! भगवी वस्त्रे वा काही विशिष्ट आचार हा बाह्यांगांनी व्यक्त होणारा आश्रम संन्यास. हा विशिष्ट काळी, विशिष्ट व्यक्तीसाठी, विशिष्ट वयात, विशिष्ट प्रवृत्तीच्या लोकांसाठी सांगितलेला आहे. श्रीमद् भगवत गीता संन्याशाचा व्यवहार म्हणजे निःस्वार्थी कर्माची परिसीमा ! स्वार्थाचा पूर्ण त्यागच सांगते. आणि कर्म हे तर.... व्यक्ती, समाज आणि देश याच्यासाठी नितांत आवश्यक आहे आणि ते प्रत्येक व्यक्तिला कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात, योग्य त्या विचाराने तरी केलेच पाहिजे असे असते आणि व्यक्तीच्या ठिकाणी असलेल्या सर्व गुणांचा व प्रवृत्तींचा सदुपयोग व्हावा. त्यात व्यक्तीसकट समाजाचे कल्याण साधावे, हा हेतू तडीस नेताना निष्काम कर्मयोग हाच कणा आहे. निष्काम कर्मयोगाचा पाया भरण्यासाठी आश्रम संन्यासाचा उपयोग होत असावा असे वाटते.

पण आश्रम संन्यास प्रामाणिक असावा. दीक्षा घेतलेल्या संन्याशाने वैराग्याचा अवलंब करून जप, ध्यान, तत्त्वचिंतन अशी साधना करावी व साधनेच्या बळावर क्रमाक्रमाने उद्धरून जाता जाता, परमात्म योग साधावा.'

म्हणजे ह्यावरून 'संन्यासी राहणे' किंवा संन्यासाची मूळ भूमिका सांभाळण्यासाठी - दीक्षा घेवून संन्यास घेणे साहाय्यभूत होते. पण भूमिकाच नसेल तर मात्र संन्यास घेणे बाह्यात्कारी दंभ होण्याची शक्यता फार आहे. संन्यासाच्या मूळ भूमिकेत न द्वेष्टी नकांक्षति । हे कर्म न सोडता अपेक्षिलेले आहे. यांतच जर गोंधळ असेल तर ? असे गोंधळी नेमके बुद्धीला यथार्थ ग्रहण नसल्यामुळे विपरीतच करतात.

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ।

काम्य कर्माचा त्याग म्हणजे संन्यास आणि सर्व प्रकारच्या कर्मापासून स्वाभाविकपणे निर्माण होणाऱ्या फळाचा त्याग करणे असे स्पष्ट असताना, प्रत्यक्षतः सर्व कर्म फलत्याग अत्यंत अवघड असल्याने म्हणजे कर्म तर करावयाची पण फळाची अपेक्षा मात्र ठेवायची नाही, हे दुःसाध्य असल्याने कर्मेच टाकावीत, अशी एक विचारधारा स्वीकारतात. विनोबा भावे म्हणतात, 'कर्म केल्यावर पाठोपाठ फळ येणारच, ते भोगताना तूं ते फळ माझं आहे असं म्हणू नकोस.'' पण ही तारेवरची कसरत ! हे 'मी माझे सुटणे' हा वृत्तीसंन्यास घडणंच अत्यंत कठीण आहे त्यामुळे 'फळ नको म्हणणे जमत नाही तर मग कर्मच नको' म्हणून निष्क्रियताच बळावते. अपरिपक्व भूमिकेत संन्यास घेतला जातो व तोच सर्वांच्या टीकेला प्राप्त होतो. स्वामी माधवनाथ 'ज्ञानेश्वर दर्शन' या ग्रंथात म्हणतात, 'वस्तुतः गीतेत ध्येयाच्या ध्रुवताऱ्यावरून साधकाची दृष्टी किंचितही ढळू नये या करताच कर्मयोगाची महती सांगण्याच्या ओघात भगवंतांनी कर्म संन्यासाचेही महत्त्व प्रतिपादन केले आणि तिथे अर्जुन कर्मसंन्यासात कर्माचाच त्याग समजला. रिनंसिएशन ऑफ ड्यूटी नसून रिनेसिएशन इन ड्यूटी आहे. कर्माचा त्याग नसून 'मी कर्म करणारा, मी कर्म करतो' याचा त्याग सांगितला आहे.

पू. अनंतराव आठवले 'जीवन साधना' या पुस्तकात म्हणतात, 'खरा, संन्यासी त्यागी हा कर्म कसे करतो हेही गीता सांगते. त्याला खरा त्याग म्हणजे काय ? हे नीट कळलेले असल्यामुळे वाईट कर्माचा तो द्वेष करीत नाही वा चांगल्या कर्मामध्ये गुंतून पडत नाही. कर्मामध्ये कर्तेपणाने, अपेक्षेने न अडकता निर्लिप्त राहून तो आत्मैक्याने राहतो. कर्म न करणाऱ्याला गीता त्यागी म्हणत नाही. कर्म योग्य रीतीने करून त्यातून उत्पन्न होणारे जे फळ त्याच्या विषयीची अपेक्षा न धरणारा, त्याच्या विषयीची आसक्ती सोडणाराला गीता येथे त्यागी म्हणते. ***'यस्तु कर्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ।'***

अर्थात या स्थितीला सद्‌गुरू कृपेने एखादाच साधक पोहोचतो. ही स्थिती ज्ञानमूलक संन्यास होय. तीच जीवनातील परमदशा, परमसिद्धी. सर्व कर्माचा मी केवळ साक्षी आहे. द्रष्टा आहे. सर्व कर्मापासून अलिप्त आहे. केवळ सच्चिदानंदरूप आहे. अशा बोधावर नित्य राहणे यालाच संन्यास म्हणतात. हा संन्यास म्हणजे सिद्धावस्थेतील संन्यास ! लोकांत वावरत असूनही तो लोकांपासून वेगळा असतो. करून अकर्ता असतो. भोगून अभोक्ता असतो. यालाच गीता साधू, संत, सत्पुरुष, संन्यासी संबोधते. ह्या सिद्धावस्थेतील संन्याशाला साधकावस्थेतील संन्यासाची पूर्ण जोड लागते म्हणजे कटाक्षाने काम्य कर्म टाकणे हा सर्व कर्मफळाचा त्यागच ! आणि हे सर्व देह असताना ! कसं ? तर जसं समर्थ म्हणतात की, ***देह असता विषय त्यागी । ऐसा कोण आहे जगीं ? तर शुद्ध कार्या कारण येणे । विषय त्यागाची लक्षणें ॥*** असे करत करत ध्येयापर्यंत जाणे.

साधकावस्थेतील संन्यास जतन करताना इंद्रिय-मन-बुद्धी यावर पूर्ण नियंत्रण येणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. विशेषतः मन-कारण देहधारणेसाठी कराव्या लागणाऱ्या क्रियांचा म्हणजेच स्वाभाविक कर्माचा त्याग न करता ती यथासांग करत असताना मनावर बुद्धीचा अंकुश नसेल तर त्यात पाहता पाहता कामना शिरतात व संन्यास भूमिका दूषित होते. नासतेसुद्धा ! पण मन जर ताब्यात असेल तर संपूर्णपणे निष्काम भावनेने कर्म होते. तो साधक निष्काम कर्मयोग साधू शकतो. तो संसारातून मुक्त होतो. कोणत्याही बऱ्या-वाईट कर्माचा त्याला लेप लागत नाही. तो त्यागी संन्यासी मुक्त होतो. जीवनमुक्त होतो. असा तो साधक व्हावा यासाठी नंतर गीता त्यागाचा, संन्यासाचा स्वीकार करावा असे आवर्जून सांगत आहे. कारण ***'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ।'*** ही निर्लिप्तता सिद्धावस्थेतील संन्याशाचेच स्वरूप आहे.

पण ही निर्लिप्तता, तो संन्यासी साधक अवस्थेपासून करीत असलेल्या कर्मावर आणि यामागील हेतूवर अवलंबून असते. तशी 'जीवनमुक्तता ही तलवारीच्या पात्यावरून जाणारी गोष्ट आणि ***अहं वाचा चित्त अंग देहमिथ्या शरण रीघ ।*** असं झालं तर पूर्ण त्यागी संन्यासी अवस्था येणार. प्रत्यक्षतः त्याग चारही अंगांनी घडणे महत्त्वाचे ! ***'त्यांत एक उणे असे । तरी तें विलक्षण दिसे ।'*** म्हणजे नंतर सिद्धावस्थेतील संन्यास अवस्था सांभाळण्यासाठीसुद्धा शेवटच्या श्वासापर्यंत साधकावस्थेतील संन्यास अवलंबावा लागतो. जसे ***'बाहेरी साधकाचे परी । आणि स्वरूपाकार अंतरी ॥'***

म्हणजे अंतरी पूर्ण अनासक्त असतो तरी त्याला केवळ कर्तव्य कर्माबद्दल उत्साह असतो पण अंगावर काम ओढवून घेण्याचा उल्हास मात्र नसतो. हे करीन, ते करीन अशी हौसहव्यास नसते. आवश्यकता व चैन यातले अंतर त्याला उमगते. काम करण्याची उमेद शक्ती आहे पण आळस नाही तरी 'मी करीनच करीन' असा दुराग्रह नसतो. ही कर्माविषयीची अनासक्ती ज्याचे इंद्रिय, मन, बुद्धीवर नियंत्रण आहे म्हणजे जो जितात्मा आहे त्यालाच साधू शकते. खऱ्या अर्थाने तोच संन्यासी, कर्मयोगी होतो. अर्थात मनाला जिंकल्यानंतरच शरीरावर पूर्ण नियंत्रण ठेवता येते. पण त्यासाठी मनापर्यंत पोहोचणेसाठी शरीराला थोडे तरी वळण लागलेले असल्यावाचून हेही शक्य होत नाही. 'विचारवंत सर्व संन्यासी ।' हे कितीही खरे असले तरी त्यांची सत्यता प्रत्यक्षतः षडऱ्यासावर म्हणजे अनावश्यक आपली भूमिका बिघडविणारे यांच्या त्यागानेच प्रतीत होते. जितात्मता येण्यासाठी आधी विगतस्पृहा व्हावे लागते. विगतस्पृहा होण्यासाठी आसक्त बुद्धी असणं क्रमप्राप्त होतं. हे त्रिकूट साधणे म्हणजे संन्यास घेणे. अर्थात हा संन्यास हा वृत्तीसंन्यास आहे. तो काटेकोरपणे सांभाळावा लागतोच. यातून संन्यासी होणे घडते. म्हणून वाटते की, संन्यास घेणे, कर्मफल त्याग करणे, संन्यासी होणे आणि संन्यासी राहणेही परमसिद्धी संन्यासस्थितीला साहाय्यभूत साधना आहे. खरोखरीच जितात्मता, निःस्पृहता, अनासक्तता या गुणांनीच संन्यास सिद्ध व्हावा लागतो की, मग असे संन्यासी हे 'निरंतर संन्यासी' राहतात. नैष्कर्म्याची परमसिद्धी अशा संन्याशाच्या रूपाने जगाला मूर्त होतात. याबद्दल महात्म्यांच्या दोन आठवणी विशेष प्रकाश टाकतील. १) भगवान् श्रीधरस्वामी व योगीराज गुळवणी महाराजांची भेट झाली, तेव्हा गुळवणी महाराज स्वामींना विचारते झाले की, 'आपण (तुम्ही) आपल्याला कोण समजता ?' तेव्हा श्रीधरस्वामींनी पाटीवर लिहून दाखविले की, 'मी मला ब्रह्म समजतो.' २) आणि दुसरी आठवण स्वामी माधवनाथांची. केंद्राच्या आधीच्या बैठकीत 'संन्यास कशाला म्हणावे ?' असा प्रश्न माधवराव

परांजपेंच्या एका लेख वाचनातून त्याग व संन्यासाबद्दलच्या लेखातील मतांबद्दल परामर्श घेताना निघाला पण स्वामी माधवनाथ शेवटी म्हणाले की, 'तस्मात् योगी भावार्जुन !' असंच अखेर भगवंतांनी सांगितले. आपण मुळातच अलिप्त, निर्लिप्त असताना धर-सोडीचा प्रसंगच खरं तर नाहीये. आपण खरं तर तोच एक आहोत. सः अहं ! याचेच अनुसंधान.

ह्या दोन्ही आठवणीतील दोन्ही स्वामींचे बोध पाहिले की वाटतं 'मी केवळ सच्चिदानंद रूप आहे. अशा बोधावर नित्य राहणे, यालाच सिद्ध संन्यास म्हणावे. तेच नित्य निरंतर संन्यासी ! ते कसे आहेत माहिती आहे ? जसं ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति । म्हणजे ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मच होतो. पण हे स्वामी तर सिद्धसंन्यासी - ब्रह्मैव । न तु ब्रह्म विद । म्हणजे साक्षात ब्रह्मस्वरूप !

ब्रह्मज्ञानी झाले म्हणूनची ही परिणामी स्थिती नसून मुळातच ते शंभर नंबरी सोन्याचेच, अंतर बाह्य सदासर्वदा, निरंतर, परीपूर्ण, शुद्ध स्वरूपच ! त्यांची ही आपल्या वाणी-मन-बुद्धीला कुंठीत करणारी स्थिती आहे. ती समजावून घेवून तिचा लाभ करून हवा असेल तर ते सांगणारा राजमार्ग म्हणजेच श्रीमद् भगवत गीतेतला 'संन्यास' असे वाटते.

माझा लेख वाचून झाला मात्र स्वामी माधवनाथ म्हणाले, 'मीनाने मला सांगायला काही ठेवलेच नाही.' आणि मी डोळे मिटले तेव्हा माझ्या हृदयीच्या सद्गुरू श्रीधरस्वामींचे आरसपानी तेजस्वी दर्शन माझ्या नितळ मनात मी पाहून कृतकृत्य झाले होते. आजही मी माझ्या स्वामींजवळ आहेच आहे.

श्रीमती मीनाताई भावे

"श्री प. पू. श्रीधर समाधीचे अपूर्व दर्शन "

सौ. अरुणा रमेश मणूरकर

आज अचानक वरदपूरला जाण्याचे ठरले आणि मनाची काय अवस्था झाली यांचे शब्दांत वर्णन करणे मला जमणार नाही.

आजवर अनेक कठीण प्रसंगात त्याला सामोरे जाण्याची शक्ती श्री स्वामींनी दिली. खूप कठोर निर्णय घेण्याची अवघड वेळ जेव्हा जेव्हा आली त्यावेळी सारासार विचार करण्याचा विवेकही स्वामींनीच दिला. त्यांच्या समाधी स्थळाला जाण्याची फार तळमळ जिवाला लागली होती. मी स्वतः स्वामींना बघितले नाही. जोधपूरला पू. श्री. श्यामराव वैजापूरकर राहतात. माझी मुलगी जोधपूरला राहात असल्याने आम्हाला त्यांच्याकडे जाण्याचा योग आला. त्यांच्याकडे श्री परम पूज्य श्रीधर स्वामींच्या पादुका आहेत. त्याचे दर्शन घेतले व त्यावर अभिषेक पण करणे झाले. त्यांच्या मातोश्री ति. आम्मा यांच्याकडून स्वामींच्या अनेक गोष्टी ऐकल्या. खूप चांगले अनुभव आले आणि वरदपूरला जाण्याची अनिवार ओढ लागली. १३ ऑगस्ट शनिवारी आम्ही पुणे-एर्नाकुलम् गाडीने रात्री ११ वाजता निघालो. रविवारी दुपारी ४ वाजता होन्नावार स्टेशनवर उतरलो. तिथे स्वामींचे परमशिष्य श्री जनार्दन रामदासी राहतात. त्यांच्याशी आधीच पत्रव्यवहार केल्याने त्यांनी आमची होन्नावार ते वरदपूर जाण्याची सोय केली. स्टेशनवर गाडी पाठविली. चालकाचे नाव रामदास. रात्री ७ वाजता वरदपूरला पोहोचलो. तिथे राहण्यासाठी खोल्या आहेत. अत्यंत उत्तम सोय आहे. खूप सेवाभावी सेवकही आहेत. ४०-४५ बटू वेद शिकण्यासाठी तिथे राहतात. तिथे वेदपाठशाला आहे. शिकविण्यासाठी उत्तम, विद्वान गुरुजीपण आहेत. गोशाळा आहेत. सर्वांना जेवण्याची, फराळाची निशुल्क सेवा आहे. घनदाट जंगलांनी वेढलेले वरदपूर, निसर्गाने जणू वरदहस्तच ठेवला आहे. त्याचे पुरातन नाव 'वद्दहळ्ळी' कानडीमध्ये 'वद्द' म्हणजे लाथ आणि 'हळी' म्हणजे छोटेसे खेडे. या ठिकाणी श्री व्यासमुनींची गुहा आहे. लोमस व अगस्ती ऋषी साधनेला बसले ते स्थान आहे. ते तपश्चर्या करताना अनेक असुरांनी त्यांच्या साधनेत विघ्ने आणली. तेव्हा दुर्गा मातेने लाथेने त्यांचा संहार केला. म्हणून त्या गावचे नाव 'वद्दहळी' कालाप्रमाणे त्यात बदल होत आता त्याचे 'वरदपूर' झाले. दुर्गामातेच्या मंदिराच्या वाटेवर ८ शंकराचार्यांच्या समाधी लिंग स्वरूपात आहेत. त्याबाबत असा एक संदर्भ कळला आहे की, पुण्यात स्वामींचे परमभक्त श्री पृथ्वीराज भालेराव राहतात. त्यांना श्रीस्वामींनी सांगितले की, यातली एक समाधी माझी आहे. मीच काही काळापूर्वी श्रीशृंगेरी मठाचा आचार्य होतो. समाधीचे दर्शन घेतल्यावर लगेचच पुढे श्रीरामाचे मंदिर आहे. त्याच्यापुढे श्री मारुतीरायाची टाळी वाजविणारी अत्यंत देखणी मूर्ती आहे. त्यावरून नजर दूर सरकत नाही. मग रामतीर्थाचे कुंड आहे. त्यानंतर लगतच दुर्गामातेचे मंदिर आहे. खूप पुरातन व मोठे मंदिर आहे. दुर्गामातेची असुरांना लाथ मारण्यासाठी पाय उचललेली व किंचित् वाकडी मान असलेली मूर्ती आहे. बाजूला व्यासमुनींची गुहा आहे. या मंदिरात श्रीस्वामी प्रवचन देत असत. त्यांना बसण्यासाठी व्यासपीठ बांधलेले आहे. शिष्यांना संध्येसाठी पाण्याचा हौद आहे. आजही तिथे सतत पाण्याची धार आहे. आश्चर्य म्हणजे पाणी वाहून जात नाही. खरंच ते लोक खूप भाग्यवान ज्यांना स्वामींच्या सान्निध्यात राहता आले.

वरदपूरला हैद्राबादच्या श्रीमती सरोज आपटे राहतात. त्यांना मराठी येते. त्या स्वामींच्या सेवेसाठीच वरदपूरला राहतात. त्यांच्याकडून स्वामींच्या बऱ्याच गोष्टी कळल्या. वरदपूरला स्वामींनी 'श्रीधरतीर्थ' स्थापन केलंय. भारतातल्या सर्व नद्यांना आवाहन करून सर्व तीर्थांना एकत्र करून श्रीधर तीर्थाची निर्मिती केली आहे. एकदम स्वच्छ व गोड पाणी. एका स्त्रीस त्वचेचा आजार होता ती तिथे १ महिना राहिली. त्या पाण्याने तो आजार दूर झाला असेही कळले. श्रीधरतीर्थापासून २५० पायऱ्या चढल्या की, वर स्वामींची समाधी आहे. रोज त्रिकाळ स्वामींच्या समाधीस अभिषेक होतो. सकाळी ७ वाजता, दुपारी १२ वाजता व संध्याकाळी ७ वाजता. श्रीधर तीर्थाखालीच स्नान करावे लागते. वर स्वामी साधना करीत ती गुहा आहे. त्याला एकांत गुहा म्हणतात. लगतच श्री स्वामींची समाधी आहे. त्या जागेची महती सांगण्याची माझी पात्रता नाही. अत्यंत पवित्र व मनाला निरामय शांतता देणारे ठिकाण. तेथून हलावेसे वाटत नाही. स्वामींच्या आश्रयाखाली आपण आहोत ही कल्पनाच मनाला शांती देते. सोवळ्याचा प्रश्न असल्याने १० फुटावरून दर्शन घ्यावे लागते. समाधीस नैवेद्य ति. अन्नपूर्णाआक्का सोवळ्यात करतात. बरीच वर्षे त्या तिथेच आहेत. मला थोडेसे कानडी येत असल्याने त्यांच्याशी बोलणे झाले. दर्शन झाले. त्यांनी नैवेद्याचा प्रसादही दिला. संध्याकाळी आरती करून आम्ही दुसऱ्या दिवशी पुण्यास येण्यास निघालो. मन मात्र अतृप्तच राहिले. तिथे आर्य सनातन धर्माचे कठोर पालन होते, याचा अभिमान वाटला.

सौ. अरुणा रमेश मणूरकर
सी-२०२, शेफालीका हाईटस्, बलवंतपूरम्, शिवतीर्थ नगर,
पौड रोड, पुणे ३८. दूरध्वनी : २५३९९०२६

आठवणी प. पू. भगवान श्रीधर स्वामी महाराज

श्री. गंगाधर केशव गोडबोले

सज्जनगड येथील श्रीसमर्थ रामदास स्वामी यांच्या वास्तूंची दयनीय अवस्था झालेली होती. कारण सर्व काही कोर्टाच्या आदेशामुळे कलेक्टरकडे सर्व अधिकार गेले होते.

सदर गडाचा जीर्णोद्धार व्हावा या दृष्टीने तेथील रामदासी मंडळींनी प्रयत्न सुरू करणेचे ठरविले. त्यांनी प. पू. श्रीधरस्वामी (पूर्वी श्रीधरस्वामी बरीच वर्षे गडावर सेवक म्हणून राहिले होते) यांचे बरोबर चर्चा करून त्यांनी कामास सुरुवात केली.

त्यावेळी सातान्यातील श्री. बाबुराव वैद्य, श्री. माधवराव हिरळीकर यांनी त्या उपक्रमांत भाग घेणेचे ठरविले व त्यांनी त्या दृष्टीने माणसे जमविणेचे काम सुरू केले व त्यांना चांगल्या लोकांचा पाठिंबाही मिळाला. श्री. भाऊसाहेब सोमण, श्री. बाबूराव गोखले, श्री. दादासाहेब आळतेकर अशा मोठ्या विद्वान व निस्पृह लोकांचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे सर्वांना हुरूप आला. काम सुरू झाले. वेस्टर्न इंडिया विमा कंपनीचे श्री. बाबूराव वैद्य डायरेक्टर होते. त्यांनी विमा कंपनीतील काही लोक उपयोगी पडतील हे जाणून काही लोकांना विचारले, त्यासही चांगला प्रतिसाद मिळाला. त्यात मीही सामील होतो. गडावर एक सभा घेतली. त्यावेळी कंपनीमधील १०-१२ मंडळी उपस्थित होती. डिसेंबर १९ तारीख सन १९४९ मध्ये आम्ही सामील झालो. फेब्रुवारी ५० चा उत्सव गावात वर्गणी मागून व कंपनीत सर्व कर्मचाऱ्यांना भेटून आम्ही वर्गणी गोळा केली. १ रुपया पासून १० रु. पर्यंत लोकांनी वर्गणी दिली. ती साधारणपणे रु. ८००/- जमा झाली. रामदासी मंडळींनी गावात भिक्षा मागून धान्य व पैसे जमा केले व १९५० चा उत्सव पार पडला. सन १९५१ साली प. पू. स्वामी उत्सवासाठी पहिल्या दिवसापासून हजर होते. उत्सवाचे तिसरे दिवशी त्यांची व माझी संध्याकाळी ७॥ वाजत दृष्टादृष्टी झाली. स्वामी समर्थांची पूजा करून बाहेर आले व समाधीचे पुढे आम्ही स. भ. दिनकर बुवा रामदासी, मी व माझे मित्र श्री. पंत बर्वे असे त्यांचे समोरच बसलो. त्या वेळी स्वामींनी काय करावयाचे, कसे करावयाचे त्याबद्दलची माहिती उत्तम प्रकारे आम्हास समजावून सांगितली. त्यासाठी प्रथम कष्ट व उपासना करणेचे सांगितले. समर्थ आपल्या पाठीशी आहेत. किती जरी अडचणी आल्या तरी काम श्रद्धेने करा. अडचणी दूर होतील. पण एक लक्षात ठेवा समर्थांसाठी येणाऱ्या पैशापैकी एकाही तांबड्या पैशाचा स्वतःकरिता उपयोग करू नका.

२) शिवथर घळीचा पहिला उत्सव स्वामींचे हस्ते झाला. त्यावेळी श्रीसमर्थरामदास स्वामी व स. भ. कल्याण स्वामी यांच्या मूर्तीची मिरवणूक १२ किलोमीटर वारसगावाहून निघाली. त्यात प. पू. स्वामी स्वतः हजर होते. त्या मिरवणुकीस जवळ जवळ ६ ते ७ तास लागले. कारण रस्ता अगदी खराब. खरं म्हणजे रस्ता नव्हता. परंतु तेथील ग्रामस्थांनी वाटेत येईल ती अडचण बाजूला करून ताशा, वाजंत्री, शिंग व माणसांची गर्दी करून मिरवणूक काढली. घळी जवळ आणि आजूबाजूस सगळीकडे कोठेही साफ जागा नव्हती. स्वामींसाठी एक झोपडी बांधली होती. त्यात त्यांच्या विश्रांतीची सोय केली होती. त्या उत्सवासाठी गडावरील रामदासी मंडळी दिनकर बुवा कुलकर्णी बुवा, अप्पा बुवा वगैरे सर्व, मी स्वतः, माधवराव हिरळीकर, वामनराव कुलकर्णी असे लोक आदले दिवशी भोराला मुक्काम करून सकाळी माझेरी गावात उतरलो व तेथून चालत डोंगर उतरून काळ नदी ओलांडून घळीपर्यंत गेलो. कुंभे गावचे लोकांनी चांगला मंडप घातला होता. त्या मांडवावर झाडाच्या फांद्या टाकून तो मंडप सजविला होता. प. पू. स्वामींना आणणे व त्यांना परत त्या झोपडीपर्यंत पोहोचविणे हे काम माझेवर सोपविले होते. त्यामुळे त्यांचे विचार ऐकण्याचे भाग्य मला लाभले होते. अतिशय शांत, शब्द समजाऊन सांगणेची कला व प्रेमळपणा त्यांचे ठिकाणी अवर्णनीय असा दिसून आला.

३) स्वामी गडावर आले म्हणजे आमचा मुक्काम गडावर असायचा. ऑफिस सुटले की गड व दुसरे दिवशी सकाळी ऑफिस करता परत.

प. पू. स्वामींची पाद्य पूजा करणेसाठी परगावची मंडळी येत असत. त्या पूजा मी पहात होतो. सातारा गावात आले की स्थानिक मंडळी त्यांना घरी नेऊन पाद्यपूजा करत असत. त्याही मी पहात होतो. पण मी कधी त्यासंबंधी प. पू. स्वामींशी बोलत नव्हतो. कारण ही गोष्ट आपल्या आवाक्याबाहेर आहे, असा माझा समज होता व एवढ्या मोठ्या सत्पुरुषाचा सत्कार करणेची आपली पात्रता आहे का ? असा नेहमी प्रश्न पडायचा. सन १९६१ साली उत्सव झाला. नवमी झाली. दुसरे दिवशी मी व श्री. माधवराव हिरळीकर घरी जाणेसाठी निघालो. श्री स्वामींचे दर्शन घेऊन जावे असा विचार करून त्यांचे दर्शनास गेलो. तेव्हा त्यांनीच मला सांगितले की, मी तुझे घरी येणार आहे. मला धक्काच बसला. मी त्यांना म्हणालो की, 'जरूर या.' त्यावर सांगितले की, द्वादशीस मी गडावरून सकाळी निघणार आहे. साधारणपणे ९ वा तुझे घरी येईन. मला स्वाभाविकपणे मनापासून आनंद झाला. श्री. माधवरावांकडून रस्त्याने चालतानाच काय काय करावे लागते त्याची माहिती घेतली. घरी आल्यावर वडिलांना व आईला ही बातमी सांगितली. त्यांनाही आनंद झाला. मी लगेच वडीलबंधूंना पत्र लिहिले व साताऱ्याला या म्हणून सांगितले. त्याप्रमाणे ते व सौ. वहिनी सातारला आले.

श्री. प. पू. स्वामी ठरल्याप्रमाणे गडावरून निघाले पण परळीमधे तेथील लोकांना भेटून प्रत्येकाचे घरी गेले. तेथील लोकांनी पाद्यपूजा केल्याने त्यांना परळीतून बाहेर पडण्यास १२ वाजून गेले. साताऱ्याला पोहोचले. साताऱ्यात घरोघर पाद्य पूजेसाठी नेणेस सुरुवात झाली. आम्ही वाट पहात राहिलो. समाधीमुळे पाद्य पूजा घेत रात्रीचे ८ वाजले. शनिवार पेठेत एके ठिकाणी पाद्यपूजा झाली. श्रीस्वामींचे बरोबर लोक होते ते म्हणाले, 'आता कोठेही जायचे नाही. आपणास आता मुंबईस जायचे आहे.' स्वामी त्या घरातून बाहेर आले व त्यांनी सांगितले, 'मला गंगाधरचे घरी जाणे आहे.' त्याप्रमाणे ते माझे घरी रात्री ९ चे सुमारास आले. आम्ही सर्वजण घरामध्ये खोळंबून होतो. दिवसभर आम्ही सोवळे नेसूनच होतो. आल्यावर दारांत नारळ ओवाळून टाकला. सौ. आईने कढत पाण्याने पाय धुतले. पायांवर दूध घालून, पाणी घालून पाय पुसुन हळद-कुंकू लावून ओवाळले. ति. वडिलांनी त्यांना हाताला धरून घरात आणून व्यासपीठावर बसविले. प्रथम आई व वडील यांनी पाद्य पूजा केली. नंतर वडील भाऊ व सौ. वहिनींनी पूजा केली. मी उभा राहून सर्व बघत होतो. ती पूजा झाली व स्वामीजींनी सांगितले. तू बैस व पूजा कर. मी व सौ. यांनी पूजा केली. संबंध दिवस स्वामी पूजा झाली की, साखरेची एक चिमूट घेऊन निघत असता मी त्यांना विनंती केली की, थोडे का होईना फराळ करून घ्या.

पण ते म्हणाले की, आता काही नको. आंघोळ वगैरे करावी लागेल व वेळ जाईल. मी त्यांना संत्री व मोसंबीचा रस ग्लुकोस घालून एक मोठे भांडे दिले. त्यावर त्यांनी आणखी आहे का ? असे विचारले. त्यावर त्यांना आहे असे सांगून आणखी १ भांडे रस दिला. तो घेतल्यावर त्यांना व्यासपीठावरच छान झोप लागली. बरोबर आलेल्या मंडळींना फराळाचे खायला दिले. चहा दूध दिले. प. पू. स्वामी ११॥ वा. जागे झाले. आता मी येतो. सगळे आनंदात झाले. तुम्हा सर्वांना माझे आशिर्वाद आहेत. फिरून येईन त्या वेळी अगदी वेळेवर येईन. ते निघाले त्यावर माधवराव म्हणाले, 'तू चल आमचे बरोबर. काम आहे.' मी शर्ट घातला व त्यांचे गाडीत बसलो. यासाठी मागे मंडळाचीच गाडी होती. स्वामी कंपार्टमेंट मधे बसले व आम्ही मागे बसलो. जे काय काम होते ते मी व माधवराव यांनी पूर्ण केले व श्री. माधवराव प. पू. स्वामींचे कंपार्टमेंटमध्ये जाऊन झोपले. शिवापूरला आम्ही गाडी थांबवली. तेथे चहा वगैरे घेतला. कारण सर्व दिवस माझा उपवास घडलेला होता. पहाटे ५ वा. स. प. कॉलेजजवळ गाडीतून उतरलो व स्वामींना सांगून पुण्यात घरी गेलो. चुलत्यांचे कडून रु. १० घेतले कारण माझे अंगावर फक्त शर्ट होता. पैसाही नव्हता. पुण्याहून ६ वा. निघालो व साताऱ्याला आलो.

४) गडावर समर्थ सेवा मंडळाचा पहिला कार्यक्रम १०८ मुंजींचा. त्याला स्वामी स्वतः हजर होते. त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे सर्व तयारी केली गेली. १०८ पेक्षाही जास्त मुंजी झाल्या. मुंजा व त्याचे वडील यांनी डोक्याचा गोटा करणे ही मुख्य अट. त्याप्रमाणे सगळी व्यवस्था झाली होती. समर्थ मठापुढे मुंजीची सर्व तयारी होती.

सगळ्यांना वासाचे तेल, गरम पाणी, मातृभोजन, देवक बसविणे ह्या सर्व धार्मिक गोष्टी पूर्णपणे अमलात आणल्या. प्रत्येक मुंजास एक पंचा, लंगोटी, जानवे अशी सोय होती. मुंज झाले नंतर स्वामींनी प्रत्येक मुंजास भिक्षावळ दिली. जेवणाचा कार्यक्रम उत्तम झाला. ४-५ पक्वान्ने केली होती. ह्या सर्व कार्यक्रमांत माझा भाग होता. मुंजीचे वेळी मला स्वामींनी बोलावले. मी गेलो व त्यांनी मला त्या मुंजीच्या राखीव जागेतून बाहेर जाणेस सांगितले. मला समजेना हे कसे काय सांगितले ? मी बाहेर गेलो पण डोक्यात हे असे का झाले ते कळेना. स. भ. दिनकर बुवा यांना भेटलो व वस्तुस्थिती सांगितली. स. भ. दिनकर बुवा म्हणाले, आपण स्वामींना विचारू काय चुकले ते ? स्वामी श्रीधर कुटीत आले. मी त्यांचे समोर उभा राहिलो. त्यांना नमस्कार केला व बाहेर जाणेस का सांगितले व माझी काय चूक झाली ते विचारले. स्वामी मोठ्यांदा हसले व म्हणाले, अरे, तुझ्या डोक्यावर क्रॉप आहे. मग त्या ठिकाणी तुला कसे राहता येईल ? म्हणून सांगितले. हे ऐकल्यावर माझे डोक्यावरचे प्रेशर कमी झाले.

५) माझा धाकटा भाऊ इंग्लंडला जायचा होता. पण त्याला तिकीट मिळाले त्या दिवशी अमावस्या होती. पहिल्यांदाच जात असल्यामुळे मला काळजी वाटणे सहाजिक होते. त्यावेळी स्वामी गडावर होते. मी गडावर गेलो व त्यांना ही गोष्ट सांगितली. त्यांनी मला लगेच सांगितले, तू काळजी करू नकोस. तो अमावस्या संपलेवर जाईल. खरोखरच तसेच घडले. जे विमान रात्री २॥ वाजता जाणार होते ते मुंबईतळावर ४॥ ला पहाटे आले व सूर्य उगवताना ते विमान निघाले. त्यावेळी अमावस्या संपलेली होती.

६) सन १९६२ मध्ये मी आजारी पडलो. दुखणे म्हणजे छातीत कळ यावयाची. अंगातून घाम येत होता. एकदम शक्ती गेल्यासारखे होत असे. अशा स्थितीमुळे १ वर्ष गडावर गेलो नाही. गडाचे काम करत होतो परळीपर्यंत टॅक्सीने जात होतो पण गडावर जाणेचे धाडस केले नाही.

ॲलोपॅथी, आयुर्वेदिक, होमिओपाथी अशी सर्व औषधे घेतली. ७-८ डॉक्टरांनी तपासले. सांगतील ती औषधे घेत होतो. पण गुण काही नाही.

प. पू. स्वामी गडावर आले. ते पहाटे सातारा येथील समर्थ सदनमधे आले पण मला कोणीही निरोप दिला नाही. रविवार होता. गडावरून गडी आला. त्याने मला पाहिले. तो गडी बाजारासाठी आला होता. त्याने मला सांगितले, की स्वामी गडावर आले आहेत आणि संध्याकाळी जाणार आहेत असे लोक म्हणतात. अशी संधी कोण सोडेल. आपण गडावर जायचंच. सुधाकर हिरळीकर यांस भेटलो. त्यास सांगितले, आपण गडावर जाऊ या. त्याने होकार दिला. घरी जाऊन आंघोळ करून घरी सांगितले, मी गडावर जातोय.

टॅक्सी करून परळीत गेलो व आम्ही दोघे ७५० पायऱ्या चढून १२॥ वाजता गडावर पोहोचलो. स्वामी मठापुढील मोकळ्या जागेवर पाटावर बसले होते व शेजारी स. भ. दिनकर बुवा उभे होते. मला पाहिल्यार दिनकर बुवा म्हणाले, अरे आज तू इकडे कसा ? मी त्यांना सांगितले, लखूने निरोप दिला स्वामी आल्याचे आणि लगेच ठरवले की, गडावर जायचेच. स्वामींनी विचारपूस केली. त्यांना मी काय होते ते सांगितले. त्यांनी आम्हास प्रसाद घेऊन समर्थांचे दर्शन घ्या. मग बघू, असे सांगितले.

त्या दिवशी संध्याकाळपर्यंत जवळ जवळ २००-३०० माणसे स्वामींचे दर्शन घेण्यास जमली. रात्री एक सभा घेतली. ११ वाजता सभा संपली. सगळे लोक बाहेर पडले. मी नमस्कार करण्यास गेलो तो त्यांनी सांगितले, तू थांब. सगळे लोक गेल्यावर दार बंद कर म्हणून सांगितलं. त्यावेळी मी, सुधाकर हिरळीकर, स. भ. दिनकर बुवा व श्री. मामा काणे एवढीच मंडळी तेथे होती. मी स्वामींपुढे जाऊन बसलो. प. पू. स्वामींनी मला तीन नमस्कार घालण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे तीन साष्टांग नमस्कार घातले. त्यांनी कमंडलुमधील पाणी एका चांदीचे वाटीत घेऊन त्यात तीन बोटांनी मंतरले व ते तीर्थ मला तीन वेळेस दिले. त्यानंतर ते तीर्थ माझे अंगावर शिंपडले व नंतर मी त्यांना नमस्कार घातला. त्यांनी पाठीवर तीर्थ शिंपडून झकास थाप मारली व सांगितले आता तुला कसलाच त्रास होणार नाही. आता तू दिवसातून दोन वेळा जरी गडावर आलास तरी काहीही होणार नाही. बाधा संपलेली आहे. तेव्हापासून छातीचा कोणताही त्रास झाला नाही. यावरून स्वामींची तपश्चर्या किती मोठी होती याची कल्पना येईल.

सारांश : प. पू. श्रीधरस्वामींची तपःश्चर्या, वाचासिद्धी निस्पृहता कितीतरी पटीत होती. त्यांचे चातुर्मास अगदी कडक असत. ६ महिने ते २ वर्षे एका ठिकाणी राहून ते करत असत. शेवटचा चातुर्मास त्यांनी सात वर्षांचा ठरविला होता त्याप्रमाणे सहा वर्षे पूर्णही झाली होती. चातुर्मासात ते कोणाचेही मुख बघत नसत व कोणालाही दर्शन देत नसत. १९७३ साली श्री स्वामींचे निधन झाले. त्यावेळी मी प्रथमच वरदहळ्ळीस गेलो. त्यानंतर वर्षातून एकदा जाऊन येतो. आता काही वेळा खंड पडतो परंतु त्याला कारण म्हणजे माझे वय. माझे आता ८८ वय चालू आहे. तरीसुद्धा सज्जनगडावर मधून मधून जाऊन येतो. कोणताही त्रास होत नाही.

श्री. गंगाधर केशव गोडबोले
५४ अ, २/४ शुक्रवार पेठ, बदामी विहिरीजवळ,
सातारा ४१५००२. फोन : ९५२१६२-२८१४०७

श्री श्रीधराय नमो नम:

श्री. प्रभाकर नीळकंठ भावे

पहाटेचे चार वाजले होते आणि मी बोगदा ओलांडून सज्जनगडच्या वाटेला लागलो होतो. रस्ता निर्मनुष्य होता. श्रीधर स्वामींच्या दर्शनाच्या ओढीने मी सायकल ताणत होतो.

आदल्या दिवशी संध्याकाळी मला स्वामीजी गडावर आले असल्याचे समजले होते. रात्री जेवतानाच मी वडिलांची गडावर जाण्यासाठी आणि काकांची त्यांची सायकल वापरण्याची संमती घेऊन ठेवली होती. रात्री फारशी झोप लागलीच नाही. तीन वाजताच उठून सर्व आवरून मी गडाची वाट धरली होती. शांतता आणि अंधार यांचं अनोखं आणि साधारण भीतीदायक असं वातावरण असल्याने मनाच्या आधारासाठी मी मला येत असलेली सर्व स्तोत्रे सायकल चालवता चालवता मोठ्यानं म्हणत होतो. परळी गावात पोहोचल्यावर एका घराच्या दाराशी सायकल लावून मी गड चढायला सुरुवातही केली. आजूबाजूला असलेल्या झाडाझुडूपांची सळसळ मनात भीती उत्पन्न करायची, सापांचीही कुठंतरी मनात शंका येऊन थरकाप व्हायचा पण क्षणभरात सर्व विसरून परत पायऱ्या चढायला सुरुवात करायची. श्रीराम, श्रीराम म्हणत म्हणत गडावर पोहोचलोसुद्धा. कारण नक्कीच कुणा अज्ञाताची मला सोबत होत होती.

गडावर पोहोचून प्रथम मंदिरात गेलो. काकड आरतीची तयारी चालू होती. श्रीरामाचे व समर्थ समाधीचे दर्शन घेऊन, श्रीधरकुटी गाठली. दार उघडंच होते. आत शिरलो. पण भेटलेल्या सेवेकऱ्याने न हटकता प्रेमाने चौकशी केली. मी कोण, कुठला ते विचारले. माझ्या वडिलांचे ते स्नेहीच निघाले. गडावर बहुतेक जण वडिलांना ओळखणारेच होते. कारण दरवर्षी न चुकता ते उत्सवात समर्थ सेवेसाठी जात असत. मी ही स्वयंसेवक म्हणून गडावर उत्सवात जात असे. उत्सवाशिवायही पै-पाहुण्यांना गड दाखवण्याच्या निमित्ताने वर्षातून पाच-दहा फेऱ्या होत असत. ते म्हणाले, 'आत्ता ह्यावेळी दर्शन होणार नाही. स्वामीजी त्यांचे आन्हिक उरकत आहेत.' मी विनवले की, 'मला शाळा आहे हो. मला फक्त दर्शन हवे, मला काही विचारायचे वगैरे नाही.' तेवढ्यात स्वामीजींनी कुजबूज ऐकून आतून सांगितले, 'अरे, त्या बाळाला आत येऊ द्या.' मी आत गेलो. स्वामींच्या तेजस्वी मूर्तीला साष्टांग नमस्कार केला. स्वामींनी अभय मुद्रेने आशीर्वाद दिला. माझ्या अंगावर रोमांच उभे होते. दर्शनाच्या आनंदाने मनात सुखाच्या लाटा उसळत होत्या. आणि स्वामी एकदम म्हणाले, 'काय रे बाळा मोठमोठ्याने स्तोत्रे म्हणत तूच आलास ना ? रस्त्यावर कोणी नाही म्हणून भगवंताची सोबत मागत होतास ना ?' छान छान. त्यावेळी हे स्वामींना कसं कळलं याचं आश्चर्य वाटलं.

पण आता वाटत नाही. स्वामीच त्रिकालज्ञानी पण त्यांचं चरित्र वाचल्यावर कळलं होते. त्यांच्या हकीकती ऐकल्यावर, वाचल्यावर आश्चर्याची जागा, भक्तिने आणि आदराने घेतली होती.

मी शाळकरी वयापासून अनेक साधु-संतांची दर्शने घेत आलो आहे. आजसुद्धा मी त्यांच्या दर्शनाची संधी सोडत नाही पण मला सर्वात जास्त वेळा दर्शन फक्त श्रीधर स्वामींचेच झाले आहे. त्यांच्या पहिल्या दर्शनाने मी जेवढा दिपलो होतो, त्याच्यापेक्षा जास्त मी त्यांच्या प्रत्येक दर्शनाने दीपत होतो. दर वेळी त्यांचे तेज वेगळे दैदिप्यमान वाटायचे आणि आज त्यांच्या स्मरणानेसुद्धा तशीच अवस्था होते. डोळ्यासमोर त्यांचा तेज:पुंज चेहरा येतो. स्वस्वरूपाचा शोध घेण्यासाठी, परमेश्वर प्राप्तीसाठी केलेल्या तपःश्चर्येचे दैवी तेज त्यांच्या मुखकमलावरून ओसंडून जात आहे असे वाटायचे. साधकावस्थेत झालेल्या अवहेलनेचे, अपमानाचे, गुरासारख्या केलेल्या कष्टांचे, कोणतेही चिन्ह त्यांचे मुखावर कधी दिसले नाही. दिसायचे फक्त प्रेम, अनुकंपा आणि प्रसन्नता. दर्शन व्हायचे ते फक्त तेज, तेज आणि तेजाचेच.

स्वामीजींची महानता, त्यांचे वैराग्यपूर्ण जीवन, त्यांची सहिष्णुता, त्यांचेकडून सहज झालेले चमत्कार याबद्दल त्यावेळी वारंवार बोलले जायचे. कोणी त्यांचेबद्दल बोलत असतील तर कान आपोआप तिकडेच वळायचे. इतक्या वेळा दर्शने घेऊन सुद्धा त्यांच्याशी प्रत्यक्ष बोलणे मात्र एक दोन वेळाच झाले. तेसुद्धा त्यांनी माझ्या शाळकरी वयाकडे पाहून विचारलेल्या प्रश्नांचं उत्तर म्हणून !

एकदा शाळेतून येताना कळलं की आता शंकराचार्यांच्या मठात स्वामींची पाद्य पूजा आहे. मठ अगदी घराजवळ. घरात दप्तर टाकून तसाच मठाकडे पळालो. दर्शनाच्या ओळीत उभा राहिलो. पाळी आल्यावर दर्शन घेतले. ते हसले आणि म्हणाले, 'पेन गळतय वाटतं. किती शाई हाताला लागलीय. हातही खराब होतात आणि शाईही उगीच वाया जाते. बाळा, आपल्या वस्तू आपणच नीट राखायच्या असतात.' त्यावेळी जरा लाजल्यासारखं झालं. ओशाळून गेलो होतो. आणि आज त्यांच्या त्या साध्यासोप्या उपदेशामुळे अनेक चांगल्या सवयी मला लागल्याचं जाणवतंय आणि त्याचा मला फार मोठा फायदाही होतोय. ऐहीक शारीरिक आणि मानसिकही !

असेच एकदा माझे आई-वडील स्वामीजींच्या दर्शनासाठी गेले होते. मी बरोबर होतो. माझ्या वडीलांना स्वामीजी ओळखत होते. वडील चार-पाच वर्षापूर्वीच जलमंदिर खटल्यातून बाहेर आले होते. निर्दोष असूनही पोलीसांनी खोट्या आरोपावरून त्यावेळी धरलेल्या भावे, आपटे, जोशी, कुलकर्णी आणि इतर चार लोकांना अमानुष मारहाण केली होती.(१९५२). खूपच त्रास सहन केलेला होता. वडील पुढे आल्यावर त्यांनी अत्यंत आस्थेने त्यांची विचारपूस केली. अजून काही त्रास होतोय का असेही विचारले. वडील म्हणाले, 'परमेश्वरानेच सत्याची बूज राखली. त्याच्या कृपेने सारं ठीक आहे. पण सौ. आई मधेच म्हणाली, 'महाराज यांची पाठ मात्र खूप दुखते.' त्यावर स्वामी म्हणाले, 'पाठीवर उपचार करू हं !' असे म्हणून स्वामींनी त्यांच्या दैवी कमंडलुतले दैवी तीर्थ वडिलांच्या पाठीवर शिंपडले आणि आश्चर्य त्यांची पाठदुखी थांबली. आज वडील ९० वर्षांचे आहेत. वयपरत्वे येणाऱ्या तक्रारी (त्याही किरकोळ) आहेत पण माझं अंग दुखतं असे ते अजिबात म्हणत नाहीत. त्यांनी आयुष्यभर भरपूर कष्ट केलेत, अनेक कला जोपासल्यात. 'नाही' हा शब्द त्यांच्या शब्दकोषात नाही. त्यामुळे उतार वयातही ते समाधानी व आनंदी आहेत. हा प्रत्यक्ष पाहिलेला आणि अनुभवलेला चमत्कारच नव्हे काय ?

पुढे समज आल्यावर असे वाटायला लागले की, त्यावेळी आपल्याला त्यांचा अनुग्रहीत होण्याची इच्छा कशी झाली नाही ? पण वेळ यावी लागते, योग असावा लागतो. यापेक्षा ज्याचा त्याचा मोक्ष गुरू ठरलेला असतो. आपल्याला असलेल्या तळमळीतून मनाच्या तीव्र इच्छेनुसार तो भेटतही असतो. जेव्हा मला तीव्र इच्छा झाली (वयाच्या पंचावन्नाव्या वर्षी) तेव्हा योग आला आणि ब्रह्मचैतन्य श्री गोंदवलेकर महाराजांचा अनुग्रह झाला. १९५८ च्या सुमारास मी श्रीधर स्वामींचे प्रथम दर्शन घेतले. नंतर ५/६ वेळा तसा योग आला. पण अनुग्रह झाला १९९१ ला. आणि तोही रामनामाचा ! श्रीधर स्वामींच्या उपास्य दैवताचा !

श्रीधर स्वामींच्या समकालीन असणाऱ्या सर्वच साधुसंतांनी त्यांची योग्यता जाणली होती. प्रसंगी हे महात्मे आवर्जून त्यांच्या दर्शनाला येत असत. कधीही संध्या न चुकवणारे परमपूज्य गुळवणी महाराज, स्वामीजींची वाट पहात होते. संध्येची वेळ टळत होती. त्यांना शिष्याने विचारले, 'महाराज, आज संध्या करायचीय ना ? आपण आश्रमात जावू.' त्यावर महाराज म्हणाले, 'श्रीधरस्वामींचं दर्शन हीच माझी आजची संध्या आहे.' योगीराज गुळवणी महाराजांना श्रीधर स्वामींचं दर्शन त्यांचे गुरू टेंबे स्वामींच्या रूपात झाले होते. (स्वप्नात) व प्रत्यक्षात त्याची प्रचीती त्यांना आली होती. पावसच्या स्वामी स्वरूपानंदांनी त्यांना पत्राने कळवले होते की, मला आपले दर्शन हवे आहे. पण प्रकृतीच्या असहकारामुळे मी येऊ शकत नाही. हे महात्मे एकमेकांना अंतर्यामी चांगलेच जाणून असतात. श्रीधर स्वामींनी त्यांच्या कार्यक्रमात बदल करून, पावसला जाऊन स्वामी स्वरूपानंदांची भेट घेतली. त्यांचे काय बोलणे झाले ? त्यांनी कोणत्या स्थितीत एकमेकांचे दर्शन घेतले ? या प्रश्नांची उत्तरे त्या महात्म्यांनाच ठाऊक. दासगणु महाराजांनी इच्छा व्यक्त केली की, श्रीधर दर्शनाशिवाय देहत्याग करायचा नाही. ते तसे अगदी अत्यवस्थ होते. श्रीधर स्वामींनी अत्यंत कृपाळूपणे आपुलकीने पंढरपूरला जाऊन त्यांची भेट घेतली आणि पुढे दोनच दिवसांनी कृतार्थ होऊन दासगणू समाधिस्त झाले. इतकेच काय तीर्थयात्रेतसुद्धा जर एखाद्याची आध्यात्मीक प्रगती कशामुळे खुंटली असेल, अडली असेल तर नुसते त्या साधकाच्या डोक्यावर हात ठेवून स्वामी त्याचा मार्ग मोकळा करत असत. नुसत्या दर्शनाने अनेकांच्या बाधा दूर झालेल्या आहेत. अशी अनेक उदाहरणे त्यांच्या चरित्रांत आढळतात.

कोणालाही त्यांनी कधी विन्मुख पाठवलेले नाही. त्रिवेणी संगमावर स्नानाला गेले असता पंड्याने संकल्प सांगितला पण त्याला दक्षिणा द्यायला पैसेच नसल्याने त्यांनी त्याला छाटी, कमंडलू, खडावा सारं देऊन टाकले व नुसत्या लंगोटीवर मुक्कामावर आले. पण तेथे एक भक्त त्यांच्यासाठी नवी छाटी, नवे उपरणे, खडावा, कमंडलू घेऊन आला होता व त्यांची वाट पहात होता. अनेक रोमहर्षक सत्य घटनांनी त्यांचे चरित्र संपन्न आहे. याचे मूळ त्यांच्या खडतर साधनेत आहे.

साधना काळात सज्जनगडावर त्यांचा दिनक्रम पाहून अनेक जण त्यांचे हितशत्रू झाले होते. एकाने तर त्यांच्यावर जीवघेणा यक्षिणी मंत्राचा फासा टाकला होता. समर्थांना आपल्या या आवडत्या शिष्याचा असा छळ कसा सहन होईल ? त्यांनी स्वतःच त्या प्रयोगकर्त्याला कुबडीनं बडव बडव बडवले. त्यांना गडावरून हाकलण्याचे प्रकार झाले. त्यांच्या माधुकरीवर बंधने घातली गेली. उपास घडले, तरी त्यांनी समर्थ सेवेचे व्रत कधीच सोडले नाही. प्रत्यक्ष समर्थांनीच त्यांना 'भगवान' म्हणून संबोधले. त्यातच सारं काही आलं.

सेवाकाळातच त्यांची योग्यता जाणणारेही काहीजण होते. त्यावेळी त्यांना श्रीधरबुवा म्हणत. नंतर श्रीधर स्वामी झाले आणि नंतर 'भगवान श्रीधर स्वामी'.

त्यांना अन्यायाची, खोटेपणाची, भोंदूगिरीची अत्यंत चीड होती. गडावरच साधना काळात ते फरशी पुसत असताना वऱ्हाडाकडले एक वकील समाधीसमोर उभे राहून म्हणत होते, 'समर्थ, तुम्ही खोटे बोललात, तेरा कोटी जप झाल्यावर रामाचे दर्शन होईल असे म्हणाला होतात. माझा तेवढा जप झाला पण रामदर्शन मात्र झाले नाही.' फरशी पुसता पुसता बालस्वामी श्रीधर म्हणाले, 'समर्थ कधीच खोटे बोलले नाहीत. तुम्हीच तुमच्या अडचणीत रामाला प्रार्थना केलीत, बायकोला बरं कर, दिसायला बेताच्या असणाऱ्या मुलीचं लग्न कर, सारखा नापास होणाऱ्या मुलाला पास कर, हे सगळं रामानं केले. त्यात तुमचा इतका कोटी जप कामी आलाय. तेवढा पूर्ण करा म्हणजे रामदर्शन होईल ? वकील महाशय थक्क झाले. त्यांनी या बालभगवानाचे पायच धरले. रामाची व समर्थांची त्यांनी क्षमा मागितली.

स्वामी त्यांच्या प्रवचनांतून, लेखनांतून आजही भेटतात. प्रवचनांतून, लिखाणातून त्यांचा आर्जवी आग्रह प्रकट होतो आणि वाचक अंतर्मुख होतात. ही अंतर्मुखता बरेच काही सांगून जाते. आणि हे सांगणे भगवन श्रीधरांचे असते. त्यांच्याबद्दल सांगावे, लिहावे तेवढे खरोखरच कमी आहे. या लेखनामुळे श्रीधर स्मरणाचा अवर्णनीय असा आनंद मिळाला. हा आनंद असाच राहावा, त्यांचे स्मरण सतत असावे, त्यांनी कृपावंत होऊन आशिर्वाद द्यावा एवढेच मागणे आता मागतो.

प्रभाकर नीलकंठ भावे

१११ शुक्रवार पेठ, गणेश अपार्टमेन्ट्स्,
पुणे ४११००२. फोन : २४४७४३१९

स्मृतिकोशातील श्रींचे व्यक्तिमत्त्व

श्री. राघवेंद्र स्वामी

काही कामानिमित्त पुण्याला गेले असता मी श्री. सातवळेकर यांची भेट घेतली होती. त्यावेळी प. पू. श्रीधरस्वामी यांच्या व्यक्तीविशेषावर प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या 'कल्याणी'च्या अंकाविषयी बोलणे झाले होते. या गोष्टीला अजून तीनच आठवडे झाले होते, तोच एका श्रेष्ठ विभूतीला अथवा सत्पुरुषाला भेटण्याचा योग आला. ते पनवेल येथे, आमचे परिचित श्री. जोशी यांच्याकडे आले होते. त्या भेटीदरम्यान असे समजून आले की, पूर्वी त्यांना श्रीधरस्वामींच्या सहवासाचा लाभ झाला होता. म्हणून मी त्यांना श्रींच्या काही आठवणी सांगण्याची विनंती केली. ते आठवणी सांगण्यास राजी झाले. परंतु नाव देण्यास राजी होईनात. परंतु नंतर माझी ती विनंतीसुद्धा त्यांनी मान्य केली, हे मी माझे भाग्यच समजते.

ते सत्पुरुष राघवेंद्र रामदासी या नावाने परिचित आहेत. त्याचप्रमाणे एक उत्तम प्रवचनकार म्हणूनही ओळखले जातात. पूर्वी त्यांचे वास्तव्य काही काळ सज्जनगडावर झाले होते. त्यावेळी ते प. पू. श्रीधरस्वामींच्या सान्निध्यात रहात होते. त्यांनी श्रींच्या काही आठवणी सांगितल्या. त्या त्यांच्याच शब्दात देत आहे. ती. रा. राघवेंद्र सांगतात –

स्वामी हे स्वभावाने अत्यंत प्रेमळ होते. मायाळू होते. कनवाळू होते. ते अत्यंत निःस्पृह होते. केव्हा केव्हा ते आपल्या साधनाकाळातील आलेल्या अनुभूतीविषयी सांगत असत.

हा काळ सुमारे १९२७, १९२८ चा असावा. स्वामी साधनेसाठी सज्जनगडी वास्तव्य करून राहिले होते. तेव्हा गडावर फारसा वावर नव्हताच. दाट झाडी होती. कमालीची थंडी. बोचरे वारे. असे असतानाही स्वामी केवळ कौपीन धारण करून, कठोर साधना करत असत. समर्थांच्या समाधीपाशी तासन् तास बसून त्यांची आराधना चाले. त्यांच्या सोबतीला एक तेवणारी पणती असे. (तेव्हा विजेचे दिवे नव्हते). अशी दोन-अडीच

वर्षे लोटली. परंतु गुरुप्रसादाचा लाभ होत नव्हता. गुरुंच्या - समर्थांच्या कृपेची, गुरुंच्या दर्शनाची आस लागली होती.

त्यांचे मन तळमळत होते. मनात म्हणत, 'आम्ही असे ऐकतो की, संत - सज्जन - सद्गुरु हे तर मायाळू असतात. दयाळू असतात. शिष्यावर कृपेचा पाखर घालणारे असतात. असे असतांनाही, महाराज ! आपणास माझी दया येत नाही काय ? माझ्याच बाबतीत ही अशी निष्ठुरता का बरे ?' अशा कल्लोळांनी मन भरून जाई. हा आवेग असह्य झाला की, एखाद्या उन्मळणाऱ्या वृक्षाप्रमाणे, आपले अंग समर्थांच्या समाधीवर लोटून देत असत. असे त्यांचे चाले.

अशाच एका क्षणी, भावनावेग असह्य होऊन समाधीवर डोके टेकले असता, समाधीतून उगवत्या सूर्यबिंबासारखा आरक्त असा तेजोगोल बाहेर येतो आहे, असे त्यांनी पाहिले. त्याचा आकार लंबगोलाकृती होता. काही क्षणात त्याच गोलात, समर्थांच्या तेजस्वी मूर्तीचे साक्षात् दर्शन झाले. श्रींच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. ते नतमस्तक झाले. साष्टांग दंडवत घातला. समर्थांनी श्रींच्या मस्तकी हात ठेवला आणि 'तत्त्वमसि' चा बोध केला. तसेच दक्षिण दिशेकडे जाण्याची आज्ञा केली. तेजोगोल पुन्हा समाधीत लय पावला.

स्वामी भानावर आले. गुरूच्या आज्ञेचे तंतोतंत पालन करणारे हे शिष्योत्तम, गडावर जाण्यायेण्याच्या मळलेल्या वाटेने न उतरता, सज्जनगडाचा दक्षिणकडा उतरून दक्षिण दिशेला निघून गेले.

गडावरच्या वास्तव्यात आम्ही त्यांच्या अनेक गोष्टी पहात आलो होतो. त्यांना समर्थ दिसत असत. श्रीराम दिसत असत. त्यांच्याशी ते संभाषण करत. एवढा मोठा अधिकार त्यांना प्राप्त झाला होता. आम्हाला फक्त स्वामी बोलत आहेत एवढेच दिसे व त्यांचेच बोलणे ऐकू येई. परंतु ते मात्र समर्थांशी बोलत.

त्यांच्या अधिकारामुळे, दयाळूपणामुळे अनेक रंजले गांजले येत असत. आपल्या समस्या सांगत असत. स्वामींना सर्व काही उमजत असे. समजा मी त्यांच्याकडे गेलो व समस्या मांडली तर माझे कुलदैवत कोणते ते त्यांना समजे. मग ते विचारत की, हे भवानी माते, याला ही समस्या का बरे आहे ? मग समजा 'काही नवस केला होता तो फेडायचा विसरून गेले. म्हणून ही समस्या.' असे उत्तर आले की, स्वामी तसे करण्यास सांगत. आलेला मनुष्य समस्येतून किंवा व्याधीतून मुक्त होई.

गडावरची आणखी एक आठवण म्हणजे – स्वामींच्या भोवती जसे श्रद्धाळू शिष्य होते, तशीच काही नाठाळ मंडळीही होती. ती सर्वांनाच थोड्याफार प्रमाणात त्रासदायक होत असत. एकदा काही सत्-शिष्यांनी स्वामींना विचारले की, आपण या नाठाळ मंडळींना घालवून का देत नाही ? त्यावर स्वामी म्हणाले, 'अरे ! ही मंडळी येथे आहेत म्हणूनच ठीक आहेत. बाहेर गेले तर मारामाऱ्या करतील. एकमेकांच्या जिवावर उठतील आणि समाजातील प्रदूषण वाढवतील.'

स्वामींना अन्नदान करण्याची फार हौस. केव्हा केव्हा गडावर जेवण होत असे. मोठ्या चुल्यावर काहील चढे. त्यात गव्हाच्या जाडसर रव्याची खीर शिजवली जात असे. स्वामी सांगत – भरपूर गूळ घाला. भरपूर खोबरे घाला. स्वतः खीर वाढत. आम्हा सर्वांना सांगत, 'अरे ! खीर घ्या. 'देहाचा नाही भरवसा !' – म्हणजे काय रे ! पोटभरून खीर खा हो.'

एके दिवशी समाधीपाशी स्वामींची नित्य आराधना चालू होती. एक बारीकशी पणती मिणमिणत होती. बाहेर दर्शनाला एक गृहस्थ आले होते. ते विदर्भाकडचे होते. दर्शन घेताना ते म्हणाले की, 'समर्थ, आपण तर लिहून ठेवले आहे की, 'जप करता तेरा कोटी । होय देवाची भेटी' हे खरे आहे का ? माझी तर फार पंचाईत झाली आहे. माझा जप १६ कोटी झाला. तरीही अजून देव कुठे भेटला ?' हे ऐकून स्वामी बाहेर आले. म्हणाले, 'आपला जप १६ कोटी झाला. ही अतिशय आनंदाची गोष्ट आहे. परंतु त्या दरम्यान आपण काही प्रापंचिक अडचणींसाठी भगवंताला साकडे घातले होते का ?' गृहस्थ म्हणाले, 'होय. माझा मुलगा अतिशय आजारी होता तेव्हा, तसेच त्याला नोकरी मिळत नव्हती तेव्हा मी भगवंताला हाका मारल्या होत्या.' स्वामी म्हणाले, 'मग बरोबर. तू जे कमावलेस तेच धरलेस. जे खर्च केलेस ते विसरलास. या दरम्यान तुझा जप वजा झाला ना !' 'मग आता मी काय करावे ?' गृहस्थ. स्वामी म्हणाले, 'दोन-तीन दिवस येथेच राहा. पाहू काही उत्तर मिळते का ?' तिसऱ्या दिवशी समर्थ त्या गृहस्थांच्या स्वप्नात आले आणि सांगितले की, 'तुझा, १६ लाख जप कमी पडतो आहे.'

याशिवायही स्वामींच्या अनेक आठवणी सांगण्यासारख्या आहेत.

मुंबईकर नावाच्या गृहस्थांनी दादर विभागात हॉटेल चालवण्यास घेतले. घरची परिस्थिती बेताची पण हॉटेलही म्हणावे तसे चालेना. परंतु ते स्वतः अत्यंत श्रद्धाळू. स्वामींवर उदंड विश्वास. एके दिवशी स्वामी म्हणाले, 'चल. मला तुझे हॉटेल दाखव.' तेथे गेले. शिष्याची खरी स्थिती एक सद्गुरूच जाणतो. त्याप्रमाणे त्यांनी जाणली. मग ते मुंबईकरांना म्हणाले, 'थांब ! मी येथे अन्नपूर्णेची स्थापना करतो. मग तुला काही कमी पडणार नाही.'

आज मुंबईकर नाहीत. साकार रूपात स्वामीही नाहीत. परंतु ते हॉटेल आहे आणि मुंबईकरांच्याच पुढील पिढ्या चालवत आहेत.

स्वामींना कोठे जायचे असेल, यायचे असेल तर हे मुंबईकर स्वतः नेत असत - आणत असत. प्रसंगी न जमल्यास त्यांची सोय करून देत असत. एकदा हे दोघे कर्नाटकातून साताऱ्याकडे येण्यास निघाले. पूर्वीच्या बंगलोर-पुणे रस्त्याने गाडी चालली होती. मध्येच स्वामींनी विचारले की, 'हा एकच रस्ता आहे की, बाजूने दुसरा रस्ता आहे ?' दुसरा एक रस्ता होता, पण थोडे लांब पडणार होते. स्वामी म्हणाले, 'ठीक आहे.' गाडी लहान रस्त्याला वळली. पुढे जाऊन हा रस्ता पुन्हा मूळ रस्त्यालाच मिळत होता. तेथपर्यंत आले. पाहतात तो तेथे एक गाडी झाडाला जोरदारपणे धडकली होती. स्वामी म्हणाले, 'हे पाहिलेस ! मला सारखे जाणवत होते की, या रस्त्याने एक दुष्ट शक्ती जाते आहे. म्हणून तुला गाडी वळवण्यास सांगितले. आपण तिला वाट करून दिली. परंतु या गाडीतील लोकांना काय कल्पना ? त्यांची गाडी तिच्या वाटेत आल्याने ती दुष्ट शक्ती, गाडीवर जाऊन थेट धडकली.' 'गुरू रक्षति पार्वती' या वचनाचा प्रत्यय आणून दिला.

एकदा स्वामी उत्तरेकडे गेले होते. सोबत मुंबईकर होतेच. हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या लहान गावातून फिरत होते. पाहिले तो अगदी गरीब लोक. कोणाला चप्पल नाही. तसेच बर्फातून चालले आहेत. कोणी कुडकुडताहेत. स्वामींना त्यांची अतिशय दया आली. मग स्वामींनी दुकानातून घेऊन कोणाला चप्पल दे, तर कोणाला कांबळं दे असे सुरू केले. पाहता पाहता रांग लागली. त्या गावात दोनच दुकाने होती. त्यांचा माल संपत

आला. त्यातून काहीजण पुन्हा पुन्हा आले. कोणीतरी ते स्वामींच्या निदर्शनास आणले. तर स्वामी म्हणाले, 'अरे ! देणारा देतो आहे. घेणारा घेतो आहे. असू दे. त्याला बिचाऱ्याला खूपच गरज असेल म्हणून तो पुन्हा आलेला दिसतो.'

स्वामींना राग कसा तो नव्हताच.

पुणेकर नावाचे गृहस्थ पुण्यात रहात होते. त्यांना - त्यांच्या पत्नीला श्रींचा अनुग्रह लाभलेला होता. पुढे स्वामींचा अवतार संपला. इकडे पुणेकरांचा मुलगा मोठा झाला. त्याचे लग्न झाले. घरात सून आली. तिच्या कानांवर केव्हा केव्हा श्रींविषयीच्या गोष्टी पडत. एकूण घरातील वातावरणात कळल्यावर तिलाही असे वाटे की, आपल्याला पण स्वामींचा अनुग्रह मिळाला असता तर किती बरे झाले असते. पुढे कधीतरी क्वचित् स्वप्नात तिला एक अंधुक आकृती दिसे. तिने उजवा हात आशीर्वाद देण्यासाठी उंचावलेला असे. असेही अनेक दिवस गेले. पुढे एकदा ती काही कामासाठी पतीसह जोधपूर येथे गेली होती. तेथे तिला एक द्रष्टे पुरुष भेटले. ते म्हणाले, 'कालच मला स्वामींचा आदेश आला की, तुला अनुग्रह द्यावा.' त्यांच्या घरी गेली असता त्यांच्या देवघरात एक फोटो होता. तो स्वामींचा होता आणि उजवा हात वर उचलून आशीर्वाद देत आहेत असा होता. त्याच क्षणी तिला स्वप्नातील व्यक्तीची आठवण झाली व ओळखही पटली. तिची मनीषा पूर्ण झाली.

स्वामींच्या निःस्पृहतेचेही एक उदाहरण सांगण्यासारखे आहे.

एक प्रसिद्ध व्यावसायिक गिरगाव येथे रहात असत. त्यांनी एकदा स्वामींना आपल्या घरी बोलावले. मोठ्या थाटात तरीही श्रद्धापूर्वक स्वामींची पाद्यपूजा केली. स्वामींना एक मोठे ताट भरून चांदीचे रुपये अर्पण केले. स्वामींनी ताटाला केवळ स्पर्श केला.

स्वामी आले आहेत कळल्यानंतर कोणी ना कोणी भेटण्यासाठी येतच होते. त्यातच एक अत्यंत गरीब मनुष्यही आला होता. त्याचा उदास चेहरा पाहून स्वामींचे हृदय कळवळले. त्याला कारण विचारले. त्याने सांगितले की, 'मुलगी लग्नाची झाली आहे. घरची अत्यंत गरिबी आहे. लग्नासाठी पैसे आणू तरी कोठून ? याच विवंचनेत आहे.' स्वामींनी त्याला जवळ बोलावले. अंगावरचे जुने उपरणे खाली पसर म्हणून सांगितले. आणि ते चांदीच्या रुपयांनी भरलेले ताट त्याच्या उपरण्यावर ओतले. म्हणाले, 'जा बरं आता. आनंदाने मुलीचे लग्न कर. आता चिंता मिटली ना !'

प्रा. के. वि. बेलसरे व स्वामी बालमित्र. बरेच वर्षांनी भेट झाली तरी त्यांचे बोलणे अरे-तुरेचेच असे. दोघेही अधिकारी पुरुष.

स्वामींची अखेर जवळ आली होती. तेव्हा ते दक्षिणेत वरदहळ्ळी येथे होते. इकडे बेलसऱ्यांना थोडे बेचैन वाटत होते. त्यांना गेले दोन दिवस असे जाणवत होते की, कोणीतरी विभूती आपला देहत्याग करणार आहे. ते पेपरमध्ये पहात. कोणी आजारी वगैरे असल्याची बातमी नव्हती. त्यांनी आपल्या सहवासातील लोकांनाही हे सांगितले. तिसऱ्या दिवशी समजले की स्वामींनी देहत्याग केला. अशी ही अंतरीची खूण.

स्वामींसारख्या सत्पुरुषाच्या सहवासात – दिव्य विभूतीच्या सान्निध्यात राहिल्यानंतर, विविध प्रसंग, विविध अनुभव यांना काय तोटा ! परंतु आज येथे काही मोजक्याच आठवणी सांगितल्या आहेत.

श्री स्वामी श्रीधराय नमः

कथन - पू. राघवेंद्र रामदासी
शब्दांकन - डॉ. सौ. शुभदा शरच्चंद्र कोशे

टीप : आपले सद्‌गुरू, त्यांची कृपा, त्यांनी दिलेला अनुग्रह, त्यांच्या सहवासात आलेल्या अनुभूती हा प्रत्येक शिष्याचा अनमोल ठेवा असतो. याच जाणिवेने कोणाच्याही भावनांना धक्का लागू नये यासाठी या सत्य हकीकतींमधील व्यक्तींची नावे मात्र बदलली आहेत. क्षमस्व - सौ. कोशे

श्रीधर स्वामींच्या सहवासातील काही आठवणी

श्री. सुरेश चिं. देशपांडे

रामभक्त, वैराग्यप्रिय श्रीधर स्वामी १८ व्या वर्षी विजयादशमीच्या दिवशी सज्जनगडावर तपश्चर्येसाठी आले. त्या आधी त्यांनी बनेश्वर येथे शंकराचे मंदिरात जावून रामदास स्वामींच्या छायाचित्राची पूजा व प्रार्थना केली व त्यांच्यापासून अनुग्रह घेतला. खडतर तपश्चर्येनंतर रामदास स्वामींनी त्यांना साक्षात दर्शन दिले व दक्षिणेकडे संचारार्थ जाण्याची आज्ञा केली. त्यामुळे श्रीधर स्वामींचे वास्तव्य काही काळ कर्नाटकात होते, तर काही काळ सज्जनगडावर होते. पुणे सोडतानाच त्यांनी, 'ब्रह्मचर्य पाळेन, धर्माला आलेली ग्लानी घालवून, जग सुखी करेन, देह लोककल्याणार्थ झिजवेन आणि हे सर्व करण्यासाठी मी हा देह भगवंताला अर्पण करेन', अशी त्यांनी प्रतिज्ञा केली होती. सर्व प्रतिज्ञांचे पालन त्यांनी आपल्या दिव्य आयुष्यात केले.

लोककल्याणार्थ कार्य

श्रीधर स्वामींचे गडावर वास्तव्य असताना परळीतील लोकांनी उरमोडी नदीकाठी असलेली भुताटकी काढावी, अशी विनंती केली. उरमोडी नदीतील जुगाई डोहात दोन-चार जणांचा बुडून मृत्यू झाला होता. त्यामुळे त्या डोहाजवळचे वातावरण अतिशय भीतीदायक होते. परळीतील लोकांच्या सांगण्यावरून स्वामींनी ही भुताटकी काढली. रात्री परळीतील लोक दिवाबत्ती, कंदिल घेऊन स्वामींच्या बरोबर नदीकाठी जायचे. स्वामी सर्व शक्तीनिशी हात हवेत गरगर फिरवायचे व एखादी वस्तू खाली जोरात आपटावी त्याप्रमाणे ते हात झटकायचे. असा प्रकार दोन दिवस चालला होता. त्यानंतर मात्र गावातील लोकांची भीती नाहिशी झाली.

गडावरील सामुदायिक मुंजी

सज्जनगडावर दरवर्षी सामुदायिक मुंजीचे आयोजन स्वामी करीत असत. स्वामी स्वतः मुंजा मुलांना एक रुपयाचे चांदीचे नाणे देत असत. माझी व माझ्या मोठ्या भावाची मुंज स्वामींच्या हस्तेच झाली. त्यामुळे त्यांचे कृपा आशिर्वाद आम्हा दोघांना लाभले.

लोकांचे श्रद्धास्थान - श्रीधर स्वामी

सज्जनगडाच्या आसपासच्या लोकांचे श्रीधरस्वामी हे श्रद्धास्थान होते. स्वामींवरील श्रद्धा, भक्ती ही त्यांच्या पाद्यपूजनातून दिसून येते. आमच्या घरीही पाद्यपूजा होत असे. त्यांचे शुभआशिर्वाद आम्हा सर्वांना लाभले. गावातून गडावर जाताना ते अनवाणीच जायचे. पण ते इतक्या जलद

गतीने चालत की त्यांचे शिष्य त्यांच्या मागे पळत असत.

एकांतवासात फक्त गाईच्या दुधाचे सेवन

१९५५ ते १९६० च्या दरम्यान श्रीधर स्वामी सज्जनगडावर वास्तव्यास होते. श्रीधर स्वामी नेहमी समाधीसुखात दंग असत. त्या काळात सकळ सिद्धी त्यांना प्राप्त झाल्या होत्या. या संबंधीचे अनेक अनुभव त्यांच्या सहवासात राहणाऱ्यांना येऊ लागले. साहजिकच अनेक लोक त्यांच्या दर्शनासाठी येत. लोक आपल्या सांसारिक अडचणींवर उपाय विचारत. त्यामुळे त्यांच्या त्रिकाल स्नानसंध्येत, साधनेत व्यत्यय येऊ लागला. त्यामुळे १९६० मध्ये त्यांनी पुन्हा एकांत स्विकारला.

या एकांतवासात ते फक्त गाईच्या दुधाचे सेवन करीत. गाईचे दूध मिळविण्यासाठी त्यांचे शिष्य मारुतीबुवा रामदासी स्वतः परळीत येऊन दोन-तीन घरांतून दूध घेऊन जात. त्यातील एक घर आमचे होते. आम्ही स्वामींसाठी दूध स्वतंत्र भांड्यात काढून ठेवीत असू व मारुतीबुवा रामदासी ते घेऊन जात.

श्रीधर स्वामींचा सहवास लहानपणातच मला लाभला त्यामुळे त्यांच्यावरील श्रद्धा आणि भक्ती आजही मनात कायम आहे.

श्री. सुरेश चिं. देशपांडे
मु. पो. परळी (सज्जनगड) ता. जि. सातारा,
सध्याचा पत्ता - 'शकुन' विश्वकोश कॉलनी, वाई ४१२८०३.

'श्री सद्‌गुरु महिमा' - आठवणी

अंजली अनंत तगारे

मार्गदर्शन करणारे वाटाडे म्हणजे साधुसंतांसारखे गुरु होत.

'सद्‌गुरु वाचोनी सापडेना सोय । धरावे ते पाय आधी त्याचे
लोह परिसाची न साहे उपमा । सद्‌गुरु महिमा अगाधची ।
तुका म्हणे ऐसे आवडे मन । गेले विसरून अन्या देवा ।'

तेव्हा वरील गोष्टींचा विचार केला तर आधुनिक काळात संसारी जीवन सुखासमाधानाने तरून जाण्यास श्री स्वामींच्या चरणी भक्तीभावाने लीन होणे हेच खरे कारण. स्वामी हयात असताना आणि समाधिस्थ झाल्यावरही त्यांच्या असंख्य भक्तांना जे विविध अनुभव आले त्यावरून एकच सिद्ध होते की, स्वामी परब्रह्म परमात्मा आहेत. त्यांची श्रद्धापूर्वक मनोभावाने भक्ती करणाऱ्यांना ते कधीही निराश करत नाहीत.

आम्ही दोघे १९८२ साली बापुंच्याकडे गुरुमंत्र मागण्यासाठी गेलो होतो पण त्या वेळी आम्हास तुमची अजून वेळ आली नाही म्हणून परत पाठवले होते. त्यावेळी आम्हा उभयतांना फारच वाईट वाटले होते पण १९८३ साली जेव्हा बापू श्रीधरस्वामींच्या पादुकांची स्थापना करण्यासाठी बेळगावला आले होते त्या वेळी त्यांचा मुक्काम आमच्याचकडे होता. त्यावेळी आमच्यापैकी तिघांना ते गुरुपदेश करणार होते. गुरुमंत्र देणार होते पण माझ्या पतींना गुरुमंत्र दत्तजयंतीला मिळणार व कोणता मंत्र त्याचा दृष्टांत स्वप्नात झाला होता. ते तर दत्तजयंतीच्या आदले दिवशी गुरुमंत्र देणार होते. आम्हाला काळजी वाटत होती पण आम्हाला सकाळी उठल्या बरोबर बापूंनी सांगितले की, मी आज तुम्हाला मंत्र देणार नाही. मला तुम्हाला उद्या मंत्र द्यायचा आहे व त्यांनी बाकीच्यांना दत्तजयंतिच्या आदले दिवशी गुरुमंत्र दिला पण आम्हाला मात्र दत्तजयंतिला व स्वप्नात मिळालेलाच मंत्र मिळाला. आम्हाला स्वामींची पहिलीच प्रचीती तेव्हा आली.

आम्हाला दुसरा अनुभव आला त्यावेळी मी गरोदर होते. स्वामींच्या देवळांत रोज जात होते. एकदा असेच संध्याकाळी नमस्कार केला व घरी येण्यासाठी बाहेर पडले तर तेवढ्यात देवळातून कुलकर्णी नावाचे सद्‌गृहस्थ बाहेर आले व ते म्हणाले, 'तुम्हाला मुलगा होणार आहे. व वरदहळ्ळीला ११ रु. पाठवा.' खरं तर मी तुम्हाला हे का सांगत आहे मलाच कळत नाही. खर तर त्यांची व माझी काहीच ओळख नव्हती. पुढे आम्हाला मुलगा झाला. आम्ही त्याचे नाव प्रसाद ठेवले. तो ३ महिन्यांचा होता. २७ जुलैला त्यावेळी त्याला एकदम मेंदूचा ताप आला व त्याला फारच त्रास होत होता. आम्ही लगेच डॉक्टरकडे घेऊन गेलो. त्यांनी त्याच्यावर उपचार सुरू केले व त्याला दवाखान्यातच ठेवले होते. डॉक्टरांनी खात्री दिली नव्हती. दुसरे दिवशी देवळात माधवराव देशपांडे भेटले. त्यांना माझ्या पतींनी मुलाच्या प्रकृतीविषयी सांगितले, तेव्हा त्यांनी स्वामींचे तीर्थ दिले व त्याला पाजण्यास सांगितले. त्याला तीर्थ पाजणे शक्यच नव्हते कारण त्याला शुद्धीच नव्हती. त्यावेळी त्याच्या ओठाला तीर्थ लावत असू तेव्हा त्याला खूपच त्रास होई. त्यावेळी त्याच्या अंगावर हात ठेऊन माझे पती 'नमः शांताय'चा जप करत असत आणि खरंच दोनच दिवसांत फरक पडत गेला. डॉक्टरांनी त्याची खात्री दिली नव्हतीच; पण त्याच्यात पडणारा फरक बघून ते पण आश्चर्यचकीत झाले व म्हणाले, 'खरंच तगारे आमचे शास्त्रीय ज्ञान ह्या चमत्कारापुढे काहीच नाही. कारण मी तर हा एक चमत्कारच समजतो.' हा चमत्कार कोणी केला हे फक्त आम्हाला ठाऊक होते व स्वामींच्या कृपेने माझा मुलगा वाचला होता.

माझ्या सासूबाई ७५ वयाच्या होत्या. त्या सारखे म्हणायच्या, 'मला देवासमोर मरण यावे.' त्यावेळी मी त्यांना म्हणायचे, 'मरण आपल्या हातात नाही.' ह्या गोष्टीवर त्यांचे व माझे सारखे बोलणे होई त्यापण स्वामींचा मंत्र म्हणायच्या. त्या नेहमी म्हणायच्या, 'स्वामींच्या कृपेने मला काहीच कमी नाही. देवळातच मरण यावे. माझी कोणतीही इच्छा शिल्लक नाही.' आणि त्यांच्या इच्छेप्रमाणे १८ मे २००३ ला जेव्हा सगळे वरदहळ्ळीत गेलो होतो, त्यावेळी त्यांनी जेवण वगैरे केले व एकाच सेकंदामध्ये त्यांनी स्वामींच्या चरणी देह ठेवला.

त्यावेळी माझे पती आईच्या बाजूला माझ्या सासूबाईच्या बाजूलाच बसले होते. फक्त एकाच सेकंदामध्ये चेहऱ्यावर घाम नाही काही नाही. त्यांचा प्राण गेला म्हणजे खरं तर स्वामींनी त्यांची हीपण इच्छा पूर्ण केली होती. मग मात्र मला पटले. स्वामींना मनापासून केलेली कोणती पण प्रार्थना वाया जात नाही. माझ्या पतींच्या मनातून तो दिवस जातच नव्हता. आम्ही वरदहळ्ळीला आईला घेऊन गेलो व हे काय झाले ? त्यावेळी सासूबाईचे दिवस संपले व १५ व्या दिवशी स्वामींनी स्वप्नात येऊन दृष्टांत दिला. ते म्हणाले, 'अरे, तुझ्या आईला मी मोक्ष दिलाय. तिची तीच इच्छा होती ना. मग तू का दुःखी होतोस.' मला हे अगोदरच म्हणाले होते, 'स्वामी, माझ्या प्रश्नाचे उत्तर १४ दिवसांनी देतील.' खरंच

स्वामींची आमच्यावर विशेष कृपा असल्याचे आम्हाला सारखे वाटते.

सहा महिन्यांपूर्वी माझे पती वरदहळ्ळीला गेले होते. ३ दिवस राहून गुरू चरित्राचे पारायण करण्याचे त्यांनी ठरवले होते. गेलेल्या दिवशी पहाटेच स्वामी स्वप्नात येऊन म्हणाले, 'अरे, का काळजी करतोस. मी आहे ना त्या स्वप्नानंतर.' हे तेव्हा जागे झाले. पहाटे ४ वाजले होते. स्वप्नात त्यांनी पाहिले, स्वामींनी पांढरे कपडे घातले होते. मुद्रा प्रसन्न होती. त्यावेळी जागे झाल्यावर पण खोलीत स्वामींचे अस्तित्व जाणवत होते. खरे तर आमचे अनुभव लिहायचे ठरवले तर मला वाटते एक पुस्तकच तयार होईल. कारण क्षणाक्षणाला आम्हाला त्यांचे अनुभव येतात.

श्रींच्या अनुभवांचे वर्णन करावे तेवढे थोडेच आहे. थोडक्यात श्रींचा देह जरी दृष्टीआड झालेला असला तरीसुद्धा मंत्र रूपाने त्यांचा अक्षर देह जिवंत आहे. तात्पर्य रामनाम जसे तारक ब्रह्म आहे, तसेच ब्रह्मस्वरूप स्वामी आमच्यामधे नामाच्या रूपाने आहेत.

श्रीधर स्वामी दीपस्तंभाप्रमाणे आहेत व आम्ही आमची नावे त्या प्रकाशात लिहिली पाहिजेत व अप्राप्तीचा धोका टाळला पाहिजे व ज्या साधकांना हे जमले. त्यांनी खरी स्वामींना श्रद्धांजली वाहिली असे होईल.

अंजली अनंत तगारे

शेरी गल्ली, घर नं. ४८८, बेळगांव.

आठवणी

लिलावती मनसबदार

आठवण क्रमांक – एक

श्रीक्षेत्र गाणगापूर ! सिद्धभूमी ! श्रीमन्नरसिंहसरस्वती स्वामी महाराजांच्या वास्तव्याने पुनित झालेली भूमी ! उत्तरवाहिनी भीमा व पूर्ववाहिनी अमरजा ह्याचा पवित्र संगम ! नित्य करी गंगास्नान.....करी ध्यान गाणगापूरी ! भगवान दत्तात्रेयांची ध्यानभूमी ! प्रयागासमान क्षेत्र, नितांत शांत - सुरम्य असा परिसर !

अशा ह्या दिव्य स्थानी जाण्याचा आदेश पितृवर्य श्री. नारायणराव आणि मातोश्री कमलाबाई ह्यांना झाला. इथेच त्यांनी कठोर अशी साधना केली व श्रीदत्तप्रभुंचा कृपाप्रसाद मिळवला. भगवान श्रीधर स्वामींचा जन्म वरदपुत्राचा – अवताराचा जन्म आहे.

पंचशताब्दी महोत्सव

श्रीमन्नरसिंहसरस्वती (इ. स. १९५९ चा माघ महिना) स्वामीमहाराजांना निजानंदी निमग्न होऊन पाचशे वर्षे झाली होती. देवस्थान कमिटीने उत्सव भव्य प्रमाणात करण्याचे ठरविले. ७ आठवडे उत्सव झाला. त्या एकेका आठवड्याची व्यवस्था, वेगवेगळ्या विभूतींनी वाटून घेतली होती. एक आठवडा भगवान श्रीधर स्वामी महाराजांनी घेतला होता. त्यांच्या काळात मुक्तद्वार प्रयोजन होते. ब्राह्मणांची व वैदिक कर्मांची व्यवस्था स्वामीजी जातीने पाहत होते. 'अवधूत चिंतन श्रीगुरूदेवदत्त' ह्यातील एकेका अक्षरावर श्रींचे प्रवचन होई. चिदानंद धर्मशाळेचे पटांगण भरून जात असे. आठवडा संपला व श्री निघाले. उपाध्ये दत्तात्रेय शंकरभट पुजारी ह्यांना बोलावून घेतले व म्हणाले, 'हे पहा ! तुम्ही लोकांनी अगदी उत्तम व्यवस्था ठेवलीत. अफाट गर्दीचे नियंत्रण तर केलेच पण सर्वच दृष्टीने अहोरात्र खपून भगवान दत्तात्रेयाची सेवा अत्यंत श्रद्धेने करून धन्य झालात. मीही संतुष्ट आहे.' श्रींच्या समोर आलेली रक्कम (२ सिमेंटचे पोतेभर – रक्कम होती) श्रींनी दत्त भटजींना खर्चाप्रित्यर्थ घ्यावयास सांगितली. त्यावर भटजींनी विनयपूर्वक उत्तर दिले, 'महाराज ! आम्ही उपाध्ये लोक ! नेहमी आमचा हात घेण्यात तत्पर असतो. एकच विनंती आहे. आपल्याच कृपेने सर्व यथास्थित पार पडले आहे. या वेळेस आपणाकडून खर्चाप्रित्यर्थ काहीही घेण्याची इच्छा नाही, तर आपला फक्त कृपा-आशीर्वाद हवा.' भावना पाहून श्रींनी दत्त भटजींना आनंदाने आलिंगन दिले व ते आशीर्वाद देऊन पुढे प्रयाण करते झाले.

काही वर्षे लोटली. गुरुजींच्या मुलीचे लग्न ठरले. हात तसा संग होता पण लग्नाची घाई होती. वधुपिता चिंतेत होता. व्याप मोठा - गोतावळा मोठा. काय करावे ? कसलेही सोंग मनुष्य घेऊ शकेल पण पैशाचे मात्र घेता येत नाही. स्वामीजींवर नितांत श्रद्धा. अंतरीची चिंता न सांगताच स्वामींना कळली. गुलबर्ग्याहून धान्य आले (क्रेडिटवर) कापड मिळाले, दागिने झाले. सर्व व्यवस्था इतकी झटपट झाली की कसलाही ताण न येता कार्य यथासांग पार पाडले.

योगायोगाने आमचेही उपाध्ये तेच असल्याने व त्यांच्याकडे आमचा मुक्काम पडत असल्याने – त्यांच्याच तोंडून ही हकीकत ऐकावयास मिळाली. सांगताना भटजीचा ऊर भरून येत होता व मनोमनी श्रींना अभिवादन करीत होते. बोलण्याच्या ओघात त्याच्या जवळील चोपडीतून - श्रींच्या आईवडिलांचे हस्ताक्षर सही दिनांक ते सर्व दाखविले. मी त्यांना नमस्कार केला व म्हणाले, 'कीर्ती धन्य हे जीवन ! धन्य हे गंधर्वपूर ! धन्य ती अमरजा !'

आठवण क्रमांक - दोन - डिसेंबर-जानेवारी १९५९-६०

कारवानच्या केशरी हनुमानच्या मंदिराहून निघाले ते स्वामीजी थेट आले जियागुड्यात. काय होते जियागुड्यात ? समर्थ पंचायतनापैकी असलेल्या एका संतश्रेष्ठाची समाधी. केशवस्वामी भागानगरकर ! समर्थांचा काळ इसवी सनाचे १७ वे शतक. कुतूबशाही घराण्याचा अंमल. यावनी सत्तेची हुकूमत. मूर्तीपूजा न मानणाऱ्यांचे राज्य ! उत्तरेत तर हिंदु धर्माला उखडून टाकण्याचा चंग बांधलेला बादशहा औरंगजेब. जियागुडा परिसर बहुतेक याच लोकांनी व्यापलेला. इतक्या प्रतिकुल कालात केशवस्वामींनी धर्माचे रक्षण कसे केले असेल ? लोकांना, समाजाला आधार कसा दिला असेल ? वाघाच्या गुहेजवळच राहण्यासारखे ते ! स्वामीजींच्या मनात अनेक विचार आले असतील. गाडीतून खाली उतरले आणि सभोवती पाहतात तो – सर्वत्र घाण, कचरा, दूषित वातावरण, पोरे इतस्ततः खेळत असलेली. समाधीवर ना छत, ना मंडप. कुजका वास. पूजाअर्चा तरी होत असेल का ? काय ही स्थिती ! स्वातंत्र्यानंतरसुद्धा समाजाची उपेक्षा विदारक होती. ते खाली बसले. भरलेल्या अंतःकरणाने त्यांनी समाधीला जणू मिठीच मारली. बराच वेळ गेला. श्री. मुरलीधर शास्त्री, श्री. रानडे, गाडगीळ, गोडबोले - बरोबर असलेले सर्वही जण खाली बसले. निःशब्द अवस्थेत आणि मग स्वामीजी उठले व सर्वांकडे वळून पाहत म्हणाले,

'महाराजांनी परवानगी दिली आहे. कामाला लागा. भिक्षा घ्या. तयारी करा व सभामंडप उभारा. पूजाअर्चेची व्यवस्थित सोय करा.'

नंतर काय घडले ? बरेच लोक एकत्र आले. बैठक घेतली. भिक्षा मागण्याचे ठरले. डिग्रजकर पती-पत्नी पण आले. कीर्तनांतून प्रचार झाला. नगरभर भिक्षा घेण्यात आली. शाळेत कार्यक्रम करण्यात आले व त्या अथक प्रयत्नांतून सुंदर सभामंडप बांधण्यात आला. पूजाअर्चेची व्यवस्था झाली. मुळात जागृत असे हे स्थान. केशवस्वामींनी स्मरण करावं व समर्थांनी प्रगट व्हावं असं परस्परावरील प्रेम. समर्थांच्या दर्शनास केशवस्वामी व्याकुळ तर त्यांचे कीर्तन ऐकण्यास समर्थ उत्सुक. दोन ब्रह्मनिष्ठ सत्पुरुषांचे परस्पर मनोमीलन सामान्य मानव काय समजू शकणार ?

श्रीधरस्वामींनी सभामंडप बांधण्याची परवानगी मिळविली व पुढील प्रगतीचा मार्ग मोकळा झाला. दर गुरुवारी वारी करणारे भक्तही विद्यमान आहेत. गु. ब. मुरलीधर शास्त्रींकडून ही हकीकत जेव्हा कळली, तेव्हा मी त्यांना सहज विचारले, 'शास्त्रीबुवा, ही हकीकत प्रसिद्ध करू शकतो का ? छापू शकतो का ?' ते म्हणाले, 'बेशक छापा.' मी तर प्रत्यक्ष बरोबर होतोच पण इतरही बरेच जण होते. समर्थसंप्रदायाबद्दलची आंतरिक तळमळ ह्यातून व्यक्त होत नाही का ? संतांबद्दल आदर सर्वांना असतो पण प्रत्यक्ष कृती श्रींनी केली हे तर सत्य आहे ना ? हे त्यांच्या तपःशक्तीचे प्रतीक आहे हे तर सत्य आहे ना ?

आठवण क्रमांक तीन

'साहेब मला काल स्वप्न पडले की, मी इथे वाळूंत रुतलेला आहे. मला वर काढून मंदिर बांध.' एक खेडूत इंजिनीअर श्री. पानसरे यांना सांगत होता. 'साहेब काय बी करा. मी गरीब माणूस मला कळतया पण आपण काहीतरी करा.' श्री. पानसरेंना वेळ होताच कुठे ? राजेंद्रनगर परिसरात ते एक्झिक्युटिव्ह इंजिनीअर होते. त्यांना भरपूर काम होते. 'बरं, पाहू.' म्हणून खेडुताला त्यांनी वाटेला लावले.

पानसऱ्यांच्या पत्नी सौ. सुशीलाबाई शिकलेल्या तरीही धार्मिक गृहीणी होत्या. तुळजाभुवनमध्ये श्रीवत्सजयंतीप्रित्यर्थ (इ. स. १९५९ डिसेंबर) सप्ताह समारंभ होता व तेथे भगवान श्रीधर स्वामी आले होते. शंकराचार्य पण आले होते. सकाळी व सायंकाळी स्वामीजींची प्रवचने होत. शिवाय यज्ञयागही होत. रोज सर्वांना महाप्रसाद. उरलेल्या वेळात लोकांचे शंका निरसन हे सर्व चाले. श्रीराम मंदिराचा परिसर अपुरा पडे. सौ. सुशीलाबाई तिथे जात. स्वामीजींचे प्रवचन, राहणी, शांती - विषयप्रतिपादन पद्धती, लोकांचे समाधान करण्याची हातोटी हे सर्व त्या रोज पाहत होत्या. 'श्रीं'च्या दर्शनास चला असा त्यांनी पतीजवळ हट्ट धरला. पण पानसरे उच्चशिक्षीत; त्यांना हे सर्वकाही मान्य नव्हते. परंतु तो खेडूत श्री. पानसरेंकडे पुन्हा आला व त्यांना त्या स्वप्नाबद्दल पुन्हा सांगून काही उपाय करण्याचा आग्रह करू लागला.

पत्नीचा हट्ट व खेडुतांचा आग्रह यामुळे पानसरे शेवटी स्वामींकडे जाण्यास तयार झाले. नमस्कार करून खेडुतांनी टाकलेली समस्या त्यांनी 'श्री'ना कथन केली. 'श्री'नी किंचित ध्यान लावले व ते म्हणाले, 'हे पहा ! हे काम तुम्च्याकडूनच व्हावे, ही ईश्वरी इच्छा आहे. थांब मी तुला मन्त्राक्षता देतो.' असे म्हणून थोड्या मन्त्राक्षता पानसरेंच्या हातात ठेवून ते म्हणाले, 'ह्या त्या मूर्तींवर टाक, प्रार्थना कर, की तुमच्यासाठी मंदिर बांधावयाचे आहे. चला. तसेच माझे नांवही सांग.' लाल तांबूलाची पुडी घेवून पानसरे परतले व ती पुडी त्यांनी कपाटात ठेवून दिली. त्यांच्या मनी आले – अशा चार तांदूळाच्या दाण्यांनी जर मंदिर बांधता येते तर इंजिनियर्सची आवश्यकता काय ? स्वामीजींनी सिमेंट, वाळू, विटा कसलेही नाव काढले नव्हते. पानसरेंना वाटले, काय लोक अनाठायी गर्दी करतात, बिचारे !

दोन दिवसांनी खेडूत पुन्हा हजर ! 'अहो साहेब, तुम्ही मोठे लोक असून काहीही कसे करीत नाही ? मला रात्र रात्र झोप येत नाही. आम्ही अडाणी, अशिक्षित म्हणून तुमच्याकडे आलो तर तुम्ही आपले उदास, थंड ! काहीतरी करा. साहेब काहीतरी करा.'

शेवटी पानसरेंनी मन्त्राक्षता घेतल्या, बरोबर काहीजण घेतले व ओढ्याच्या काठी आले. ओढ्यांत वाळूत रुतलेल्या दोन मूर्ती होत्या. त्यावर अक्षता टाकल्या, प्रार्थना केली व स्वामीजींचे नाव पण सांगितले. त्यांना पाहून जवळचे बरेच लोक जमा झाले. मंदिर बांधायचे म्हणून त्यांना खूप आनंद झाला. त्यांनी दोर आणला व त्या मूर्तींना जवळच असलेल्या टेकडीवर नेऊनही ठेवले. त्यातील एक मूर्ती श्री व्यंकटेशाची व दुसरी होती श्री मारुतीरायांची ! पुढची चाके वेगाने फिरली. बैठक झाली. एकाने जागा दिली, तर दुसऱ्याने सिमेंट, कोणी रोख रक्कम, कोणी कामाची जिम्मेदारी घेतली. तीन आठवड्यांत बांधकाम होत आले. बांधकाम चालू असताना एक मोठा शीळाखंड वरच्या बाजूने घरंगळत खाली येऊ लागला. टेकडीच्या पायथ्याशी लहान मुले खेळत होती. सौ. सुशीलाबाई भयभीत झाल्या; पण अचानक तो शीलाखंड – जिथे मूर्ती होती तिथे - जणू आज्ञा दिल्याप्रमाणे थांबला *(मनी धरावे तें होते । विघ्न अवघेचि नासोनी जाते । कृपा केलीया रघुनाथे । प्रचिती येते ॥)*

मूर्तीस्थापना झाली. स्वामीजी माहूरला गेले होते. परत येताच ते थेट राजेंद्रनगरला गेले. सायंकाळची वेळ पण थंड पाण्याने आंघोळ केली व मूर्तीजवळ ध्यानस्थ होऊन बसले. नंतर सौ. सुशीलाबाईनी घडलेला अहवाल, अडीअडचणी, आलेली मदत, शिलाखंडाची कहाणी सर्व काही निवेदन केले.

श्री म्हणाले, 'अरे तो शीलाखंड म्हणे लक्ष्मीच आहे बरं का ! हळद-कुंकू वाहून तिची पूजा करा. हे पुढे एक मोठे क्षेत्र बनेल. यात्रा येत राहील. उपासनेचे केन्द्र होईल. भक्तांचे विश्रांतीस्थान बनेल.' असे म्हणून शिष्याकडून जवळ असलेली सर्व रक्कम अर्पण केली व म्हटले, होते तितके दिले. जास्त असते तर जास्त दिले असते.

आज ते मंदिर – सर्व बाजूंनी समृद्ध झाले आहे. श्रीदेवी श्री महादेव नवग्रह वगैरेंची स्थापना झाली आहे. देणग्याही भरपूर आल्या आहेत. जणू स्वामीजी आशीर्वाद देत आहेत. *सर्वे जना सुखिनो भवन्तु । सुखिनो भवन्तु ।*

नसे गर्व अंगी सदा वीतरागी । क्षमा शांती भोगी दया दक्ष योगी ।
नसे लोभ ना क्षोभ ना दैन्यवाणा । इही लक्षणी जाणिजे योगिराणा ।

आठवण क्रमांक - चार

स्वामीजींची पाद्यपूजा आटोपली. प्रसाद वितरण झाले व ते जाण्यास निघणार इतक्यात घरमालकाने प्रश्न केला, 'गुरुमहाराज, घर मी अलीकडेच घेतले आहे. त्यांत काही दोष तर नाही ना ? श्री थोडा वेळ ध्यानस्थ झाले व नंतर म्हणाले, 'बाळ ! घरात काही दोष नाही. पण गावाकडे तुझ्या भावाने एक नाग मारला आहे त्याचा मात्र दोष तुलाही लागला आहे.'

घरमालकाचे भाऊ गावाकडे रहात होते. त्यांनी नाग मारला होता व

त्यांची आठ अपत्ये काळाने हिरावून नेली होती. घरमालकाची एक मुलगी जन्मताच पाचव्या-सहाव्या दिवशी काळी-निळी पडून देवाघरी गेली होती. श्रींच्या कडून वरील कथन ऐकताच त्यांनी विचारले, 'गुरूमहाराज ! हा सर्व प्रकार नागहत्येशी निगडीत आहे का ?' स्वामीजी म्हणाले, 'हो बाळ ! त्याचेच हे फळ आहे !' अक्षरशः घामाघूम होऊन त्यांनी श्रींना साष्टांग नमस्कार घातला व उपाय विचारला.

स्वामीजींना आपलाच पूर्ववृत्तांत आठवला असेल. स्वामींच्या जीवनचरित्राशी मिळती-जुळती ही कथा ! आपल्या मातापित्यांना किती यातना सोसाव्या लागल्या याचीही आठवण झाली असेल. अत्यंत दयाळू होऊन 'श्री' म्हणाले, 'हे पहा ! भीमा आणि उमरजा यांचा संगम श्रीक्षेत्र गाणगापुरी आहे ! दत्त प्रभुचे ते आवडते स्थान आहे. प्रयागासमान क्षेत्र आहे. तिथे तुम्ही उभयता जा. संगमात आंघोळ करा. महाराजांची पूजा करा. मनःपूर्वक प्रार्थना करा व त्यांना अत्यंत प्रिय असलेली माधुकरी घाला म्हणजे सर्व ठीक होईल. माझा तुम्हाला आशीर्वाद आहे.'

विना विलंब ते दम्पती श्री क्षेत्र गाणगापुरास गेले व त्यांनी सर्व यथाविधी केले. माधुकरी अन्नदान केले. आज हे कुटुंब भाऊ-बहिणी-वगैरेंनी परिपूर्ण आहे. आजही घरमालकाच्या पत्नी आपल्या भरलेल्या परिवारात संतुष्ट जीवन व्यतीत करीत आहेत. त्या श्रींच्या अनुग्रहीत असून त्यांच्याकडूनच वरील हकीकत मला कळली. जर त्यांच्या जीवनात श्री आले नसते तर काय झाले असते ह्याची कल्पनाही मयंकर आहे. तपाला सज्जनगडावर जाताना श्रींनी काही प्रतिज्ञा केल्या होत्या. शक्य तितके जग सुखी करण्याचा प्रयत्न मी करीन. कागद अग्नी नारायणाला अर्पण केला होता. शब्दाचे इतके काटेकोर पालन स्वामींनी असंख्य वेळेला केलेले आहे. नमुना फक्त दिला आहे.

न गुरोरधिकं तत्व, न गुरोरधिकं तपः ।
तत्वं ज्ञानात्परं नास्ति, तस्मै श्री गुरवे नमः ॥

आठवण क्रमांक - पाच

समर्थ रामदासस्वामींना अवतार संपवून तीनशे वर्षे १९८२ मध्ये होणार होती. त्याप्रित्यर्थ भारतात अनेक ठिकाणी निरनिराळे कार्यक्रम होणार होते. आमचे एक छोटेसे मंडळ आहे. मंडळातर्फे - 'भाव फुलांची माला' हा कार्यक्रम, महिन्याला एक याप्रमाणे अकरा कार्यक्रम करण्याचे ठरले. दहावा कार्यक्रम इंदूर बोधन येथील समर्थ संप्रदायी मठात (श्रीराममंदिरात) करण्याचे ठरले. कार्यक्रमात एक तास श्रीसमर्थचरित्र व दीड तास पद्यरूपात श्रीसमर्थ वर्णन असा २॥ ते ३ तासांचा कार्यक्रम होता. आम्ही पंधरा-वीस जण रेल्वेने, कोणी बसने असे निघालो. आधी बासरला जाऊन भगवती सरस्वतीचे दर्शन, तेथून निजामबाद येथे उद्धव स्वामींचा मठ - श्रीराम मंदिर येथे कार्यक्रम व परतताना समर्थस्थापीत सारंगपूर येथील श्रीमारुतीरायांचे दर्शन असा कार्यक्रम ठरला. तेथील सर्व व्यवस्था श्रीमती नीलीमाताई धोपेश्वरकर पाहणार होत्या. अत्यंत उत्साहाने - आम्ही हैदराबादहून रेल्वेच्या डब्यात चढलो.

बासरला दर्शन घेऊन परतताना रेल्वे स्थानकावर अंधार. गाडी पकडताना एकच गडबड उडाली. काही सुटकेसेस दुसऱ्याच्या हातात गेल्या. निजामबादला उतरल्यावर ते कळले. टिपण असलेले महत्त्वाचे कागद पण त्या सुटकेसमध्ये होते. एकंदर तीन सुटकेसेस, सध्या तरी गहाळ झालेल्या होत्या. मी दुसरे टिपण तयार केले. कार्यक्रम ठीक वेळेवर पार पडला. लोकांच्या मतानुसार, त्यांना तो आवडला. एक तरी समाधान मिळालं म्हणून सुटकेचा निःश्वास सोडला.

दुसरा दिवस उजाडला. सारंगपूरला जायचे होते. वाहने मिळून व आमचे सर्व आटोपून तीन ऑटो निघाल्या. श्रीमारुतीराय अत्यंत भव्य व प्रसन्न असे आहेत. ऑटोवाले घाई करू लागले म्हणून जास्त वेळ न घालवता लवकरच परत फिरलो. अर्ध्या वाटेवर आलो असू अन् इतक्यात काय झाले कुणास ठाऊक – 'अरे, अरे ऑटो कलंडली' म्हणत आमच्या पुढची रिक्षा थांबली. आमचीही थांबली. श्री. पुनैय्या व इतरांनी वेगाने जाऊन - त्या पुढील ऑटोला कसेबसे सरळ उभे केले होते. ऑटो पूर्ण आडवी झाली होती व ऑटोतील बहुतेकांना मार लागला. माझा मामा तर संपूर्ण ऑटोच्या खालीच आला. सर्वच जण घाबरून गेलो. मामाची काही हालचाल जाणवेना. एकदम स्तब्ध ! कोणाचा ओठ फाटला, कोणाला नाकाच्या आत मार लागला, कोणाला मुका मार लागला. तर कोणाचे डोके आपटले. माझ्या भावाने 'नमः शांताय' चा जप सुरू केला. आम्ही साथ दिली. ऑटोवाले गयावया करू लागले. 'ऑटोत बसा - आम्ही सावकाश नेतो' असे म्हणू लागले. पण श्रीकांतने सर्वांचे पैसे चुकते करून त्यांना निरोप दिला. येणाऱ्या एका गाडीत - आम्ही जखमी लोकांना नेण्याची विनंती केली व आम्ही तसेच निघालो.

गाडी सरकारी हॉस्पिटल जवळ थांबली. पण पोलीस केस होईल म्हणून - दुसऱ्या एका खाजगी दवाखान्याकडे - डॉ. सुभेदार याच्या दवाखान्याकडे वळविली. त्या डॉक्टरांनी तत्काळ सर्वांवर वेळेवर आवश्यक ते उपचार केले. योगायोगाने ते आदल्या दिवशी कार्यक्रमाला आले होते. त्यांनाही आश्चर्य वाटले. सर्वजण नंतर निवासस्थानी परत आलो.

श्रीमती निलीमाताई अतिशय धैर्याच्या. त्यांना होमिओपथीची चांगलीच माहिती होती. त्यांनी पुढचे सर्व उपचार त्याप्रमाणे करून दिलासा दिला. दुसरे दिवशी हैदराबादेस परत निघालो. आल्यावर शक्यतो तेच उपचार केले. मामा कधी बरे होतील याची काळजी वाटत होती. आमचा साखळीतला अकरावा कार्यक्रम भारत गुणवर्धक संस्थेत होणारा होता. तुम्हाला आश्चर्य वाटेल. पण आम्ही सर्वजण व्यवस्थित रूपाने येऊन हा कार्यक्रम यशस्वी करू शकलो व काचीगुडा स्थानकावर आमच्या तीन्ही सुटकेसेस पण परत मिळाल्या ! ***उपेक्षा कदा रामरूपी असेना । जिवा मानवा निश्चयो तो वसेना । कृपासागर सद्गुरूंनी, आपल्या सद्गुरूंची, समर्थांची सेवा,*** आम्हा अज्ञानी बालीश भक्तांकडून करवून घेतली, यापरते भाग्य तें काय ?

आठवण क्रमांक सहा

रेडिओवरून बातमी आली. भारताने आणीबाणी जाहीर केली आहे. का ?

तर चीनने भारतावर आक्रमण घोषित केले. (इ. स. १९६२) भारताचे लाडके पंतप्रधान, 'भारत चीनी भाई - भाई' म्हणणारे हवालदिल झाले. भारताचे संरक्षण खाते अष्टौप्रहर कामात गुंतले. सीमेवर हजर होण्यासाठी सैनिकांना भराभर हुकूम सुटले. असाच एक हुकूम श्री. विनायकराव कुलकर्णी यांना मिळाला. तो त्यांनी पत्नी सौ. निर्मलाताईंच्या हातात दिला. घरचे वातावरण बदलून गेले. सर्वजण अतिशय अस्वस्थ झाले. जणू प्रत्यक्ष महाकालाचेच आमंत्रण आले होते. आजपर्यंत संरक्षण केलेल्या नगाधिराजाने भारताकडे पाठ फिरविली. पर्वताच्या पायथ्याशी खोल खड्डे खणले गेले. त्यात राहून भारतीय सैन्य पर्वतावर आलेल्या चिनी सैन्याला तोंड देणार

होते. विनायकरावांना जाणे तर भाग होते. मनात एकच इच्छा होती की सद्गुरूंना निवेदन करून त्यांचा आशिर्वाद घेऊन जावे. पण स्वामीजी कुठे असावेत ! प्रयत्नांती कळले की, ते मंगळूरला आहेत. एकांतात असल्यामुळे इतरांना दर्शन बंद आहे. विनायकरावांना राहवेना. दुरून तरी दर्शन घ्यायचे हा निर्धार, मग काहीही होवो. एकदाचे मंगळूर आले. सेवेकऱ्याला सर्व सांगून झाले. त्याने निरोप केला व कार्य आश्चर्य स्वामीजींकडून बोलावणे आले. अधीरतेने दोघेही पती-पत्नी श्रींकडे धावले. निर्मलाताईंनी श्रींच्या समोर कुंकवाचा करंडा ठेवला. विनायकरावांनी थोडक्यात निवेदन केले. गुरूंचे चरण अश्रूजलाने धुतले. गंभीरपणे श्री उद्गारले, 'बाळ, तू सीमेवर जा. तुझे कर्तव्य पार पाड. भीऊ नकोस मी तुझ्या पाठीशी आहे. वस्तुतः सध्याची माझी तपस्या याच कामासाठी आहे. चीन युद्ध थांबवील. काळजी करू नकोस.'

असीम धैर्याचा संचारच जणू त्या पती-पत्नीत झाला. स्वस्थ चित्ताने ते परतले व विनायकराव सीमेकडे निघून गेले. मृत्यूचे तांडव कैलासाच्या पायथ्याशी चालू होते. मध्येच विमानाची घरघर, आगीचे लोळ हा क्षण झाला, पुढच्या क्षणाचा भरवसा नाही, पत्र नाही, वार्ता नाही. असे कित्येक दिवस गेले व अचानक बातमी आली, 'चीनने युद्धविराम घोषित केला आहे.' नेहरू उद्गारले, 'चायनाने हमपर हमला करके अचरज में डाला किन्तु सीस फायर करके और ज्यादा अचरज में डाला हैं ।'

सीमेवरून - विनायकरावांना पूर्व सीमेवर (आसाम-ब्रह्मदेश सीमा) जाण्यास सांगण्यात आले. संपूर्ण डोंगराळ भाग, दाट झाडी, दलदलीची जमीन. आपल्या तुकडीसह ते तिकडे रवाना झाले. छुपे हल्ले चालू होते. कोणत्याही सैनिकाला कोणत्याही कारणास्तव सोडायचे नाही असा हुकूम होता. रात्र झाली. जवळचा पाण्याचा साठा संपला. कोणाकडेही प्यावयाचे पाणी नाही. एका सैनिकाला तहान लागली. फर्लांग अंतरावर ओढ्याचा आवाज येत होता. तहानेने व्याकूळ झालेला सैनिक पाण्यासाठी परवानगी मागू लागला. कुठेही न पाठविण्याचा हुकूम होता. रात्र वाढली, त्याची तगमग वाढली. शेवटी नेत्र-संकेताने (प्रत्यक्ष जा न म्हणता) त्याला जाऊ दिले. पोटभर पाणी प्याला आणि बंदूकीचा बार उडाला. सावध असलेल्या विनायकरावांनी भराभर इतरांना हुकूम सोडले. त्याला गोळी लागली होती. तातडतोब उपचार सुरू झाले. गोळी बरगड्यांत घुसली होती. अपेक्षित स्थानापासून सहा इंच दूर लागली होती. वरून तावडतोब चौकशीला सुरुवात झाली. विनायकराव म्हणाले, 'जवळून खरे म्हणजे नेम चुकत नाही. सहा इंचाचा फरक पडला. यथाकाल सैनिक ठीक झाला. तो वाचला. खरे म्हणजे तो वाचला म्हणून मीही वाचलो. कसे झाले, काय झाले हे सद्गुरूला माहीत. मला एकच कळत होते की, देशरक्षणाचे कार्य सद्गुरू माझ्याकडून करवून घेत होते व युद्धात भारताकडून त्यांनी आपली तपःशक्ती लावली होती. दिसत तर काही नव्हते पण परिणाम फक्त दृष्यमान झाले.

स्वामीजी म्हणत देशरक्षण म्हणजे एक प्रकारे धर्मरक्षणच आहे. धर्माच्या रक्षणासाठी देशाचे अबाधित स्वातंत्र्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अशा सद्गुरूंना मनःपूर्वक प्रणाम ! शतशः प्रणाम ! कोटी कोटी प्रणाम !

आठवण - सात

तुम्ही महर्षी व्यास, मुनिवर्य अगस्त्य यांची नावे ऐकली आहेत का ? पूर्वीच्या काळी ऋषी मुनी-शहरापासून दूर नदीकिनारी, जंगलात-वा नितांत शांत निसर्गरमणीय स्थळी आश्रम करून रहात असत. महर्षी वसिष्ठांचा आश्रम, मुनीराज अत्रींचा आश्रम, याज्ञवल्क्यांचा आश्रम, सांदीपनींचा आश्रम वगैरे. त्या स्थळी ब्रह्मवृंद वेदांची साधना करीत, तप करीत, गुरुसेवा करीत व ज्ञानसंपादन करीत. राजे-महाराजेसुद्धा ऋषीमुनींना अतिशय मान देत असत. आजच्या काळात असे आश्रम दुर्मिळ झाले आहेत. पण थांबा हं ! मी तुम्हाला अशाच एका आश्रमात नेणार आहे. येता ना ?

मुनी व्यास व अगस्त्य यांच्या वास्तव्याने पुनीत झालेली, निसर्गाची अनुपम शोभा लाभलेली, देवीचेही अधिष्ठान असलेली, मठाच्या वैभवाने एके काळी बहरलेली, अशी ही सर्वांगसुंदर वास्तु ! उंच अशा स्थानी याच ठिकाणी स्वामींचा श्रीधराश्रम उभा आहे ! भगवान श्रीधर स्वामी म्हणजे सनातन वैदिक धर्माची चालती-बोलती मूर्ती ! धर्माचे आकार रूप ! ज्ञानाची ज्वलंत ज्योत, तपाचे आगर, दिव्यत्वाची खाण, शांतीचे अधिष्ठान आणि प्रेमाची मूर्ती !

'धर्मो रक्षति रक्षितः' जो धर्माचे रक्षण करतो – म्हणजे धर्माप्रमाणे वागतो त्याचे धर्मही रक्षण करतो – असा याचा अर्थ. धर्मरक्षणार्थ स्वामीजींनी जीवन वेचले. धर्मध्वजाची स्थापना केली. वेदांच्या शिक्षणासाठी वेदपाठशाळा सुरू केली. गोमाता ! तिचे महत्त्व शब्दातीत आहे. स्वतः गोपाळकृष्णांनी गोसेवा केली आहे. राजा दिलीपने नंदिनीची सेवा केली. कोणताही आश्रम हा गोमातेशिवाय कधीही नसे. स्वामींच्या आश्रमात गोशाळा पाहण्यासारखी आहे. श्रीं नी प्रगट केलेले श्रीधर तीर्थ ! स्वामींच्या ह्या कार्याची जाणीव पीठाधिष्ठीत स्वामीजींनाही प्रकर्षाने झाली व इ. स. १९६३ च्या जानेवारी महिन्यात शृंगेरी पीठाधिष्ठित, महास्वामी अभिनव विद्यार्थीतीर्थ भारती स्वामी आपल्या परिवारासह स्वामींना भेटण्यास श्रीक्षेत्र वरदपुरास आले. स्वामींचे जीवन त्यांना माहीत होतेच. आता आश्रम हिंडून पाहत होते. सेवेत झोकून दिलेले कितीतरी, अविश्रांत सेवारत असलेले कार्यकर्ते पाहून त्यांनाही अचंबा वाटला. स्वामीजींनी पीठाधिष्ठीत आचार्यांचा योग्य गौरव केला. पाद्यपूजा, भिक्षा वगैरे सर्व झाले. बुंदीचा प्रसाद सर्वांना मिळाला. एका जंगलात, उंच अशा शैलशिखरी इतकी सुरेख व्यवस्था पाहून ते भारावून गेले. हिंडत हिंडत ते गोशाळेपाशी आले. मोठ्या परातभर मन्त्राक्षता घेऊन त्यांनी गायींना हाक मारण्यास सुरुवात केली. गायी त्यांच्याकडे धावतच आल्या व मंत्राक्षतांची परात अक्षरशः रिकामी केली. अत्यंत आनंदाने विभोर होऊन अवचित त्यांनी श्रींना मिठीच मारली. कालांतराने उद्गारले, 'धर्मरक्षण, प्रसार करण्याचे पीठाचे कार्य. पण स्वामीजी अबोल राहून हेच कार्य अविरत करीत आहेत. ऐकून संतोष झालेला होता; प्रत्यक्ष पाहून आम्ही अतिशय आनंदी झालो आहोत व ते व्यक्त करण्यास प्रत्यक्ष आम्ही श्रीक्षेत्र वरदपुरास आलो आहोत. स्वामींच्या सेवेत ज्ञान प्राप्त करून ह्या वैराग्याचे, धर्माचे महत्त्व ओळखा व जीवन कृतार्थ करा, असा माझा तुम्हाला संतोषपूर्वक आशीर्वाद आहे.'

या स्थानी काढलेले दोघांचे फोटो आपण केव्हाही पाहू शकतो. स्वामीजी प्रसिद्धि पराङ्मुख असले तरी त्यांचा कीर्तीसुगंध असाच दूरवर दरवळत राहो. इथे येणाऱ्या जीवाला शांती व समाधान मिळो अशी तच्चरणी प्रार्थना.

लीलावती मनसबदार
४-५-५०४, बडीचावडी, सुल्तान बाजार, हैदराबाद - ५०० ०९५.

"दिव्य स्पर्श"

श्री. प्रकाश जिवाजी दीक्षित

साधना हा शब्द नेहमी वापरला जातो. साधनेत काहीतरी करावे लागते याविषयी दुमत नाही. काहीच न करता साधना होऊ शकत नाही पण करायचे काय आणि कशासाठी या प्रश्नांची उत्तरे मी माझ्या परीने मिळविण्याचा प्रयत्न केला. माझे पिताश्री कै. जि. भि. दीक्षित (आण्णा) यांचा आदर्श माझ्यापुढे होताच. परंतु ते स्वतः साधना म्हणजे नक्की काय करतात हे समजायच्या आधीच व्यावसायिक शिक्षणानिमित्त त्यांच्यापासून दूर जायची वेळ आली. अंबरनाथ येथे व्यावसायिक शिक्षण संस्थेत शिक्षण घेत असताना ह्या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा कधी प्रयत्न केला नाही. कारण ऐन तारुण्यात आपले भवितव्य घडविणे हे एकच ध्येय समोर असते. त्या दृष्टीने आपण प्रयत्न करीत असतो.

व्यावसायिक स्थिरता आल्यावर मनामध्ये ह्या विषयावर विचार येण्यास सुरुवात झाली. कोणाचे तरी अनुकरण करण्याच्या मोहातून, कोणाचा तरी अनुग्रह मिळाला म्हणजे आपले कल्याण होईल व आपल्याला साधनेला सुरुवात करता येईल या आशेने प्रयत्न करीत होतो. परंतु ती. आण्णांनी मला निक्षून सांगितले होते की, तुम्ही एखाद्याला गुरू मानण्यापेक्षा त्यांनी तुम्हाला शिष्य मानणे हे जास्त महत्त्वाचे आहे.

साधनेचे काही फलीत असते. हे फलीत आत्मज्ञान किंवा काही गृहीत धरलेले नसेल तर आपल्या प्रयत्नांना दिशा प्राप्त होत नाही. साधनेशिवाय प्रयोजनाची पूर्ती नाही. पारमार्थिक साधना करतात ती आत्मबोधासाठी किंवा परमेश्वर प्राप्तीसाठी करतात. येथपर्यंत साधनेबद्दलची माहिती कथा-कीर्तनांतून, वाचनातून मिळाली होती. ऐहिक लाभासाठी केलेल्या धडपडीला साधना म्हणता येत नाही. त्याला प्रयत्न म्हणतात. व्यक्तीच्या जीवनात कोणतेही अध्यात्मिक उद्दीष्ट नसेल, तर त्याला पूर्व पुण्याईने लाभलेला मनुष्यजन्म सार्थकी लावता येणार नाही.

काही व्यक्तींच्या मनात नुसती हुरहुर असते, काहीतरी हवे असते. पण काय हवे तेच कळत नाही. अशी माझी अवस्था झाली होती. कधी कधी सुट्टीनिमित्त माझे पुण्याला घरी येणे व्हायचे. त्याबाबतीत वडिलांशी बोलताना काही शंकांचे निरसन व्हायचे. त्यांनी साधनेला कशी सुरुवात केली. व्यवसायानिमित्त काही सत्पुरुषांशी त्यांचा परिचय झाला. त्यांच्याकडून वैयक्तिक साधनेमध्ये मार्गदर्शन मिळाले. समर्थ सेवा मंडळातर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या वाङ्मयातील काही पुस्तकांच्या मुखपृष्ठाचे व पुस्तकांतील प्रसंग रेखाचित्रांचे काम मिळत होते. उदा. श्री. पळणीटकर गुरुजींनी लिहिलेल्या 'समर्थ चरित्रामृत' ह्या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ व आतील रेखाचित्रे, श्री. के. वि. बेलसरे यांनी लिहिलेल्या 'सार्थ दासबोध' या ग्रंथाचे मुखपृष्ठ हे कै. ती. आण्णांनी काढलेले आहे. त्यामुळे समर्थ संप्रदायातील थोर व्यक्तींचा त्यांचा परिचय झाला. त्यापैकी श्रीश्रीधर स्वामी यांचे नाव आवर्जून घ्यावे लागेल.

स्वामींचे शिक्षणानिमित्त पुण्यात वास्तव्य होते. पुढे सज्जनगडावर त्यांनी आपल्या साधनेला कशी सुरुवात केली वगैरे बरीच माहिती मला मिळाली आणि अजाणतेपणे मी त्या थोर सत्पुरुषाकडे आकर्षिला गेलो. पुण्याहून अंबरनाथला येताना स्वामींचा एक फोटो फ्रेम करून घेऊन आलो. त्या कालावधीमध्ये अंबरनाथला एकटाच रहात होतो. त्यामुळे घरामध्ये दुसरे देव किंवा त्यांचे फोटो काहीच नव्हते. त्यामुळे श्रीधर स्वामींच्या फोटोला रोज मनोभावे नमस्कार करून माझ्या दिनक्रमाची मी सुरुवात करीत असे. सकाळी स्नान झाल्यावर गणपती अथर्वशीर्ष, गीतेचा पंधरावा अध्याय म्हणून घराबाहेर पडत असे. तसेच संध्याकाळी घरी आल्यावर स्वामींच्या फोटोपुढे उदबत्ती लावून रामरक्षा, भीमरूपी स्तोत्र, काही मनाचे श्लोक, करुणाष्टक नित्यनेमाने म्हणत होतो. यालाच मी त्यावेळेस साधना मानीत होतो.

इ. स. १९६५ साली माझे लग्न ठरले. तेव्हा मनात तीव्र इच्छा होती की, संसारी जीवन सुरू करण्याआधी स्वामींचे दर्शन व्हावे. ही सुवर्णसंधी मला मिळाली. एक दिवस रात्रपाळी करून घरी आल्यावर पेपर वाचत बसलो होतो. पेपरामध्ये एक बातमी वाचली की, 'श्रीश्रीधरस्वामी दादरला श्री. मामा काणे यांचे मुक्कामी उतरले आहेत तरी भाविकांनी त्यांच्या दर्शनाचा लाभ घ्यावा.' ही बातमी वाचून मला खूप आनंद झाला. सकाळची नित्यकर्मे आटपून मी लोकलने दादरला माझ्या ती. सौ. आत्याकडे गेलो. त्यावेळेस मला मुंबईची विशेष माहिती नव्हती. सुदैवाने श्री स्वामींच्या दर्शनाची जिथे व्यवस्था होती, ते ठिकाण सौ. आत्याच्या घराजवळच होते. तिने सांगितल्याप्रमाणे लगेच मी दर्शनासाठी निघालो. वाटेत जाताना एक श्रीफळ व हार घेतला आणि दर्शनाचे ठिकाणी गेलो. त्या ठिकाणी भाविकांची मोठी रांग लागली होती. माझ्यापुढे तीस-चाळीसजण उभे होते. एका व्यासपीठावर स्वामी ध्यानस्थ बसले होते व प्रत्येकजण त्यांचे दर्शन घेऊन पुढे जात होता. माझा नंबर येईपर्यंत मनात विचारचक्र सुरू झाले. स्वामी डोळे मिटून बसले आहेत. त्यामुळे त्यांच्याशी कोणत्याही प्रकारचे कम्युनिकेशन साधता येणार नाही. तेव्हा आपण त्यांच्यापाशी काय मागायचे व कसे मागायचे हेच समजत नव्हते. माझी दर्शन घेण्याची वेळ आली तरी काहीच ठरविता आले नाही. माझ्या हातातील श्रीफळ व पुष्पहार त्यांच्या सेवकाच्या हाती दिला आणि त्यांच्या पायावर (स्वामींच्या) डोके ठेवले. त्याक्षणी उत्स्फूर्तपणे 'श्रीराम जयराम जय जय राम' एवढेच शब्द माझ्या मुखातून बाहेर पडले. त्यांची प्रसन्न मूर्ती डोळ्यात साठवून, प्रसादाचा नारळ घेऊन मी बाजूला झालो. प्रत्यक्ष दर्शन घ्यायची वेळ आली त्यावेळी आपण त्यांच्याकडे काहीच मागू शकलो नाही, याची मनाला खंत वाटू लागली. व्यासपीठासमोरील बैठकीवर काही भाविकजन बसले होते. तिथे मी पाच मिनिटे जाऊन बसलो. त्यांची शांत ध्यान मुद्रा मनात साठवण्याचा प्रयत्न केला व तिथून परत ती. सौ. आत्याचे घरी आलो. तिच्याकडे थोडा वेळ बसून, जेवण उरकून लगेच अंबरनाथला परत आलो. कारण मला रात्रपाळीला कामावर जायचे होते. स्वामींच्या चरणांवर डोके ठेवल्यावर उस्फूर्तपणे माझ्या मुखातून त्रयोदशाक्षरी रामनाम बाहेर पडले. त्याला गुरूपदेश म्हणायचे की गुरूमंत्र म्हणायचा की त्यांच्याकडून मिळालेला अनुग्रह समजायचा हा प्रश्न सतत मनात येत होता.

काही दिवसांनी सुट्टीनिमित्त माझे पुण्याला येणे झाले. ती. आण्णांना घडलेला सर्व प्रसंग सांगितला. तेव्हा त्यांनी मला सांगितले की, त्यांच्या स्पर्शातून जे रामनाम तुझ्या मुखातून बाहेर पडले हाच गुरूमंत्र समजून सध्या फक्त तेच नामस्मरण करावे. बाकी काही साधना या स्वरूपात करण्याची आवश्यकता नाही. त्यानंतर परत कधी त्यांच्या दर्शनाचा योग आला नाही. पुढे संसारामध्ये पूर्ण अडकला गेलो. काही वर्षांनी

अंबरनाथमधील नोकरीचा राजीनामा देवून कायमच्या वास्तव्यासाठी पुण्यात आलो.

वडिलांचा चित्रकारितेच्या व्यवसायाबरोबर चालू असलेला अध्यात्मिक व्यासंग व साधना अधिक जवळून बघावयास मिळाली. त्यांचे विचार, त्यांची मते समजायला लागली. परंतु त्यांनी आपले विचार, मते कधी आमच्यावर लादली नाहीत किंवा आम्ही त्यांचे अनुकरण करावे असा कधी आग्रह धरला नाही. त्यांचा आणि श्रीश्रीधरस्वामींचा परिचय कसा वाढत गेला तसेच त्यांना अनेक सत् पुरुषांचा उदा. श्री. सोनोपंत दांडेकर, श्री. स्वरूपानंद स्वामी, श्री. माधवनाथ (बाळासाहेब वाकडे) अशा थोर व्यक्तींच्या सहवासामुळे साधनेमध्ये कशी प्रगती होत गेली वगैरे सर्व गोष्टी वडिलांकडून ऐकायला मिळाल्या. प्रत्यक्ष आपल्या गुरूंचा आपल्याला जास्त काळ सहवास लाभला नाही तरी त्यांनी लिहिलेली अध्यात्मिक पुस्तके, त्यांचे जीवनचरित्र व अशा थोर व्यक्तींचा सहवास आपल्या साधनेतील अडसर दूर करतात व आपल्या साधनेमध्ये प्रगती होत जाते.

ओंकार ट्रस्टतर्फे दरवर्षी एका संत महात्म्याचे जीवनचरित्र पुस्तक या स्वरूपात प्रकाशित होते. इ. स. १९९५ मध्ये 'कल्याणी' या ओंकार ट्रस्टने प्रकाशित केलेला 'श्रीसंत ज्ञानेश्वर' हा विशेषांक आपल्या वाचनात आला असेलच. त्यामध्ये कै. जि. मि. दीक्षित (माझे वडील) यांनी आपल्या लेखामध्ये श्रीश्रीधरस्वामींशी त्यांचा एका प्रसंगामध्ये कसा संवाद झाला व त्यांना काय अनुभव आला हा त्या लेखांतील काही भाग आपल्या माहितीसाठी परत लिहीत आहे.

'श्रीसंत ज्ञानेश्वर' व 'श्रीसंत तुकाराम महाराज' या मी काढलेल्या चित्रांच्या संबंधात माझ्या जीवनात अघटित व अगाध प्रसंग घडला, तो असा. परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीधरस्वामींनी मला श्रीसमर्थ रामदास स्वामींचे चित्र काढण्यास सांगितले. श्रीशिवछत्रपतींनी राज्याभिषेकानंतर श्रीसमर्थांची सज्जनगडावर राहण्याची व्यवस्था केली होती. त्यावेळी श्रीसमर्थांच्या अंगावर वस्त्रे घालून त्यांची पाद्यपूजा केली होती. त्याचे यथार्थ वर्णन समर्थांच्या हनुमान बखरीत वर्णन केल्याप्रमाणे एक उत्तम चित्र करण्यास सांगितले. ते पूर्ण झाल्यावर त्यांनी मला सूचक प्रश्न टाकला, 'का हो दीक्षित, मानवी प्रयत्न इतकाच सगुण साकार घडतो !' हे ऐकून माझे मन खट्टू झाले पण लगेच म्हणाले, 'निराश होऊ नका. तुमचा जन्मच अशा चित्रकलेच्या माध्यमातून संतसेवा व सत्संग घडण्याकरिता आहे.' हे ऐकून माझे मन शांत झाले. 'बोले तैसा चाले । त्याची वंदावी पाउले ।।' असाच अलौकीक प्रसंग जो घडला तो असा – श्री संतज्ञानेश्वरांचे व श्रीसंत तुकारामांचे अशी दोन चित्रे एकाच वेळी माझ्या हातून झाली. ती स्वामींना दाखविण्याकरता सज्जनगडावर जाऊन त्यांना दाखवावी असे वाटले. पण त्यावेळी त्यांनी मौन स्वीकारले होते. 'लेकुराचे हित जाणे माऊलीचे चित्त' त्याच वेळी मला एक स्वप्न पडले की, मी एका जुन्या वाड्यात, माडीवर, जिन्यात उभा आहे. पण जिन्यात सात-आठ पायऱ्यांखाली एक संन्यासी बसले आहेत. त्यांचे समोर एक भव्य स्फटिकाचे शिवलिंग आहे. हे पाहत असताना स्वामींनीच वर माझ्याकडे पाहिले व खाली या अशी हसतमुखाने खूण केली. त्याप्रमाणे मी खाली जाऊन त्यांच्याजवळ बसलो. ते म्हणाले, 'दीक्षित तुम्हाला काय बरे द्यावे. येथे तर काहीच नाही. बघतो हं.' असे म्हणून पाठीमागच्या भिंतीतल्या कोनाड्यातून काही तुळसी मंजिरी हातात घेऊन 'या घ्या आणि आपण वर जाऊन बसू या' असे म्हणाले. नंतर आम्ही दोघे वर आलो. माडीवर एक लांबरुंद जागा होती व तिथे एक चटई अंथरली होती. त्यावर आम्ही दोघे बसलो. लगेच त्यांनी विचारले, 'आता कोणत्या संतविभूती रंगवल्या ? मला त्या दाखविण्याची जरूर नाही. मी त्या पाहिल्या आहेत. तुम्ही त्या जरूर छापा.' असे म्हणून उठले व डोक्यावर आशीर्वादाचा हात ठेवला. त्यांच्या दिव्यत्वाच्या आशीर्वादाने आतापर्यंत संत व सिद्ध सत्पुरुषांची चित्रे माझ्या हातून झाली व आजही माझ्या चालू ८८ वर्षाच्या वयात दृष्टी व हात चित्रकलेच्या माध्यमात चालू आहेत. 'हे देणे ईश्वराचे.' या समाधानात अनुभवीत आहे. 'वेडेवाकडे गाईन्, परी मी तुझाच म्हणवेन' ही जाणीव ठेवून माझ्या या दोन्ही चित्रांचे लिहिले गेलेले स्पष्टीकरण आपण आपुलकीने वाचावे ही नम्र विनंती.

- जि. मि. दीक्षित

असे थोर पिताश्री मला लाभले हे मी माझे परमभाग्य समजतो. त्यांच्या हृदयांत माझ्या सद्गुरूंचे कायम वास्तव्य होते. त्यांची शेवटच्या आजारपणात माझ्याकडून सेवा घडली, ही माझ्या सद्गुरूंच्या चरणी सेवा रुजू झाली असे मी मानतो. त्यांच्या आशीर्वादाने माझी अध्यात्म साधना चालू आहे आणि ती पुढे वृद्धिंगत होवो, हीच स्वामींच्या चरणी प्रार्थना करतो.

श्री. प्रकाश जिवाजी दीक्षित
शांतिसागर अपार्टमेंट, १८४० सदाशिव पेठ, पुणे ३०
फोन (०२०) २४४८५६३९

तूं चाल पुढें चिद्रवि तूं चिबकुं नको रे
हें वृत्तिमय तरंग दृश्य मृगजळ सारें ।।

चिदुदधि तूं तुजमाजीं घोष होतसे
चिदहं मग त्यामधिं हें दृश्य दिसतसे ।।

आनंदचंद्र तूंचि सख्या तव प्रकाश हा
विश्व म्हणुनि जीव म्हणुनि भासतो पहा ।।

फुलीं फळीं विश्ववृक्ष गोड जो दिसे
चिद्रूपें त्वत्सत्ता हेतु या असे ।।

सच्चिन्मय विश्व देहि तूंचि एकला
सच्चिद्घन विश्वात्मा शोभसी मला ।।

वरील संदेश श्री. प. प. भगवान् श्रीधरस्वामीजींनी त्या वर्षीच्या (शके १८८९) सज्जनगड येथील चातुर्मासातील एकांतात चतुर्थाश्रम स्वीकाराच्या आपल्या सत्राव्या वर्धापनदिनी विजयादशमीस श्रीधरकुटीतील भिंतीवर लिहून ठेवलेला आहे.

आठवणी

संकलक : नारायण अनंत देशपांडे

श्रीमत् प. पू. सद्गुरू भगवान श्रीधर स्वामी महाराजांचे सान्निध्य बेळगावकरांना अनेक वेळा लाभले आहे. श्री स्वामीजींचे बेळगावकरांवर खूप प्रेम होते. आजदेखील आहे. त्याचेच प्रतीक म्हणून आज बेळगावात श्रींच्या आशीर्वादाने श्रींचे भव्यदिव्य मंदिर उभे राहिले आहे. श्री स्वामींच्या अनेक आठवणी बेळगावकरांच्या मनास - सद्गुरू सेवेस स्फूर्ती देत असतात. त्या आठवणींपैकी एक दिव्य घटना आपल्याला कथन करीत आहे.

श्रीश्रीधरस्वामींचा मुक्काम बेळगावात प्रथम कै. अण्णासाहेब वामनराव जिनराळकर यांच्या टिळक चौक येथील त्यांच्या घरात असे. त्यानंतर अनेक वेळा त्यांचा मुक्काम मारुती मंदिरात देखील होत असे. श्रीस्वामीजींना अनेक भक्त आपल्या घरी पाद्यपूजेस आमंत्रित करीत असत. असेच एकदा श्रीस्वामीजींना आगरकर रोड, टिळकवाडी येथील रहिवासी कै. तात्यासाहेब सरनोबत यांचे घरी पाद्यपूजेस आमंत्रित करण्यात आले.

श्रीस्वामी आपल्या निवडक शिष्यांसमवेत सरनोबत यांच्या घरी पोचले. 'साधुसंत येती घरा तोची दिवाळी दसरा' या उक्तीप्रमाणे स्वामीजींच्या स्वागताची जय्यत तयारी केली होती. श्रींचे स्वागत झाले. श्रींना आसनावर बसविण्यात आले. पाद्य पूजा सुरू होण्यास थोडा विलंब झाला. श्रींनी विलंबनाचे कारण विचारले, तेव्हा त्यांना कळले की, घरचे यजमान सोवळ्याचे पाणी आणण्याकरिता दुसरीकडे गेले आहेत. श्री संभ्रमात पडले. घरच्या अंगणात विहीर असताना हे गृहस्थ दुसरीकडे का गेले ? तेव्हा विहिरीमध्ये पाणी नसल्याचे श्रींना कळाले.

श्रीस्वामी लगबगीने अंगणात विहिरीजवळ आले. त्यांनी आपल्या दिव्य सामर्थ्याने ध्यान लावून पाहिले. त्या ठिकाणी विहिरीच्या मुख्य झऱ्याजवळ एक भला मोठा भुजंग पाणी अडवून बसला आहे, हे त्यांच्या दिव्यचक्षूंना दिसून आले. श्रीस्वामींनी त्या भुजंगराजाला विहिरीतून त्वरित बाहेर येण्याची विनंतीपर आज्ञा केली.

आज्ञेप्रमाणे तो भुजंग विहिरीतून बाहेर आला आणि स्वामीजींच्या समोर फणा काढून डोलू लागला. श्रींचा आणि भुजंगराजाचा मूक संवाद झाला. श्रींनी त्याची यथासांग बेल, फुले, दूध अर्पण करून पूजा केली आणि येथून पुढे पाणी न अडविण्याची आज्ञा केली. इकडे भुजंग बाहेर येताच त्या विहिरीमध्ये खळखळा झरा वाहू लागला. सर्वांनी हा चमत्कार स्वतः डोळ्यांनी पाहिला आणि श्रींचा आणि श्रीसमर्थांचा जयजयकार केला.

तो भुजंग श्रींना प्रदक्षिणा घालून निघून गेला. ती विहीर आजदेखील तुडुंब भरली आहे. अनेक लोक त्या पाण्याचा वापर करतात.

आजदेखील ही घटना तात्यासाहेबांचे वंशज स्वमुखाने अत्यंत भक्तीने कथन करतात. त्या विहिरीस आज ते 'श्रीधर तीर्थ' म्हणून भक्तीने संबोधतात.

श्रीसद्गुरू भगवान श्रीधर स्वामी महाराजांचे एक अत्यंत प्रेमळ, श्रद्धाळू आणि निष्ठावान शिष्य श्री. नारायण दत्तात्रय देशपांडे यांना श्रींचा अनुग्रह बेळगाव येथे झाला. त्यांची श्रींच्यावर अत्यंत निष्ठा, भक्ती व प्रेम आहे. सन १९६५ मध्ये घडलेली ही घटना आहे. श्री. नारायणरावांना रामचंद्र नावाचा मुलगा आहे. तो एक वर्षाचा असताना एकदा तापाने फणफणला आणि अत्यंत अशक्त झाला. त्या वेळी बेळगावातील सर्व बालरोग तज्ञांना दाखवून झाले. मुलगा काही बरा होईना. तेव्हा डॉक्टरांनी सांगितले की, आता हा बालक वाचणे कठीण आहे.

श्रींच्यावर असलेल्या निष्ठेने श्री. नारायणराव आपल्या पत्नीसह मुलास घेऊन श्री असलेल्या वरदपूरला आले. तेथे श्रींच्या दर्शनास फारच गर्दी होती. नारायणरावांना श्रींच्यापर्यंत जाण्यास कष्ट पडू लागले. ते स्वस्थ चित्ताने आपल्या पत्नी सौ. शैलजासह मुलास मांडीवर घेऊन वाट पहात बसले. आपला मुलगा श्रींच्या कृपेने वाचेल किंवा त्यांच्याच क्षेत्रात त्यांच्याच चरणी सामावेल असा मनात निश्चय केला.

इतक्यात श्री स्वामीजी गर्दीतून वाट काढत लगबगीने नारायणरावांच्या जवळ आले आणि त्यांनी मुलास आपल्या मांडीवर घेतले. सप्रेम त्याच्याकडे पाहिले आणि आपल्या उजव्या हाताच्या अंगठ्यानी त्याच्या कपाळावरून हात फिरविला आणि त्याची सबंध भाग्यरेखा बदलून टाकली. तीर्थ प्रोक्षण केले. आशीर्वाद दिला. नारायणरावांच्या डोळ्यांतून अश्रूधारा लागली. स्वामींनी त्यांना दिलासा दिला. स्वामी जसे लगबगीने आले तसेच पुन्हा निघून गेले. पुढे एका तासातच मुलगा रांगू लागला आणि पूर्ववत खेळू लागला.

आज तोच रामचंद्र उर्फ रघू श्रींच्या आशीर्वादाने बलदंड शरीर प्राप्त करून श्रींच्या कृपेने सिव्हिल कॉंट्रॅक्टर म्हणून उद्योग करीत आहे. तोदेखील श्रींचा निष्ठावान भक्त आणि त्यांचा अनुग्रहीत आहे. आज तो श्रीधरस्वामी मंदिर बसवाण गल्ली, बेळगाव येथे विश्वस्त म्हणून सेवा करत आहे.

नारायण अनंत देशपांडे (बसापूरकर)
१३२६, टिळक चौक, बेळगाव

प. प. भगवान श्रीधरस्वामी यांची आठवण

श्री. मोरेश्वर धोंडदेव पेंडसे

मी मोरेश्वर धोंडदेव पेंडसे भगवान श्रीधर स्वामींचा अनुग्रहीत शिष्य आहे. माझा गोव्यापासूनचा जिवलग मित्र श्री. कामत यांचे मुळेच मला स्वामींचा अनुग्रह श्रीक्षेत्र गाणगापूर येथे प्राप्त झाला. माझं जीवन धन्य झालं.

त्यानंतर पुणे किंवा आसपास भगवान आले की, मी दर्शनाला जात होतो व मार्गदर्शन घेत होतो.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज हे ज्ञानी होते. भक्त होते व योगीपण होते.

श्री स्वामी स्वरूपानंद हे ज्ञानी होते, भक्त होते तसेच 'योगी' पण होते.

त्याचप्रमाणे माझे सद्गुरू श्री श्रीधर स्वामी महाराज हे योगी होतेच याचे प्रत्यंतर मला स्वतःला झालेलं आहे.

एकदा भोरहून स्वामींचा मुक्काम श्री बनेश्वर येथे होता. मी व माझा मित्र कामत दोघेही स्वामींची जर सेवा करायला मिळाली तर हवीच हवी या इराद्याने तेथे पोहोचलो. सेवा करायची इच्छा बोलून दाखवली.

स्वामी किंचीत हसून म्हणाले, 'सेवा करा. उद्या पहाटे ४ वा. माझे स्नानाचे अगोदर या.'

आम्ही दोघेजण हजर झालो. स्वामी म्हणाले, 'हे पहा खोबरेल तेल माझे पाठीला लावा.'

आम्ही पाठीला हात लावला, पण चटका बसल्याप्रमाणे स्वामींची पाठ

इतकी प्रचंड गरम होती की, आम्ही तेल लावू शकलो नाही. श्री ज्ञानेश्वरांच्या पाठीवर मांडे भाजले हे सत्य आहे हे कळून चुकले.

'आता दोन्ही पायांना तेल लावा.' असे स्वामी म्हणाले. आम्ही तेल घेतले व पायांना लावणार पण कसलं काय ! पाय बर्फाप्रमाणे गारेगार झाले होते.

योगी कसा असतो, याचं प्रत्यंतर आम्हाला आलं.

असे ज्ञानी, भक्त व योगी मला सद्गुरू म्हणून लाभले हे माझे पूर्वजन्मीचं पुण्यच म्हटलं तर वावगं होणार नाही.

श्री. मोरेश्वर श्रीधरदेव पेंडसे

श्रीधराश्रम वरदपुरी मना जाणवे हो सद्गुरू श्रीधरस्वामी गुरूमंत्र हा

सौ. सुमा सु. देशपांडे

नऊ वर्षापूर्वी कर्नाटकात वरदपुरला श्री सद्गुरू श्रीधर स्वामींच्या समाधीच्या दर्शनाचा योग आला. श्री. गुरूंची दिव्य स्तुती असलेला, स्वामींनीच रचलेला मंत्र वाचला, म्हटला, पण अंतःकरणात न ठसल्याने कधी जप केला नाही. पण पुन्हा वरदपुरला जाण्याची संधी मिळाली पाहिजे, ही इच्छा मात्र मनात होती. स्वामींनी सर्व साधकांना दिलेला मंत्र काय आहे, याची मनात उत्सुकता होती.

सद्गुरू चरणी दृढ विश्वास असेल तर त्यांच्याच कृपेने सामान्य संसारी माणसांच्या मनातील इच्छा कोणाच्या ना कोणाच्या रूपाने निमंत्रणाचा आग्रह होऊन पूर्ण होते असा अनुभव आला. श्री. व सौ. अध्यापक यांच्या आग्रहाच्या निमंत्रणामुळे वरदपूरला पुन्हा जाण्याची इच्छा आठ, नऊ वर्षानी पूर्ण झाली.

'जन्म नाम कर्मे श्रीधर । श्रवणे उद्धरती पामर ।'

श्रीधराश्रमात प्रवेश करते वेळी समोरच श्रीगुरूंची दिव्य स्तुती असलेला, अमोघ, सर्वात श्रेष्ठ, गुरुजींनीच रचलेला सर्वश्रेष्ठ मंत्र वाचून काया, वाचा, मन श्रद्धेने पुलकीत झाले. श्रीसद्गुरू स्वामींच्या दर्शनाची ओढ लागली. हृदयातून मंत्राचा जप सुरू झाला. जिव्हेने आपल्या वैखरी, वाणीने मंत्र म्हणायला सुरुवात केली. अर्थात ही सर्व कृपा श्री स्वामींचीच.

नमः शांताय विश्वाय सत्य धर्म स्वरूपिणे ।
स्वानंदामृत तृप्ताय श्रीधराय नमो नमः ॥

ज्याच्या मनाने अंतरी विचार स्थिर होऊन मंत्रसिद्धी प्राप्त होते, त्यायोगे भवसागरातून तरून जाता येते तोच खरा मंत्र.

नमः शांताय.... या गुरूमंत्रात, मी माझे हा अहंकार सोडून, तन, मन, धन सर्व काही समर्पित करून परब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ती होण्यासाठी, त्या आनंदघन स्वरूपाशी समरस होऊन राहणे हाच तो सद्गुरू चरणी ऐक्यात्मक नमस्कार होय. आत्मस्वरूपाची प्राप्ती, आत्मज्ञानाचे परिज्ञान, सद्गुरू हे माझेच स्वरूप आहे, या सर्वांचे ज्ञान प्राप्त करून देणाऱ्या सद्गुरूंना नमस्कार असो. आनंदरूपाने अस्तित्वात असणारे ते शांतस्वरूप, म्हणजेच परब्रह्म स्वरूप. आपल्या स्वतःच्या अनुभवात असणारे, आनंदरूपाने अस्तित्वात असणारे ते शांतस्वरूप.

'सत्यमेकं परंब्रह्म' सत्य एक परब्रह्मच आहे. दृश्यमान जगाची उत्पत्ती होते, ते नाश पावते. जग हे परब्रह्म स्वरूपाच्या अस्तित्वावरच भासमान होते पण ते प्रत्यक्षात नसते. या मिथ्या जगाचे धारण पोषण, आनंदस्वरूप असणाऱ्या धर्मानेच होते आणि मुख्य धर्म म्हणजे 'स्वरूपी राहणे' होय, 'आत्मस्वरूपाची प्राप्ती' करून घेणे होय. या सत्य धर्माचे आचरण करीत असताना गुरुशिष्य ऐक्यता होते. श्रीरामदास स्वामी स्वानुभव निरूपणात लिहितात,

स्वामीपरिसाचा स्पर्श होता । शिष्य परीसचि जाला तत्वता ।
गुरुशिष्याची ऐक्यता । जाली स्वानुभवे ॥

स्वानंदामृत तृप्ताय...स्वानंद तृप्ती ही स्वरुपाची प्राप्ती झाल्याशिवाय मिळत नाही. स्वरूप प्राप्ती हे शाश्वत सुख आहे. विषय सुखापासून मिळणारा आनंद हा क्षणिक आहे. तो विषसमान आहे. या दृश्य संसारात अंती दुःखच आहे. भागवतात संत एकनाथ लिहितात,

निज देहचि नश्वर येथ । त्यासि प्रपंच कैचा शाश्वत ।
अवघे जगचि काळग्रस्त । इहलोकी समस्त ठकिले विषयी ॥

विषयांधतेने जन्ममरणाची येरझार सुरूच राहते. मात्र सद्गुरू भेटले की, स्वानंदाचा ठेवा असलेल्या गुरूंच्या उपदेशाने निःसंग होऊन अंतरी वैराग्य निर्माण होते. त्यामुळेच नश्वर संसार हा असार आहे, हे जाणवते.

परमात्मा सर्वोचित परब्रह्म निश्चित परमानंदे ।
तेथ सुखावरी सुख नांदे । आनंदु मोकळे आनंदे ।

सद्गुरू हेच परब्रह्म आणि परब्रह्म हे आनंदस्वरूप आहे. त्या परब्रह्माला 'स्वानंदतृप्ती' हेच कारण आहे.

'मोक्ष श्रियं धरति, धारयति स श्रीधरः'

जो मोक्षश्री धारण करून दुसऱ्यांनाही मोक्षाकडे जाण्यासाठी अनुग्रह करतो तो श्रीधर.

श्रीधर हे गुरूतत्त्व, श्रीधर हेच परब्रह्म म्हणूनच श्री गुरूंच्या कृपेने परब्रह्म स्वरूपाशी एकरूप होण्यासाठी सद्गुरू चरणी काया, वाचा, मने विनम्र भावाने समर्पित होण्याची मन, बुद्धी, अंतःकरणाची स्थिती हा मंत्र जपताना निर्माण होते. मंत्रदीक्षा न घेताही या मंत्राचा जप हृदयापासून होतो. श्री गुरूंनी सर्व भक्तांना या मंत्रजपाने मोक्षाची प्राप्ती होवो असा आशिर्वाद दिला आहे. हा मंत्र पुन्हा पुन्हा म्हटल्याने मनुष्य संसार मायेच्या बंधनातून निश्चितच मुक्त होईल.

सद्गुरूंच्या कृपेने जीव आणि जगत ह्याचे भान जावून त्या परब्रह्म स्वरूपाशी एकरूप होणे, जीव शिवाचे ऐक्य होणे हाच नमःशांताय... याचा अर्थ आहे.

केवळ श्रीधर स्वामींच्या समाधीचे दर्शन, एवढाच हेतू न राहता श्रीगुरूंचा मंत्र, त्याचा अर्थ लक्षात घेऊन, त्याचे मनन करून जप करण्याची इच्छा माझ्या अंतःकरणात तेथे निर्माण झाली ही सद्गुरूंचीच कृपा होय.

सौ. सीमा सु. देशपांडे
मु. पो. परळी (सज्जनगड) ता. जि. सातारा,
सध्याचा पत्ता - 'शकुन' विश्वकोश कॉलनी, वाई ४१२८०३.